

A VILÁGHÁBORÚ

I. KÖTET:

MIÉRT TÖRT KI?

II. KÖTET:

MIÉRT VESZTETTÜK EL?

ÍRTA:

PÁLFI KÁROLY

NYUG. REF. TÁBORI FŐESPERES

NYOMATOTT TÚRI ÉS BENEDEK KÖNYVNYOMDÁJÁBAN Cegléd. 1930

ELŐSZÓ.

A világháborút befejező békeszerződések elvetették a jövő háborújának magvát, mely rögtön ki is kelt és szemünk láttára erősödik, növekedik. Ma világnyomor, holnap jajkiáltás, holnapután düh és elkeseredés név alatt jelentkezik, hogy az idő teljességében igazi mivoltában törjön a világra és felforgassa az u. n. rendet, melyet az eddig még nem látott önzés és lelki vakság kényszerített az emberiségre.

Az emberi nemnek egy tizedrésze – Britannia, Franciaország és az Amerikai Unió – birtokba vette és hatalma alá hajtotta a föld lakható és mívelhető területének fele részét és elzárta a többi kilenctized elől, akik a tengerek szabadságát sem élvezhetik többé, mert a bevándorlási hivatalok embertelensége útját állja partraszállásuknak.

Amerikai tudósok és angol, francia államférfiak nap-nap után írnak és szavalnak a világbéke áldásairól, ami az ő szempontjukból egészen természetes is; de ezúttal hiába fáradoznak, a világot többé nem fogják hypnotizálni, mert az állandó hadisarc, százmilliók nélkülözései és a kény szerb éke ezernyi tűszúrásai nem engedik a népeket elaludni.

A népszövetség is csak azt cselekedheti, hogy egyelőre gátakat építget a szenvedélyek árja elé, de ezek mögött az csak felgyülemlik és egykor annál borzasztóbban zúdul az emberiségre.

A világbéke kihízott apostolai azzal fenyegetik a nyugtalanokodókat, hogy ha egyszer mégis háborút kell indítani, abból egy nemzet sem vonhatja majd ki magát. Ebben az egyben tökéletesen igazuk van! A jövő háborújában benne lesz az egész emberi nem és mi magyarok legkevesebbé maradhatunk ki belőle, akiket nem-

csak megcsönkítettak és nyomorba döntöttek, hanem arra is kényszerítenek, hogy 3 millió fajtestvérünk elnyomását, kínzását nézzük és sóhajtó panaszát hallgassuk. Hogy azonban azt a háborút megnyerhessük, hazánk ledöntött határköveit visszahelyezhessük és nemzetünk szabadságát biztosíthassuk; előbb meg kell ismernünk a győzelemhez vezető utakat, azaz a győzelem törvényeit, melyeket vezető katonáink és államférfiaink Mátyás király óta szem elől tévesztettek.

Minden igazság legkönnyebben és legvilágosabban példából ismerhető meg: a lezajlott világháború a sikernek és kudarcnak olyan példáit szolgáltatja, amelyekből a háború előkészítésének és megnyerhetésének hamisítatlan törvényeit egyszerre leolvashatjuk.

A világháború körülményeit és eseményeit tehát ily szempontból és a jelzett céllal igyekszem olvasóim emlékezetében felidézni és azokat három kötetre osztva tárgyalom. 1. Miért tört ki a világháború? 2. Miért veszítettük el a világháborút? és 3. Miért osztották fel Magyarországot? A három közül a két első most együtt jelenik meg, a harmadik pedig, ha az Úr akarándja és élünk, két éven belül szintén sajtó alá kerül.

A szerző.

I. KÖTET

MIÉRT TÖRT KI A VILÁGHÁBORÚ?

Magyar katonaelet a világháború előtt.

Lutheránus kollégám ügyes, okos, mondhatnám bölcs, de mindenek felett előre látó ember volt. Már január elején tudta, hova kell a nyáron mennie, hogy az ősszel különben bekövetkező betegségét megelőzze.

Már Aesopus mester vargája feltalált egy bizonyos antitoxint, ellenmérget, amely mindenféle betegség ellen megvédte az emberiséget. Ilyen antitoxinra ma is sok ember esküszik és meg van győződve, hogy ha azt nem használja, menten elpusztul; annak élvezete mellett azonban örökké él, vagy legalább is az emberi kor legvégső határáig. Ferenc József pl. úgy vélte összes valódi és prezuntív trónörökösait túlélhetni, ha nyaranta az ischli levegőből teleshívhatja magát, amely tudvalevőleg akkor is hideg, nedves és napmentes. Ezzel szemben Ferenc Ferdinánd a melegnek és napfénynek hódolt; azaz bocsánat a felségsértő kifejezésért – mivel ő nem hódolt senkinek és semminek – e két elemet tüntette ki észrevételeivel. Természetesen ezt is mérték nélkül való mértékbeli tette, azért az Isonzó torkolatánál fekvő mocsaras, maláriás és fullasztóan meleg Grádóban rendezett be magának nyári üdülőt. JEla azonban Ferenc József secessió „hyperbola” szakállát, mely a kozmetikusok egybehangzó véleménye szerint csak neki magának állt nagyon jól, nem minden gutgesinnt hazafi utánozhatta: azt már igazán nem lehetett tőlük megtagadni, hogy a császárnak minden bajt előre kivédő levegőjéből ők is szippantsanak néhány tüdővel. A jövőre való tekintetből azonban Grádót sem volt tanácsos Elhanyagolni: azért az okos ember *nyg* segített magán, hogy előkúrúra elment az Ischl környéki hegyekre fagyni, utókúrúra pedig Grádóba fölolvadni; vagy megfordítva. Így hazafiúi lelkiismerete is megnyugodott, meg egészsége is duplán biztosítva volt. Bécsben

köz- és mérvadó felfogás szerint legkésőbb június végén minden „jobb ember” nyaralásra ment és augusztus 18-ára tért vissza, hogy a császár születésnapjára rendezett hazafias ünnepen részt vehessen. Én nem tartoztam a jobb emberek közé, mert a fő szezomban nem mentem nyaralni, azonkívül nem szerettem sem fájni, sem túlságosan melegedni. Podmaniczky Frigyes br. antitoxinjában bízom, aki Pesten nyaralt, nagy kort ért és állandóan egészséges volt. Bizonyosan azonban akkor még nem tudtam, hogy melyik hát az igazi csalhatatlan orvosság; azért feltettem magamban, hogy utána járok e titoknak. Vállalkozásom teljes mértékben sikerült, azért e mű harmadik kötetének elején el fogom árulni olvasóimnak.

De lehettem volna bármely véleményen, tartozhattam volna a „jobb emberek” közé, úgy volt volna pénzem, mint ahogy nem volt, mégsem távozhattam Bécsből, mert a tengeren és a hegyeken elő- és utókúráló, halálos betegségét megelőző lutheránus kollégámat helyettesítenem kellett.

Az osztrák-magyar hadseregnek ugyanis Ausztria területén csak egy református és egy evangélikus papja volt, akik közül egyiknek állandóan Bécsben kellett tartózkodnia. A hadügyminisztérium nem akart a hadseregnek túlságosan egyházas színezetet adni, azért csak annyi lelkészt nevezett ki, amennyivel a legszükségesebb funkciókat és szertartásokat elvégeztethette, azonkívül bennük háború esetére bizonyos magasabb parancsnokságok számára gyakorlott és a katonai szervezetben járatos előadókat biztosított.

Híveink emiatt – Bécsset kivéve – évenként csak kétszer láttak bennünket; rendszeren ősszel és tavasszal. Míg azonban Bécsben csak az erélyesebb és pontosabb parancsnokok tudták őket a templomba való járásra rábírní, addig a vidéki városokban mindig többen jelentek meg az isteni tiszteleten, mint a kimutatás alapján várni lehetett. Eleinte azt hittem, itt nagyobb a buzgóság, ami engem is örömmel és lelkesedéssel töltött el: később azonban rájöttem, hogy a huszárban és bakában egyforma áhítat lakozik, akár Bécsben, akár Ljubuskiban állomásozik.

Bécsben minden vasárnap délelőtt 10 órakor volt az isteni tisztelet és a katonaság többnyire messziről menetelt a templomba, mely a város szívében, az u. n. Schwarzpanier-utcában állott. Ez az utca már a templomról, illetőleg régi tulajdonosáról, a „Fekete spanyol” szerzetrendről kapta nevét, melyet II. József annak idején megszüntetett és e templomát ő és utódai sokáig zárva tartották. 1869-ben azonban megnyitották és az akkor szervezett prot. lelkészi

hivatalnak használatára átadták. Ebben a túl magas és tágas épületben tartotta attól fogva a római kivételével minden ker. felekezet a maga katonai isteni tiszteletét. A régi oltár még helyén állt és használatba vették lutheránus és gör. kel. atyánkfiai. Hogy pedig mi, reformátusok, meg ne botránkozzunk az oltárképen, egy hatalmas függöny szereltetett rá, mellyel pár pillanat alatt eltakarhattuk.

A „fekete spanyolok” azonban irigy és rosszakaratú szellemek voltak, mert ha templomukat nem zárhatták is előlünk, azt keresztül vitték, hogy hasznát nem igen vehettük. Ablakai ugyanis szűkek, kicsinyek és fent a magasságban a boltozat alatt voltak elhelyezve: azért benne látni és hallani csak igen keveset lehetett. No, de az nem is volt lényeges. A „nem katolikus” felekezeteknek kiutatlatott egy templom; amivel a türelemnek és egyenjogúságnak elég tétetett: ám ők maguk lássák, mi módon tudják azt hanggal és világossággal megtölteni.

Megvallom azonban, hogy az uralkodó felekezet sem járt különben. Ők a fogadalmi templomba jártak, amely kívülről Bécs egyik legszebb épületének mutatkozott, de belülről ép oly sötét és hangtalan volt, mint a mi közös székesegyházunk. Ámde az mégis egy nagy előnnyel dicsekedhetett: padok és székek nélkül szűkölködött, azért benne vitézeink állva, vagy térdepelve kényszerültek az ígét hallgatni, mely derék papjaik lelkesedéssel és nem kisebb erőlködéssel szónokló ajakáról a sok oszlop és zeg-zúgon át szászoroson ismétlődve és visszhangozva érkezett füleikbe.

A mi híveink azonban ültek, innen eredtek a bajok. Mert minden szónok tudja, mit jelent az, mikor hallgatói édes álomra hunyják szemeket. Nincs még egy eszköz, mellyel az emberi hiúságot és magasröptű önbecsülést oly csúfosan le lehetne törni és megszegyenyíteni, mint ezzel az alapjában ártatlan passivresistenciával. A katonának ugyanis sok mindent meglehet parancsolni, csak azt az egyet nem, hogy a prédikáció alatt el ne aludjék: híveink ebben a „süket” és „vak” templomban gyakran éltek ebbéli jogaikkal. Az ülve szundikáló embernek azonban van egy gyengéje, amely könnyen veszedelmet hozhat fejére: a hortyogás. Ha az alvással szemben tehetetlenek voltunk, de már a hortyogás ellen teljes joggal és szigorral léphettünk fel, lévén a templom olyan hely, ahol csak a pap hallathatja hangját. Beavatkozásunkra azonban nem volt szükség, mert rendesen a szomszédból egy erős ököl oldalba figyelmeztette az illetőt a reglama betartására, hozzá súgván egyszersmind: ne hortyogj koma, mert nem tudok aludni!

No, de nincs olyan hosszú prédikáció, amelynek egyszer vége nem volna. Miután a szónok kifejté összes fő- és mellékpontozatait, kimondja az Áment, amellyel vége szakad az álmok gyönyörűségének; bakáink átcsoportosítják gondolataikat a jelenvaló világ harcmezőire és kezdődik a küzdelem. Igen, a küzdelem! Mert ha jövet száraz volt is az utca, ekkorra már úgy agyonlocsolták, hogy tavak és pocsolyák képződtek a mélyedésekben: és ha jövet a por lepte katonáinkat, most viszont lépten-nyomon viz fröccsen rájuk, besárosodnak tetőtől talpig s kezdek otthon a pucolást. Ez azonban még nem is a legnagyobb baj. Akik valamely okból otthon maradtak, azok előbb kapják az ebédet és természetesen a javát. Tarde venientibus ossa! Mondja a latin közmondás. A gyomor azonban nem hajlik meg a közmondások bölcs igazságai előtt, hanem korrog és követelődik; különösen vasárnap, mert már otthon is úgy szoktatták, meg talán a szív is biztatja és erősebben ver, mint hétköznap. Igen a szív! Erről majdhogy el nem feledkeztem, pedig vasárnap délután ő veszi át a kommandót és úgy látszik, hogy a század neki örömöstebb engedelmeskedik, mint az őrmester úr parancsának, aki szörnyű nagy úr és szeretik is, meg talán félnek is tőle egy kissé, de most mégis teljesen elfeledkeznek róla. És kinyílnak a fekete ládikák, kirepülnek a kefék, vixok, bajszkötők, fésűk, gombfényesítő porok és kenőcsök; végül előkerül a hatkrajcáros kis tükör, de ő már nem a ládikából, hanem a szivarzseb fenekéből, pont a szív felül; jelezvén azt a megkülönböztetett becsülést, melyben ez a hadfelszerelési cikk részesül. Aztán kezdődik a komoly, mondhatnám legkomolyabb, sőt talán az egyetlen komoly készüllet a 22 éves vitéz életében.

Ugyanekkor azonban az ellenfél frontja is megelevenedik. Mari ugyan hétköznap sem panaszkodhat rossz bánásmód miatt, mert a nagysága – feje felett lógván a felmondás Damekles kardja – minden módot és eszközt megragad, hogy háztartási zsarnoka elégedettségét elővarázsolja, de ma aztán teljesen ez utóbbi uralja a helyzetet. Parancsot nem tűr, sem ellenmondást, de még szerény megjegyzést, sőt óhajtást sem. Ma különösen ideges, mondja ő. A konyhában akkora tüzet rak, hogy négy ökröt lehetne rajta megsütni. Aztán repülnek a tányérok, csörömpölnek a kések, villák, zörög a mozsár, nyikorog a gyúródeszka; zsír- és gőzfelhők szállnak a szobákba, az utcára és a lichterhof mélységeibe. Jaj a nagyságos úrnak, ha pont tizenkettőre nem jött haza a templomból, vagy szokott sétájáról! De ilyen eset még nem fordult elő,

sőt teljesen ki is van zárva. Mari fölmondás nélkül távozna, ha fél kettőkor, elfelejtve a hét minden bűját és izgalmát, nem vonulhatna szobájába.

De miért szaporítsam a szót? Két óra után hármás-négyes rajokban igyekszik a két nembeli magyar fiatalság a szélrőzsa minden irányából a Duna csatorna jobb partjára, a promenádéra. Ott összevegyülve imbolyog a tömeg egy jó ideig, azután mintegy varázsütésre, vagy mintha választóvizet zúdítottak volna rája, kettes egységekre oszolva indul kiki párjával a közeli Práter felé. Ott a magyar csárda előtt egy hatalmas magyar nemzeti színű zászló mutatja az irányt, jobban mondva a célt. Bent már csapra-verték a valódi jó „abzúgot” (éretlen olcsó sör) és a mindenre ránehezedő margarinillat tanúsítja, hogy megfőtt a magyar származású, de osztrák ízű „gollasch”. A jónevű devecseri második banda már elfoglalta helyét a dobogón; majd hosszas stimmölés, hangolás után a köpcös primás feláll és vállait felhúzva, nyaktalan fejét tarkójára támasztva rázendít a dalra: Ritka búza, ritka árpa ritka rozs. Aztán perdül a szoknya, mint az orsó, kopog a bakancs és peng a sarkantyú; nem úgy ám, mint az úri bálokon, ahol a fiatal urak a számárszigetről szemlélik a petrezselyemárus kisaszszonyokat Itt semmi mesterkéeltség, semmi affektálás Itt mindenki táncol és pedig többnyire végig a saját párjával. Van azonban néha kivétel is: így pl. Pista megengedi Marinak, hogy egyet a káplár úrral is táncoljon, mert ez nem megvetendő protekciót biztosít számára; viszont Mari is megparancsolja Pistának, hogy az ő legjobb barátnéjával, Jucival is forduljon, egyet-kettőt. Igaz, hogy Mari már biztosította magát, lévén Juci öreg és csúnya; de hát épen azért jött ő ide Kurtakesziből, hogy ezt a legényt szemmel-tartsa. Mikor ugyanis bevonult, örök hűséget esküdtek egymásnak. Igen ám, ha az a három esztendő olyan hosszú nem volna! De ki tudja, milyen gondolat vetődik addig a fejébe; meg osztán, hogy nem rontja-e meg valaki, nem csavarja-e el az eszét? A bölcsék azt tartják, hogy a tett közel van a gondolathoz: Mari gondolatát is nyomon követte a cselekvés. Bement Komáromba, jegyet váltott a harmadik osztályra és másnap már ellenőrzés alá fogta Pistát.

El-elnéztem ezt a karikatúra csárdást, ahol sohasem volt ve-rekedés, mert a párok már a promenádon megállapodtak táncrend-jükben és azt szigorúan meg is tartották; ezt a kicsinyített Ma-gyarországot egy nagy erdő közepén, ahol bent minden magyar volt, még majdnem Kohn, a csárdás is; de kívül tizlépésre már

minden idegen és minden ellenség. Mert Bécs lakossága látszólag udvarias volt ugyan minden idegennel szemben, de ezen udvariaság vékony máza a monarchia egyéb népei iránt kultúrfölényt, kicsinylést és megvetést; a magyarok iránt pedig ezeken felül még irigységet és gyűlöletet is takart. Lueger népéről el lehet mondani, hogy jobban gyűlölte Magyarországot, mint amennyire hazáját szerette. De ezt a csárdát és kapuján a nagy háromszínű lobogót mégsem bántották soha. Igaz, hogy nem is lett volna tanácsos, különösen olyan formában, mint ahogy az osztrák népek ügyeiket egymás között elintézni szokták. Az a 6-800 baka és huszár, aki ott mulatott, kiverte volna egész Bécszet a Práterből rendőrségével és katonaságával együtt. Nem is mutatkozott annak a közelében sem rendőr, sem pantallós (osztrák ezredbeli) katona, sem cibil. A hatalom legfőbb ura is tűrte, sőt úgy látszik pártfogolta is ezt a kis magyar szigetet. Mert hiszen az ő figyelme Bécsben minden csekélységre kiterjedt és nem hihető, hogy ő, akit a magyar ellenzék évtizedeken át hiába ostromolt és akinek az alázatos kormányok sokáig hiába könyörögtek, hogy budai székházára, mikor ott tartózkodik, engedje kitűzni a nemzeti lobogót, – épen Kohn úrnak nézte volna el, hogy első, egyetlen és igazi székvárosának feketesárgaságát megzavarja ezzel a gyűlölt három szinnel, még hozzá saját portáján, lévén a Práter a császár tulajdona.

Dehát éjjél után lejár a kimaradási engedély, lassacskán ürül a csárda, haza sietnek a legények, hogy későn érkezvén, meg ne haragítsák a kapitány urat; aki jó ember ugyan, de nem néz el semmi mulasztást és aki elmarad, a jövő vasárnap hiába kér tőle kimenőt. Pista is idejében ér a kaszárnyába, megáll ágya előtt, belenéz még egyszer tikresébe és egyet pödörít gyéren tüskédző bajuszán. Azután álmosan leül ágyára, megjelenik előtte Mari, a promenád, a csárda, a cigány, a gollasch és már félálomban abban állapodik meg, hogy mégis csak gyöngyélet a katonaélet. Ez a megállapodás azonban sokkal fontosabb volt, mint amilyenek ő gondolta, vagy nem gondolta. A nagy úr nem sokat törődött a politikusokkal: ellenzék, kormánypárt nem vétetett komolyan; vagy ha igen, csak olyan mértékben, amennyire megérdemelte: de az „én hadseregem” – no az már valósággal „a szívén feküdt”, mint ahogy augusztus 18-án a tiszti kaszinókban a díszebédeken a hivatalos szónokok mondani szokták. Hogy Pista jókedvű és büszke legyen a „standjára”, az megoldotta a zászlókérdést a Práterben. Ami az „ön hadseregem” harci értékét növelte, az előtt meghátrált

a törvény, hagyomány, közvélemény, sőt Uram bocsá! – talán még a római pápa is. Pedig Ő szentsége sem volt ám utolsó tényező a császárvárosban és lehetetlen, hogy némi kétely és aggály föl ne merült volna ebben az irányban, mikor a „szakadárokat” és „eretnekeket” bebocsátották az igazhívők egykori templomába. De itt is győzött a harci érték növelése, mert a katona egyházak is erre voltak hívatva és pedig tekintet nélkül hitcikkeik udvarképes, vagy képtelen voltára. Ígyekezünk is megfelelni ezen feladatnak legjobb akaratunk és tehetségünk szerint: csak az volt a hiba, hogy promenád, csárda, Mari és Kohn úr is ugyanazon napon és hogy úgy mondjam – velünk párhuzamosan működött a harc-képesség érdekében. Így történt aztán, hogy mikor vasárnap reggel a kürt megszólalt és a napos káplár sorakozásra biztatta a legényeket, a nagy többség mindig azon felekezethez tartozott, amelynek aznap történetesen nem volt „kirkenparádéja” (templomi szolgálat).

A romlatlan vidék azonban sokkal vallásosabbnak mutatkozott. Az isteni tisztelet előtt félórával már feszesen állt a század, sokszor zászlóalj a laktanya udvarán; csakúgy ragyogott a gomb, bakancs, csizma, sarkantyú és sirmléder a legényeken. Mikor beléptem a kapun, az őrmester kirántotta kardját és stentori hangon harsogta a vezényszót, hozzá akasztván a végén: direkció a fedett lovarda, vagy a 9-ik század szobája. Református templom ugyanis csak a legritkább helyen találtatván, az állomásparancsnokság utasította az x-ik ezredet, hogy ezen célra egy megfelelő helyiséget rendezzen be. A berendezés meg is történt: áll vala pedig az egy gyanús színű pokróccal letakart asztalból és egy ingó-bingó székből. Megfelelő hely pedig volt huszároknál és tüzéreknél a lovarda, bakáknál meg egy u. n. legénységi szoba. A lovarda megfelelt ugyan a lovaglás művészetének, mert tágas magas és szellős volt és a huszár, aki a ló hátán izgett-mozgott, nem érezte a hideget és a lég-huzatot: én azonban ugyancsak éreztem, mivel egy helyben álltam és kénytelen voltam a köpönyeget is levetni, mert az csukaszürke lévén, sehogy sem illett rá a fekete palást. A legénységi szoba már sokkal alkalmasabbnak látszott ebből a szempontból, ott szó sem lehetett hidegről és lég-huzatról. Mert egy szobába, amely elég tágas volt a benne lakó és alvó 30 embernek, nagy robajjal bevonult 300. Én a szó prózai értelmében a sarokba lettem szorítva. Az ablakokat nem lehetett kinyitni, mert az udvaron a többi vallásúak számára javában folyt a kiképzés és olyan hangok röpköd-

tek a levegőben, amelyeket nem volt ajánlatos bebocsátani; különben vége lett volna a hangulatnak és hatásnak, melyet örömmre és büszkeségre hallgatóimban sikerült keltenem.

Az istentisztelettel így vidéken mindig együtt járt az úrvacsora osztás. Itt derült ki aztán a turpisság. A kenyeret ugyanis némelyek marokkal vették el; ezek voltak a r. katolikusok: mások kiöltötték a nyelvüket, hogy rá helyezzem; ezek voltak a lutheránusok: voltak, akik balkézzel kapták el és zsebredugták; ezek voltak a zsidók: sokan letérdeltek előttem és hányták a keresztet; ezek voltak az oláhok. Eleinte felháborodtam a szentség ilyen profanizálásán és keményebb rendszabályokhoz akartam folyamodni; de latolgatva a várható következményeket, nem tettem jelentést, hanem ettől fogva az istentisztelet előtt mindig megmagyaráztam a legényeknek az úrvacsora rendjét életmódját. Figyelmeztettem egyúttal őket, hogy a másvallásúak tartózkodjanak az abban való részvételtől. Természetesen nem tartózkodtak; sőt most már ismervén a helyzetet, biztos kézzel és határozott fellépéssel jelentek meg előttem. Hiszen különben az őrmester leleplezte volna őket és nem lett volna számukra az nap szolgálatmentesség és délutáni kimenő. Pedig e körül forgott az egész kérdés.

Az utazást és vele együtt az istentisztelet rendjét ugyanis úgy kellett megállapítanunk, hogy az egy útvonalon levő állomásokra az egyenes úton és a lehető legrövidebb idő alatt érkezzünk. Kerülő, vagy közben Bécsbe való visszatérés költségkímélés céljából nem volt megengedve. Ily módon tehát hét állomás közül hatban hétköznapra esett az isteni tisztelet. Hogy azonban panasz ne legyen, az a nap, melyen az istentisztelet tartatott, ünnepnapjává lett az illető felekezetnek, amivel együtt járt a szolgálat és kiképzés alól való mentesség, nemkülönben a délutáni kimenő. Természetes, hogy mindenki református igyekezett lenni azon a napon és akinek ez sikerült, az ugyancsak szenteskedett és figyelt a prédikációra, sőt az elhangzott igazságok felett fejbólintással helyeslésének néha-néha kifejezést is adott.

Mindebből azonban nem szabad arra gondolni, vagy következtetni, mintha a katonaság vallástalan, istentelen és erkölcstelen lett volna. Hiszen a nevelés örök törvénye, hogy ép testben ép lélek lakozik; már pedig annak a nótabeli három felcsernek ugyancsak módjában állt a válogatás. Több mint egy millió legény állt évenként a mérték alá és csak 160 ezret kellett közülük kiválasztani. No hát ki is választották és meg is lehetett, sőt meg is kellett

azokat nézni, mikor a 35 kilós felszerelés alatt könnyeden, dalolva lépkedtek végig a városok utcáin, vagy táncoló paripáikon mosolyogtak a hirtelen kinyílt ablakokra. Ép volt a közös hadsereg testében, lelkében, gondolkodásában és erkölcsében. Hogy a vallási kérdések nem érdekelték nagyobb mértékben ezt az ifjúságot, hogy néha humorát és jó kedvét is nem hagyta a templom ajtóban, mint a mozlim a papucsát; az életkora kiforratlanságából, a magyar nép fanatizmustól messze álló nyugodt kedélyállapotától és végül a keresztyénség mély és csak egy komolyabb, tapasztaltabb életkor által megérthető törvényeiből önként következett.

A keresztyénség lényegét maga Jézus három mondatba foglalta és azzal teljesen kifejezte és kimerítette: Tagadd meg magad, vedd fel keresztedet és kövesd a Krisztust! Aki e három törvény megértésére felemelkedik és van ereje meg is tartani azokat, csak az nevezhető keresztyénnek. A keresztyén ember megtagadja magát, azaz elismeri, hogy ő senki és semmi és neki nincs joga az élettől örömet várni, vagy épen követelni; azért fölveszi az ő keresztyét, azaz dolgozik, küzd és ha kell, szenved elsősorban családjáért, de családjában is nemzetéért, mert a nemzeti nagyság a földi élet célja, a nemzeti erő pedig a szabadság és jólét biztosítója. Épen ezen célból, ha kell, megtagadja családját is, vagy magával együtt szenvedtetni és feláldozza azt is nemzete és faja magasabb érdekeiért. Keze biztos, járása határozott, mert lelkiismeretében Isten szavát és parancsát hallja minden lépésénél. Akarata nem más, mint ez a parancs, azért Jézussal érzi és tudja: én és az én atyám egy vagyunk. Keresztyénsége nem a keresztségben, sem a bérmálásban, vagy konfirmációban gyökerezik, hanem abban az égi világosságban, mely régi szemeit megvakította és az újakat felnyitotta. Igazsága biztos tudatában türelmes és megértő tévelygő és meg-megbotló embertársaival szemben, mivel tudja, hogy végeredményben a rossz is csak a jót szolgálhatja.

A keresztyénség ezen mértékével mérni a fiatalságot természetesen nem lehet, különösen mikor nem is valami sok idősebb korút látnak maguk előtt, akiktől példát vehetnének. Eilenben nagyon is sokan vannak azok, akik magukviselésével ettől teljesen elütő életeívek követésére csábítják őket. Ezek azok az emberek, akik mindent és mindenkit megtagadnak, csak magukat nem. Ezek azok az ügyesek, akik a maguk keresztyét is másokkal tudják felvetetni. Ezek azok, akik sohasem szenvednek, de mindig jajgatnak. Ezek azok, akik mindenkit követnek addig, míg érdekeiket elő-

mozdítja, de rögtön hátat fordítanak annak, akitől nincs mit várnok. Nem kell nagy tudomány ahhoz, hogy az ember felismerje őket. A bélyeget ott hordják homlokukon és az az érdekes, hogy önmaguk sütötték oda.

Az életnek emez önző és az ifjúságot rossz útra csábító művészeit három osztályba sorolhatjuk.

Az első osztályba tartoznak az okosak, akik kiszámítják, hogy ők bármennyit keresnek is, az még mindig kevés az ő saját igényeik kielégítésére; azért meg sem házasodnak, mert a feleség már magában is teher volna rajtuk. Úgy élnek, mint a gyertya az üres szobában, mely csak önmagának világít és a saját fényében csak maga gyönyörködik. Használják és fogyasztják a nemzeti energiát és mikor kimúlnak, a jövő nemzedék számára csak korom, por és fojtó gáz marad belőlük.

Második osztályba tartoznak az okosabbak. Ők már megházasodnak. Keresnek egy magukhoz illő élettársat, akivel kettecskén, de csakis kettecskén élnek le az életet. Ők tudják, hogy a magánosság sokszor elhagyatottság és bizonytalanság, a feleség pedig nem mindig teher, sőt ha az ember okosan kiválasztja, a legnagyobb előny, haszon, karrier; mert jó vele pénz, vagyon, kis- és nagybácsik. A feleség versenyt fut urával a családi előretörtetésben, a kapcsolatok megszerzésében és az akadályok elhárításában. Az eredmény biztos, mert van hozzá megjelenés, szépség, ruha és időbőven.

A harmadik osztályba tartoznak a legokosabbak, akik már valóságos családi életet élnek és annyira hazafiak, hogy a hazát egy gyermekkel meg is ajándékozzák; sőt ha az az egy leány volna, esetleg még egygel. De az egyke aztán nem ingyen ajándék ám; érte a hazának ugyancsak fizetnie kell. Nincs az a földi kincs, előny, élvezet, szórakozás, amelyre ennek a melegházi növénynek kizárólagos igénye nem volna és nincs az a honpolgári teher és kötelesség, amely alól mentesítve nem volna. És míg az okosok és okosabbak sok esetben szerények, diszkrétek, kisigényűek; inkább kérnek, mint követelnek: addig itt a szülők követelőzve és harcolva rontanak előre; a nemzet kincsét, jövőjét, virágát kiáltozzák és paizsként maguk előtt tolják. Ennek nevében megszállják a nemzeti élet összes erőforrásait, azután kihabzsolják és corumpálják azokat.

Korán meggyőződtem, hogy az egyke átka nemcsak a faj számbeli apadásában, de még sokkal inkább a meglevők megron-

tásában, a hitelenség és erkölcstelenség terjesztésében és az igazságba vetett hit megrendülésében nyilvánul. Azért elhatároztam, hogy a magam szűk körében én is hadat üzenek ennek a borzasztó nyavalyának. Az alkalom rá egyszer önként kínálkozott és már előre örültem a sikernek, mely tekintve érveim tiszta és meggyőző voltát, holtbizonyosnak látszott előttem. Harminc évig tartott Bosznia u. n. „occupatioja” (megszállása), amely idő alatt a monarchia két kézzel szórta oda a pénzt, hogy a legelhagyottabb török vilajetből legalább külsőleg európai tartományt formáljon. 1908-ban aztán Ferenc József kimondta az „annexiot”, amely azt jelentette, hogy azontúl a tartományt nemcsak megszálltnak, hanem sajátjának is tekinti. Ez természetesen nem tetszett sem a szerbeknek, akik önmagunknak szánták e tartományt, sem az oroszoknak, akik a szerbek védnökei voltak, sem a törököknek, akik a látszólagos, de jogos tulajdonosoknak tartattak, de talán legkevésbé a szövetséges olaszoknak, akik féltékeny szemmel nézték Ausztria legkisebb erősödését is. Erre a sok igénylőre és irigyre való tekintettel hadi létszámra emelték a boszniai csapatokat és az ott levő 35 zászlóaljhoz 50 újat küldtek Ausztriából és főként Magyarországból, így született meg számomra a lehetőség, hogy a baranyai „egyke” ellen Hercegovina keleti kopár sarkában, Ljubinjén, döntő rohamra induljak.

Ljubinje egyik u. n. „városa” Hercegovinának; járási székhely mintegy 5-600 lakossal. Volt benne egy század 52-es baranyai baka, egy öreg zsidó orvos, 80-100 viskó és régi várfalak, tornyok omladécai. Egy jellegzetes síkság keleti sarkában terül el, amilyen sok van Hercegovinában és szláv nyelven „polje” névvel neveztetik. Némi élet van ezeken a poljékon, mert a körülöttünk levő magas hegyekről ide hordta le a víz valamikor a csekély földet. Megközelíteni úgy lehet, hogy a Nar9nta völgyében kanyargó egyetlen vasút Csapljina nevű állomásából elindul az ember gyalog, vagy tengelyen egy kifogástalan országúton keleti irányban Domanovic felé. Domanovic nem nagy falu. Mindössze hat házból áll, amelyeknek egyike a sárga, díztelen kaszárnya, ahol épen akkor egy század 82-es csík-udvarhelyi székelybaka tartózkodott. Mikor a kapuhoz érek, az őr nem tudja, miféle rang-, vagy rendhez tartozom, azért először nagy csodálkozással mereszti rám szeméit, de mint aféle góbé, hamar elhatározza, hogyan fog velem szemben viselkedni. Tehát köszön is, nem is; be is ereszt, meg nem is. Felkapja tenyerét halántékához, de nem vágja vissza, hanem a

sapkán igazít vele egyet; azután kinyitja előttem kissé a kaput, de maga beáll a nyílásba, tehát én nem férek és nem mehetek be. Majd mikor magyarul szólok hozzá, nagy kő esik le szívéről, sarkig tárja a kaput, megbizonyosodván, hogy nem kémmel, vagy ellenséggel vagyok dolga. Az őrnagy urat kérdezem és hamar meg is találom. Ott üdül a kert közepén, a nagy rozmarinfa alatt, nagy óvatosságai szürcsöl egy pohár lemonádét; van is oka rá bőven; épen nyugdíjazás előtt áll, vigyáznia kell hát nagyon egészségére, hogy pukkadjon meg az árar (kincstár), mikor látja az ő élethez való makacs ragaszkodását. Micsoda gyönyörűség ez a kert ott a kősvatag közepén! Csak úgy hízik benne a sok karfiol, hagyma, kelkáposzta, krumpli és petrezselyem. Igen, mert székelybakák művelik, akik jól tudják, mi kell a húshoz, hogy ízletes legyen az ebéd. Bezzeg a basa, mikor itt uralkodott, nem így gondolkodott! Ő ide hordatta a földet számárháton a gabelai poljérol, azután tele ültette rózsa- és rozmarinfákkal, ő nem vágyott sem spárgára, sem artisókára; megelégedett a nyársonsiült kecskehússal, azután ő is ott szürcsölgette kávéját az alatt a csodás, bódítóillatú rozmarinfa alatt, ott szívta csibukját, onnan gyönyörködött nyiló rózsáiban, amelyek a kert minden részében feléje mosolyogtak; no meg azokban is, akik körülötte incselkedtek és játszadoztak.

Bucsut vettem a múlttól, a jövő keresésére indultam, a fiatal tisztok után néztem. Az iroda üres, szobáik nyitva, ágyaikon szolgálók alusznak; a nagy melegben sehol egy mozgó lélek. Lemegyek a kapuhoz, az őr már mint ismerőst üdvözl. „Hol vannak a tiszt urak?” Meghökken. Hátha én valamilyen ellenőrzőtiszt vagyok - gondolja – és bajt hoz a hadnagy urak fejére, ha elárulja hollétüket? Azért imígyen felel: „Szolgálatban vannak; az imént mentek ki a kapun, de már, instállom, vissza is jöttek. Biz én nem tudom, merre járnak, de aligha tüstént itt nem teremnek”. Szerencsére arra totyog egy öreg bosnyák. „Csues stare (hallod öreg), nem láttál erre tisztet?” Az öreg felvidul, a tegezés ott megtiszteltetés számba megy, mosolyogva mutat a kafánára, hogy ott vannak. A kafána olyan kőépület, mint a többi. Bent egy öreg szerb asszony főzi a kávé, két egészséges, szép leánya pedig viszi az egyetlen asztalhoz, amelynél Wagner és Lux hadnagyok üldögelnek. „Beh jó ez a kávé!” Mondják és közben a lányokra néznek, akik nevetnek, mert már jól értik a magyar beszédet. Rendelni nem is kell; aki leül, annak töltenek, valahányszor findzsája kiürül. Nem drága élvezet, három krajcár egy porció.

Domanovic után hepe-hupás vidéken visz az országút. Itt-ott egy-egy ház, odább összedőlt falu romjai láthatók. Nem kell azonban csatákra, vagy ostromokra gondolni, bár törökök jártak erre, sőt 4-500 évig néhányan itt is tartózkodtak. Földrengés sújtotta valamikor e vidéket, az döntötte össze a házakat, amelyek különben sem voltak örök időkre tervezve. A lakosság ott abban a babonában él, hogy rombadőlt házat nem szabad többé felépíteni; azért mikor összeomlott a falu, felkerekedett népe és egy neki tetsző helyen új otthont épített magának. A telek ott ma is szörnyen olcsó, abban az időben bizonyára ingyen adták, de nem is igen ért többet. Építő anyag, az az kő mindenütt van kimeríthetetlen bőségben; csak egymásra kell rakni, már kész is a fal. Arra keresztbe helyeznek néhány darab husángot, amelyekre tetőül megint csak kőlapokat illesztenek. Ezzel be van fejezve a hajlék, amely nyáron meleg, télen hideg; északról a bóra, délről a sirokkó dudolás rajta keresztül. De nem kerül semmibe, ez a fő. Nehéz is volna elképzelni, miből merítene pénzt a hercegorc. Talán abból a kis olajfaligetből, mely üdítően zöldéi odább az út baloldalán? Annak a gyümölcse arra is kevés, hogy gazdája böjti napokon megsüsse benne a póréhagymát, amely egyedüli tápláléka ilyenkor. Jobbról egy tölgy erdő harcol az elhelyezkedésért, akárcsak ma egy B-listás tisztviselő. Százfélé markol gyökereivel a sziklába, százféle fogást alkalmaz, hogy magának helyet és némi ételmet biztosítson. Bele is görbültek törzsei, ágai és korai öregség gubbaszt lefelé konyuló koronáin.

De él és egyelőre boldog ebben a sejtelemben. Ellenben nem messze tőle hanyatt dőlt faragott kőoszlopok már halálról, egy hitfelekezet, vagy talán egy nemzet kimúlásáról beszélnek. Ez a bogumil temető. Kik voltak a bogumilok? Boszniában hiába kérdeztem tudós és tudatlan emberektől, pedig temetőik találhatóak a tartomány több vidékén és a bennük levő hatalmas kőemlékek még sokáig fognak az idővel és mulandósággal dacolni. A középkor első felében már élt azon a vidéken egy vallásfelekezet, amelyet úgy a görög, mint a római katolikusok eretnekeknek tartottak. A görögök szentháromság tagadással vádolták és gúnyosan „katharos”-nak, az az tisztának csúfolták őket. Valószínű, hogy ezek voltak a bogumilok. A szó maga istenszeretőt jelent és nem áll ellentétben a szentháromság tagadással; sőt úgy látszik nem más ez, mint egyetlen szóba foglalt hitvallás és tiltakozás az Isten fogalmának megosztása és az akkor már elharapózott szentek imádása ellen.

A köveken látható domborművek nem áhítatos vezeklőket, hanem tegzes, kardos és dárdás vitézeket ábrázolnak, akik vágató lovaikról zúdítták nyilait az ellenségre. Ez azonban már jelent valamit írás és magyarázás nélkül is. Az árják nem tudnak szabadulni az Olympos lakóitól: hol felmagasztalják, hol detronizálják, hol ó, hol divatos köntösbe öltöztetik, de életükben úgy, mint halálukban magukkal hordják őket. Csak turáni lehetett az a nép, amely a halálban is lovára és fegyvereire gondolt. A bogumilok csak elkalandozott hunok, avarok, bolgárok, vagy magyarok lehettek, akik meghódítván a vidéket, szláv szolgálók nyelvét átvették és a török invasio alkalmával, hogy úri mivoltukat fel ne kelljen áldozniok, mohamedán vallásra tértek. De miért és hogyan jutottak arra a szegény, éhenbőgő vidékre? Bizonyára a dalmát városok, főleg Ragúza gazdagsága csalogatta őket és úgy jártak lovaikkal, mint Hannibal elefántjaival, mikor átkelt az Alpeseiken. Nagyrészüek elhullott; gazdáik pedig nem ismervén a gyaloglás művészetét, kénytelen-kelletlen ott maradtak.

Ló nem is élhet azon a vidéken ma sem. Hát akkor, mikor még utak sem voltak és a patkolást sem ismerték! Egy nap alatt térdig kopott a ló lába és úgy pusztult el, amelyik már előbb szakadékba nem zuhant. Emléke azonban továbbra is élt a bogumil szívekben és oda vésték sírköveikre, hogy az elköltözött harcost a tiszamenti boldog legelőkre és szállásokra röpítse.

Lovat tehát itt már csak a sírköveken lehet találni, ellenben a kecske, mintha egyenesen ide lett volna teremtve. Ez az igénytelen, csendes, megelégedett állat ott Istennek egyetlen, de nagyértékű ajándéka. Minden családnak van 10-20 darab belőle; azoktól nyeri élelmét, ruházatát, sőt ágyneműit is. Most is ott legel egy ilyen falka az út mellett. A családanya vigyáz rája, egyszerű, fehér ruhában mint a zerge szökdel szikláról sziklára a kecskék után; hóna alatt tartja guzsaját és vándorlás közben is folyton fonja a fonalat, melyből aztán otthon esténként szövögeti egész családjának a ruhát. Micsoda kincs, micsoda érték ez a nő! Bánatos dalában a jölvető angyal öröme és boldogsága hangzik.

Valamivel odább Stolacon már másfajta asszonyok sétálnak és újabb divat szerint öltözködnek. Stolac már igazi város egy szűk medrű, de állandóan bővizű patak mindkét partján. Nagy dohánybeváltó hely, azért sok finánc lakik benne, de a katonaság is eléggé képviselve van. Egy zászlóalj 52-es baka, két ágyú, néhány tüzér, sok szekerész, egy kisebb vár és két őrház – talán

túlságosan is kidomborítják a megszállást. De annak idején indokolt volt ez az intézkedés. Itt ugyanis nyakas muzulmánok laktak, 78-ban csapatainknak sokáig ellenálltak és semmiáron sem akartak meghódolni. Mikor pedig látták, hogy minden erőlködésük hiába való, az előkelők fölkerelkedtek és kivándoroltak Törökországba, otthagyva szép palotáikat a Bregova jobbspartján, melyekben azóta egerek, pókok és denevérek ütöttek tanyát. Arif azonban a halványképű, jámbor kafedzsi meghódolt, mert hát élni csak kell valahogy és aztán kinek is főzze most már illatos kávéját, ha törzsvendégei Keletrumeliába költöztek? Természetesen csakis a tiszteknek. Nem is lehet olyan korán belépni az étkezdébe, de még kevésbé olyan későn távozni onnan, hogy Arif forró italával rendelkezésünkre ne állana Régi, hű szolga, minden igény nélkül. Csak az az egyetlen kérése volt életében, hogy a tiszt urak, ha majd meghal, adjanak neki helyet a katona temetőben, mert atyjafiai kiközösítették a magukéból azért, hogy tisztátalan gyaurokkal érintkezik. Az ígéretet természetesen megkapta, hiszen oly jó emberek a tiszt urak, Arifot valamennyien szeretik. De nemcsak Arifot, egymást is, mert most távol vannak a hazától és ilyenkor a magyarok szeretik egymást. Az Öreg alezredes, a parancsnok, német ember ugyan, de elég bölcs ahhoz, hogy napjainak számát fölösleges izgalommal ne kevesbítse; azért bár szigorúan tartja a törvényt, de amint elhelyezte utolsó falatját, már kívánja is a „Málceitet” (gesegnete Mahlzeit = áldott legyen az étel) és siet hazafelé. Tudja ugyanis a jó öreg, hogy ilyenkor kezdődik a magyar beszéd, ami a szolgálati szabályzat 59-ik §-a értelmében közétkezés alatt szigorúan tilos. A fiatalok azonban az asztal végén nem sokat törődnek a paragrafusokkal, hanem magyarul beszélnek, és pedig nem is valami csendesen. Evés után az öregek is arrafelé gravitálnak, mert ott van élet, jókedv, humor, nóta s miegymás. Hegyessy hadnagy úr viszi épen a szót, Vancsura kapitányt élteti, aki aznap hajnalban lóháton nyargalt fel egy ház emeletére, hogy a főfináncot nevénapja alkalmából megköszöntse. Természetesen nem az ágyból kelt fel előzőleg, hanem innen az asztal végéről indult a nyaktörő bravúr véghezvitelére. Nagy hadnagy úrból is ki szeretne törni a nevetés, de sehogy sem sikerül neki, mert szája be van varrva. A napokban ugyanis fogadásból egy meredek lejtőn lefelé rekordot javított motorciklijén és a végén úgy neki lendült egy kőfalnak, hogy 16 foga benne ragadt. De ott az ilyesmit nem vették tragikusan, az élet nem volt lényeges, inkább a jókedv és a barátság. Én is megkér-

deztem a kapitány úrtól, minek örült, mikor leért az emeletről; annak-e, hogy nem szakadt le alatta a falépcső; vagy hogy nem dőlt össze az egész ház, mikor lovával benne kecmergett. „Annak örültem – felelé -, hogy nincs itthon a feleségem, Pestre ment látogatóba szüleihez.” Az elmaradhatatlan új vicc is megszületett: mi különbség van Vancsuráné és egy özvegy asszony között? Az özvegy asszonynak nincs ura, a kapitánynénak Vancs-ura.

Fellátogattam a várba. Magyary főhadnagy volt a parancsnok, megmutogatott mindent. Körüljártunk a falakon, elnézegettük a körülöttünk emelkedő kopár hegyeket, letekintettünk a völgybe, ahol csúnyán kifestett török asszonyok henyéltek és dohányoztak egy kertben. Innen nézték 30 évvel előbb a 32-es bakák 176 társuk lemészárlását anélkül, hogy segíteni tudtak volna rajtuk.

Stolac és Ljubinje között az országút mellett, egy kisebb mélyedésben vasráccsal kerített helyen áll egy magas kőoszlop, 176 magyar név van belevésve és a nevek alatt magyar és német nyelven az olvasható, hogy ezek a hősök 1878 augusztusán itt estek el a császárért és hazáért. Abban az időben is kevesen voltak, akik ezen felirat helyességéről meg voltak győződve, ma pedig már vitán felül áll, hogy találó feliratunk csak így szólhatna: „Leölettek az akkori hadvezetőség korlátoltsága és parancsnokuk butasága miatt és meghaltak azért, hogy a császár negyven év múlva koronáját elveszthesse.”

Az occupáció megtörtént. Az uralkodó család hatezer magyar és kétezer osztrák katona élete árán némi kárpótlást érzett lombardiai birtokainak elvesztéséért. A tartomány fontosabb pontjait erős csapatok tartották megszállva, Stolacot és környékét Budapest háziezrede, a 32-es őrizte.

Egy meleg augusztusi napon kémek jelentik Stolacban, hogy Ljubinje vidékén elégedetlenek gyülekeznek. A parancsnok elküld egy század katonát, hogy ugrassza szét, ha valamit talál. A század egy horvát parancsnok vezetésével elindul töltetlen puskával és lepecsételt tölténytáskával, amelyet csak a parancsnok rendeletére szabad feltörni. A század menetel az úton felfelé elő- és utóvéddel, de oldalvédek nélkül, mikor szembe jő egy öreg bosnyák és figyelmezteti a századost, hogy a felkelők mintegy 5-600-an már itt vannak a dombtetőn és ott rejtőzködnek a kövek között. A csapat felér a dombra, ott pihenőt tart, gúlába rakja puskáit és szomjúságtól gyötörve, puskáit elhagyva a parancsnokkal együtt egy közeli ciszternához siet inni. Mindezt látják a felkelők, az

elővédet támadás és észrevétel nélkül áteresztik, aztán a víznél levő csapatot megrohanják és az utolsó emberig lekaszabolják. A néhány emberből álló utóvéd végignézi az esetet és nagynehezen visszamenekül Stolaeba.

Ez a gyalázatos eset ült szívemen és nyomában felkelt sírjából szemeim előtt az a rengeteg áldozat, melyet Ostmark, ez a telhetetlen Minotaurus 400 éven át követelt és behajtott a meghasonlott és igazi vezetők nélkül tévelygő nemzetben. Láttam végtelen sarait a sápadt arcoknak, akik elhagyták a hazai révet, hogy oda soha többé vissza ne térjenek. Hallottam a reménytelen anyák zokogását, akik hiába várják Theseust, hogy megvigasztalja őket. Azért én akartam segítőjük, vigasztalójuk lenni. O mekkora naivság! Magyar nők törüljétek le könnyűitek! Ne hallgassatok a nagy költő szirénhangjára: ne szülj rabot te szűz; anya, ne szoptass csecsemőt! Ördög fegyvere a kétségbeesés. Azért ti csak azért is szüljétek! Szüljétek a fájdalomban, szüljétek az örömben, szüljétek reménységből, szüljétek dacból, keserúségből, bosszúból! De szüljétek, mert csak ebben lehet fegyverünk, erőnk, életünk, jövőnk, biztonságunk, boldogságunk!

Így ábrándoztam, mikor Ljubinjére értem, hogy onnan az ormánsági asszonyoknak uraik útján bizalmas üzenetet küldjek.

„Gyümölcsözzetek és sokasodjatok és töltsétek bó a földet és hajtsátok azt birodalmatok alá!” Így hangzott a textus. Azután kifejtettem az egyke káros és veszedelmes voltát magára az imádtott egykére, az anyára, a községre, fajra, nemzetre és államra. Kimutattam és bebizonyítottam, hogy a szaporaság az első isteni és emberi törvény; bele van írva a szívbe és lélekbe; be van vésvé a test minden ösztönébe; erre késztet az erény, erre csábít a bűn, ezt hirdeti a természet: a fű, fa, virág, gyümölcs, nap, hold és csillagok; ezt tanácsolja lelkiismeretünk nyugalma, a jólét és az önérdek. Fellebbeztem hallgatóim vallásosságára, hazafiságára, férfiaságára; felkeltettem a mindig ébren alvó hiúságot; kértem, könyörögtem, fenyegettem, ijesztettem. És mikor az Áment kimondtam, úgy éreztem, mintha már látnám a baranyai utcákon a szaporodó, nyüzsgő gyerekhadat; amint nő, dagad, sokasodik; amint sáska módjára ellep mindent és feltartózkodhatatlan vízárként hömpölyög túl a Dráván, egész a tengerig.

No de ilyen siker fölött nem lehet csak úgy egyszerűen napi-rendre térni, azért a Miatyánk után kihirdettem, hogy az éneklés után nem szabad elvonulni, mert még majd tartunk egy rövid meg-

beszélést. Hogy mi a megbeszélés, azt régi katonáknak nem kell magyarázni, ma már azonban bizonyára többen találkoznak, akik e szónak katonai értelmét és jelentését nem ismerik. A megbeszélés elmaradhatatlan függeléke és záróköve volt minden valamire való katonai eseménynek. Hadgyakorlat, csapatszemele, tanfolyamvizsga, kaszárnyameszelés, fegyver, bakancs és szalmazsák létszám ellenőrzés csak úgy számított és ért valamit, ha egy korszerű és nívós megbeszéléssel fejeztetett be. Tévedések és félreértések elkerülése végett azonban előre kell bocsátanom, hogy a megbeszélés nem eszmecsere és kölcsönös bírálat, vagy fesztelen vélemény nyilvánítás, hanem síri csönd és hallgatás volt úgy a katonák, mint a tisztek részéről. Megbeszélni és általában beszélni csak a legfőbb jelenlevőnek volt joga, aki sohasem meglepődését, hanem mindig megbotránkozását fejezte ki a tapasztalt hiányok, mulasztások, de főleg a vezetők elméleti, logikai, pszichológiai, taktikai és stratégiai fogyatékoságai felett. Nem kell azonban gondolni, mintha ez a felebbezhetetlen vélemény mindig egyforma, sablonos és kellemetlen lett volna. Ha a nagy úr szavaival nem is, de hanghordozásával rendszeresen elárulta igazi véleményét és ha egy élccel, vagy valamely saját gyártmányú anekdotával fejezte be megbeszélését, akkor mindenki tudta, hogy az a legfelsőbb tetszés és meglepődés jele volt. Tehát, mint mondtam, én is rendeztem ez egyszer megbeszélést. Csakhogy én eltértem a szokástól, okosabb akartam lenni a többi megbeszélőnél, azért sültem fel a végén olyan alaposan. Mindjárt az elején kijelentettem, hogy én igazi, komoly megbeszélést akarok, ahol mindenki hozzá szólhat a szőnyegen fekvő tárgyhoz; mindenki elmondhatja véleményét és az igazságot anélkül, hogy a fejét bevernék. „Képzeljétek el, hogy ti most presbyterek vagytok és olyan őszintén, világosan beszéljétek, mintha a párbér, vagy lukma fel-emeléséről tanácskoznátok!” A párbér és lukma említése hazai dallamokat idézett a fülekbe, amire az arcok kissé felvidultak és egy öreg tartalékos elkezdte torkát köszörülni jeléül annak, hogy szeretne mondani valamit, ha tudná, merről is kezdje. „No majd segíték – mondtam -; hallotta a prédikációt; megértette; vannak gyermekei; helyesli, amiket előadtam; volna valami tanácsa, amelylyel elúzhetnék ezt a csúnya betegséget?” „Hát persze, hogy hallottam ezt a prédikációt, még pedig sokszor!” „Sokszor?! Hiszen úgy tudom, most találkozunk itt először, Baranyában pedig sohasem jártam, tehát nem is prédikálhattam.” „Épen azon csodálkozom magam is, hogy sohasem láttam a tiszteletes urat, mégis

szórói-szóra azt prédikálta, amit az esperes, meg a püspök úr, meg a többi urak és asszonyságok, akik nálunk megfordultak.” – Kezdtem magam rosszul érezni, a plágium vádja lebegett fejem felett; de most már nem retirálhattam, azért gondoltam, gyerünk tovább, ha már benne vagyunk. – „No annál jobb, ha sokszor hallotta, legalább ismeri a tárgyat és hozzá tud szólni a kérdéshez.” „Tudnék én szólni, ha szabad volna, de az ilyen helyeken nem szokták megengedni, hogy a szegény ember megmondja az igazat.* „Most pedig épen azon a helyen van, tehát csak beszéljen bátran.” „Hát kérem, úgy vagyunk mi ezekkel a prédikációkkal, hogy mind igaz az, ami bennük foglaltatik, csak az a hiba, hogy mindegyikből kimaradt valami.” „Valami, ugyan mi lehet az?!” „Hát a hitbizományi” „Hitbizomány? Hiszen maguknak nincs hitbizom anyuk!” „Épen az a baj, hogy nincsen, az az, hogy nincs is, meg van is.” „No ezt nem értem!” „Pedig egészen világos és Baranyában el is igazodik benne minden okos ember. A hitbizomány ugyanis kétféle: egyik a nagy uraké, másik a kispolgároké. A nagy urak szereztek valamikor egy nagy darab földet, amely mind az elsőszülött fiúé; a többi gyerekek pedig lesznek ministerek, kis- és nagykövetek, hadvezérek, fő- és alispánok, – egyszóval amik akarnak, mert a hatalom és befolyás az övék., A kispolgár is szerzett egy kis birtokot, de abból aztán nem is élhet ám meg egy gyereknél több, tehát ez az egy az ő hitbizománya, akivel be is végzi a családi szaporaságot; mert ha több lenne, azoknak éhen kellene meghalniok.” „Micsoda kishitűség! Hiszen szorgalommal, takarékossgal, a gyerekek a gazdaságban való felhasználásával bárki megkértszerezheti vagyonát.” „Szorgalom, takarékossg, sőt koplalás és rongyosság is van minálunk nagy bőségben, de ha összehoznánk is egy-egy jobb esztendőben néhány garast, földet akkor sem vehetünk, mert egyik oldalon, ameddig az ég a földet éri, a főherceg birtoka terpszkedik, a másik oldalon pedig a püspöki, a káptalani, apáti uradalmak következnek, azután jönnek a kimondhatatlan nevű hercegek, grófok, bárók és egyéb nagyságos és tekintetes urak földjei; akik közül ha valamelyik elkártyázza is vagyonát, szomszédja rögtön megvásárolja, vagy bérbe veszi, hogy nagyobb legyen vadászterülete és paraszt ne lábatlankodjék arra, amerre ő kocsikázik. Eme nagy uradalmak mellett úgy festenek a mi kis határaink, mint egy-egy egérfogó a nagy Kánaán éléskamrájában, amelyből nincs menekvés, sem terjeszkedés, csak összehúzódás és elfonnyadás. Azután hogyan lehetne még gondolni is, hogy mi a mi 8-10

holdunk terméséből félretehünk valamit, mikor nem is a haszonnak, hanem a nyers bevételnek legalább felét adókra kell fizetnünk.” „Már hogyan állíthat ilyen lehetetlenséget, hiszen ha ez igaz volna, a nagybirtokosok mind tönkremennének?” „Hát azt hiszi az úr, hogy egyenlő, vagy igazságos az adózás? Nem tudja, hogy minél nagyobb a birtok, aránylag annál kisebb az adója; aztán meg, hogy a mi földeink mind első, vagy másodosztálynak, a nagybirtokok meg nagyobbrészt 6-8. osztályú földeknek, nádasoknak, legelőknek és hasznavehetetlen területeknek tekintetnek és ennek értelmében vetik ki rájuk az adót?” „Ha a maguk földje első, másodosztályú, akkor úgy is dukál, hogy többet fizessenek aránylag, mint a rossz földek tulajdonosai.” „Igenám, csak hogy fordítva áll az eset; az urasági földek a jobbak, csak a birtokívekben vannak silányabbnak feltüntetve.” „Hogy értsem ezt?” „Megboldogult öreg apámtól hallottam, hogy mikor eljöttek hozzánk a kataszteri becsüsök, az uraságok bekvártélyozták őket magukhoz és ott dárídóztak velük hetekig, aminek a költségeit azóta nekünk kell fizetnünk.” „Jó, hogy egykéjét, az adókivetésre tolja, melynek szövevényeit nem ismerem, meg öregapjára, aki meghalt és nem vonható kérdőre. De ha mindez igaz volna is, tudnia kell, hogy nem csak kenyérral él az ember, amivel azt akarom mondani, hogy a földművelésen kívül egyéb foglalkozási ágak is vannak és ha gazda csak egy gyerekből lehet, a többi mehet kereskedőnek, iparosnak, pap, tanító, jegyzőnek, sőt ha tehetsége és szerencséje van, még magasabbra is viheti.” „Iparos? Az már csak úgy él meg, ha elmegy gyári munkásnak, ott pedig oly keveset keres és annyiszor ki van téve az elbocsátásnak, hogy jó lélekkel családalapításra nem is gondolhat. Kereskedő? Zsidónak való foglalkozás, mert csak az kap pénzt a banktól puffra és árut hitsorsosaitól hitelre; az beszél több nyelven, érti, hogyan kell megbukni és ha bajban van, könnyen odább áll, mert minden faluban van sógora. Pap, tanító, jegyzői állás? Nem volna épen rossz, de először is tanulni kellene hozzá. De ki bírja azt ki költséggel! Engem is elvitt apám Curgóra és három évig tanultam is szorgalmasan, de végre is kénytelen volt haza vinni, mert nem bírt sehonnan pénzt szerezni. De jól is tette. Mi lehetett volna belőlem!? Állást úgy sem kaphatnék, mert a nők már mindent elfoglalnak a férfiak előtt. Még az iskolából is kitérjék már a férfiakat. Nálunk is, mikor a tiszteletes úr az iskolát lemondta az állam javára, azonnal egy nőt neveztek ki bele tanítónak, az férjhez ment egy

tanítóhoz, akit az állam szintén oda helyezett és azóta ketten működnek ott, ahol azelőtt egy is elég volt. Gyerekük persze nincs és nem is lesz, mert állításuk szerint a két fizetésből nem tudnák eltartani, valójában azonban, mert nincs az a pénz, amelyet festékre, szagosítóra és viganóra el ne tudnának pazarolni.” „Ugyan ne irigyelje őket azért a két fizetésért és azért a kis szagosítóért!” „Én nem is irigylem őket, de a falu asszonyai és leányai annál inkább, akik nemcsak irigylik, de maguk is ugyanazt akarják megszerezni, mert a divattól ők sem akarnak elmaradni. Ellenben a gyerektelenséget már helyeslem, mert látom, hogy mindenki az ilyen családot pártfogolja. Ha nekem négy gyerekem nem volna, akkor nekem is nagyobb becsületem volna és nem kellett volna most bevonulnom.” „Négy gyereke van? Hát mért nem kezdte mindjárt ezzel? Aztán mi köze ennek a becsülethez és a bevonuláshoz?” „Hát csak annyi kérem, hogy akinek egy gyereke van, vagy egy sincs; az ráér a falu dolgára és megválasztják bírónak, esküdtnak, vagy gyámtyának és ha ügyes, kormánypárti kortes is lehet belőle, amely címeken aztán kibújhat minden hadgyakorlat alól. De ha hivatala nincs is, hamarabb keráلكözik egy kis pénzmag a háznál, amelylyel lehet kenegetni a kocsit, hogy jobban forogjon. Mi, akik most bevonultunk, itt a századnál valamenynyieu többgyermekes családapák vagyunk, ellenben az egykések és magtalanok mind otthon hűsülnek és őrzik az egy gyermeket, aki drága kincs; míg az én gyerekeim éhenhalhatnak, velük nem törődik senki. Egyébként ha otthon vagyok is, nekem akkor is ki kell maradnom minden jóból. Legutóbb is követválasztás volt és én nem szavazhattam, mert kihagytak a választók névjegyzékéből.” „Miért épen magát?” „Nemcsak engem, másokat is, akikről gondolják, hogy nem érnek rá utána nézni a jegyzéknek tavasszal, amikor a szántás-vetés ideje van.” „Miért gyanúsítja már ezzel a jegyzőt, hiszen annak semmi haszna sincs abból, hogy maga kimaradjon a választók lajstromából. A kihagyás bizonyára tévedésből történt.” „Persze, hogy tévedésből, csak az a gyanús, hogy az adókiivetésnél még sohasem hagytak ki tévedésből sem a Rorból, csak épen itt, ahol kereshetnék valamit.” „Ugyan mit akar keresni a képviselőválasztáson, legfeljebb talán fejbeverést?” „Szó sincs róla! Fejbeverést kaphat az ember, de adhat is és ezzel a fájdalom ki van egyenlítve, ellenben a kispörköltet és félliter bort az eső sem moshatja el; azonkívül 5-től 100 koronáig terjedő összeg üti meg az ember markát, ha van egy kis kitartása.” „Miféle ki-

tartás az, amellyel 100 koronát lehet keresni, beszélje el és tanítson meg, talán még magam is kamatoztathatom e tudományt?”

„Kérem az eset korántsem olyan nevetséges, mint gondolni tetszik, mert tény, hogy aki korán leszavaz, annak a szemét kiszúrják 5 koronával, aki ellenben nem siet haza, hanem vár addig, mikor a kormány kapcája szorul; bizony 100 koronára is felverheti a maga szavazata árát.”

„Tehát eszerint a kispörkölt is kimaradt a prédikációból, nem kívánja, hogy legközelebb beiktassam?”

„Az épen nem kívánom, de ne tessék gondolni, hogy a kispörkölt ránk nézve lényegtelen; mi ritkán látunk húst, inkább csak krumplin, babon és kenyéren élünk. De ha ettől eltekintünk is, a száz koronára már ugyancsak szükség volna a háznál, mert ki győz négy gyereket felruházni, magamról és szegény feleségemről nem is szólva. Neki csak akkor jut egy-egy kanavász ruhára való, ha esztendőben egyszer a siklói vásáron eladok egy borjút, vagy néhány malacot: pedig megérdemelné a galambom, hogy selyembe és bársonyba öltöztessen. Bezeg az egykés asszonyoknak mindig telik selyemszoknyára, de el is járnak vasárnap délutánoként Harkály-füldőre, hogy *egy* kis zenét hallgassanak, meg a promenádon mutogassák magukat. Mert ők sem alávalóbbak ám azoknál az úri dámáknál, akik köznapokon is ott lebzselnek és szintén nem gyerekekkel, hanem kofferokkal, skatulákkal és egész arcbőrpatika berendezéssel érkeznek oda. Majd meghasad a szívem, mikor az ismerősök hazatértükben betérnek hozzánk, aztán beszélnek a dámák ruháiról és látom feleségem szomorúságát, aki még a templomba sem járhat, mert a magának szánt szövetből is kis lányainak varrogat ruhákat. Ezt aztán már tessék bevenni a jövő prédikációba. Ezek után még csak egy dologra volnék kíváncsi. Ha olyan égető szüksége van a hazának a sok gyerekre, miért elégzik meg a tanító úr, tiszteletes úr és jegyző úr a maga családjában egygyel-kettővel, miért takarékoskodnak ebben a nagybirtoikosok, nagyhivatalnokok, képviselők és ministerek? Ha olyan jó az a sok gyerek, miért nem kérnek az urak maguknak belőle, akik tartani, nevelni, taníttatni és álláshoz juttatni tudják őket és miért ajálgtatják azt minekünk, akiktől a földet, vizet és talán még a levegőt is elzárják? Itt van éppen a százados urunk, milyen hatalmas szép szál ember és milyen telt, erős, egészséges a felesége: miért nincs nekünk gyerekük?”

„Halt! Ne tovább! Én még az elején megmondtam magának, hogy beszélhet olyan goromb, – az az őszintén, mintha presbyteri gyűlésen volna; de maradjon

csak Baranyában és ne kalandozzon messzire, mert eltéved és nem talál haza.” Ebadta rezervistája – gondolám magamban – addig kerülget, míg utoljára rám talál és tőlem is megkérdi, hogy hogyan is állunk hát otthon azzal a bizonyos családfával. Szerencsére közben megharsant a kürt és valami pompás pörkölt szag csapott fel hozzánk, amely elterelte hallgatóim figyelmét a vitától. Erre sietve bocsátottam el őket, hogy el ne késsenek a jó ebédttől; azután magam is szedelőzködtem lassan és kissé letörten, de azzal a szilárd elhatározással, hogy soha többé megbeszélést nem tartok.

Míg tehát az öreg tartalékos hitére és erkölcsére családi állapotából és gyermekei számából lehet némileg következtetni, addig a fiatal tényleges katona megítélésénél ezt az útmutatót is kénytelenek vagyunk nélkülözni. Itt a beszéd, sőt a templomi áhítatosság sem bizonyít, hanem talán egyedül csak a cselekedet. Azonban ezen az úton sem szabad vakon elindulni, mert a jó cselekedet ritkán megbízható vezető; sokkal biztosabb a rossz cselekedet, a bűn. Egyszer egy tiszt társaságban szóba került egy katona neve; parancsnoka ezt jegyezte meg róla: „Határozottan állíthatom, hogy derék fiú, mert még nem ismertem.” Ez az úr fején találta a szeget, mert az erények büszke tulajdonosa élénk ugrik és bemutatkozik; a rossz ember előbb-utóbb belénk ütközik; az igazi jellem és érték azonban szemlesütve félre húzódik, mint a bűnbánó publikánus.

Négyszázezer ember volt a hadsereg békelétszáma. Természetes, hogy ennyi lélek között kellett akadni egy-egy rossznak is. Én bejártam a fél monarchia összes börtöneibe és a legtöbb gonosztevőt személyesen ismertem. Boszniában többnyire üresen álltak a fogházak, híveim közül csak egyet találtam ott egyszer, aki egy hónapot kapott, mert rugós lovát haragból visszarúgta. Legnagyobb büntetést ott egy bécsi katona szenvedett, aki vallássértésért volt három évre elítélve. A szerencsétlen vitéz Mostarban többet ivott a kelletténél a zsilavkából és alkonyatkor boldogan monologizálva tántorgott a kaszárnya felé. Veszedelmére épen akkor ért egy dzsámiahoz, mikor az előimádkozó a minarettbe indult felmászni, hogy a hitközséget a 9 órai imához összekiáltsa. Egy merész ötlet villant át az agyán. Micsoda hecc lesz itt – gondolta -, holnap egész Bécs azon fog nevetni! Utána iramodott a szent férfinak, elkapta bő bugyogóját, visszarántotta és ő mászott fel helyette, hogy Allah nagyságát hirdesse mindazoknak, akiket illet. Fölrévén a kilátóhoz, a legújabb bécsi kuplékat énekelgette a világ hat sarka felé. A hívek azonban hamar megtudták a szörnyű eseményt. Össze-

futottak és késekkel, meg dorongokkal rohantak oda, hogy ott a helyszínen szedjék apróra a szent épület megcsúfolóját. A jámborok azonban, mivel őket az Úr a bor élvezetétől eltiltotta, nem szármoltak azzal a tapasztalati ténnyel, hogy a részeg emberre maga Allah vigyáz és megóvja minden nyaktöréstől. Így történt aztán, hogy bár neki-neki rugaszkodtak a toronynak, de a szűk feljárón csak egymás után kúszhattak és annyi helyük sem volt, hogy kezüket használhatták volna; a brúder ellenben fent a nyílásnál szeges bakancsait vicsorította arra, aki elég botor lett volna, hogy fejét odáig emelje. Így néztek egymással farkasszemet, mígnem az esti szellő mindkét tábort, lehűtötte, kijózanította és közben az őrző megérkezvén a hadnagy úr parancsára a hamúros deutschmeister leereszkedett bevehetetlen fellegvárából.

A bécsi fogházban sem szoktak túlsokan lenni, de az mégsem fogyott ki a lakókból, akik többnyire rövidebb ideig élvezték az intézet vendégszeretét. Kéthetenként látogattam meg őket és az isteni tisztólet után mindig sokáig elbeszélgettem velük. „Hát barátom magát hogy hívják?” „Sanitéckáplár Vitéz Lajos.” „Hová való?” „Monor, Pestmegye!” „Miféle bünt követett el?” „Semmit!” „Hát hogy jutott mégis ide?” „Közszanitéc Vrabc Ferenc miatt!” „Hogy, hogy?” „Hát kérem, most, hogy az újoncok bevonultak, ez az ember azonnal kijelentette, hogy ő itt nem marad, ő nem lesz sanitéc, mert szaktársai mind a 32-eseknél, vagy az első honvédeknel szolgálnak. Egyre azt hajtogatta, hogy itt nem lehet pénzt keresni, mert nincs aki falazzon neki. (Falazni, tolvajnyelven = a lopásban, vagy betörésben segíteni.) Százházi Vrabc Ferinek mondta magát és olyan szavakat használt beszédében, amelyet senki sem értett meg. (Százház = 100 egyforma egyemeletes ház Pesten a Keleti pályaudvar és Aréna-út között, zsebmetszők és orgazdák kedvenc tanyája.) Hát kérem ezzel a százházi Vrabc Ferivel nem bírtam. Mikor egyedül voltam a szakasszal, akkor ment ott minden, mint a karikacsapás, de mihelyt valami tiszt úr került közelünkbe, azonnal elrontotta minden munkámat. Legutóbb is éppen a századparancsnok szemlélte a doperájt (Doppel Reihen), mikor ez a fickó mindig másik lábbal lépett ki, mint kellett volna, így szembefordult és összeütközött valamelyik szomszédjával. Erre én megparancsoltam, hogy akivel még egyszer szembefordul, az köpjön szembe azonnal. Ez meg is történt. Vrabc Feri azonban csak erre várt, mert rögtön kiugrott a sorból, a százados úrnak bemutatta ábrázatát, amiért engem perbefogtak és három hétre bezártak; ő

pedig jogot nyert arra, hogy más csapathoz kérezkedjek.” „Hát magát hogy hívják?” „Suszter János!” „Hogy szerezte ezt a testőr ruhát, csak nem csente valahonnan?” „Dehogy csentem kérem, ez valósággal az enyém, vagy jobban mondva csak az enyém volt, de már nemsokára lehúzzák rólam!” „No még ilyent sem láttam! Egy eleven testőr a börtönben! Szakasztott az az eset, mint mikor valakit a bálból egyenesen a temetőbe visznek.” „Bizony ez olyan annak is, aki látja, hát még annak, aki érzi és benne van! Különösen mikor nem is vagyok bűnös, hanem az az átkozott forgalmi akadály!” „Mi köze egy császári és királyi testőrnek a forgalmi akadályhoz?” „Az én helyzetemben nagyon sok, sőt egyenesen annak köszönhetem tragédiámat. Épen szabad napos voltam; a májusi reggel szinte elkábított és megrészegített ragyogásával, amikor Gréti – tetszik tudni a rokonom – szememre vetette, hogy én őt sohasem viszem sétálni a szabadba, holott összes barátnői ott mulatnak ilyenkor Hietziugben, Pintzingben stb. No hát gyerünk Hietzingbe mi is, mondtam neki, aztán felszálltunk egy villamosra, majd elérkeztünk a végállomásra, ott bementünk egy vendéglőbe, megittuk az elmaradhatatlan fél meszely „heueriget” (idei bor), azután neki vágtunk az erdőnek. Ott sétáltunk, sétáltunk ..., egyszer azt mondom Grétinek: gyerünk haza, mert közeledik a felváltás ideje. Maradjunk még egy kicsit, mondja Gréti, hiszen van még elég idő és mily elragadó a természet – (különösen, ha egy öles testőr is hozzá számítódik). Egyszer mégis csak elindulunk, emberi számítás szerint még elég jókor, de ki gondolhatott arra, hogy a villamos elakad. Pedig épen ez történt. Mi várunk, várunk, azután sietek, futok, rohanok; végül egy percnyi késéssel megérkezem a Burgba. ítélet: 30 napi börtön, lefokozás nélkül, utána jelentkezni kell Pécssett az ezrednél”. „No és ezzel befejeztetett a per? Mi történt a felbujtóval? Róla még nem tudjuk, hogy megbüntették-e, vagy sem.” „Ő nem jött szóba a tárgyaláson.” Mondja a testőr. „Nem oda Buda, barátocskám! Az igazság megköveteli, hogy a főbűnös, az az Gréti is megbűnhődjék; mivel pedig a bíróság erről megfélekedett, magának kell meghozni és végrehajtani az Ítéletet, és pedig olyan formán, hogy elveszi feleségül. Különben is azért volt neki Hietzingben a természet oly huzamosan elragadó, hogy őrmesterné lehessen, jól tudván a kis hamis, hogy a testőr nőtlenségre van kötelezve.” „Így gondoltuk mi is, már meg is mondtam neki, hogy szerezze be az okmányokat.”

«Hogy hívják?” „Lusták János!” „Hová való?” „Nyáregy-

háza, Pestmegye!” „Mit vétett?” „Semmit!” „Tehát akkor magánál is volt valami forgalmi akadály?” „Igen a takarodó!” „No mesélje el!” „Hát kérem, mikor bevonultam, a káplár úr szigorúan megparancsolta, hogy amint este halljuk a takarodó hangját, azonnal aludnunk kell. Én ezt megfogadtam és úgy megszoktam, hogy amint a kürt megszólalt, már ragadtak is le a szemeim. Ez történt velem akkor is, mikor őrségre voltam kiállítva. Közelemben volt a pécek kaszárnyája, ahol elkezdtek fújni; amire én úgy elálmosodtam, hogy többé nem volt hatalom, amely szemeimet nyitva tudta volna tartani. Beálltam a faköpönyegbe, hogy el ne essem. Azután nem tudom mi történt velem, csak egyszer arra ébredtem föl, hogy a vakkomandáns (Wachekommandant = őrségparancsnok) szörnyen dagasztja ökleivel a gyomromat. Két hónapot kaptam, hogy jól kialhassam magam.”

Az egy évnél hosszabb időre elítélteket Ausztria minden részéből a möllersdorfi fegyházba vitték. Ez a kis község Bécs és Wiener-Neustadt között fekszik és benne a fegyház mindössze négy kisebb épületből áll, melyeket elég magas, ódon, por- és füstlepte kőfal vesz körül. Itt már lehetett találni nehezebb esetű embereket; többek között itt búslakodott a híres Hófrichter is, aki, hogy ki ne csöppenjen a vezérkarból, előtte levő társainak ciankális pilulát küldött, mint megfiatalító életelixírt. A magyar katonák többnyire verekedés miatt kerültek ide, amelyet azonban sohasem egymás között vívtak meg, hanem többnyire gyári munkásokkal, amely utóbbiakra az összeütközés nem egy esetben halállal végződött. Bécs és környéke ugyanis tele volt ipartelepekkel és gyári munkásokkal, akik között hálás talajra lelt és ebben az időben a kormány elnézéséből már igen messze haladt az állam- és katonaság ellen folytatott propaganda. A munkás hétköznap csak morgott, ha egy katona mellett elment; szombaton és vasárnap azonban, a szeszből bátorságot merítve, belekötött még ha őrségen állt is. Ha a katona nem védekezik, elveszik fegyverét, megverik és azonfelül be is csukják: ha azonban ellenáll és fegyverét használja; súlyos sebesülést, vagy halált okoz és érte 2-3 évre elítélik. A magyar katonák a dilemmának inkább az utóbbi eshetőségét választották, azért bizony néhány mindig unatkozott ott a komor falak között. A legnagyobb bűnösnek Csutorás Gergely huszárőrmestert tartották, aki bánatát így keseregte el előttem:

„Hát nem tagadom, rossz kedvem volt. Közeledett a 12-ik esztendő. El kell hagynom a századot, hogy utat kaparjak, vagy

iratokat hordjak egyik hivatalból a másikba. Este volt. Magamban iddögáltam a kantinban. Majd felkeltem; gyerünk ki a városba, gondoltam magamban. Aztán botorkáltam céltalanul egyik utcából a másikba, közben szomorkodtam. Miért is nem üzen már hadat ö felsége valamelyik szomszédjának még mielőtt levetem ezt a gyönyörű mondért, hogy látná az a sok tejfeles szájú bundás, no meg a Kinizsy kapitány úr is, milyen legény az az őrmester úr Csutorás, mikor azt mondják neki: na most rajta! így beszélgetek magamban, mikor a város végén egy házban világosságot látok, majd közelebb érve, rekedt kiabálás és feleselés hangja üti meg fületem. Ez már beszéd – mondom, épen jókor érkezem ebbe a csárdába. Amit Ő felsége elmulasztott, azt megteszem én magam; hadat üzenek mind a két félnek, hiszen úgy is régi ellenségeink ezek a németek. Amint gondoltam, úgy lett. Beléptem az ajtón, kirántottam kardom és – „no hát, aki németje van a világnak” kiáltással nekik akartam rontani. De mint mikor a sas a galambok közé csap, úgy rebbentek szét az én ellenségeim. Az ajtó felé ugyan nem mertek futni, mert ott álltam én, de a konyhán és az ablakokon át egy pillanat alatt kiürült a csárda. Nem tudtam, bosszankodjam-e, vagy csudálkozom. Magam maradtam és álltam a küszöbön, mint az árva gólya a torony csillagán. Egyszer azonban mégis némi zörejt üti meg a fületem. Amint jobban körülnézek, látom ám, hogy a csapos ott szűkít a söntésben és húzza magára az ajtót. Ne remegj ott hé! Csak nem képzeled, hogy virtigli (wirkliche) őrmester úr Csutorás egy ellenféllel ütközetbe bocsátkozik! Inkább tölts meg egy üveget a javából és tedd ide elé az asztalra! Szóltam és már telepedtem is le annak rendje és módja szerint. A csapos azonban nem akart mozdulni. – Indulj már német, mert felborítom veled együtt az egész söntést és fejtetőre állítom itt a csárda közepén! – Szóltam és megtoldva még néhány huszáros jókívánsággal, már állni akartam föl, mikor rohant a csapos és elibém tette egész borkészletét egy óriási kétfülű kőkorsóban. Derék gyerek vagy öcsém, mondom, jó dragonyos lesz belőled, mert már félni és engedelmeskedni tudsz, de huszár – no arról szó sem lehet, ott félni nem szabad, ellenben a lovat meg kell ülni, gyerek, megám!

Aztán hörpintettem, csak úgy magából a kancsóból, közben sírtam, dalolgattam, majd szégyenkeztem, hogy miért is ijesztettem meg úgy ezt a jámbor népséget. Heptikás szabók, vérszegény borbélyok és csámpás csizmadiák! Ugyan milyen dicsőség lett volna

összevagdalni ezeket! Egyszer egy rendőr dugta be orrát az ajtón, de mikor megpillantott, olyan hirtelen visszakozott, mint aki kigyóra hágott.

Talán el is aludtam volna ott ültőhelyemben, ha kocsik zörgése föl nem ébreszti figyelmemet. Miféle kocsik döcögnek itt öcskös? Kérdem a csapostól. „Hát biz ezek a szlovén parasztok, akik így hajnal felé a vásárra igyekeznek. „Vásárra? Ez a szó legott Grömörbe röpített engem, mikor még fiatal legényke voltam és Rimaszombatyiba jártunk a vásárra. Hej, azok voltak ám a szép idők! Mikor egyik kocsi sem akart kitérni a másiknak, aztán lett káromkodás, veszekedés, ostornyél, lócs, vendégoldal stb. Hát biz' én addig okoskodtam, míg elfeledtem, hogy Klagenfurtban vagyok. Szombatyiban képezem magam. Fölugrottam, kirohantam az útra és kivont karddal hívtam csatára a krumplis és répás szekereken szunyókáló atyafiakat. No lesz itt haddelhadd, gondoltam; ezek a sajtféjű, tagbaszakadt szlovének bizonyára lócsra kapnak és kedvemre kiverekedhetem velük magamat. De mi történt?! A kocsikról leugráltak ugyan, de lócsöt, kocsit, lovat, tejfölt és sjenótot szent Flórián oltalmába ajánlva, kiki szaladt, amerre a félhomályban látott. – Ez sem sikerült, mondtam és álmosan a kaszárnya felé indultam.

Legmélyebb álmomat aludtam, mikor a hadnagy úr 12 fegyveres huszárral szobámba lépett, fölkellett és vasra verve vitt a garniziumba (Garnisonsarrest). Onnan aztán a 7 fő- és 77 mellékbűnököt fejemre olvasva, 6 esztendőre ide vezényeltek. Majd leletelik egyszer, csak legalább a lovam jöhetett volna velem!”

Ezek és ilyenek voltak a gonosztevők a es. es kir. ármádiában, de láttam egyszer egy „elvetemült” embert is Sarajevóban az 1907-ik esztendőben. A 68-ik (szolnoki) gyalogezred egy vasárnap reggel nagy robajjal nyomult a templomba, én a sekrestyében készülődtem a prédikációhoz, mikor az ablakon át szemembe ötlük, hogy egy hórihorgas káplár egy alacsony, széles vállú, barna közvitézt ököllel biztat és segít előre a sekrestye ajtaja felé. Egyszer aztán kinyílik az ajtó és belép elsőnek a káplár, ki jobb kézzel szalutál, ballal pedig húzza a közvitézt gallérjánál fogva. „Egy elvetemült embert hoztam, tiszteletes úr, kezdi jelentését az altiszt, – ezen már nem bír javítani senki, még az őrmester úr sem. A kapitány úr azt parancsolta, vezessem ide még egyszer és ha ez sem segít, akkor keresztet vetünk rá.” „Kezdje előlről öcsém, mert nem értem, miről beszél tulajdonképen! Mit követett el ez a legény

és hogyan akartak rajta javítani?” „Hát kérem, mióta bevonult ez a szerencsétlen, mindig olyan szeget keres, amelyikre fölakaszthatja magát. Egy embernek a szakaszból éjjel-nappal őriznie kell és készen tartania a kést, hogy elvághassa a madzagot, vagy nadrágszíjat, amelyen lóg. Már kezelés alá vettük valamennyien, a múlt vasárnap pedig elvezettük ide és az evang. tiszteletes úr gyönyörűen lelkére beszélt a bibliából: de mikor hazamentünk, egy óra múlva már megint ott lógott az ablak vason.”

A nagyobb mérvű hely és környezet változás a gyenge és érzékeny lelkű ember kedélyére nagy megrázkódtatással szokott járni. Alföldi embert magas hegyek között, hegyvidékit a síkságon, tengerpartit a szárazföldön elfogja a honvágy; szomorúság, csüggedés, életuntság vesz rajta erőt és a halálban igyekszik megmenekülni attól a rossztól, amelyet szívében érez, de megérteni és kifejezni nem tud.

Schäfer János, ma is élő evang. polgári lelkész Sarajevóban, bácskai születésű, magyarul is jól tud; komoly, buzgó, lelkiismeretes pap; hozzá vezették előző vasárnap ezt a kedélybeteg ifjút, ő bizonyára mindent megtett megmentésére, a vallás minden argumentumát felhozta és kimerítette vele szemben, de mint a következők mutatták, eredmény nélkül. A vallási indokoknak ugyanis az a sajátságuk, hogy mind a túlvilágból indulnak ki és ugyancsak oda vezetnek vissza; amelyik kedélybeteg azonban meg akar válni az élettől, szintén oda kívánczik és a jövő élet említése épen nem riasztja el szándékától. Én tehát elhatároztam, hogy az élet argumentumaihoz folyamodom, és pedig azokhoz, amelyek az ifjú korban legdöntőbbek és legerősebbek. „Hogy hívják?” „Kis András!” „Hová való?” „Jászkisérre!” „Vannak szülei és testvérei?” „Vannak!” „Azok nem gyötrődnek nagyobb bajok között?” „Nem!” „Nem bántották itt a századnál?” „Nem!” „Kap elegendő élelmet?” „Kapk!” „Hát akkor miért akar meghalni?” „Valami szorítja szívemet és úgy kívánom a halált, hogy nem tudok neki ellenállni.”

„Hogy nem félsz a haláltól, Kis András, az azt mutatja, hogy jó katona és derék ember is válhatnék még belőled: de hogy cél nélkül keresed a kimúlást, azzal meg azt áruod el, hogy isten-tagadó vagy és nem becsülöd meg az életet, az Úr egyik legnagyobb ajándékát. Jogod nincs megölni magadat, de módodban áll, mint a tolvajnak, aki elsikkasztja jóltevőjének rábízott vagyonát. Ha ma meghalsz, abból látszólag nem következik egyéb, mint hogy holnap egy legénnyel kevesebb lesz a kaszárnyában. Ámde tudnod

kell, hogy rajtunk kívül itt még nyolc nemzetnek vannak fiai, akik nekünk valamennyien halálos ellenségeink. Ezek mind örülnek majd, mikor téged viszünk a temetőbe, mert tudják, hogy veled már kevesebben leszünk abban az élethalál küzdelemben, amelyet egyszer velük meg kell vívnunk. Gondoltál-e arra, hogy ezek nem bátorságnak, hanem gyávaságnak kiáltják halálotat s benned és általad fajodat és nemzetedet gúnyolják és ócsárolják? Meg aztán elfelejtetted már azt a napot, mikor berukkoltál és induláskor pántlikás kalapodat lebegtetted a könnyező lányok felé, akik között bizonyára olyan is volt, aki téged vár haza? Mit mondanak azok a jász-kiséri lányok, ha megtudják, hogy felakasztottad magad; hogy ki volt az a Kis András, az az anyámasszony katonája?”

Beszédem közben Kis András elkezdett keservesen sírni, majd elővette kék és piros virágú zsebkendőjét és vele arcáról könnyeit törölgette. Aztán kifeszítette mellét, fölszegte fejét, dacosan nézett szemembe s végül kemény szalutálás után szó nélkül távozott.

Következő vasárnap Kis András a negyedik padban ült, úgy a közepe táján; gombjai ragyogtak, kis bajusza leghegyesebbre volt kipödörve és mikor nyugodt derült arcára tekintettem, szégyenlősen mosolygott rám.

A „bűnösök” és „gonosztevők” után azonban illik, hogy a derék és kiváló katonák közül is említsek néhányat.

Mikor 1906-ban Boszniába mentem, első ténykedésem ott egy temetés volt Vlasenicában. Egy szegény, sáros, piszkos falu ez a tartomány keleti széle felé, nem messze a Drinától 7-800 méter magasságban a tenger színe felett, kétszer olyan magas hegyek aljában. Egy század ötös, szatmári baka állomásozott benne. Horvát Lajos szakaszvezető volt a halott, akit temetés végett a mintegy 40 kilométerre fekvő Zvorinkba szállítottak el. A temetésre elment oda az egész század az összes tisztekkel és a százados, aki német ember volt és keveset tudott magyarul; az egész szertartás alatt keservesen zokogott, a sírnál pedig egy nagy koszorút a következő szavakkal helyezett a fejfára: „Sok terek katonát láttam Horfát Lajos, de te külömp foltál mintetyiknél; mekértelenéd, hogy egy kitüntetést atjak neked, de sajnos nem adhatok mást, mint eztet a kosarat (koszorút akarván mondani).”

Horvát Lajos néhány nappal az előtt a gyakorlótéren összeesett. A községi orvos nagy nehezen felélesztette és megállapította, hogy typhusban szenved. Mikor kérdezte tőle, hogy mióta érzi magát rosszul, azt felelte: három hét óta; de bár tudatában volt nagy

betegségének, nem vitte rá a lélek, hogy beteget jelentsen, mert kevés az altiszt a századnál és az áldott jó századparancsnok így is nagy nehézséggel tudja a szolgálat rendjét biztosítani. Horvát Lajos még aznap meghalt, szülei el sem mehettek temetésére, mert csak 5 nap alatt érhetek volna oda.

Rogaticában egy időben a 34-es, kassai gyalogezred egyik zászlóalja állomásozott. Egyik alkalommal, mikor hozzájuk utaztam és a kaszárnya udvarán beléptem, éppen négy hosszú termetű bosnyák egy még hosszabb ötödiket cipelt be oda, aki csúfosan össze volt szabdalva. Arca egyik feléről a bőr tenyérnyi nagyságban le volt nyúzva; jobb tenyere egyszerűen ketté volt hasítva csuklóig; fején és halántékán három véres nyílás tátongott, hátán pedig két helyen csörgedezett a vér és sípolt ki tüdejéből a levegő. A katonarvos előttem nagynehezen bevarrta a nyílásokat és bekötözte a sebeket, bár megjegyezte, hogy mindez felesleges, mert a pátiens néhány órán belül úgy is meghal. Az orvos cseh ember volt és némi kárörömmel tette hozzá: „Most már csak arra vagyok kíváncsi, hogy ebből mi módon mászik ki az öreg.” Az „öreg” szó a parancsnokra, Nöring alezredesre vonatkozott, akit már Mostarból, a 82-esektől ismertem és kedveltem, azért aggódva faggattam tovább az orvost. „Így megy ez kérem napról-napra; ezek az átkozott bakák olyan egészségesek, mint a makk, hónapokig pihenhetnek munka nélkül, ha a bosnyákokat meg nem szurkálnák, akiket aztán nekem kell összefoltoznom. De mindennek csak az öreg az oka. A verekedőket maga elé citálja, káromkodik egy cifrát, rájuk kiált egyet és ígéri nekik, hogy nyáron süti meg őket, ha még egyszer verekesznek, de aztán egy „takarodjatok előlem” szóval végleg el van az ügy intézve; legfeljebb, mikor elmentek, nevet egyet és azt súgja segéd tisztjének: szeretem, ha a baka virtuskodik, az a mestersége. Néha, ha nagyobb a baj, egy-két koronát vet a bosnyáknak fájdalomdíj fejében, aki hallgat és nem adja tovább a panaszt, mert különben is irtózik a bíróságtól. De hiába tusolgatja az öreg ezeket az eseteket, már tudják odafenn, hogy milyen csendélet folyik Rogaticában, a jelen bicskázás pedig napfényre hoz mindent, mert a halottat nem tudja majd eltüntetni.” Másnap a bosnyák már a maga lábán ment a kötéshez, az öreg pedig személyesen megjelent a kihallgatásnál, amikor is a sértett így beszélt: „Ez a baka a mi utcánkban ögyelgett s mivel igen kicsiny gyerek, nagyot nevettem rajta, mikor megláttam. Azután elkezdtem ingerelni: a hüvelykujjam felét mutogattam neki és az

orra elé tartva mondogattam: kicsi magyar, kicsi magyar. Mikor evvel sem törődött, akkor odább léptem és apró kavicsokat dobáltam feléje, egy kavicscsal eltaláltam, amire kirántotta bajonettjét és felém ugrott. Én el akartam szaladni, de mikor láttam, hogy gyorsabb nálam, szembeszálltam vele és el akartam kapni a fegyvert. El is kaptam, de hiába, mert széthasította markomat, azután dühében még szúrt felém néhányát. Kiskoma, jó koma nem hibás, bosnyák hibás.”

Az „öreg” szikrázó szemekkel néz végig Kovács Miskán. „Te aljas gazember, nem szégyelled magad?! Hogy került ennek a bosnyáknak a hátába az a két szúrás?! Méltó az a magyar emberhez, hogy valakit hátulról megszúrjon?! Meg ne halljak többé ilyent, takarodj előlem!”

Különös ember volt ez a Nőring alezredes. Erdélyi szász családból származott, de fiatal korában hosszú ideig a 82 eseknél szolgált, ahol levetkezte a szászok minden rossz tulajdonságát, a magyar katonáktól pedig elsajátította mindazt, amit bennük katona szemmel nézve jónak talált. Mikor a 34-esekhez helyezték, körülnézett a kaszárnya tájékán s a túlnagy gyakorlótérből elkerítettette a művelhető területet és kertté alakította át. Azután úgy azon, mint a kaszárnya udvarán egy patakot vezetett keresztül, melyből a veteményeket kényelmesen öntözhatték. A kertben szigorú rend szerint külön termeltek mindenféle konyhai veteményt a tiszti és a katonai konyhák számára. Ugyancsak két sertéshizlaldát is állított fel, amelyekben a konyhai hulladékokat és a kertek egyéb terményeit gazdaságosan felhasználták. Ősszel aztán megkezdődtek a disznótorok és tartottak tavaszig. A kicsi, pirospozsgás képű Zágoni főhadnagy egy vén ínycenc ízlésével és szakértelmével vezette a tiszti étkezdét, tehát jól élt, megelégedett és vidám volt mindenki. Az „öreg” vacsora után nem kívánt Máhlzeitet, mint a legtöbb parancsnok tette, hanem megvárta, míg eltávoztak azok, akik szolgálatban voltak, vagy egyéb okokból távoznunk kellett: azután „no urak, gjujtsatok rá egy nótára” felhívással megnyitotta a korhelygyűlést, amely sokszor hajnalig, sőt reggelig is eltartott. A nóta természetesen magyar nóta volt és mivel én bejártam az egész okkupált területet, elvárták tőlem, hogy minden alkalommal vigyek egy-egy új nótát is magammal. Természetesen lehetőleg vittem is. Néhány vályogvető cigány is akadt mindig a zászlóaljnál, akik közközltségen hegedűt kaptak és ha a hangulat követelte, muzsikálniuk kellett. Az öreg maga nem dalolt, de a zenét és a nótázást mély áhítattal és kifogyhatatlan türelemmel hallgatta. A lump em-

bernek azonban van egy rossz szokása, nem elégszik meg egy kocsmával. Így volt ez többször ott is. Mikor a kedélyek már elég magasra dagadtak, az öreg felkelt és indult kifelé; nem hívott szenkit, de mindenkit szívesen útítársul fogadott, aki elment vele a szomszédságban levő mulatóba, ahova a női kiszolgálás gyengéd varázsa vonzotta a megrögzött agglegényt. De lett légyen ott, vagy a tisztí étkezdében, vagy bárhol a községben: reggel pont 6 órakor szolgálja lovával ott várta a kaszárnyaudvar közepén, amikor az Öreg egy percet sem késve soha, a nyeregbe ugrott és a zászlóalj elé vágatott, amelynek teljes rendben szintén ott kellett akkor kivonulásra készen állnia. Jaj volt annak, akár vele mulatott, akár nem, aki kifogástalanul helyén nem állt ilyenkor! Hiába várt volna tőle elnézést, vagy kíméletet.. A zászlóaljat kivezette a gyakorlóterre, ahol 8 óráig pontosan felügyelt mindenre; ekkor megjelent az irodában, 11 órakor pedig a konyhán, ahol végigkóstolta az összes századok ebédjét és megnézte a kiosztást, azután ment ebédelni és végül pihenni. Arcáról és szemeiből olyan nyugalom és biztosság sugárzott, amely csak olyan embernek lehet tulajdona, akinek idegeit bajok nem bántják és lelkiismeretét bűnök nem terhelik. Azon az estén azonban mégis elkomorodott kissé. „Bajok vannak szent atyám!” Mondotta némi felindulással. „Az ezredparancsnok Kassán kiválogatta a legkisebb embereket és elküldte őket nekem; a nagyokat pedig megtartotta magának, hogy ő a szépszál legényekkel a parádés felvonulásokon feltűnést keltsen és a figyelmet magára vonja. A kis ember jó katona ugyan, de szemléken és ünnepélyeken nem mutat semmit. Ha legjobban végzik is feladatukat, nem látják meg őket, vagy ami még rosszabb, derűtlenséget keltenek apró liliputi mivoltukkal. Ezért nem veszik komolyan őket itt a bosnyákok sem, ezért vannak a verekedések és ezért maradok én velük „satz”-ban (ülledék) a legközelebbi manőveren.” Más ember ilyenkor minél többet beszél, annál mélyebbre esik a szomorúságban, mert nem babra megy ám ott a játék. A felsőség nagyítóüveggel keresi a hibát, mivel egy ezredben négy zászlóaljparancsnok van és csak egyből lehet ezredes: a többi háromról okvetlen ki kell sütni, hogy magasabb egység, azaz ezred vezetésére képtelen: hogy így a cilindert méltán és jogosan megkaphassa és a grátzi stadtpark rigóit reggelenként sértett önérzet nélkül etethesse. Az öreg azonban minél jobban belemerült a helyzet ecsetelésébe, annál több humort fedezett fel benne s végül már nem ig magát, hanem a szegény ezredet sajnálta. „Mi min-

den fogást ki nem kell találnia a szegény férfiúnak, hogy a tábornoki előléptetésről le ne maradjon és mennyi lelkifurdalást érezhet az a különben jószívű és talpig becsületes ember, mikor mindenkivel jót akarna tenni, de végre is rá kell jönnie, hogy önmaga legközelebb áll önmagához!” Végül szégyenkezni látszott, hogy magáról beszél és az ő jelentéktelen dolgaival untat másokat s mintegy lidércnyomástól szabadult meg, mikor önmagára talált és kiadta a jelszót: no urak, gyújtsatok rá egy nótára! Szólt is a nóta, hol vígan, hol szomorúan, de mindkét esetben a szív mélyéből. Én azonban komoly maradtam egész este. Elgondoltam, mily gyarlók az emberi intézmények, hogyan igyekszik a legfőbb államérdek magának a kiváló embereket biztosítani és mily könnyen meghiúsítja ezt az önzés s végeredményben a hatalom legtöbb birtokosa valóban kiválónak fejlődik – érdekei mesteri ápolásában, íme, itt van ez a puritán, emberszerető, ízig-vérig hivatásának élő lélek: hogy rántják ki alóla a gyékényt törvényes formák között s bár tudja és látja a rávetett hurkot, tehetetlenül áll és meg kell magát adnia. „Csak azért sem!” Kijáltott egy hang, amely a Kovács Miska hangja volt. De kezdjük előlről a történetet!

A délutáni nap még magasan állt az égen, mikor a zászlóalj Pracsába beérkezett, hogy ott megháljon és másnap meneteljen tovább. Hadgyakorlat volt. A mostari hadosztály délről támadóan vonult északra, jelképezve egy olasz hadsereget, mely Gravózában és Metkovicsban partraszállva a Narente Bosna és Drina vízválasztóját igyekezett elérni. A vízválasztótól lefelé vitt az út és nem volt nagyobb természetes akadály az előnyomulásra; siefcniök kellett tehát a délieknek, hogy céljukat, a kalinoviki magaslatokat előbb elérjék, mint az északiak s így a csatát az északi lejtőkön kényszerítsék a sarajevói hadosztályra. Kalinovik volt tehát mindkét részen a cél és a jelszó. Hadgyakorlat alkalmával a baka sohasem képes annyira elfáradni, hogy kvártélyán azonnal lepihenjen. Előbb rendesen megmosakodik, kitisztítja ruháját, bakancsát, főleg pedig rendbehozza haját és bajuszát; azután széjjelnéz a faluban, meglátogatja pajtásait, hogy milyen elhelyezkedésük és hogy akad-e imitt-amott egy-egy szemrevaló fehérnép, akivel egy kicsit el lehet incselkedni. Kovács Miskához is épen abban a pillanatban toppan be egyik földije, mikor bajusza hegyének az utolsó direkciót adja meg. „Hallod-e te Miska, szól a pajtás, tudod-e mi az újság?” „Nem én!” Feleli Miska. „Hát, hogy az alezredes úr itt akar hagyni bennünket. Már meg is mondta pucérjának, hogy a gyakorlat után

kereshet magának új gazdát.” „Erről úgy félfüllel hallottam már magam is.” De azt aztán nem tudod, hogy mit beszélt a százados úr a hadnagy úrral menet közben az úton?” Azt már igazán nem!” „Nohát azt beszélte, hogy az öreget még ki lehetne húzni a hírnárból, ha mi érnénk legelőször Kalinovikra: csakhogy lehetetlen, mert már a mieink közül is megelőztek bennünket néhányan, a déliek pedig szinte versenyt futnak oda az elsőségért.” „Osztán kitől hallottad ezt?” „Hát csak a Pinkász Izsáktól, aki németül tud és mindenre kíváncsi: kihallgatta beszédüket.” „No ha ez igaz, akkor amondó vagyok, hogy oda senki más emberfia előbb meg nem érkezik, mint a 34-esek.” „Hogy gondolod ezt?” „Akár hogy gondolom, de annyit már is tudok, hogy minden becsületes ember kót-szerannyira megy naponta, mint amennyire bír: és ha ti mind elmaradnátok is, úgy lássam meg a jó öreg szüleimet, hogy én Kovács Mihály elsőnek érkezem Kalinovikra.” „Már csak ne nézz úgy le bennünket; egyébként erről majd még beszélünk az altisztekkel, most gyere, siess, mert már várnak többen odakint.”

Másnap virradatkor indult a zászlóalj. Az alezredes szürke arab lován segédtisztjével elibe toppant. Utána sorakozott lovon az első század parancsnok, mögötte mint egy-egy szabályos skatula a négy század, pontosan kimért térközökkel. Fölhangzik a vezényszó és 480 baka, mint egy ember vágja előre lábát rythmikus dobbanással. Pár perc múlva a dobosok és kürtösök mintha a szokottnál gyorsabban vernék az ütemet, a kis emberek pedig hosszabbakat lépnek a rendesnél; az első sor rá hág a kapitány lova csülkére, amely megugrik és fölszökik az alezredes mellé. Az öreg visszaneéz; először azt hiszi, hogy az ő lova lassít, de mikor a jelenet ismétlődik, egy könnycsepp jelenik meg szempilláin, talán először életében.

Elérkezett a döntő pillanat. A búcsúzó nap a dalmát hegyekről utolsót mosolygott Kalinovikra. Lent, messze a völgyekben máirég alkonyodott. Úszó ködszárnyak szövődtek a mélyedésekre, melyeken itt-ott áttört a századok konyháinak tüze. Zupa és cikória illat imbolygott fölfelé a hegyoldalakon. A nimfák elfintorították orrukát a soha nem érzett szag ingerére s ijedten rebbentek és csobogtak a csermelyek szakadékaiba. A hegytetőn egy emberi alak jelenik meg vérző lábbal, tépott ruhával, de hiánytalan felszereléssel; hosszú, kísérteties árnyékát kisebb, majd nagyobb rajok követik s mire a nap végleg lemerül az Adria hullámaiba, 480 ember érc-„ala koszorúzza a magaslát kéklő gerincét. Frank Liborius meg-

kapja a jelentést és stoikus nyugalommal mondja: győztem. Exzellenz Weigl a túloldalon az asztalra csap: „Árulás, becsapás, aljasság! Lehetetlen, hogy egy zászlóalj csalás nélkül ekkorra a maga erejéből oda felmászhatót volna!” Úgy van! testi erővel csakugyan lehetetlen volt, de lelki erővel nem! Az „öreg” ezredparancsnokká lett és ő vezette a 34-eseket a világháború nagy csatáiban; de legboldogabbnak mégis Kovács Mihály érezte magát, mert le tudta róni adósságát.

Runciman úr ezidő szerint legboldogabb ember a világon. Nem azért, hogy képviselő Nagy-Britannia parlamentjében, hanem főképen azért, mert legutóbb egy időszaki választás alkalmával felesége is azzá lett. Ilyen szenzációt még nem látott a világ. Férj és feleség törvényhozó, még hozzá egy pártban, tehát egy véleményen! Ha költő zengené el ezt az esetet, nem találna kiadót, mert a kritikusok egyhangúlag azt állítanák, hogy a műben nincsen belső valószínűség. Büszke is volt Runciman úr feleségére, sőt boldogságát nem is titkolta, mikor őt, mint kollégáját maga vezette és mutatta be a parlamentben. Azonban mint mindenütt, ott is akadt egy rosszindulatú ember, aki hozzá kívánt szólni a bemutatáshoz és beszédét imígyen kezdte: „Tekintettel a szabadelvű párt erejének eme nagy szerzeményére...” – Tovább azonban nem folytathatta a „tiszteletreméltó nemes ember”, mert olyan nevetés tört ki a világ eme legkomolyabb testületében, hogy az elnök csak a legnagyobb erőfeszítéssel bírta a humor által felkorbácsolt kedélyeket egyensúlyba kényszeríteni. Ezen eset kapcsán tudni kell, hogy Britanniában csak azt az embert választják meg képviselőnek, aki az angol polgárságot megbírja vesztegetni. Itt azonban nem szabad pénzre vagy kispörköltre gondolni, hanem a megvesztegetés csakis testi erő, szépség, ész, szellem, kedvesség és ezeknek összessége: a tömegszuggeráló képesség által lehetséges. Ha ehhez hozzá vesszük, hogy az angol nő szépségével, komolyságával, méltóságteljes magatartásával az emberi nem egyik legkiválóbb jelensége: akkor első pillanatra érthetetlen, mi oka lehetett annak, hogy az a sok nagy férfi azt a kiváló nőt hahotával fogadta, ami által tőle talán még a köteles udvariasságot is megtagadta. Kinek szólt az a gúny? Kit illetett az a nevetés, amely gyilkosabb a furkósbottól a ciángázig minden emberi fegyvernél? Talán Runcimanné asszonynak? Aligha! Az angol nő épen kiválóságával együtt járó törekvésével, becsvágyával és tetterejével túlhaladt a célon; elhagyta a föld régióját, mint Icarus; kirúgta maga alól a talajt, mint Antheus;

a politikába való zuhanásával elvesztette a helyzeti energiát, a férfiakra gyakorolt veleszületett gravitációt, az „ewig Weibliche-t”. Ezért jajdult fel, ez ellen tiltakozott az emberi világ első és legmagasabb testülete. Tiltakozása nem mesterkélte, nem megfontolt, hanem önként, szívből-vérből hirtelen kitörő, azért igaz és tiszteletreméltó.

Vannak ilyen pillanatok az életben, amikor az igazság má-mora meglepi a tömegeket és a lassan működő agy nem képes elibe vágni az érzés kitörésének, mely fékevesztetten rohan keresztül az illendőség, törvény, sőt életbiztonság korlátain is. Egy hasonló esetet láttam egyszer én is.

A Drina balpartján meredek hegyek alján vezet az országút. Szemben, a túloldalon ugyanolyan a terep azzal a különbséggel, hogy ott nincsenek nagyobb összefüggő erdők, hanem kopár legelők és szegényes kukoricatáblák váltakoznak sovány, megtépázott ligetekkel; jelezve, hogy ott nem nagyurak, hanem kisemberek kezében van a föld. A postakocsi előírás szerint való lassúsággal nyikorgott előre, a kocsis a postással együtt a bakon horkolt, csak akkor pillantva egyei, amikor a kerék egy-egy nagyobb kődarabról zökkent alá. Én nem voltam álmos, kialudtam magam Srebrenicában, ahol három napig feküdtem influenzában. Ellenben gyötört az éhség, mert még nem reggeliztem, azért az út mellett legeltető pásztoroktól kérdezgettem, hogy nem tudnának-e nekem jópénzért egy pohár tejet adni. A postást bizonyára bosszantotta, hogy kiabálással álmaikat zavarom, azért sietett felvilágosítani, hogy itt tej iránt hiába érdeklődöm, mert a bosnyák tehenet nem szokták fejni; annak csak annyi teje van, hogy a borjú valahogyan eltengődik rajta. Nem kapnak enni az istenadták se télen, se nyáron, azért ők sem adhatnak tejet. Belenyugodván a kálvinista böjt elháríthatatlanságába, más dolgok felé irányoztam gondolataimat. A politikai horizont kissé borúit volt abban az időben. A szerbek haragudtak az annexio kimondása miatt és átlövöldöztek a Drinán. Egy héttel előbb épen ezen az úton lőttek agyon egy csendőrmestert, kevéssel előbb pedig két katonai őrzővalóságos csatát vívott egymással és csak azért nem ölték meg egymást, mert mindkét fél árokba tudott húzódni a golyók elől. Ez ötlött nekem is mindjárt eszembe. Ha a szerbek rálőnek a katonákra és csendőrökre, mórt ne lőnének a postakocsira, amelyről tudják, hogy katonákat szállít. Szemügyre vettem tehát a túloldalt, hogy nem húzódik-e meg valamelyik bokorban, vagy fa mögött egy szerb puskás, aki miránk

akar célozni és ugyancsak méregettem az országút árkat is, hogy szükség esetén elég mély fedezéket tud-e nekem nyújtani. A kocsinak a bak mögött levő része sárgavászonnal volt bevonva, csak két ablakszerű űr állt szabadon két oldalról a felhágók felett, de ezt a két ablakot is be lehetett egy-egy fügyönnyel takarni. A Drina ielöli függönyt leeresztettem, amelynek nyílásán én mindent láthattam, engem azonban senki. Ha a szerbek rálőnek a kocsira – gondoltam –, semmiesetre sem céloznak a kocsi derekába, mert nem tudhatják, vajjon nem üres-e az, miként többször előfordul; hanem bizonyosan a postást és a kocsist veszik célba, akiket láthatnak is, meg szerintem nem is volna értük olyan nagy kár, mint p. l. én értem. Minthogy azonban csak azt lehet tudni, hogy a puska hol sül el, de hogy a golyó merre repül és hol áll meg, az mindig bizonytalan; azért a hegyoldal felöli ajtót ugyancsak felhúztam, hogy az árokba teremhessek és megelőzzem a golyót, ha megpillantom a nyíláson a puska füstjét. Mikor e tervemmel elkészültem, egyik szemem oda illesztettem a nyíláshoz és feszülten figyeltem a szerb oldalon a bokrokat és gödröket, hogy melyikből tódul ki az a bizonyos szürke füst, amellyel szemben az én stratégiai tudományomat érvényesíthetem. Egy bokor, száz bokor, ezer bokor is elmaradt már tőlünk, közben a Drina lopózva, suttogva siklott, kanyargott mellettünk, mint az orrgyilkos; de még mindig nem történt semmi. Már kezdtem unni a dolgot, felhúztam az ajtót, nagybátran mutatkoztam, sőt valósággal bosszankodtam, hogy mórt nem lőnek már ezek a gyáva szerbek: mikor egy kanyarodónál egyszerre csak nagy kiabálás, ordítás és puskaropogás üti meg füleimet. Útitársaim legott felébredtek. A kocsis visszarántotta a lovakat, a postás laskává lapult a bak sarkában, én pedig elfeledkeztem haditervemről és tanácstalanul néztem a hang irányába, de egyelőre nem láttam semmit. Szerb oldalon, tőlünk kissé előbbre megszakadt a hegysor. Egy nyereg, vagy hágószerű keresztvölgy ékelődött bele, amelyen út vezetett ki a Drina partjára. Ez az út aztán párhuzamosan haladt a mi utunkkal a vízfolyás irányában le Zvornik felé. Néhány pillanat múlva kevert lovas és gyalogos embertömeg tűnt fel a hágóban és zászlókkal, puskákkal vonult lefelé. Ezekből eredt a lárma. Haditanácsot tartottunk. Meg kellett állapítanunk, miféle karaván ez és hogyan viselkedjünk vele szemben. Szerencsére volt időnk, mert megelőztek bennünket és valószínűleg nem vettek észre. Azt hamarosan eldöntöttük, hogy nász-nép nem lehettek, mert sem menyasszony, sem egyéb női személy

nem mutatkozott közöttük. Követválasztásra sem mehettek, mert nem volt hihető, hogy kormányuk megengedte volna azon a puskával való megjelenést. Irántunk való támadó szándékot sem tételztünk fel, mert dobbal nem mennek verebet fogni és a Balkánon emberemlékezet óta nem volt szokásban, hogy valaki ellenségét nyíltan, elülről és hangosan támadta volna meg. Ezekből a megállapításokból levontam a következtetést és elsőnek adtam elő véleményem, mely abban csúcsosodott ki, hogy utunkat a rendes ügetésben kell tovább folytatnunk, mert egy császári és királyi postához nem illenék, hogy Szerbiával szemben félelmet áruljon el. Az utolsó mondatot különös nyomatékkal ejtettem ki, mivel útitársaim rémült arcáról leolvastam, hogy úgyis feltétlenül leszavaznak.

A cseh postás kissé gondolkodott, azután azzal kezdte okfejtését, hogy mindenben helyesli véleményemet. Emellett azonban úgy látja a helyzetet, hogy bár megállapításaim helytállóak, mégis alapjában véve csak nemlegesek és a szerbekről egyelőre semmi bizonyosat sem tudunk mondani. El nem vitatható tény azonban először is, hogy sokan vannak, azután lovon is ülnek néhányan, akik könnyen átúsztatnak a keskeny folyón; ami pedig végül a leglényegesebb: folyton lövöldöznek. Azért nem tudhatjuk, hogy egy golyó véletlenül nem téved-e épen hozzánk és nem tesz-e kárt a postai küldeményekben. Legcélszerűbb lesz tehát, ha várunk kissé, míg eléggé előrehaladnak, azután lőtávon kívül ügétünk utánuk. A horvát kocsis éhez csak azt tette hozzá, hogy ő, mint trén katona, életével felelős lovaiért, tehát addig egy tapodtat sem megy, míg lovait az agyonlövés veszélye fenyegeti.

Miután megállapítottuk, hogy tulajdonképen egy véleményen vagyunk, amennyiben nem félünk ugyan, de a lovak, kocsi, főleg pedig a posta épségben tartását államérdek követeli tőlünk, azért elfogadtuk a postás indítványát és tisztes távoból követtük a duhaj szerb processiót.

Zvornikba érkezve, nagy felfordulást találtunk a városban. A lakosság részben a folyóparton, részben a várhegy oldalán foglalt állást és figyelte a túlsó parton lejátszó eseményeket. A zászlóaljparancsnok katonái egy osztagával kivonult a víz partjára és ott egy mélyedésben körbe állítván embereit, nagy nyugalommal várta a történendőket. A zászlóalj többi részei a környék fontosabb pontjait szállták meg. Senki sem maradt a városban, csak Krausz úr, aki szállodás, kantinos, szállító és vegyeskereskedő volt egy személyben, tehát nagykiterjedésű érdekeltsége azt kívánta, hogy ne

mozduljon, míg nem feltétlenül muszáj. Hozzá fordultam szobáért és magyarázatért; jól ismertük egymást, többször megfordultam nála. Föl is vezetett Bécs városához címzett szállójába, amelyben az áron kívül semmi sem emlékeztetett a császárváros fényére és kényelmére és az egyik emeleti szobában kijelölte kvartélyomat. A szerbek szándékáról ő sem tudott bővebb felvilágosítással szolgálni, őt és az egész várost ép úgy zavarba ejtették lövöldözéseikkel, mint engem és két útitársamat. Hozzátette azonban, hogy kémeit már mozgósította és egy-két órán belül bizonyosat fog mondani. Utóbbi szavait olyan öntudattal irányozta felém, mintha a katonaság pénzén kívül annak titkait és kémszervezetét is zsebében tartotta volna. Szánalommal néztem rá, a kistermetű, majdnem törpe öreg zsidóra, akinek sehogyszem állt jól a nagyzási hóbort, amelyben szenvedni látszott. Egy óra múlva azonban ismét megjelent és tudtomra adta, hogy a szerb kormány a szemben fekvő Maly Zvonikban a járás férfait népszavazásra hívatta össze. Arról kellett nyilatkozniuk, vajjon Bosnia annektálása miatt Szerbia megüzenje-e Ausztriának a háborút, vagy sem. Egy-két hevesvérű rácon kívül a, nagy többség a béke mellett foglalt állást, azért aggodalomra nincs ok, a katonaság rövidesen bevonul Negyedóra múlva ablakomból néztem, amint a katonaság minden irányból özönlött a szállodával szemben lévő kaszárnyába. Krausz úr megnyúlt előttem és gondolatban bocsánatot kértem tőle, hogy előbbi szavait csak fontoskodásnak tartottam.

Nemsokára esteledett. A tisztí étkezébe mentein vacsorálni. Hurka, kolbász krumplival és párolt káposztával volt a vacsora. A zászlóalj a 60-ik ezredből való volt, tehát Egerből jött és természetesen eгри vörös borban nem szűkölködött; amely szükséges is volt, meg hozzá is illett a zsíros ételhez. Emelkedett és bizakodó hangulat uralkodott, de a parancsnok – ha jól emlékszem – Hel-lebront őrnagy komolysága és határozottsága mérséklően hatott a társaságra és pusztá jelenléte elfojtott minden hangosabb kitörést. Természetes, hogy a szerbokról és az az napi esetről folyt a szó. Többen sajnálkoztak, hogy csak vaklármának bizonyult a nagy hű-hó és nem lett belőle komoly összekapás. Mindenki a legénységet dicsérte, hogy mily lelkesedéssel és örömmel leste-várta a szerb támadást és félig sem kellett volna kiejteni a vezényszót, hogy az egész nekirohanjon a folyónak. „Nincs is olyan baka a hadseregben, de az egész föld kerekégén sem, mint a 60-as!” Állapították meg egyhangú elismeréssel. Ezt a megállapítást azonban

én már minden magyar ezredben hallottam, és pedig nemcsak magyar, hanem egyéb nemzetiségű tisztektől is. A megállapítás mindenütt igaz volt, mert annyira kiváló volt a magyar katona, hogy ha valaki egy-egy csapatot megismert belőle, el sem tudott egy nála jobbat képzelni.

Fáradt és álmos voltam. Már hajnali 4 órakor a postakocsiban ültem, azért Málceitet kívántam a társaságnak és aludni tértem. Nem sokáig alkatiam, mikor szörnyű dörömbölés és kiabálás ébresztett fel. Rosszat sejtettem. Krausz úr aligha fel nem ültette a várost; hamis hírt terjesztett; a szerbek bizonyára átevezték, bennünket megleptek és most ide rontanak, hogy engem agyonüssenek. Gondolkodtam, mitévő legyek; kiugorjak-e az ablakon és az éj homályában futással próbáljak szerencsét; vagy ellenálljak és vitézül védekezve hősi halált haljak. Fegyver után tapogatóztam, de egy rozoga nádszéken kívül semmi alkalmatosság sem esett kezem ügyébe. Azt markolásztam és babráltam a pokróc alól kidugott jobb kezemmel, mikor az ajtó, mely nem volt bezárva, hirtelen felpattant és három marcona alak tódult be rajta, akiket a sötétben felhőkig érő óriásoknak láttam Egyenesen nekem rontanak, kihúztak ágyamból, azután egyik belerázott nadrágomba, a másik húzta rám a kabátot, a harmadik lábamra erőszakolta cügos cipőmet s végül sapkám fenékig fejembe nyomva, karon kaptak és vittek. Mindez oly hirtelen ment végbe, hogy nem volt időm szólni, vagy tiltakozni; talán meg is lehettem ijedve; elég az hozzá, csak akkor vettem nyugodtabb lélekzetet, mikor pár pillanat múlva a söntésben letettek. Ott már állt a bál. Egy tartalékos hadnagy, egri ügyvéd, aki épen fegyvergyakorlaton volt a zászlóaljnál, az asztal tetejére ugorva, mint karmester taktusra emelte kezét, a tisztikar többi tagja pedig vigyázz állásban az asztal körül körbe helyezkedett el, amelybe támadóim engem is belehelyeztek, sőt utánam maguk is oda sorakoztak. Az ügyvéd rákezdedt a Kossuth-nótára, Most ijedtem csak meg igazán. A Kossuth-nóta éneklése nagyobb bűnnek tartatott a felségsértésnél. Nem is kellett énekelni: elég volt, ha egy tiszt olyan helyiségben tartózkodott, ahol valaki dalolta és ő nem távozott azonnal. Becsületbíróság, hadbíróság, meghurcolás, megbélyegzés, lefokozás és a tisztikarból való kidobás holtbizonyosan lesújtott a szerencsétlen magyar fejére. Abban a pillanatban jobban szerettem volna, ha a szerbek kezébe kerültem volna. Mit tegyek? Tiltakozzam és ne énekeljek? Akkor fajom árulójának tartanak és rám fogják, hogy ön jelentettem fel őket; mivel lehe-

tétlenül tartottam, hogy ott a vegyes társaságban és idegen, német és szláv hivatalnokkal tele városban ne adjon valaki, aki majd az esetet elárulja. Ha pedig velük együtt énekelek, akkor rám szakadnak az összes következmények és polgártársaim nem segítségemre sietnek, hanem, mint nálunk ilyen esetekben szokás volt, cserben hagynak és kinevetnek. Tehát – énekeltem. A háború szele megérintette a magyar fiatalságot, s mint az ébredező, aki még nem ura agyának és akarátának, nem gondolatát, hanem szíve dobbanását fejezte ki. A magyar szív 48 óta minden búját, keservét, örömet, lelkesedését és reményét egy dalba sűrűsítette és azt – hiába szorították le gránit, vagy vashegyekkel – az izgalmas pillanatokban minden magyar ember feltétlenül elénekelte. Megadtam tehát magamat a sorsnak, amely ellen hiába való minden bölcselkedés és okoskodás. Elvégre Sokratesnél már bölcsőbb senki sem lehet s ő is ennek dacára eltudta-e kerülni a házsártos feleséget, vagy a méregpoharat?

Krausz úr igazi demokrata volt, nem akart különbséget lenni, mint akkor a legtöbb kocsmáros és lelkiismerete a világért rá nem vitte volna, hogy jó bort mérjen. A társaság tehát sört ivott. Én ajánlottam, hogy tartózkodjanak ettől az italtól, mert köztudomás szerint az egri vörösbor nem tűri a sörrel való megfűzést, de nem fogadtak szót; azt válaszolták: bajról szó sem lehet, mert nemsokára úgyis jó az orvos, aki minden ficamodást helyreigazít. Valóban csakhamar hajószirénhez hasonló, velőtrázó, bűgő hang hallatszott az utcán. Silhán főhadnagy adta le a jelzést a doktornak, aki a város túlsó végén lakott. Aggodalmamra, hogy mit szólnak ehhez az oroszok ordításhoz a békésen alvó polgárok, azt mondták: ismerik már e hangot és megszokták, mint az óra ketyegését. Tíz perc sem telt bele, megérkezett Mújó, a mozgó kafedzsi, szó nélkül rakta mindenki elé a findzsát, mérte bele az őrlött kávékat és egy zsarátnokkal tele serpenyőn levő rézkancsóból buktatta rá a forró vizet. Néhány porció ebből a legmegviseltebb gyomrot is helyrehozta. Végül egy vidám adoma nyomán támadt jóízű nevetés közben megszöktem és okulva a történeten, az ajtót magamra zártam.

Másnap istentisztelet után az étkezésem után már senki sem emlékezett az éjjeli Kossuth-nótára, tanácsos is volt, hogy elfeledtek legyen; én magam sem siettem dicsekedni vele. Ebéd után Zalay hadnagy fölkerült, hogy látogassam meg a várban, amelynek parancsnoki tisztét akkor ő viselte. Örömmel fogadtam a meghívást, mert az a vár híres és nevezetes hely volt valamikor, mint a bosnyák

királyok székhelye és Jelena királynő tündéri, vagy inkább démoni otthona. A Drina folyását követő hegyláncon Zvornik felett egy szikla kupola helyezkedett el, amiért az úgy tűnik fel, mintha különálló, magános hegy alakulat volna. Ez a szikla lejjebb hozzásimul a hegyoldalhoz, de egészen lent, ahol a Drina a városhoz ér, ismét kiugrik belőle és már a vízből kiemelkedő oszlopalakú két hatalmas tömbjével teljesen betölti a Drina és a hegy között levő keskeny teret és elállja az utat, amely a folyó partján vezet. Ezen a két sziklatömbön és hegycsúcson ülő sziklakapolán épült hajdan a vár. A felső és alsó várat a meredek hegyoldalon leíutó két vastag kőfal és széles sáncárok kapcsolta össze. A két fal között a sziklába vájt lépcső vezetett egyik várból a másikba, amely még ma is megvan és ügygyel-bajjal járható. Ezen a lépcsőn mentünk, amelyen egykor Jelena is járt. Ott a mohos, fakult kövek között egy pillanatra elfeledtem az előző napi ijedséget, csak Jelenát kerestem, őt kívántam látni. Egy szavahihető öreg bosnyák ült és pipált az egyik sziklán, aki a királynő történetét így beszélte el nekem: „Réges-régen, amikor a töröknek még híre sem ért Boszniáig, őlt és uralkodott itt Jelena királynő. Országát északról a magyarok, nyugatról meg a velenceiek háborgatták, azért páncélt öltött, lóra ült és vitézeivel sokszor táborba szállt. A csatákban mindig ő járt elől; rátekintett ellenségeire, szemeivel megbűvölte és megdermesztette őket, azután fejüket hatalmas pallósával egy csapásra levágta. Békés időben azonban pompában élt, mulatott és szórakozott. A felső várban királynőnek mutatkozott, ott fogadta a külföldi követeket, ott tanácskozott a vénekkel, ott adta ki kapitányainak és adószedőinek a parancsokat, ott rendezett játékokat, multságokat és nagy lakomákat; de az alsó várban csak nő akart lenni. A meredek sziklákon és magas falakon át ide élőlénynek bejutni nem lehetett. Az egyetlen és a felső várba torkoló kijárást erős eunochok őrizték és lent a várban is csak ők teljesítettek minden szolgálatot. Jelena sokszor álmodozott és félrebeszélt. Ilyenkor azt mondogatta, hogy ő már élt egyszer, amikor szintén királynőnek tisztelték és Helénának nevezték. Szemeivel és szépségével akkor is legyőzött minden igazi férfit, de a végzet egy durva, érzéketlen, otromba ember feleségévé tette, akin nem fogott szépség, báj, sírás, hízélgés és megölte őt. Ezt az embert keresi most, hogy bosszút állhasson rajta. Egyszer Jelena gondolt egyet és férjet akart magának választani; kihirdette tehát, hogy minden szép és erős ifjú pályázhat a királynő kezére. Erre

az ország minden részéből, sőt még a külföldről is sereglettek a házasulandó legények Zvornik várába, mindegyik remélve, hogy ő lesz a szerencsés, akit a legszebb nő alsó várába bocsát. A felső várban szállás, szolgálzat és állandó lakoma várta az érkezőket. Estéknél megjelent köztük a királyné, nyájasan beszédbe ereszkedett mindegyikkel és szívesen fogadta a hódolást és udvarlást. Aki nagyon hevült és lelkesedett, azt nem riasztotta el, hanem csitította és lebeszélni igyekezett: „Kár volna, ha nem állná ön ki a próbát és búcsút kellene vennünk egymástól. Mert az ön leendő uramnak sok mindent kell ám tudnia; okosabbnak, erősebbnek és ügyesebbnek kell lennie nálam. Azért először próbára teszem, megvizsgáztatom és ha nem felel meg teljes mértékben, titokban azonnal el kell hagynia a várat, sőt az országot is örökre. Mennyivel jobb lesz, ha vendégem marad és estéknél uralkodói gondjaitól szabadulva, csevegünk, táncolunk és mulatunk. Ne kívánjon a királynő férje lenni, elégedjek meg, ha társaloghat vele és udvarában szórakozhat.” Az utolsó szavakat azonban annyi megadással, bájjal és ellágyulással ejtette ki s szeméit oly igézően és ígérően veté az ifjúra, hogy az föltartózatlanul vetette magát és rohant a tovasiető királynő után. Fölpattant egy dupla vasajtó és 12 alabárdos eunuch sorfala között a lépcsőre lépett Jelena az ifjúval, akit többé sohasem látott senki. Ilyenkor 3-4 napig nem mutatkozott a királynő – uralkodói kötelességei tartották távol. Majd aztán gondjaitól agyon fáradva ismét megjelent, hogy kedves vendégei vidám társaságában több estén át üdülést és pihenést találjon. Így ment ez hosszú éveken keresztül. Száz és száz ifjú tűnt el lassanként a vasajtó mögött, de mindig akadtak újak, akik bíztak, hogy ők lesznek a választottak és elnyerik a királynő kezét koronájával együtt. Végül egy gyermekképű, rózsás arcú, ruganyos, izmos ifjú érkezett a várba, kinek megjelenése, föllépése és határozottsága már maga eldöntötte a kérdést és a kérőket, látván az új jövevényt, féltékenység és aggasztó irigység szállta meg. Találkozáskor a királynővel, kijelentette, hogy ő nem maradhat itt sokáig, mert nagy feladatokat kell még mostanában végrehajtania, azért kéri, sőt követeli, hogy őt a királynő azonnal bocsássa próbára. Jelena meglepődött az ifjú szépségén, nem kevésbé neveletlenségén, mely utóbbit azonban fiatal korának tudta be, azért igyekezett őt türelemre és kitartásra bírni. Majd mikor ez nem használt, gúnyos kacagással igent mondott és a vasajtó felé indult. Lent az udvaron szökőkutak és rózsaligetek között süppedő szőnyegúton haladva

értek a palotába, hol egyszerre kigyulladtak a mécsek, gyertyák és a sok arany, ezüst és drágakő millió csillogásai tündérországot varázsoltak az érkezők elé. Jelena hátra fordult, karjait az ifjú nyakába fonta és arcát csókolni akarta. Az azonban kirántá fejét az ölelő karokból és vasöklével olyant lökött a királyné mellén, hogy ájultan tántorodott hátra és vágódott a közeli kerevetre. Ott termettek az eunuchok, az ifjút lefogták megkötözték és a királynő parancsát várták. Jelena magához tért, fölszisszent, mint egy sértett vipera, azután kissé lecsillapodva követ köttetett az ifjú nyakába és így szólt: „Bolondos kölyök, mennyire sajnállak; kedvedre mulathattál volna velem három napig, akkor is ráértél volna a Drinába fulladni, mint a többiek előtted! Azzal a három nappal azonban tartozol nekem és ha csókodat megtagadtad tőlem, most úgy veszek kárpótlást, hogy szolgálaim helyett magam fojtalak a vízbe.” Az eunochok megragadták az idegent, egy ajtóhoz vitték, mely kinyílt és közvetlen alatta felcsillant szédítő mélységből a Drina örvényző vize. Most a szolgálak eleresztik az áldozatot és Jelena lép elő, hogy neki az utolsó lökést megadja. Ebben a pillanatban az ifjú lólábú szörnyeteggé változik, sercegve, pattogva szakadnak és hullanak le róla a kötelek; aztán belemarkol a királynő büszkén lobogó dús hajába, aki Jaj az uram” sikoltással kényszerül a leugró után a mélységbe dőlni. Jelena most is ott van az örvény fenekén; holdvilágos éjeken ki ki tárja ezüstös karjait a habokból, de az ördög hajánál fogva húzza alá és nem ereszti. Sokan látták ezt már és kétségen kívül igaz is; hiszed-e uram?” „Nem hiszem jó öreg, de azért ne haragudj rám, a történetnek csak a végében kételkedem. Jelena nem lehet itt az árban, mert őt már magam is több helyen láttam azóta. Igen, úgy van! Jelena elszállt innen az ördöggel együtt, s most a nagy városokban és fényes palotákban él és uralkodik; fogyasztja, pazarolja mások keresményét, rontja becsületét és pusztítja életét. S ha néha-néha elfárad és kissé megundoradik; talán ellátogat erre is száguldó autóján, melytől az ördög sohasem marad el messze.

A meredek lépcsőn csak lassan haladhattunk. Cézár, a hadnagy szép Bernáthegyi ebe türelmetlenkedett is, mert hol felszaladt a várig, hol meg visszaroht hozzánk, mintha biztatni akart volna bennünket, hogy siessünk. Pedig semmi oka sem volt rá, mert fent a várban mindent rendben találtunk. A 8 tagból álló várórség helyén tartózkodott, amit úgy kell érteni, hogy egy állta kapuban, egy meg az udvaron sétált fegyverrel, a szakács az edé-

nyéket mosogatta, öten pedig levelet írtak, vagy levelet olvastak, bizonyára már százegezszer ugyanazt. Hamarosan azonban nagy sürgés-forgás keletkezett, mindenki mosdott, pucolt és fésülködött, noha anélkül is tiszták és csinosak voltak. Dehát templomba menésről lévén szó, a magyar embernek természetében van, hogy Istene elé nem akar járulni anélkül, hogy kissé ki ne csinosítsa magát, amiben minden felekezeti egyetért. A reformátusok csak ketten voltak, de a többiek is eljöttek, még a két őr is, mert 30 napig itt kuporogni a várban egyenlő értékű a börtönnel s ilyenkor kedves a templom már csak változatosság okából is. A várat egyedül Cézár őrizte, ő is csak azért, mert az ajtóban állván, belevonított az éneklésbe, amiért szüre kíméletesen a kapu elé helyeztetett. Templom után kiki előbbi helyére vonult, én pedig a hadnaggyal körüljártam és megtekintettem a várat, A régi falakból még áll ugyan itt-ott egy-egy részlet, de már csak szakértő ásatással lehetne tervrajzát és régi alakját megállapítani. Egy ilyen részletét kissé kijavították és három szobát, helyesebben üreget alakítottak belőle, melyekben kevésigényű lényeknek lakni, vagy helyesebben tartózkodni is lehetett. A szobák tetejére vaslemezeket helyeztek, amelyekre viszont cementet és kavicsot öntöttek, hogy a bentlevőkben ágyúzás ellen a biztonság érzetét keltsék. A hadnagy szakvéleménye szerint azonban ez a tető csak kisebb jégeseő ellen védené meg az őrseget, ellenben a legkisebb gránát is száfelé vetné az egész alkotmányt. „Mi célja tehát az erődnek és főleg őrzésének?” „Semmi más, felelé, minthogy a pajkos gyerekek ide ne jöhessenek és a várost néhány kódarabbal agyon ne bombázhassák.” A három szoba közül a legkisebb a hadnagy irodájául volt kijelölve, melyben egy ágy, egy szék és egy asztal képezte a bútort, természetesen a legősibb és legegyszerűbb kivitelben. Az asztalon gyorsfőző, sok könyv és néhány térkép feküdt, az egyik sarokba pedig egy katonapuska volt támasztva. A gyorsfőzőn reggelit és vacsorát készített magának a hadnagy, mert azon a lépcsőn napjában egyszer – ebédre – le és felmenni is épen elegendő volt az embernek; a fegyverrel a céllövésben gyakorolta magát és a vár felett kóválygó dögkeselyűket szedegette le; a könyvekből pedig nagy titokban készült a fölvételi vizsgára. Nem volt állomás, amelyben egy ilyen vizsgára készülő hadnagyot le ne lepleztem volna: természetesen a hadi iskoláról lehetett csak szó, minden hadnagy vágyainak és álmainak ugródeszkájáról. Napoleon katonái mind tarsolyukban hordták a marsalbotot: az osztrák-

magyar hadseregben azonban egy hosszú létrán kellett érte felmászni. De éhez a létrához sem vezetett sima, egyenes út, hanem közben feküdt egy olyan akadály, amelyet csak kevesen tudtak átugorni: ez volt a fölvételi vizsga. A vizsga sikeres leküzdése után következett az első létrafok, a hadi iskola, annak elvégzése után a vezérkarhoz való beosztás, azután az összes szolgálatágak megízlelése s végül sok szerencse, erős könyök és némi protekció. A fölvételi vizsgának tulajdonképen nem az volt a célja, hogy rajta a hadnagy készültségét és képességeit bemutassa, hanem inkább, hogy vele ürügyet lehessen találni a nagy többség visszautasítására. Ez nem is mehetett másként. A vezérkar csak kis hányadát képezhette a tisztikar számának, mert a hadseregnek sokkal kevesebb vezérre, mint alantasabb tisztre van szüksége.

A tisztikarról a polgárság körében sok kicsinylő ítéletet hallottam, amely több esetben téves megfigyelésen, nemritkán tudatlanságon alapult, többször azonban rombolás és félrevezetés végett megrendelésre készült. Hitoktatás végett 14 katonai nevelőintézetbe voltam járatos, amelyekben minden odautazásom esetében négy napot töltöttem, tehát nemcsak alkalmam volt bennük mindent megfigyelni, de kényszerítve is voltam rá. Az oktatószemélyzet részben okleveles tanárokból, részben olyan oklevél nélkül működő tisztekből állott, akik képességet és hivatást éreztek magukban a tanításra. Ezen utóbbi körülmény nem hátrányára, hanem előnyére vált a tanításnak, mert az ilyen tanítók nem bújhatván az oklevél mögé, nagy igyekezettel és becsvággal végezték dolgukat; és tudván, hogy őket csak az eredmény igazolhatja és tarthatja fenn, azt minden körülmények között be is mutatták. De nem is maradhatott meg katonai intézetben az a tiszt, aki az előírt eredményt nem érte el növendékeivel. Olyan gyakori és olyan szigorú volt az ellenőrzés és maguk az ellenőrök is akkora felelősség alatt álltak, hogy ott elnézésről a tanítók iránt szó sem lehetett. A növendékek reggel 6 órától este 9 óráig szünet nélkül felügyelet alatt voltak és óráról-órára kiszabott feladataikat végezték. A középiskolai tárgyakon felül az összes katonai tudományokat tanulták, azonkívül katonai gyakorlatokban és szolgálatokban vettek részt: zene, ének és táncórákon készültek a művelt társaságban leendő megjelenéshez; ének és zenekaruk volt; műkedvelői előadásokat tartottak, amelyeken előkelő, díszes társaság jelent meg, amelynek nem lehetett mást, mint kiválót nyújtani. Rajzaikat, festményeiket, karcolataikat kiállították és ott olyan művészi munkákat láttam, ami-

lyennél szebbet egy szakiskola növendékeitől sem lehetne követelni. Ilyen sokirányú foglalkoztatás mellett a tanulásra természetesen nem sok idő maradt, azaz épen csak elegendő egy tehetséges, vagy legalább is jó közepes képességű ifjú számára; azért hanyag, nehézfejű, ügyetlen, feledékeny gyermek nem maradhatott meg katonai iskolában. S ha éhez hozzávesszük, hogy gyenge, vézna, beteges be sem juthatott; erkölcsi tekintetben pedig a legkisebb félrelépés is kicsapást vont maga után: akkor el kell ismernünk, v hogy ezekből a szempontokból tekintve, a tisztikar valóban magas színvonalon állt. Nem lehet tehát csodálkozni, ha ez a fiatalság nemcsak kenyérkeresetnek tekintette a tisztí pályát, hanem fényt, rangot és dicsőséget is akart rajta szerezni, mert méltán érezhette magában, hogy ahhoz minden előfeltétellel rendelkezik. Ezért kény-szerült a hadvezetőség a hadi iskolába való felvételnél olyan kö-vetelményeket szabni, amelyek a bejutni vágyók jórészét már a pályázattól elriasztották.

16 pontba voltak foglalva a feltételek, amelyekkel a felveendők számolnia kellett, ezek voltak: fölvételi vizsga, testi ráter-mettségg, két hazai nyelven kívül a francia, vagy angol nyelv ismerete, jobb családból való származás, megfelelő anyagi helyzet, az addigi szolgálatról kiváló minősítés, büntetlenség stb. A felvé-teli vizsgán a katonai akadémia, vagy a kadétiskola tantárgyainak hibátlan tudását követelték meg s minthogy a legtöbb feltétel már így ránézve is túl ruganyos volt: ha szigorú mértékkel mérnek, egyetlen növendék sem juthat be a hadi iskolába. Ezt tudta minden pályázó, de tudta ezenkívül azt is, hogy nagyobbmértvű pro-tekció nincs és a bizottság legjobb lelkiismerettel igyekszik az igazán rátermetteket kiválasztani. Azért a kintrekedtek nem nagyon zúgolódtak és ha a csapattisztek némi irigységgel élcelődtek is a vezérkariakról, ez az irigység gyűlöletté sohasem alacsonyodott[^] mert kiválóságukat és nagy tudásukat mindenki elismerte.

A hadi iskola tananyaga nagyon terjedelmes volt. Nemcsak magát a hadászatot, hanem mindazon tudományokat ismertette, amelyek a hadsereggel és hadviseléssel szorosabban összefüggtek. Tehát a növendékek öldöklő iramban tanultak azért is, mert lét-számuk kissé magasabb volt a szükségletnél, az az a képesítettek közül néhánynak minden évben ki kellett maradnia a vezérkarhoz való beosztásból. Hogy milyen vetélkedést szült ez a ravasz intéz-ke-dés, azt a Hofrichser eset eléggé sejteti. Aki azonban ezt az iskolát simán elvégezte és a végén nem sodródott az utolsók közé».

annak haja megritkult, idegei megvékonyodtak, de elgyengült szemével egy fényes jövő tükörébe tekinthetett. 45-48 éves korában már tábornok lett és addig is alighogy körülnézett, már egy-egy fokkal magasabb helyzetben találta magát. Körülnézni azonban nem igen maradt ideje, sőt talán még a lélekzetvételhez sem. Amint ugyanis az iskolából mint főhadnagy kilépett, azonnal beosztást nyert – a legtöbb esetben valamelyik dandárhoz egy tábornok mellé. Ott egymagának kellett intéznie 4-5000 embernek minden ügyét, baját. Ujoncozás, szabadságolás, házasság, elbocsátás, egészség- és bűnügy, élelem, ruházat, fegyverzet, töltény, ló, elszállásolás, kaszárnya, kórház, tanfolyamok, iskolák, hadgyakorlat, mozgósítási tervezet, minden elképzelhető dologról való kimutatás, grafikai ábrázolás, térképezés, felsőbb parancsok és rendeletek pontos elolvasása, a dandárt érdeklő pontok kijelölése, továbbadása, parancsszerkesztés, kinyomatás, jelentkező felek fogadása, útbaigazítása: nagyjában ezek tartoztak részben, vagy egészben egy ilyen fiatal vezérkari főhadnagy munkakörébe. Pihennie, megállnia napközben nem lehetett, sőt az éj nagy részében is sokszor dolgoznia kellett, mert dolgát vagy azonnal, vagy záros határidőre elvégezni tartozott. Akták hevertetése, a felelősségnek másokra hárítása, felek küldözgetése egyik hivatalból a másikba, „a kérdés tanulmányozása” címén való kibúvás, húzás-halasztás és „nincs rá fedezet”-tel való elrémítés – a polgári hivatalok eme közismert gyöngéi, vagy erősségei számúzve voltak a katonai parancsnokságok irodáiból és teljesen ismeretlenek ott, ahol egy vezérkari tiszt működött. Ha a főhadnagy bírta az iramot és nem csúszott el valamely csekélységen: akkor 6 év múlva századossá lépett elő és hadosztályhoz, hadtesthez, az akadémiához, vagy a nagyvezérkarhoz került, ahol munkája nem csökkent ugyan, de ügköre kisebbedett és nem kellett figyelmét százfélé irányítania. Attól sem félt most már, hogy kiesik a társaságból, mert főnökei valóban meggyőződtek szakértelméről, munkakészségéről és munkabírásáról. Lassanként megnyíltak felette az elismerések és kitüntetések csatornái; kitárultak előtte az uralkodó családnak, sőt magának a császárnak ajtai is, ahol mint nevelő, tanító, hadsegéd, a katonai irodák alkalmazottja: tulajdonképpen katonai tanácsadó, a hatalom forrásához jutott és tanácsával az események irányítására lehetőséget és befolyást nyert. Az uralkodó család férfi tagjai katonai nevelésben részesültek és a háború előtti évtizedekben meglátszott rajtuk, hogy kiváló tanítói voltak. A felnőtteket nagyrészt látásból ismertem s ami hír

környezetükből kiszivárgott, az – Ferenc Ferdinándtól eltekintve - mind azt bizonyította, hogy a nép tisztelését és becsülését nem helyzetükkel és hatalmukkal igyekeztek kierőszakolni, hanem erényekkel és egyéb lelki tulajdonságaikkal kiérdemelni. Egészen közelről csak két főherceget láttam: Károly trónörökösöt és Jenőt.

Ausztria az Úrnapiján kívül egy napot sem ünnepelt olyan örömmel, jobban mondva kárörömmel, mint az olasz harctéren a kis Piémont ellen vívott háborúit és ütközeteit. Ezek a háborúk rendesen ugyan egy-egy tartomány elvesztésével végződtek, de itt-ott mégis akadt egy-egy siker, vagy győzelem is, melynek emlegetése és ünneplése egyrészt feledtette a veszteséget, másrészt újból olajat öntött az olaszok elleni gyűlölet tüzére, amely egyik életeleme volt az osztrák népek s benne egygyé olvadt napszámos, paraszt, hivatalnok, katona, gróf és császár minden időben. Egy ilyen győzelmet aratott az osztrák sereg 1866-ban Custozza mellett, melyben a 39-es, debreceni gyalogezred is tevékeny részt vett és emiatt az évforduló napján évenként megünnepelt. Az ezred közvetlenül a világháború előtt Bécsben állomásozott s akkor ott ülte meg ezt az ünnepet, amelyet, valamint az azt követő díszében én is résztvettem.

A Stift-kaszárnya tiszti étkezdéjében gyülekeztünk. A nagy éttermen belül volt egy szépen berendezett társalgó, melyben lehattunk mintegy 15-en, mikor egy úr tábornagy egyenruhában, mellén sok nagy kitüntetéssel az ajtón belépett. Egyszerre felugrottunk és némán üdvözlöttük a magas személyt, akinek azonban Röntgen szemei voltak, mert úgy nézett rajtunk keresztül és annyira semmibe sem vett bennünket, mintha mi egyáltalában a világon sem lettünk volna. Mikor pár pillanat múlva mély lenézést és kicsinylést kifejező redős arcával visszahúzódott a nagyterembe, megkérdeztem Grúz László superior barátomtól, hogy ugyan ki legyen ez a nagy potentát, aki ennyire megbecsült bennünket. „Bolfras, a császár főhadsegéde” – súgá barátom. Mikor azelőtt színpadon láttam az ilyen bizánci alakok ábrázolását, mindig azt hittem, hogy a színészek túloznak és torzítanak: most azonban meggyőződtem, hogy inkább kicsinyítenek. Hiszen nem is utánozhatják teljesen azt az embert, aki egész életén át ezt az egy szerepet gyakorolja. Fölfelé térdig hajolnak, hason csúsznak és a legeslegalázatosabb szolgálai ábrázatot mutatják; lefelé pedig oly mereven tartják nyakukat, hogy még a köszönést elfogadni és biccenteni sem tudnak vele. Örültem, hogy közelről láthattam az udvaroncok és tányérnyalók egy ilyen sikerült példányát, aki ura

mögött árnyékként lappangva, a törvényeket és illemszabályokat magára nem tartja kötelezőknek.

Csakhamar megérkezett a trónörökös, mint az ezred egyik zászlóaljának parancsnoka. Odajött közénk, kezefogott mindegyünkkel és olyan egyszerűség, igénytelenség és természetesség tűnt elő egész megjelenésében, hogy el S9m hittük volna, hogy ő az, ha Bolfras, kinek nyakmerevsége közben fölengedett, nagy alázatosan utána nem kullogott volna. A trónörökös semmivel sem akart többnek látszani, mint egy egyszerű zászlóaljparancsnoknak és valószínűleg szégyenkezett, mikor az ezredparancsnok és a jelenlevő tábornokok maguk elé bocsátatták, hogy elsőnek menjen az ebédlőbe és foglalja el helyét az asztalnál. Mellette jobbról Bolfras ült, balról meg egy tábornok, aki régebben az ezred parancsnoka volt. Az én helyem éppen vele szemben volt kijelölve. Ebéd alatt főként az ezredes beszélt, a custozzai csata lefolyását vázolta és annak a jövő stratégiájától elütő voltát fejtegette. A trónörökös nagy figyelemmel hallgatta úgy az ezredes szavait, mint az egyéb oldalról jövő megjegyzéseket, anélkül azonban, hogy fontoskodónak, vagy túl udvariasnak látszott volna. Néha ő maga is beleszólt szerényen a vitába, de általában az öregekkel szemben oly tiszteletteljesen viselkedett, mint egy spártai ifjú. Jó ízűen evett, ivott a legtermészetesebb kék és szájmozdulatokkal; lényé és viselkedése határozottan rokonszenvet ébresztett és keresetlenül is az uralkodóház népszerűségét mozdította elő.

Jenő főherceghez egyszer a háború alatt Péterváradon ebédre voltam hivatalos, melyen egy szűkebb, mindössze 8 tagból álló társaság vett részt, így a házigazdának volt ideje és alkalma mindegyikkel hosszabban beszélgetni. Jenő főherceg rendkívül magas, elég széles vállú, szép termetű ember; arcának erős, hosszú orr, nagy érdemes homlok és dús szemöldök markáns férfiasságot kölcsönöz; túlságosan apró, élénk, szúrós szemei azonban kissé rontják rajta az arányosságot. Már akkor mintegy 70 év nyomta vállait, amit arcán észre is lehetett venni, de mozdulatai, beszédmodora, szellemi frissége, könnyed szófűzése és élénk emlékezései sokkal fiatalabbá varázsolták. Köztudomású, hogy ő a kath. német lovagrend nagymestere, tehát magas egyházi személy is volt, amiért nem is házasodhatott meg. Emellett azonban ifjú korától fogva a hadseregben szolgált és az összes rangfokozatokon keresztül haladt és ami nem a legutolsó; nagy vagyon felett is rendelkezett. Minden módja és alkalma meg volt tehát, hogy a földi életet magára nézve

széppé és kellemessé tegye. A vagyon, hatalom és testi szépség azonban valóban csak alkalom és lehetőség az élet bearanyozására; mert igen sokan vannak, akik szintén bírják mindezt, de semmire sem mennek vele, sőt a legnagyobb mértékben elégedetlenek és boldogtalanok. A szép élet művészet és bár sok minden hozzávalót örökölhet és kaphat az ember másoktól, legfontosabb és leglényegesebb kellékeit önmagának kell megszereznie. A természet, élet és ember megismerése, tehát nagyon sok tanulás; az élet terheinek, akadályainak és csalódásainak könnyed hordozása, tehát mélyreható bölcsesség; a földi korlátok tiszteletbentartása és az áthágás iránt való vágyak elfojtása, tehát tiszta erkölcs; végül mindezek ingtagsága felett *egy* szilárd, biztos támaszpontnak a föllelése, tehát igaz, meggyőződés szerint való hit – sokkal lényegesebb kellékei a szép életnek, mint a vagyon, szépség és hatalom; bár ezek is hozzátartoznak, mert már Salamon király megmondá vala, hogy jó a bölcsesség, ha van hozzá egy kis örökség. Jenő főhercegen azt, vettem észre, hogy ő igazi életművész, aki az alkalomhoz és lehetőséghez nem sajnálta hozzáadni a tanulást, fáradságot és önmérséklést. Három óra hosszáig voltunk együtt az asztalnál, amely idő alatt mindenkivel beszélt valameddig, de legtöbbet Vogelhuber ezredessel és velem. Vogelhuber a tiroli csendőrség parancsnoka, rendkívül tapasztalt, egyszerű, derék, talpig becsületes férfi volt, aki nemcsak Tirolt, de a tiroliakat is talán valamennyit személyesen ismerte. Én is találkoztam már vele még a háború előtt egy tiroli utazásom alkalmával. A főherceg szintén Tirolban tartózkodott legtöbbet és ott nem volt olyan közszereplő ember, akit, miként Vogelhuber nem ismert volna. De ismerte azonkívül az összes falusi ezermestereket, korteseket, túristavezetőket, búcsúsok előénekeseit, a községek nevezetességeit és furcsaságait. Nem fogytak ki a mulatságos alakok és tréfás történetek felidőzéséből, közben azonban esett elég szó a tudományokról, művészetekről és irodalomról is. A főherceg irányította és vezette a társalgást, amiben valóságos virtuozitást árult el, mert egy pillanatra sem szakadt meg az eszmecsere fonala, melyhez az eszméket és gondolatokat ő maga mesteriesen szolgáltatta, az ilyen ebédeken a házigazda többnyire vendégének foglalkozási köréből ragadja ki a tárgyat, amelyről vele csevegni kíván; amely szokás mindkét félre előnyös, mert a gazda csak kérdez és nem fárad, a vendégnek pedig alkalma nyílik, hogy a figyelem középpontjába jusson és ismert téren mozogván, szellemesnek és okosnak tűnjék fel. A főherceg eltért ettől a szokástól,

mert bár csupa szakember volt jelen, mégsem érintett semmi szakkérdést. Látszott, hogy nem kész programmal jött az ebédhez, mint sokan, különösen a gyengébb emberek – nagyon helyesen – teszik. Csak egy kérdés merült fel, melynél észre lehetett venni, hogy róla már előzőleg gondolkodott és velem megvitatni akart: a praedestinatio. Messziről kezdte. A görög művészetekről folyt a vita, melyek tárgyuk nagyrészt a mythológiából merítették; a mythológiából siklott a szó a fatumra és arról az eleve elrendelésre. Nagy óvatossággal és végtelen ügyességgel simogatta a kérdést; mert ha cáfolja, engem sért meg; ha pedig hihetőnek és igaznak ismeri el, bünt, eretnokséget követ el saját vallásával szemben, amely kétszeresen nehezedik ő rá, a főpapra. A kérdés lényegét nagyon jól ismerte, csak annak látszólagos ellenmondásaira szeretett volna kielégítő feleletet hallani. Ha Isten mindent eleve elrendelt, lehet-e tettvágy, felelősség, bűn és főleg büntetés? A felelet lényegében nem volt nehéz, mert minden komoly, főleg az élet alkonyán levő ember, ki az önteltségből kitudott emelkedni és a maga szemeivel néz, a maga fejével gondolkodik: észreveszi azt a láthatatlan, de szerető kezet, mely minden dolgait irányította és az általa többnyire nem akart, vagy nem remélt véghez vezette. Aki erre rájött, arranézve a többi kérdés már magától megoldódik és ha mégis fölveti, csak azért teszi, hogy más szájából is hallja azokat az igazságokat, amelyekről ő maga is meg van már győződve. Nehezebb volt megtalálnom a formákat és kifejezéseket, amelyek lehetővé tegyék, hogy ne cáfoljam az ellenvéleményt és ne lássék, mintha a jelenlevőket helyes útra akarnám téríteni.

Jenő főherceg nagy műveltségű ember volt és az életnek igen sok-sok kérdése érdekelte, talán legkevésbé a hadseregé, amelynek ruháját viselte. Ez a körülmény azonban nem vált hátrányára sem neki magának, sem a hadseregnek. Mindenki tudta, hogy csak azért viseli a katonai méltóságot, mert vele a tiszti foglalkozás fényét és tekintélyét akarja emelni. Ezen feladatát kifogástalanul töltötte be és mivel több nem is óhajtott lenni: irigység, bírálat, gáncs sohasem érte; ellenben aki vele egyszer is találkozott, csak kellemes érzésekkel és elismerő meggyőződéssel távozott tőle.

Az osztrák-magyar hadseregről azonban senki sem beszélhet anélkül, hogy a császárról, Ferenc Józsefről meg ne emlékeznék; mert aligha élt még a világon uralkodó, aki annyira egynek érezte volna magát a hadsereggel, mint épen ő. Az uralkodóknál régi bevett szokás, hogy a hadseregről, mint az „övék”-ről beszélnek. A

legtöbbször azonban ez a kifejezés nem több szokásnál, hasonlatnál, vagy rövidítésnél. Ferenc József az „én hadseregemet” szósz szerint vette és megkövetelte, hogy mindenki is úgy értelmezze. Az ő viszonyát a hadsereghez teljesen ebből a szempontból kell megítélnünk. Ő úgy tekintette hadseregét, mint tulajdon gyermekét, amelyben talán még nagyobb örömét lelte, mint gyermekeiben; mert úgy érezte, hogy van hatalma ezt a teremtményét a saját képére és hasonlatosságára nevelni, míg igazi gyermekeivel szemben többször tapasztalta ezen ereje hiányát. Nem mindennapi tehetőségét és éleslátását árulta el, mikor a hadsereg igazi alapját a becsületben látta és a véderőt nem annyira a szigorra és fegyelemre, mint inkább a tisztességre és erkölcsre igyekezett építeni. Már életében több oldalról kifogásolták, hogy külön katonai becsületi szabályokat és határokat állított fel, amivel a tisztikar és a polgárság közé sértő, bántó és túrhetetlen kőfalat emelt. Ezek az elégedetlenek azonban teljesen félreértették a helyzetet és a császár szándékait. Ferenc József a hadsereg számára nem állított fel különleges erkölcsi szabályokat, csak azt követelte meg, hogy a hadseregnél az erkölcsi törvényeket tartsák meg; ellenben a polgárság erkölcsi életével nem sokat törődött; ott ebben a tekintetben nagy szabadságot „engedélyezett”, melyen belül só, talpfa és egyéb „közgazdasági tevékenység” nem tette a polgártársat becsületenné, sőt udvarképtelenné sem. A katonaság erkölcsi értékét több eszközzel igyekezett a legmagasabb színvonalon tartani, amely között első volt a katonai törvény és a hadbíróság.

A katonai törvények szigorúbbak voltak, az az ugyanarra a bűnre nagyobb büntetést szabtak, mint a polgári törvények. A hadbírósnál a védelem munkája korlátoztatott, amiért a tényeket ott nem lehetett kiforgatni és össze-vissza csavarni. A tárgyalásokon képzett jogász-bírák mellett tisztek is ültek, akiknek ítélőképességét nem terhelték a paragrafusok, azért nem engedték a lényegét a formával agyonütni és a bűnt a büntetés alól kicsúsztatni.

Mivel pedig az igazi nagy gonosztevő sohasem ütközik össze a törvénnyel, hanem kijátsza, vagy átugorja; és mivel vannak olyan nemtelen cselekedetek, amelyekre törvényt nem hoztak és nem is hozhattak: Ferenc József a hadseregben az ilyen bűnök kiirtására rendelte a becsületbíróasztalt, mely nem bírakból, hanem rendes tisztekből állt. A becsületbíróasztal némileg hasonlított a polgári esküdtszékhez, amennyiben a bírak itt sem a törvények, hanem

lelkiismeretük és igazságérzettik szerint ítélték. Ámde az esküdt-szék ítéleteit sok esetben helytelené és igazságtalanná tette az a két körülmény, hogy az esküdtek rendesen nem mindnyájan bírtak ugyanazon erkölcsi felfogással és igazságérzettel, másrészt pedig a vezető bírák a kérdések feltevésénél és az ítélet kiszabásánál kötve voltak a törvényekhez. A tiszti becsületbíróságnál mindez a teher-tétel elmaradt. A tisztikar tagjai nagyon vigyáztak arra, hogy a testületen folt ne ejtethessék, azért az igazi bűnös a becsületbíróság előtt menthetetlenül elveszett. Komizság, gorombaság, illetlen-ség, kíméletlenség, szöszegés, hazugság, adósság meg nem fizetése – sokkal több kárt és rombolást okoznak az életben, mint a kodifikált bűncselekmények. Ezek ellen a polgári életben hiába keres a sértett orvoslást; azért vagy kénytelen túrni, vagy kijön a sodrából és maga vesz magának elégtételt, amivel azonban vég-eredményképen ő kerül törvény elé és ő szenved a büntetést. Mindezen cselekményekre illetékes becsületbíróság nagyobb és ko-molyabb volt a tisztekre nézve minden más bíróságnál és ítélete ellen, mely legtöbb esetben csak fölmentés, vagy erkölcsi halál lehetett, nem volt máshová fellebbezés, mint a puskacsőhöz.

Aki az életet kardbojt nélkül nem tudta elképzelni és aki nem érzett magában arra erőt, hogy leszálljon az újjászületés pok-laiba: az előtt az ítéletet, vagy vizsgálatot megelőzőleg nyitva állt még egy lehetőség, amely legalább tisztességes temetést biztosított neki: az öngyilkosság. Az öngyilkosság, mint a tisztikar erkölcsi magaslatát támogató intézmény nem volt sem törvényben, sem ren-deletben említve, vagy ajánlva, a hagyományban azonban kitöröl-hetetlenül fennállt és Ferenc József elismerte javító hatását, amen-nyiben semmit sem tett elítélésére, vagy megbélyegzésére. Az ön-gyilkos a hadsereg halottja lett és vérével lemosta a foltot, melyet keze a császár ruhájára cseppentett, hozzátartozói megmenekültek a szegyéntől és özvegye, vagy gyermekei a cím, rang és ellátás tekintetében rövidséget nem szenvedtek. Ferenc Józsefnek vallása dogmáira való tekintetből bizonyára voltak e pontban aggályai, de úri, gavallér ember lóvén, az öngyilkos tettében családja és a tisztikar iránt való önfeláldozást látott, másrészt a halállal való szembe-nézést ebben az esetben is katonai erénynek minősítette. Épen így gondolkodott a párbajról is.

A párbajt a polgári törvények tiltották, a katonai szabályok azonban nemcsak megengedték, hanem sok esetben a becsület-bíróság a feleket egyenesen rá kötelezte. Összeszólalkozások, meg-

gondolatlanul kiejtett sértő szavak, félreértésből származó vérmérsékleti túllengések, pletykák és hasonló, nem jellembe vágó eltévelyedések alkalmával a tisztnek párbajoznia kellett. Hogy aztán ki szenvedett általa, a sértett-e, vagy a sértő; származott-e belőle igazság, vagy valódi elégtétel: azt nem kérte senki. Azonban a császár és vele együtt a tiszt társadalom alkalmasnak találta ezt a formát a kibékülésre, amely legtöbb esetben meg is történt és általa az örökös perpatvar és gyűlölködés megakadályoztatott. Azonfelül a felek egymás kardja elé állván, bizonyosságot tettek bátorságukról és halálmegvetésükről, ami által tekintélyük és erkölcsi értékük egymás szemében és a társadalom előtt is emelkedett.

Ferenc József azonban a hadsereg szellemét és erkölcsi értékét nemcsak törvényekkel és intézményekkel, hanem sokkal inkább példájával igyekezett emelni. Ő maga nemcsak a hadsereg urának, de katonájának is tartotta magát, amit külsejével is törekedett kimutatni. Állandóan katonaruhát viselt, amely szokás utánzását tisztjeitől is elvárta. Polgári öltözéket, valamint az inkognitót kerülte és megvetette. Tábornokai az ő kabátját hordták, tisztjei az ő kardbojtját viselték és katonái csáköikon az ő jelvényével, a kétféjű sassal ékeskedtek. Tábornokait személyesen ismerte, többször magához hívta őket, társaságukban érezte magát legjobban és talán ők voltak az egyedüliek, akikhez uralkodói magasságából némileg leereszkedett, Cselekedeteit úgy végezte, dolgait úgy intézte, felfogását és gondolatait úgy igyekezett megtestesíteni, hogy mindez katonáinak például és zsinórmértékül szolgáljon. Reggel 4 órakor kelt, este 9-kor aludni tért és e két időpont között minden percét előre kiszabott munkák és feladatok teljesítésére használta fel. Élelmében és minden egyéb igényei kielégítésében a legnagyobb egyszerűsége törekedett, azért kiadásaiban is mindenhol takarékoskodott, anélkül azonban, hogy fősvénységet, vagy a szegények iránt érzéketlenséget lehetne számlájára róni.

Így neveltette és gondozta a katonákat is. A kaszárnyában nem mérték az ételment bőven, de akinek mi járt, azt megkapta hiány nélkül. És ha az újonc az ételt eleinte kevésnek találta is, mikorra letelt a három esztendő, úgy kifejlődött és megpirosodott, hogy hazatértekor édes anyja is alig ismert rá és nem tudni, hogy örömeinek, vagy büszkeségének könnyei hullottak-e, mikor fiát keblére ölelte. Ugyanez a takarékoság vezette a tisztikar ellátásában is. A tisztikar fizetése a monarchiában sokkal kisebb volt,

mint a német, angol, vagy amerikai hadseregben. A császár azonban maga akarta, hogy ez így legyen, mert a polgárság iránt is jó szíve volt tanácsadója és azt sem akarta az elkerülhetetlennél nagyobb mértékben terhelni. Főképen pedig azt kívánta elérni, hogy a tisztok az egyszerűségben és takarékosságban róla vegyenek példát, mert a bőség csak fényűzésre, elpuhulásra és bűnre viszi a legtöbb embert. Pontosan megállapította, hogy *egy* tisztnek minden rendfokozatban mely dolgokra van okvetlen szüksége és fillérekgig kiszámíttatta, mennyibe kerül azok beszerzése és előteremtése. Ezt az összeget aztán megkapta a tábornagtól a hadnagyig mindenki. Többen akadtak a nagy testületben, akik nem érték be a császár szűkreszabott egyszerűségével, hanem tovább nyújtózkodtak, mint a takaró ért. Ezek aztán panaszkodtak, jajgattak és elégedetlenkedtek, amit az osztrákok a tisztikarnak a magyar nemzet ellen való hangolására használtak fel és mindig azt a nótát fűjték, hogy a magyarok ellenségei a hadseregnek és ők nem adnak pénzt a fizetés emeléséhez. Ebben az állításban azonban soha sem volt egy szemernyi igazság sem. Ha Ferenc József jónak látta, akkor fizetett a magyar kormány akár akart, akár nem. Hatalmánál és főleg egyéniségénél fogva oly magasságban állt ő összes miniszterei fölött, hogy egyik sem merészelt volna akarata ellen nemet mondani, vagy kibúvót keresni.

A monarchia tisztikara szegénységben élt; jövedelmét senki sem irigyelte; a polgárság, sőt a legénység is hangoztatta cifra nyomorúságát: de mindenki elismerte becsületességét és megvesztegethetetlenségét. És Ferenc Józsefnek ebben az egyben volt leginkább igaza. A kiszolgált katona otthon egész életén át tisztjeiről beszélt, azok pontosságát, keménységét, szigorát dicsérte és legnagyobb dicsekedése az volt, hogy kapitánya, akit szörnyen kutya gyerekeknek tartott, övele mindig nagyon meg volt elégedve. Sok derék magyar ember hajtogatta nagy büszkeséggel még vén korában is Petőfi ama mondását: „A generális megveregette vállam.”

A francia forradalomban a nemzetgyűlés 84 tábornokot végeztetett ki, akik Danton szavai szerint megverették magukat az ellenségtől. A franciák kegyetlenül és igazságtalanul bántak ezen szerencsétlenekkel, akik többnyire felszeretlen, tanulatlan, fegyelmet nem ismerő és nem is tűró újonccokkal harcoltak Británia, Poroszország és Ausztria képzett és fegyelmezett hadseregei

ellen. De semmi sem mentheti azt a hadvezért, aki magyar katonákkal valaha csatát veszített.

Ferenc József öreg napjaiban az osztrák-magyar hadseregnek legénysége, tisztikara, fegyelme és szelleme oly magas fokon állt, hogy az bármely földi ellenséggel szemben csak győzhetett. Még is 1912. tavaszán azt mondtam Balogh Elemér pozsonyi ref. lelkésznek (aki jelenleg ugyanott püspök): „Ezerkilencszáztizennégyben kitör a világháború, mi elveszítjük azt és Magyarországot fel fogják osztani.”

A jövendölés.

A jövendőmondás az ókorban állami intézmény volt és nemcsak egyszerű emberek, hanem kormányok és fejedelmek is hittek benne; sőt nagyobb vállalkozáshoz nem is kezdtek anélkül, hogy a hivatalos jósdát, vagy valamelyik híresebb magánjóst a vállalkozás kimenetele felől mag ne kérdeztek volna. Az ilyen jövendőmondásokban azonban sok kétértelműség rejtőzködött és nem is hihető, hogy volna olyan ember a földön, aki tisztán és világosan a jövőbe látna. Kétségtelen azonban, hogy a legtöbb ember életének egyes eseményeit egyszer-másszor előre megérzi. Az is bizonyos, hogy az elköltözettek lelkei nem mindig szakítják meg a viszonyt élő szeretteikkel, hanem nekik álmaikban megjelennek és a jövőre nézve velük egyet-mást közölnek. A vallási igazságok részben ebből a forrásból fakadtak és legszentebb intézményeinket tagadná meg az, aki a kijelentésnek ezen módját kétségbe vonná, vagy babonának minősítené.

Az újabb korban azonban a jövendőmondásnak ezt a formáját nem sokra értékelik, mert évezredek át sok visszaélést üztek vele az emberek és általa a megcsaltakat kétkedőkké és gyanakodókká tették. A mai kor jövendőmondása a suggestio, melynek főeszköze a reklám.

A reklám az embernek rikító betűkkel szeme elé írja és fülébe kiáltozza a követendő célt, vagyis a jövőt. Ez a cél lehet egy szatócsüzet, lehet tűzhányóhegy, radioaktív-fürdő, képviselőre való szavazás, szövetkezetbe való belépés és részvényvásárlás; de lehet nemzetközi megállapodás, szövetségi szerződés, sőt béke, vagy háború is. Közismert a hangtannak az a törvénye, hogyha valamely hangszer egyik húrját megütjük, közelében a többi hangszeren is megrezdül mind az a húr, amely a megütöttél ugyanazon

hullámra van hangolva. A reklám mindig olyan húrokat penget, amelyekkel azonosak minden ember lelkében található; azért bizton számíthat visszhangra. Ezek a húrok: olcsóság, szórakozás, multság, munka nélkül való pénzszerzés, azaz nyereség; jólét, vagyon, hatalom, hűség, szerelem, boldogság. A reklám hasonló az új nótához, amely a mai kor lopkovici iskolájának módszere szerint régi, ismert futamokból és akkordokból váu összeraggatva. A jóízű ember hiába menekül előle, mert a szobaleány az ablakokban azt csicssergi, a suszterinas az utcán azt fütyöli, a verkli a kapuk alatt azt kintornálja, sőt még a kávéházban a cigány is azt újrzza estétől záróráig. Ez ellen védekezz jámbor halandó, ha tudsz! Először idegeid rezegnek és rángatóznak, azután füledben cseng a hang akkor is, amikor már nem hallod; szemed látja a hirdetés betűit akkor is, mikor már nincsenek előtéd: egyszóval benned van és tied az a valami, amit akár szerettél, akár gyűlöltél, de minden esetben befogadtál. Amint idegeid átvették a szót, vagy képet, megtörtént a suggestio; barátod, vagy ellenséged elérte célját; most már az ő zsákmánya vagy és magad is folytatod akaratlanul is az ő munkáját. Hogy a „lux” kenőcs, vagy „Wilson 14 pontja” a legjobb a világon, melyet minden kultúrlénynek meg kell szereznie, ez az igazság föltartózzhatatlanul nyomul benned mindaddig, míg végre lelked fenekére érkezik és ott hitté kövül. A hit azonban olyan szikla, amelyet földi hatalom megtörni nem tud; azért az ördög is tudja, hogy lehet rá egyet-mást építeni. Fel is építi jószod a jövő ragyogó várát és tündérorságát a te naiv, együgyű hitedre s míg te feléje repülsz, vagy annak szemléletében merengsz és ábrándozol: addig kiüríti zsebed, lehúzza ruhádat, kirántja alólad a földet s te ott maradsz csupaszon az álom és valóság között lebegve. A jövendölésnek ezen módját cigányasszonyok gyakorolták hosszú időn keresztül szerény keretek között. Tőlük vették át az utóbbi időben az emberi nem nagy ragadozói; akik aztán kiegészítették a reklámmal, módszerbe foglálták, tudományos alapra fektették s mint céljuk felülmúlhatatlan eszközét rendkívüli tökélyre fejlesztették.

Van végül a jövendőmondásnak még egy harmadik módja is, melyet az iskolában is tanítanak és amelyet a tudósok az egyetlen igaz és becsületes jóslásnak tartanak. Én ez utóbbi állítást nem vallom ugyan teljes mértékben, de mivel tanárom őszinteségéről és önzetlenségéről meg vagyok győződve: tartozom neki annyi tisztelettel, hogy tanítását meghallgassam és állításait fontolóra

vegyem. Egy alacsony, széles vállú ember lép a katedrára, s görnyedő háttal helyezkedik el benne. Viaszsárga arca, lelógó bajusza és ferdén vágott fénytelen szemei egy holt tatárra emlékeztetnek. Kopott gérokkja alól szürke trikóing igyekszik napfényre jutni, de egy nagy lapos x-alakú fekete nyakkendő eme szándékában sikerrel akadályozza. Homlokán simít egyet csontos tenyerével, aztán magyarázni kezd: „A logika kérem (kérem helyett mindig így szokta mondani) az a tudomány, melynek segítségével megállapítjuk az igazságot; és mivel az igazság örökkévaló, nemcsak a múltról szerzünk tiszta képet és világos ismeretet, de könnyen, mondhatnám játszva tekintünk bele a jövőbe is. Ha ön pl. látom, hogy a múltban István, János, Imre, Hugó, Salamon, sőt még Matusálem is meghalt, akkor megállapítom és kimondom az igazságot: minden ember halandó. Ha most már tudom, hogy minden ember halandó; akkor megvizsgálom, vajjon Péter ember-é. Miután meggyőződtem, hogy Péter ember, ismét kimondom az igazságot: Péter halandó. Az előbbi igazság kimondásával a történelmet fektettem szilárd alapra, az utóbbival pedig a jövő útjait jelöltem ki, vagyis jósltam. Hiába mosolyog kérem Gonda Béla ott az utolsó előtti padban, mert kegyedről is megjósolom, hogy meghal!” Hogy minden ember halandó, ezt az osztály közönyösen vette tudomásul. Mikor Péter is halandóvá lett, akkor valamennyien sajnáltuk Pétert, de némi megnyugvással gondoltuk magunkban, hogy az tulajdonképpen az ő baja. De hogy Gonda Béla is meghal, erre már mozgolódtunk és rosszul éreztük magunkat. O ugyan fölényel fogadta a jóslatot, mert már akkor írói tehetséget érzett magában s így erről az oldalról is biztosította magát a mulandóság ellen. Én azonban mellette sietve kerestem fedezéket az előttem ülő Borsó Dezső vassal fodorított üstöke mögött, hogy valamiképpen meg ne adjon rajtam a tudós professor szeme és rám ne bocsássa jóslatát. Borsó azonban nyakszirtjén érezvén lehettem, előre kapta fejét, mert frizuráját féltette tőlem, melyet nagy élvezettel szoktam összekuszálni. O ugyanis minden héten kétszer borbélyal fésültette meg magát és ilyenkor a legközelebbi fésülködésig legnagyobb gondja volt, hogy haja elrendezését minden kuszáló körülménytől megóvja. Borsó rendkívül érdekes jelenség volt már diák korában. Szép, piros arca nagy fekete fényes szemeivel fiatalagra mutatott ugyan, de mivel haja állandóan egyformán fésült és pomádézott, nadrágja mindig vasalt, fekete zsakettje és fehér mellénye örökké tiszta és rendes volt: bizonyos öregség és állandóság hangulata áramlott le róla.

De mikor megszólalt és vitatkozni kezdett, a legnagyobb tudós is ámulhatott tudásán és értelmi fejlettségén, Ismereteit, bámulatos felfogása és ítélőképessége mellett 5 krajcáros könyvekből merítette, melyeket másod- és harmadrangú antiquáriumok kirakataiban fedezett fel. (A jó könyvek akkor is olcsók voltak, mert nagyon kevesen olvasták őket.) Nem volt olyan világesemény, tudományos érdekesség, bölcsészeti rendszer, író, költő, tudós és államférfi, amelyet és akit alaposan ne ismert és néhány találó szóval jellemezni ne tudott volna. Mekkora szolgálatot tehetett volna ő hazájának, vagy legalább is rendjének vagy fájának, ha nem Borsónak, hanem gróf Széplakynak, vagy Schlézingernek hívják! így azonban csak díjnok lett a fővárosnál és folyószámokat rajzolt az akták felzetére. A tanár logikája vegyes érzelmeket keltett a hallgatóság sorában. Ha legalább azt a végzetes jóslatot kihagyta volna a magyarázatból, akkor bizonyára akadnak lelkes tanítványok, akik a logikát tartják a legérdekesebb tantárgynak. Így azonban bizonyos tartózkodással fogadták minden további fejtegetését. Óra végén mindenki Borsó véleményére volt kíváncsi; én azonban előre sejtettem lesújtó ítéletét, mert előtte új és érdekes igazságok hallatára aranykeretes orrcsüptetőjét szokta igazgatni; most azonban az előadás alatt nadrágját csipegette és húzogatta, hogy térdkalácsának ne legyen ideje és alkalma formáját és jellegét a nadrágszáron kidomborítani. A logika – kezdé fejtegetését – kétségkívül egyik segédeszköze a tudományos kutatásnak, jelentőségét azonban nem szabad túlbecsülni, mert hiszen a legtöbb és legértékesebb eredményt nem általa, hanem a tapasztalat útján és a véletlen közbejöttével fedezték fel az emberek. Fontosságát már az a körülmény is csökkenti, hogy a tapasztalat, melyből a következtetésnek születnie kellene, maga sem minden kritikán felül álló igazság. Régi bölcs mondás ugyanis, hogy az embereknek vannak ugyan szemeik, de nem látnak, vagy rosszul látnak és vannak füleik, de nem hallanak, vagy sokszor hamisan hallanak. Minél rosszabb azonban valamelyik ember hallása, rendszeren annál inkább meg van győződve a maga zenei tehetségéről. A tanár úr jóslata is ebbe a kategóriába tartozik. Honnan meri ő állítani, hogy minden ember halandó? Talán nem hallott Illésről, Énochról; nem ismeri Buddha örökös inkarnációját, vagy Philemon és Baucis átváltozását? Ha ő kálvinista is, azért tudnia kell Mária mennybemeneteléről, amelyről 200 millió ember van meggyőződve. Nemhogy minden ember halandó volna, de még az is kétséges, hogy egyáltalában meghal-e

valaki Í Maga Goethe is azt mondja: „Alles Vergängliche ist nur ein Gleichnis.” (A mulandóság csak hasonlat.) De ha még oly bizonyos volna is a tapasztalat, melyből az igazságot levezetik, akkor sem lehet rá építeni, mert sophismával és a dialektika száz egyéb műszerével minden ilyen igazság megcáfolható. Részben ezért nem hisznek az emberek a logika igazságaiban, jövődöléseit meg épen kinevetik. A tanár úr sem viszi sokra logikai jóslatával és úgy jár, mint Kassandra Trója falain, vagy mint Kant Königsbergben, aki a tiszta ész kritikájával annyit sem keresett, hogy delizsász jegyet válthatott volna a szomszéd városba; azért nem mozdult soha szülővárosából.

A logikát, mint a tudományos igazságok szülőanyját Aristoteles alkalmazta először nagyobb mértékben a fizikában és metafizikában. De ugyan mire ment vele? Következtetések utolsó láncszeméül megtalálta a protonkinont, vagyis az első mozgatót. De vajjon tényleg a logikával találta-e meg azt? Ha tudjuk, hogy Aristoteles Fülöp király udvarában élt, akkor kétségtelen, hogy az »első mozgató” senki más, mint maga macedóniai Fülöp; sőt nera is annyira ő maga, mint az ő arannyal megrakott szamara, amely előtt tudvalevőleg minden vár megnyitja kapuit. A szamarat, vagyis az aranyat látta Aristoteles ott a zsarnok udvarában, mint minden dolognak mozgatóját. Ahoz kötötte okoskodásainak fonalát és az akkori tudomány hiányossága setét háttérének felhasználásával látzólag szövi, fonja, indukálja, dedukálja és ad absurdum redukálja «lőttünk a már régen kész fonalat és utoljára nagy diadallal megtalálja a kincset, az első mozgatót, melyet vele együtt mindenki addig is ismert. És még ez is ha igazság volna! De próbálta volna meg Fülöp, vagy Aristoteles és első mozgatóját, azaz aranyát Leonidas, Epaminondas, vagy Scipio várába küldte volna, majd ott megtanulta volna, hogy mégsem minden vár nyílik meg ama bizonyos számár előtt. A logika tévedése Goethe amaz igazsága is, hogy az arany olyan fém, amelyből mindent lehet gyúrni. Holott az arany csak követője, holdja, szolgálja az igazi mozgatónak, a szépnek. Nem az arany vásárolja meg a szépet, hanem a szép hódítja meg az aranyat. A szép az igazi életelv: teremtője és kiinduló pontja mindennek. És az a lényeges, hogy ennek felismeréséhez nem is kell logikai okoskodás, mert ezt mindenki látja, még talán a vak is. Aristoteles azonban okoskodott és azért ezt az egyszerű, világos igazságot nem vette észre. Nem is volt annyi követője, mint Platónnak, aki minden tényben és eseményben annak lényegét, a

szépet látta, a szép örök forrását pedig az ideákban, eszmékben és eszményekben szemlélte. A szépnak, mint életelvnek alkalmazása az epikúri bölcsészet érdeme. Az epiknreusok és nem a logikusok tanítottak meg bennünket, hogy mikép lehet és kell az életei kellemesen és okosan használni. Ez az egyetlen igaz, helyes és megcáfolhatatlan világnézet, mely mellett a logikai okoskodás és szórszálhasogatás úgy fest, mint Küry Klára mellett a vasorrú bába.

Borsó barátunk ezen fejtegetéseivel nemcsak nagy tudásáról tett bizonyosságot, amelyet különben is valamennyien elismertünk; de utolsó szavaival azt is elárulta, hogy a szónoki hatás eszközeinek is teljes mértékben ura. Ha előbb még akadtak, akik egyszer másszor közbeszóltak és ellenvetéseket tettek, most mindnyájan elnémultak és majdnem örömmel adták meg magukat. Mert míg a szépről általánosságban beszélt, addig érvei nem gyakoroltak olyan döntő hatást; mint mikor a szépet odahelyezte hallgatói elé. Küry Klára a legszebb színésznő volt Pesten abban az időben, az egész osztály szerelmes volt bele; természetes tehát, hogy vele szemben feje tetejére állt és összeomlott minden logika. Az osztály egyhangú lelkesedéssel csatlakozott Plató és Epikúr tanítványainak nagy seregéhez és leszavazta a tanárt Péterrel, a halandóval együtt. Egy dologról azonban mindnyájan megfélekedtünk: Aristoteles kevésszámú tanítványainak egyikét Nagy Sándornak hívták; és míg Plató hívei az agorákon és akadémiákon az eszmékről vitakoztak, vagy a symposionokon a szép megtestesüléseiben, a hetairákban gyönyörködtek: addig ama Sándor rányomta saruja talpát Hellas szőlőlevelére és eltaposta a görög nemzetnek azt a kincsét, amely minden szépnél szebb a világon: a szabadságot.

A macedón saru, mely mindig a logika láncszemein jár, idők múltán nevet változtatott és balkáni bocskor lett belőle. Ez a bocskor kelt fel és az egymást szülő események fergetege hátán közeledett Magyarországhoz, Én láttam e bocskort, de mit ér az, ha azok nem látták, akiknek hatalmuk és erejük lett volna visszaverni, vagy feltartóztatni! Mikor egy Demosthenes és egy Cicero hiába rázták alvó polgártársaikat és hiába dörögtek elébe a veszedelemnek: akkor mely eredményt várhat egy senki jövőmondásától?

Az első mozgató.

Régebben, mikor egyik nemzet legyőzte a másikat és győzelme gyümölcsét kezébe kerítette; azzal rendesen megelégedett és boldogan hazament. A győzelem gyümölcse már a hadüzenetben meg volt jelölve és a vitéz harcos nem tartotta volna magához méltónak, hogy kerteljen, hazudozzék és ellenségét erkölcsi prédikáció hangjai mellett fossza ki, vagy ölje meg, Cato világosan kijelentette; „Ceterum censeo Carthaginem esse delendam.” Voltak nagy-lelkű ellenségek, akik megelégedtek a dicsőséggel és a legyőzött ellenféllel szemben részvételüknek is kifejezést adtak; voltak akik egy legelőre, vagy tartományra áhítoztak s ha azt elfoglalták, örömmel hajlottak békére; voltak, akik szomszédjukat kifosztották, borát, búzáját, szóját elvitték; voltak, akik a gyermekeket és öregeket legyilkolták, az erőseket pedig rabszíjra fűzték, de ezzel aztán beérték: csak az u. n. Entente akarta, hogy mikor áldozatait legyőzi; azokat mindenükből ki is fossza, meg is ölje, örökös adófizetésre és azonfelül örökös rabszolgaságra is kötelezze. Igaz, hogy a győzelem nehezen jött, nem is volt valami szép, sokan is osztzkodtak benne s végeredményben nehéz eldönteni, hogy kié is tehát a dicsőség: de a gyümölcsöt annál inkább le kell tarolni az utolsó rohadt, férges almáig; s minthogy a vallás, Isten, civilizáció s egyéb lírai hang beleszólhat a békébe s védelmébe veheti ezeket az együgyű áldozatokat; kellett keresni olyan formulát, amellyel őket az emberi közösség határain túlra lehetett vetni. Es találtak. „Ezek nem emberek, hanem bosok; vérszopó hunok; hullaevő vadak, Dzsingiszkhán hordái ...” Mindegyik állítás fényképes bizonyítékokkal támogatva a mozi filmek ócska fogásainak felhasználásával. Bebizonyították önmaguk előtt, hogy ezek nem emberek, tehát nem is lehet őket olyan ellenségnek tekinteni, akivel békét

lehetne kötni. Igen! A németek, magyarok és törökök nem emberek; és ha mégis azoknak látszanak, csak gonosztevők lehetnek. Gonosztevő! Megvan! Ez aztán fényes üzlet. Az angolok és amerikaiak különben is szeretnek bíraskodni és ítékezni ott is, ahova senki sem hívja őket; hát itt mily élvezettel teszik ezt. ahol érdekelve is vannak, azonfelül a sajátkezü végrehajtás élvezetében is gyönyörködhetnek. Panaszos, bíró, hamistanú és végrehajtó egy személyben! Ezek után merje még valaki állítani, hogy nincs semmi új a nap alatt! Lehetséges azonban, hogy tévedek, sőt már látom is, hogy tévedtem, mikor bölcs Salamont megcáfolni akartam. Igen, mert már emlékszem, hogy láttam ilyesfajta példát – egyet, esetleg többet is, mint majd idővel kiderül!

A keresztyén ifjúsági egyesületek (Joung men christian association) 1898. nyarán Baselben világkongresszust tartottak, melyen én is résztvettem. A gyűlés egyik napján megélenkült a város; svájci és amerikai zászlók lobogtak a házakon és a gyűlés amerikai tagjai, akik a többséget alkották, csoportokba verődve beszéltek, gesztikuláltak és látszott, hogy valamennyien örülnek valamely rendkívüli eseménynek. A hangulat átragadt az egész kongresszusra, csak egy olajbarna képű ember maradt szomorú. Ez az ember tárgyalás közben felállt és német nyelven így szólt: „Uraim! Négyezer protestáns lélek ól ma egész Spanyolországban, de tudják meg, hogy ha 4 millió élne, nem örülhetnének ma az amerikaiak, mert sohasem lett volna övék Cuba és a Fülöp szigetek.”

Mennyiben volt igaza a spanyol hittestvérnek, most nem kutatom. Tény azonban, hogy akkor az amerikaiak a spanyolokat legyőzték és tőlük Gubát, Portorikót és a Fülöp szigeteket elvették. Ez a hír hozta olyan izgalomba a különben hidegvérű várost. Ennek a háborúnak azonban nem annyira kimenetele, mint inkább kezdete tanulságos.

Santiago de Guba kikötőjében horgonyzott egy amerikai hadihajó, mely egy Dapon felrobbant és elsülyedt. Az amerikaiak rögtön ráfógták a spanyolokra, hogy ők robbantották fel a hajót. A spanyolok kijelentették, hogy az esetet hajlandók egy vegyes, vagy semleges bíróság vizsgálatának és magukat annak ítéletének alávetni. Amerika azonban az ajánlatot visszautasította, önmaga lett a bíró, a spanyolokra kimondta az ítéletet és elvette gyarmataikat. Mikor aztán az amerikaiak a spanyol gyarmatok birtokába jutottak, átkutatták az elsülyedt hajót és megállapították, hogy a sülyedést nem külső, hanem belső robbanás okozta, tehát a spanyolok ártat-

lanok. Az azonban eszükbe sem jutott, hogy a gyarmatokat visszaadják ártatlanul kifosztott tulajdonosaiknak.

Wilson úr és társai tehát már járt úton haladtak, amikor kimondották, hogy a legyőzött ellenféllel bírói székből fognak beszélni. Amily mérvű megcsúfolása ez a bírói intézménynek, ép olyan szüksége volt rá ennek a testületnek, hogy gonosz, képtelen és istentelen kapzsiságának legalább egy pillanatra látszólagos erkölcsi alapot adjon. De ha gonosztevők a németek és magyarok, azt valamivel bizonyítani is kellett. Tehát bizonyítottak. Ok a bűnösök a háború előidézésében! De miért és hogyan, mikor minden tény az ellenkezőjét mutatta? Nem lényeges! Jelentkezett egy hamistanú, az ántántszövetséges socializmus által alakított német kormány, amely a német nemzet nevében elismerte, hogy Németország a bűnös a világháború felidézésében. A német kormány ezen eljárását mindenki megéri a socializmus eredendő bűneiből és a német nemzet akkori betegállapotából, de azért senki sem fogja a socialistákat ezzel a nagy nemzettel azonosítani és azért a tényórt a német nemzetet gyávaással és aljassággal vádolni. Történeti tényeket és igazságokat nem lehet sem nyilatkozattal, sem beismeréssel, sem bírói ítélettel teremteni, annál kevésbé megsemmisíteni. Hogy a német nemzet, vagy a német kormány, vagy a német császár bűnös lett volna a háború felidézésében: az nem igazság, hanem ürügy volt arra, hogy Német-, Magyar- és Törökországot kifosszák és a német, valamint magyar nemzetet örökös rabszolgává tegyék.

Általában lehet-e a háború előidézését, vagy kezdetét bűnnek, vagy gonosztettnek minősíteni? Aligha! Hiszen alig van vallás, amely a háborút tiltaná; pedig ezt a kérdést csakis a vallások volnának hivatva eldönteni. Ha a háború előidézőit gonosztevőknek tekintenénk, akkor minden nemzet gonosztevőnek kiálthatná őseit, de legelsősorban épen az az alakulat, amely magát „Entente”-nak nevezi; amely ezt a bélyeget mindenáron a németek és magyarok homlokára akarja sütni. Valamint a föld mostani arculatát az elemek örökös harca hozta létre, úgy az emberi fejlődés szépségeit és magasságait a háborúk szülték és teremtették. Talán nem tudják ezt az angolok, franciák és amerikaiak? Dehogy nem! Hát akkor mért fuvoláznak az örök békéről és mért akarják ők „az ártatlan bárányok” a háborút örök átokkal sújtani? Csupán azért, mert úgy látják, hogy a németek, magyarok, törökök és bolgárok még nincsenek egészen legyőzve.

Hannibal Cannaenál harmadszor semmisítette meg a római sereget. Róma nehéz órákat élt akkor. A három csatában mind elhullottak az ifjak és férfiak, a városban már csak gyermekeket és aggastyánokat lehetett látni. De ki merné ma állítani, hogy Hannibal győzött?! Terentius Varró és a senatus nem esett kétségbe a haza sorsa felett, ami örök memento az üldözött és megalázott nemzeteknek. Egy népet porba lehet sújtani, százfelé lehet tépni, de legyőzni mindaddig nem lehet, míg kétségbe nem esik a maga sorsa felett. Igaz, hogy nekünk nem volt Terentius Varrónk és nem Kóma patríciusai ültek dunaparti házunk kupolás termeiben: egy kishitű gyülekezet nevezte magát évtizedeken át a magyar nemzet képviselőjének és amennyire tiszta és hamisítatlan volt az a népakarat, melynek címét és jellegét köszönte, ép oly méltó volt önmagához, midőn egyhangúlag kétségbeesett a haza sorsa felett. A franciák és angolok azonban nem élnek azokban az illúziókban, amelyekben az egész világot oly bámulatos sikerrel ringatják. Ok tudják, hogy a háború nem birkózó sport, melyben ha valakit két vállra fektetnek, jogerősen legyőzöttnek tekinthető. Ők látják, hogy vannak még olyan területek, amelyeket nem sikerült elfoglalniuk; amelyek előtt ma is tanácstalanul állnak és egyelőre sejtelmük sincs, hogyan is férközzenek közelükbe. A német nemzetnek szorgalma, igénytelensége és szaporasága; a magyarnak és töröknek felülmúlhatatlan bátorsága és halálmegvetése megremegteti inait a legnagyobb győzőnek is és mikor a jövőbe tekint, halálrasápad, mint Napoleon Moszkva égése láttára. Az angolok és franciák nem a gyászmagyarokat és a socialista németeket nézik, akik úgy kiabálnak, mintha csak ők volnának a világon és míg baj nincs, felülmúlhatatlan ügyességgel tartják a jövedelmező őrhelyeket; hanem a többséget, sokaságot, mely előttük állt és harcolt az árkokban, vagy összeszorított ajakkal szenvedett a kórházakban és nem utójára azokat, akik átlőtt szívvel alusznak a temetőben. Mi lesz, ha ezek feltámadnak, lábrakapnak és egy önzetlen lángész vezeti őket?! Erre a kérdésre egyelőre nem tudnak mást felelni, minthogy gyilkost, gonosztevőt kiáltanak és eszeveszetten fegyverkeznek. Wilson bírói ítélete nem ítélet, hanem altató dal, mellyel a világháború értelmi szerzője, szervezője, teremtője, proton kinonja és alfája ómegája magát Wilsont is, de vele együtt az egész világot hypnotizálta és suggerálta. Ki ez a művész, ez a lángész, ez a félisten?

Egy hideg októberi reggelen érkeztem Britanniába. Hajónk a

grimsby-i kikötő előtt vetett horgonyt. Fölkeltem ágyamból és sietve mentem a födélzetre, hogy lássam a szigetországot, melyről oly sokat olvastam és hallottam. Igyekeztem azonban sikertelen maradt, mert sűrű köd burkolt be mindent s még a hajó közepéről a végén levő lámpa fénye is úgy tűnt fel előttem, mintha végtelen messzeségben valami lidércfény rezgett és imbolygott volna. A hajón egy matróz egy harangot kongatott, amire jobbról és balról hasonló kongás felelgetett. Ritkán egy-egy árny vonult el mellettünk, melyről azonban nem tudtam megállapítani, vajjon hajó-e, vagy valami szörnyeteg, vagy talán csak fata morgána. Körvonalai ugyanis elmosódtak és a végtelenségbe nyúltak; hol fölénk emelkedtek, hol aláuk csapódtak, míg egyszer csak a szürke sötétség torka nyomtalanul elnyelte őket. Mi ez a nyomasztó, titokzatos, félelmetes köd? Tünetény, valóság, symbolum? Talán egyik, talán a másik, talán mind a három, de mindenesetre az angol nép eddig legmegbízhatóbb és legfélelmetesebb fegyvere. Az idegen megvakul, vagy inkább elvakul ebben a ködben, de az angol akadálytalanul néz belőle a távolba és tisztán tekint a jövőbe. Figyelme épen akkor Délafrika felé volt irányítva, ott dült ugyanis az angolbúr háború, mely az egész világ érdeklődését fölkelte és sokáig ébrentárolta. Rövid előzménye e háborúnak a következő:

A múlt század első felében a sűrűn lakott Hollandiából kisebb néprajok költöztek Délafrikába, az u. n. Fokföldre, ahol megtelepedtek, hazát szereztek és sokáig jólétben, nyugalomban éltek. Nagy Britannia azonban egy napon rajtuk ütött, országukat elfoglalta és angol gyarmattá tette. A holland telepesek földműves része erre ott hagyta földét és többre becsülvén a szabadságot a jólétnél, északabbra, az Oranje- és Val-folyókon túlra költözött, ahol a száraz és kevésbé termékeny vidéken két szabad köztársaságot: Oranje és Transval államot alapított, A holland földművesek, akik magukat foglalkozásukról búrnak nevezték, az új szabad hazában csakhamar berendezkedtek; a bozótból, erdőkből és sivatagokból nagy szorgalommal és kitartással dús termőföldeket és virágoskerteket teremtettek, A jólét és megelégedés, melyet hűtlenül elhagytak a Fokföldön, utánuk vándorolt az új hazába és úgy látzott, hogy soha többé nem válnak el egymástól. A búr megszerette új földét, a föld pedig meghálálta a búr fáradságát. Nemcsak gabonát termelt nagy bőségben, de mikor mélyebbre süllyedt az ekevas, arany rögöket és gyémánt szemeket szakított fel és szórt a barázda hátára. Az aranynak azonban az a sajátsága, hogy csillog, ragyog

és hollétét fényével messzire elárulja; azért az új arany- és gyémántföldet észrevették a varjak, szarkák és dögkeselyűk és körülkeringve azt, nagy búsan kiabáltak: kár, kár ez a föld neked, szegény búr, kár, kár, kár! Egy szép napon aztán egy Jameson nevű angol ember 1800 fegyveres társával rárontott a két búr államra és mint annak idején Mazeppa a cár tudta nélkül elfoglalta Szibériát, vagy Cortez Mexicót, úgy ő is egyéni akció keretein belül, vagyis „szavahihető” állítása szerint – az angol kormány tudta nélkül meg akarta szerezni hazájának a transváli arany- és gyémántmezőket. A vállalkozás azonban balul ütött ki. A búrok sokkal erősebbnek bizonyultak, semhogy ilyen kis csapat ártani tudott volna nekik; azért Britannia levetette az álarcot, kimondta a búr államokra a halálos ítéletet és három útvonalon felvonult mintegy fél millió katonával Transval és Oranje ellen, melyeknek összes lakossága sem tett ki többet 400 ezer leieknél. A háború, bár kimenetele nem volt kétséges, egy évig eltartott és időnként nagyon is változó szerencséivel folyt. Az egész világ a búrokkal rokonszenvezett, de megmentésükre senki sem tett semmit; mindössze a német császár küldött Krüger elnöknek egy plátói táviratot, melyre azonban egész Britannia fölszisszent és „el a kezekkel” jelszóval tiltakozott mindennemű beavatkozás ellen. A magyar újságok a búrokkal éreztek ugyan, de az angoloknak sem akartak ártani; azért minduntalan azt hangoztatták, hogy a háború mögött nem az angol nemzet áll, hanem csak egy kisebb klikk a kormány kebelében. Az újságok azonban nem mindig az igazat és valóságot írják, hanem sokszor azt, amit az előfizetők szívesen olvasnak. Én is örömet hittem, amit olvastam és meg voltam győződve, hogy Britanniában egy – a búrokért kesergő és a háborút elítélő angol nemzetet fogok találni. Véleményem azonban csakhamar módosulásra szorult. Ha ugyanis idősebb emberekkel beszéltem, azok rendesen hallgattak, vagy kitértek a kérdés megvitatása elől; ha azonban fiatalokkal, főleg diákokkal való beszélgetés közben terelődött a szó a háborúra, azok kivétel nélkül háborús pártiak voltak és engem is arról akartak meggyőzni, hogy a búrok az okai a háborúnak és megérdemlik, sőt tulajdonképpen az az egyetlen igazságos megoldás, ha Britannia bekebelezi őket. Természetesen műveltségükhöz méltóan nem cinizmussal adták ezt elő, hanem mindenféle szerződésekre és megállapodásokra hivatkoztak, melyeket szerintük a búrok megszegtek; azért Britannia nem is tehetett egyebet, mint-hogy megtámadta őket. A farkas és bárány története jutott eszembe

és csodálattal néztem a finom, műveit farkast, aki Assopus óta erkölcsi elvekkal indokolja, mikor a bárányt felfalja. A köd kezdett oszlani.

Egy napon a kora esti órákban Edinburgh utcáin barangoltam, midőn hirtelen egy szokatlan jelenség tűnt fel előttem. Egy tetőtől talpig skót nemzeti viseletbe öltözött középkorú, alacsony férfi siető léptekkel jött a járdán velem szemben. Utána 20-30 emberből álló tömeg hömpölygött, zajgott, zszibongott és mikor a közelembbe ért, átmentem az utca ellenkező oldalára s onnan figyeltem a történendőket. A tömegben nemcsak gyermekek voltak, hanem felnőttek, sőt öregek is, akik részben humoros, részben dühös arckifejezéssel kiabáltak és ököllel fenyegetőztek a díszruhás skót megett. A zajban ejtett szavakból nem tudtam megérteni, hogy miért haragszik az a sok ember arra az egyre és milyen elintézetlen ügyük lehet egymással. Azt sejtettem, hogy nagyobb bajtól nem kell tartani, mert a magános férfi nem mutatott félelmet, ami egy skótnál magától értetődik; de egy rendőr is lépkedett utánuk öles lábaival, anélkül azonban, hogy szükségesnek találta volna a beavatkozást, Mikor hazamentem, házigazdámknak elbeszéltem a látottakat és megkérdeztem, tudja-e, hogy miről volt ott tulajdonképpen szó. Az öreg Binnie bácsi meglegedett mosollyal adta tudtomra, hogy a díszruhás skót az egyetlen polgár Edinburghban, aki ellenzi a búr háborút; azért ha az esti órákban kimozdul lakásából, amikor már vannak ráérő emberek az utcán; rendszeren több ember verődik köréje, akik macskazenével kísérik mindaddig, míg haza nem ér és be nem lép háza kapuján. Ez elég érthető beszti volt és ha 300 ezer ember között csak egy akadt, aki ellenezte a háborút, akkor nem volt nehéz kiszámítani, hogy 45 millió között mennyi lehetett.

A karácsonyi szünidőt egy görög diákkal, Theocharides barátommal Glasgowban töltöttem. Házigazdánk, egy művelt, eszes özvegyasszony megkérdezte tőlünk, hogy mely nemzet fiai vagyunk. A görögökről mindjárt tudta, hogy kik és merre van kopár bércekben és dicső múltban gazdag hazájuk; a magyarokról azonban sajnálattal állapította meg, hogy róluk sohasem hallott. „Nem is tudom elképzelni – monda -, vajjon Ázsiában, vagy Afrikában él-e ez a nép, mert az európai államok közül a legkisebbet is ismerem, magyar hadihajót, vagy magyar konzulátust azonban soha sem láttam.” A misses tájékoztatlansága nem lepett meg, mert az természetes folyománya volt Ausztriához való viszonyunknak. De

mikor Ausztriát említettem előtte, azonnal tudta, hogy kikről van voltaképen szó és örömmel jegyezte meg. hogy tényleg hallott arról a mozaik országról, mely vagy egy tucat néptörédekből van összetákolva. Csakhamar azonban szemrehányóan adta fel a kérdést: „ügye azok az osztrákok, vagy magyarok is a búrokkal rokonszenveznek?” „Erre a kérdésre – madam – sokkal nehezebb felelnem, mint gondolja!” „Mi angolok akkor is az igazat szeretjük hallani, amikor az ránk nézve kellemetlen; azért ne udvariaskodjék, hanem mondja meg nyíltan, amit nem értünk ugyan. de mindannyian tudunk Britannia elég erős. hogy elbírja a törpék ellenszenvét, különösen akkor, mikor nincs is igazuk.” „Madam kissé korán ítél, mikor egy pillanattal előbb még nem is ismert bennünket, most meg már azt is tudni véli, hogy törpék vagyunk és a búrokkal tartunk. Én sajnálom, de még mindig nem tudom határozottan, hogy a búrokkal érzünk-e, vagy az angolokkal.” „Ne beszéljen kérem rejtvényekben, mert még kénytelen lennék önt gyávasággal vádolni, aminél megszégyenítőbb jelzöt egy férfira el sem tudok képzelni. Egy ilyen nagy kérdésben egy népnek csak egy véleménye lehet: igen, vagy nem; amely véleményt a kormánynak kell tetteiben kifejezésre juttatni. Érti most már mister Hogyishívják, mit akarok mondani? Tudja már, hogy mi az ön véleménye és aszerint jár el az a kormány, melyet ön szavazatával választott?” „A mi kormányunk bázisa – madam – oly messze esik az én szavazatomtól, mint mondhatnám – Makó Jeruzsálemtól, ha ugyan hallott valaha arról a hagymaszagú faluról. Hogy önök a nagy nemzeti kérdésekben egy véleményen vannak, amely véleményt az angol kormány tettekre váltja; ez tudom, igaz és ez jogosítja fel önöket, hogy hazájukat Great Britain-nek nevezzék: hogy azonban ön téved, mikor ezt az egyértelműséget és főleg ezt a tettekre kész kormányt nálunk is feltételezi; ez a tévedése viszont lehetővé teszi, hogy igaza legyen, mikor minket törpéknek képzel. De hogy el ne térjek a tárgytól es eredeti kérdésére feleljek: örömmel közölhetem, hogy közben eszembe jutott valami, ami zavaromból némileg kisegít, igen, most már nem vagyok kénytelen imaginárius mennyiségekkel operálni, most már megmondhatom önnek, hogy az angolokkal is, meg a búrokkal is rokonszenvezünk és pedig 90 ezer az 1, mond: egyhez arányban.” „Jó, hogy ilyen kerek számmal fejezte ki hazája véleményét, mert különben még komolyan vettem volna. Így azonban ezzel a grotesk aránylattal előre elárulta, hogy a kérdést a humor és gúny

vágányára akarja terelni, de jegyezze meg, hogy ha a búrokat akarja kigúnyolni, akkor némileg megértem önt: de ha minket merészelne érinteni, akkor csak megvetésemet kell önnek tudtára adnom.” „Sokkal inkább bámulom az angol népet és százszor jobban sajnálom a búrokat, semhogy bármelyikkel szemben is humorizálni, vagy gúnyolódni tudnék. A 90 ezer és az 1 nom tréfa asszonyom, hanem a legszárzabb valóság. Magyarország ugyanis adott önöknek – a semlegesség megsértésével – 90 ezer lovat. Azok hordják a Spionskopra és a többi csataterekre a töltényt, mellyel a búrokat pusztítják és azok viszik a tüskésdrótot a koncentrációs táborokba, amelyekben Kitchener lord a búr asszonyokat és gyermekeket őrzi, hogy a kolera és typhus ellen tiszta és egészséges tanyáikra ne menekülhessenek. Egyszóval Magyarország a búrok irtásában 90 ezer lóerővel segíti Britanniát.” A missis meglepődött és sajnálkozott elhamarkodott szavain. Eszébe jutottak a képek is, melyek az illusztrált lapokban a magyar lovak fiúmei behajózását ábrázolták. Egyszerre megváltozott arca és hangja irányomban és miután föltételezte, hogy az 1 számmal, ha van valami értelme, csak a búrokat gúnyolhatom: kíváncsian kérdezte, hogy hát azt az egy lovat miért adtuk és – főleg a blokád ellenére miként juttattuk a búrokhoz. „Az 1 szám, asszonyom, nem lovat, hanem embert, helyesebben férfit jelent és az arány korántsem oly kedvező önökre, mint gondolni tetszik. Mert a 90 ezer lovat a magyar kormány pénzért adta Britanniának, azt az egy férfit ellenben a magyar nemzet lelkiismerete ingyen küldte a búrok segítségére.” „Ne akarja jó véleményemet lerombolni, melyet oly nehezen tudott bennem felépíteni. Britannia nem szokott senkinek adós maradni és nem kívánja, sőt el sem fogadná ingyen a lovakat. Mindenesetre a magyarok credit lapjára írjuk, hogy velünk szemben jóakarató semlegességet tanúsítottak. Az az egy ember pedig lehet fantaszta, vagy kalandor, de nem képviselheti a magyar népet, melynek Bécsben törvényes és minket megértő kormánya van.” „Hogy a magyarokat Bécsből igazgatják, abban igaza lehet madamnak; amit talán abból a tényből következtet, hogy uralkodónk és az angol követség ott tartózkodik: mi azonban hogy hogynem, abban a hiedelemben élünk, mintha kormányunk Budapesten volna. Erről a kérdésről azonban nem bocsátkozom sem vitába, sem magyarázatba, mert kétséges, vajjon meg tudnám-e önt győzni, hogy fából is lehet vaskarikát készíteni. Azt azonban határozottan állíthatom, hogy tévedni tetszik, mikor Simon

Vilmost – mert így hívják az illetőt – kalandornak, vagy forradalmárnak minősíti és benne a magyar nemzet képviselőjét el nem ismeri. Ne felejtse el kérem, hogy az az ember életét tette fel a játékra és saját tudomása szerint is a legjobb esetben sem nyerhet érte még egy filletlen pitykegombot sem.” „Önök, úgy sejtem, az ezeregy éjszaka meséit álmodják és a valóság iránt teljesen érzéketlenek. Nem tudom megérteni, mért akarja népét azzal az egy álmodozó bolonddal azonosítani, aki a búrokon nem segíthet, nekünk pedig annyit sem árthat, mint egy szúnyog a Deradnot-nak.” „Nagy-Britanniának nem sokat árthat, azt tudom asszonyom; de vigyázzon és az álmokat le ne becsülje, mert azok igen sokszor beteljesednek; különösen, ha az álmodozók hisznek megvalósulásukban. Talán megengedi, hogy Kolumbus, Cook, Davis és a többi felfedező is csak közönséges álmodozók voltak, míg az új világokat fel nem fedezték és Britannia is mai nagyságát mindazon titáni álmodozóknak köszönheti, akik álmaikban naivul hittek és feléjük vakon rohantak. Én nem bánom: legyen bolond az a Simon Vilmos, de tudja meg, hogy az angol Guyon Richard is ugyanazt tette, amit ő, mikor egy az egész világtól és a reménységtől is elhagyott nemzet hadsorába beállt. Én nem tudom, hogy ön miként vélekedik róla, de mi nagyjaink és hőseink pantheonjába zártuk, akik a letiport és eltemetett nép füleibe még a túlvilágról is azt dörögték: remélj, mert az nem igaz, hogy te meghaltál. Guyon Richárd is az üldözöttek szabadságáért küzdött és közben magának akaratlanul is halhatatlanságot vívott ki; de nemzetének is nagy szolgálatot tett, mert mikor mi az angolokra gondolunk, először mindig az ő alakja fog szemünkbe ötleni.” „Hamis játékot kezdett fiatalember, mikor hiúságunkat próbálja legyezgetni és szívünk húrjait szeretné megérinteni. Jegyezze meg, hogy nálunk a hiúság ismeretlen, mikor nemzeti célokról van szó. Szívünk pedig, ha volna is, oly sűrű izomba van ágyazva, hogy annak közélébe egy idegen sohasem férkőzhet. Kuszált gondolataival, nehéz felfogásával és értelmetlen, vagy kétértelmű szavaival csak az időt húzza, úgy sejtem azért, hogy engem megzavarjon és közben a határozott felelet alól kibújjon.” „Téved asszonyom, mikor azt gondolja, hogy én hamisan játszom és félrevezetni akarom. Szavaim azért hangzanak önnek értelmetlenül, mert 2 ezer mérföld és ezer-ezer év története választ el bennünket. Elismerem, hogy sok, egyszerű igazságot nehezen értek meg, de talán épen azért megbocsátja nekem, ha a búrok esetében még most sem vagyok ké-

pes határozott álláspontot foglalni, mert még mindig áll előttem két kérdés, amelyet nem értek. Erre legyen kegyes nekem feleletet adni: 1. Britanniának 30 millió négyzetkilométer területű földje van, amely épen háromszor akkora, mint Európa; ennek a területnek egyharmada, vagyis Kanada maga elegendő volna, hogy élelemmel egész Európát ellássa: miért kívánják önök a búrok kisbirtokát, holott anélkül igazán megélhetnek. 2. Az angol nemzet eddig 300 millió embert kényszerített uralma alá azzal az indoklással, hogy a színesbőrű vadakat, akik a szabadságra még éretlenek, a kultúra áldásaiban részesíti: mivel menti ön annak a 400 ezer búrnak a leigázását, akik nem vadak, nem színesbőrűek és az önök kultúrájára sincsenek rászorulva?” „No lám! Ennyit beszéltetett velem hiába! Mért nem kezdte mindjárt a végén? Igazán nem számítottam az ön vakságára. Hát vannak emberek, akik nem látják, hogy Alexandriából Fokvárosba akarunk vasúton utazni, természetesen a mi ellenőrzésünk alatt álló területen? Remélem megérti, hogy néhány ezer hollandus paraszt csak nem állhatja el utunkat.” „Most már kezdek látni és érteni, de még mindig homályosan. Nem hagytak ki valamit a számításból? Tudomásom szerint azon az úton Németországnak is van egy, és pedig elég nagy gyarmata: csak nem akarják azt is elvenni, mert akkor igazán sajnálnám önöket?” „Nem szorultunk az ön sajnálatára. Az angol nép akarata törvény, amelynek érvényesítésére a brit kormány majd megtalálja a módokat és eszközöket.” A misses szavai után ugyancsak csábított a kísértő, hogy zárjam le tapasztalataimat és fogalmazzam meg az angolokról az ítéletet, amelynek egyelőre ugyan kevés kilátása nyílt volna a végrehajtásra; de azért soha sem lehet tudni, hogy egy kipattanó szikra hova esik és mekkora tüzet gyújt. Azzal tisztában voltam, hogy az angol nő nézete nem magánvélemény, hanem az egész nemzet érzése és meggyőződése, mert részletekben, vagy töredékekben lényegileg ugyanazt láttam és hallottam száz és száz esetben. Hódítási és rablási vágyat, telhetetlenséget és szívtelenségét lettem volna kész az angolok fejére olvasni, ha nem merült volna fel előttem sok olyan tünet, amely tartózkodásra és óvatosságra intett.

A város legforgalmasabb pontján állt a testileg kimagasló férfi egy cifra, afféle karmesteri bottal kezében és a mellette megálló járókelőknek tőle telhető ékesszólással ecsetelte a katonai és hadi élet szépségeit. Ő volt a toborzó. Néhány lépésre tőle, egy mellékutcában volt a főlvételi iroda, ahova a jelentkezőket be-

vezette és az ott levő orvos és beíró gondjára bízta. Az orvos megvizsgálta, az írrok pedig beírta nevét valamelyik ezred lajstromába s ezzel a világ legszabadabb polgára egyszerre egy vasfegyelmű hadsereg katonájává lett. Sokszor voltam kíváncsi és órákig elnéztem a toborzást, vajjon miféle emberek lehetnek azok, akik napi egy silling fizetésért vállalkoznak a délafrikai tömegutazásra és nem aggódnak, hogy a holtbiztosán lövő búrok céltablái lesznek, Reménytelen szerelmesekre, családi békében szűkölködő férjekre, munkanélküli munkásokra és dologkerülő naplopókra gondoltam: ahelyett azonban csupa jól öltözött és jól táplált életvidám ifjakat láttam az irodába bemenni, akikről megtudtam, hogy jórészen egyetemi és főiskolai tanulók, nem ritkán papnövendékek és sok tekintélyes ember így bírák, papok, tanárok, orvosok és bankárok gyermekei. Köztük volt a skót szabad egyház egyik nagy papjának, Cunnighamnak egyetlen fia is, aki semmi esetre sem állt be katonának atyja tudta és beleegyezése nélkül. Önző, vagy épen rabló szándéokra még gondolni is képtelenség volt. Azok az emberek térdig járhattak az aranyban és ezüstben, de egy farthinghoz sem nyúltak volna, amelyet nem becsületes munkával kerestek, Mint katonák férfiasan küzdöttek, tisztjeik pedig sok esetben fedezék nélkül jártak előttük és a biztos halálunk tették ki magukat, csak azért, hogy a netán csüggedőkkel szemben a kötelességtudás és bátorság mintaképeiül szolgáljanak. A harctérről hazajövők azonnal polgári ruhát öltöttek, rendes foglalkozásuk után láttak, rangjukkal és kitüntetéseikkel nem dicsekedtek és nem hivalkodtak. A tényleges katonák is csak addig viseltek a kaszárnján kívül egyenruhát, míg hazaszaladtak, és akkor is csak oldalfegyver nélkül. Tisztet katonaruhában látni majdnem lehetetlen volt, mert már a kaszárnjában, vagy a óhajon átöltözködtek és polgári ruhában hagyták el szolgálati helyüket. A zsoldos katona tehát tutaj donképen a legeszményibb önkénytes volt, aki szégyenkezett, mikor valaki megtudta róla, hogy a haza nagyságáért harcolt.

A meghódított területet nem lepték el angol hivatalnokok éhes sáskák módjára, mint a csehek és osztrákok szokták tenni nálunk; hanem azok igazgatását mindenütt lehetőleg a helybeli lakosságra bízták. Britannia nem rabolta ki a letiport országot, katonái nem bugyrokkaival, hanem sétatálcával tértek onnan haza; a magántulajdon szentségét az ellenséggel szemben is elismerte és gyarmataiban nem játszotta azt ki adóval és egyéb túrhetetlen közterhekkkel; az idegen fajokat és népeket nem akarta angollá tenni, nem érintette

nyelvüket, vallásukat és szokásaikat, amennyiben ez utóbbiak vad-sággá és embertelenséggé nem fajultak; a személy és vagyonbiztonságot, ha már megvolt, továbbra is biztosította, ha hiányzott, megteremtette; folyókat szabályozott, gigászi vízműveket és öntöző-csatornákat létesített, utakat és vasutakat épített. Az angol nép tehát, ha a látszat nem csal, nem kíván egyebet gyarmataitól, mint-hogy azokban szabadon járhasson és kereskedést, ipart űzhessen.

A búr államok megtámadását és azt a módot, amint azt az asszonyok és gyermekek ellen is viselték, általános emberi és keresztény szempontból soha semmi sem mentheti: de viszont angol részről benne annyi önzetlen és nemes vonás tűnt elő, hogy Britannia igazi indokait és céljait szinte lehetetlen volt felismerni. Valamint az erdőt nom láthatja a fáktól az, aki benne jár és egy városról sem alkothat teljes képet az, aki csak az utcákat rójja és házakat szemléli: úgy egy nemzet életnyilvánulásait sem értheti meg az, aki annak napi eseményeiből nem tud kiemelkedni. A búr háború szerves részét képezte Britannia történetének, amely a földrajzi és gazdasági helyzet, államalkotmány, társadalmi berendezés és főként a nemzetközi politikai tervek és törekvések Összességével vitte az angol népet a búr és később az ezzel összefüggő, sőt mondhatnám már vele megkezdett világháborúra.

A westfaleni békében 1648-ban hosszú időre eldőlt, vagy inkább megpecsételtetett Európa sorsa. Az északi államok: Hollandia, Dánia, Svéd- és Norvégország megszabadultak ugyan a római egyháztói és mindattól, amit ez a fogalom mindig és akkor is jelentett: de kicsinységük folytán az emberiség további haladására nagyobb hatást nem gyakorolhattak. Délelőparton vitán felüli birtoka maradt a pápai egyháznak; Német- és Magyarországon pedig eldöntetlenül maradt a küzdelem és kevésbé brutális módon a harc csakhamar kiújult és szakadatlanul folyik napjainkban is. Ugyanakkor Angliában szintén nagy események játszódtak le. Cromwell a skót reformátusokkal és angol puritánokkal legyőzte a római vallást népére kényszeríteni akaró I. Károly királyt, amely győzelem által az angol nép örökre megszabadult ettől a vallástól, de egyúttal a fejedelmi önkényuralomtól és a főurak előjogaitól is. Akkora előre ugrása volt ez az angol nemzetnek, hogy Európa többi népei a mai napig sem érték utói és vagy egyikkel, vagy másikkal, vagy mind a hárommal folytatott küzdelemben vergődnek és örlik erejüket.

A római, u. n. katolikus vallás lényege két tételben foglal-

ható össze: 1. Egyedül a pápa jogosult megállapítani, hogy mit kell hinni. 2. A bűnöket a pap megbocsáthatja. A pápa eme jogánál fogva a hit és imádat körét túlságosan kiszélesítette; a Szentháromságon kívül Szűz Mária, a szentek és az angyalok bevonásával, különösen pedig az azok tiszteletére rendelt ünnepekkel elvonta az embereket a napi munkától. Ennek következményei délen nem tűnnek fel annyira, mert ott a lakás és ruházkodás nem nagyon fontos, az élelem pedig gyümölcs alakjában úgyszólván az égből hull alá: északon azonban nem ér rá az ember ünnepléssel tölteni a napokat, ha élni akar. Ezenkívül a pápa eme jogát a maga személyére és az egész klérusra is túlságosan gyümölcsöztette, amennyiben azt felsőbb emberi rendnek minősítette és számára ha nem is imádatot, de egy bizonyos magasabb fokú tiszteletet követelt. Lelki szuverenitását világi eszközökkel is igyekezett biztosítani, azért úgy magának, mint püspökei és papjai számára földet, gazdagságot, hatalmat és világi uralmat szerzett.

„Die Kirche hat einen guten Magen,
Hat ganze Länder aufgefressen,
Doch noch nie sich übergessen.”

(Az egyháznak jó gyomra van, egész országokat falt fel, de még sohasem lakott jól) – mondja Goethe a Faustban.

A gazdagság és hatalom ugyanis sohasem elég nagy annak, aki egyszer megkóstolta; (Herrschaft hungert beim Raube der ganzen Natur [az uralkodási vágy éhes akkor is, ha az egész természetet elrabolta] – mondja Schiller a Fiescoban); az mindig terjeszkedni kíván és a meglevőt újabb szerzeményekkel és kikerítésekkel biztosítani akarja; azért nincs olyan kérdés, amelybe beleszólása nem volna és nincsen olyan érdek, amely az övét nem érintené, vagy nem sértené. Ott tehát, ahol egyszer a pápai egyház lábát megvetette, lehet concordatum, szerződés, vagy bármiféle megegyezés, de békesség és nyugalom soha.

A római egyház egész erkölcsi épülete arra a föltevésre van építve, hogy a pap a bűnöket megbocsáthatja. Ezen állítás elfogadása és elhívése rendkívül megnyugtató a bűnösökre, de ép oly csábító az elesni akarókra. Így I. Ulászló királyt a pápai követ előre feloldotta az esküszegés bűne alól, de Isten elítélte érte és úgy neki, mint 14 ezer ártatlan magyarnak fejével kellett miatta lakolnia a várnai csatában. Ezzel a dogmával egy országban született és szépen megfért az a bizonyos „sacro egoismo”, mely hideg-

vérrel és bizonyára a bűnbocsánat előre megfontolt tudatával döfte tőrét a szövetséges hátába, sajnos, a jelen esetben a mi hátunkba. De hát a camorra és maffia bölcsője hol ringott és mely erkölcsi elv segítségével tudta terrorját évszázadokon át egész országreszek felett fenntartani?!

A fejedelmi önkény, vagyis egy teljhatalmú uralkodó nincs mindig kárára egy nemzetnek. Hódító Vilmos, Nagy Alfréd és Oroszlánszívű Richárdnál semmiféle demokrácia sem tudta volna jobban ápolni az angol nemzet érdekeit. A magyar királyok közül is III. és IV. Béla, Nagy Lajos és Mátyás önkénye áldásosabb volt minden parlamenti kormányzatnál. A nagy királyok azonban minden országban elenyésző kisebbségben vannak a kicsinyekkel, jelentéktelennel és szerencsétlen kezűekkel szemben. Az uralkodó egyetlen szavától, vagy cselekedetétől milliók jóléte, vagy romlása függ; azért szükséges volna, hogy ő maga is mindig tudatában lenne ennek az igazságnak. A jó király meg van győződve, hogy őt Isten állította egy nemzet élére és az uralkodás neki nem joga, hanem kötelessége; érzi, hogy ő semmivel sem különb lény alattvalóinál és a törvények reá ép oly kötelezők, mint azokra; tudja, hogy az uralkodás nemcsak élvezet, hanem munka, vagy szenvedés és nem ritkán, mint Kodros példája mutatja, önfeláldozás és halál is; ismeri népe erényeit, bűneit, gyengéit, hiányait és céljait, a kormányzás és hadviselés szabályait és a külföld mindennemű vonatkozásait; megkülönbözteti a jó embert a rossztól, az értékest a hízeltől és csak eszes, jellemes férfiakat bocsát vezető és irányító hivatalokra; a nemzet múltjára támaszkodik, jelene számára dolgozik, de szemei mindig a jövőbe néznek; nem képzei, hogy ő és családja örökre uralkodásra hívatott, azért ennek biztosítását nem erőszakolja és amily odaadással küzd népe érdekeiért, ép oly megadással bízza a maga sorsát Istenre.

Ha ilyen királyt lehetne választani és utódai is mind ezekkel a tulajdonságokkal bírnának: akkor örökre meg volna oldva az államforma kérdése és nem kellene forradalmi rázkódtatásoktól tartani. Sajnos azonban, ezen erények közül egyik-másik a legtöbb uralkodóban hiányzik, de néha egyszerre több is, sőt előfordul, hogy valamennyi. De ez nem is lehet másként. Hiszen tapasztalat szerint egy család csak évszázadok alatt képes egy-két kiváló tagot felmutatni: hogyan lehetne tehát az uralkodóháztól követelni, hogy annak minden elsőszülött fia emberfeletti ember legyen. Bár a neveléssel minden gyermeken lehet valamennyit csiszolni, de igazi

királynét ezen a módon még eddig csak a méheknek sikerült teremteniük. De ha még oly sikeres volna is a nevelés, vannak bizonyos dolgok, amelyek teljes megismerésére egy született uralkodó sohasem juthat, amelyek nélkül pedig egy halandó sem nevezhető egész embernek. Aki nem érzett szegénységet, nyomorúságot; aki nem küzdött a mindennapi kenyérért; aki nem volt olyan helyzetben, hogy tőle senki sem várt és senki sem félt: aki nem szenvedett mellőzést, gúnyt, jogtalanságot és megaláztatást: az nem ismerheti az életet, sem az embereket. Mátyás és IV. Béla királyok is kijárták a szenvedések iskoláját és tehetségük mellett ez tette őket naggyá és igazi királlyá. Ha azonban a teljhatamú uralkodó nem rendelkezik a legnagyobb szellemi és erkölcsi képességekkel, akkor az állam szekere nem halad előre, hanem ide-oda zökken és utoljára árokba zuhan; a nép pedig szenved, éhezik, fázik, nyomorog tudománya, szorgalma és földjének nagysága és termékenysége dacára is. És ha vannak is nemzetek, amelyekben akkora életerő lakozik, hogy az idő horizontján belül elpusztíthatatlannak látszanak: kétségtelen, hogy az örökre elnémultak legtöbbjét zsarnokaik vitték a sírba.

Minden polgárnak kötelessége, hogy nemzete érdekében, ha a szükség kívánja, bármely téren buzgó és odaadó munkát végezzen. Ilyenmű működése közben, különösen ha az huzamosabb ideig tart, vagy éppen hivatásszerűleg egész életét neki szenteli, elvárhatja, hogy a haza ellátásáról és szerény igényei kielégíthetőségéről gondoskodják. Minden ezt meghaladó gazdag jutalmazás és kitüntetés azonban a keresztyén erkölcs szempontjából igazságtalan és végeredményben magára az illetőre is, meg a nemzetre is romboló és káros. Ez a felfogás élt Athénben és Spártában e két város hatalma fénykorában, de ezt vallotta Róma polgára is a köztársaság idején, midőn erre vonatkozó erkölcsi érzését ama híres szavakban tejezte ki: *dulce et decorum pro patria mori*. Ezt az elvet a teljhatalmú uralkodók a gyakorlatban megdöntötték, amennyiben egyes, kiváló, értékes és hasznos embereket kitüntetéssel, ranggal és nagy birtokok adományozásával a többi polgárok sorából kiemelték. Ezzel megkezdtek a kivonást és osztást, mely a számtanban kevesbedést, az alulmaradt emberek lelkében irigységet és gyűlöletet, a nemzet életében pedig mindig gyengülést eredményez. Sok uralkodó jószándékú, de alapjában téves feltevésből indult ki és a kiválók rendjének megteremtésével azt akarta elérni, hogy őket és utódaikat ez a helyzet állandóan magasabb eszmények és törekvések felé űzze és kötelezze, az alsórendeket pedig az utánuk való

törtetésre ösztönözne. Ez mind szép és jó volna, talán célhoz is vezetne, ha közbe nem furakodnék az emberi gyarlóság. Közismert tény ugyanis, hogy a gyengébb uralkodók nem mindig tesznek különbséget a maguk és az állam érdekei között és ha önzésben nem jutnak is annyira, mint Caligula császár, aki kedvenc lovát konsuli méltóságra emelte, mégis sokan vallják magukban XIV. Lajossal: az állam én vagyok. Amelyik uralkodó önmagát az állammal azonosítja, vagy azon felül és túl is értékeli, – ami nem ritka eset: az könnyen esik abba a kísértésbe, hogy az ő személye körül teljesített szolgálatot becsülje legtöbbré és jutalmazza legjobban. Így emelkedett egy cári borbély grófi rangra. Ezsau és Jákob óta mindennapi jelenség, hogy a kötelességét híven teljesítő gyermeket kitagadják, ellenben a konyhában nyalakodót és házkörül lebzselőt dupla örökséggel jutalmazzák. Az elkényeztetett aztán felfuvalkodik; azt hiszi, ő valóban különb a többinél; neki jár és dukál az, amit kapott; sőt úgy érzi, hogy nincs is kellőleg megjutalmazva, azért sokszor elégedetlenkedik, duzzog és nem ritkán a jutalmazó ellen támad.

Anglia történetében is sok baj volt a főnemességgel, pedig ott a király is, meg ők is angolok voltak: Magyarországon azonban vagy egyik, vagy másik, vagy mind a kettő idegenből származott. Hazánk történetének tekintélyes részét a királynak a főurak ellen és a főuraknak egymás ellen folytatott harca és küzdelme foglalja el: nagy katasztrófáink pedig – így Sajó, Mohács és Világos – nagy hányadban az ő számlájukat terhelik. Voltak ugyan szép számban kivételek, akiknek érdemeit soha semmi elhomályosítani nem fogja; de általában a hosszú századok folyamán törekvésük állandóan arra irányult, hogy az államadta előnyöket mind maguknak biztosítsák, a terhek alól pedig lehetőleg kibújjanak. És e fáradozásukban valóban világgraszoló sikert arattak, mikor 1439-ben a budai országgyűlésen elhatározták, hogy azontúl elsősorban a király tartozik megvédeni az ország határait.

A pápaság, meg a fejedelmi és főúri önkény csak akkor szolgálja egy nemzet érdekeit, amikor azok az érdekek közösök; de ilyenkor is csak úgy, ha ezt az érdekközösséget felismerik. Szám-talan eset tanúsítja azonban, hogy a fejedelmek és főurak nem ismerték fel a nemzetükkel való érdekközösséget; azért veszedelemben döntötték a népet, melybe végül maguk is beleszorultak. Cromwell leszámolt mindazon tényezővel, amellyel az angol nép élhetett, vergődhetett és tönkre is mehetett, de naggyá sohasem

fejlődhetett volna. Leverte nemzete kezeiről és lábairól a bilincseket, felszabadította erőit, erényeit és az angol alkotmány épületére ráhelyezte a tetőt/ amely a magna charta óta állt és épült ugyan, de az eső, szelek és viharok szabadon érték és sokszor ledöntéssel fenyegették. Az angol alkotmány alapja az igazság, fala a szabadság, tetőzete pedig a demokrácia. A demokrácia szót azonban szinte félek kiejteni, mert az az államforma, amelyet az ő és új korban a világ nagy részében ezzel a névvel jelöltek, semmiben sem hasonlít az angol demokráciához. Ez az Anglián kívüli demokrácia ugyanis tapasztalat szerint nem lakik egy hajlékban az igazsággal, még kevésbé a szabadsággal és semmivel sem előnyösebb, mint a pápa, vagy Abdul Hamid theokráciája, XIV. Lajos zsarnoksága, vagy a Cilleyek és Ujlakyak aristokráciája. Az aristokrácia fogalmánál azonban álljunk meg egy pillanatra, mert ennek a szónak van még egy másik jelentése is, mint amelyet alatta közönségesen értenek. Plató ugyanis az államformák minéműségét a hasznosság és célszerűség szempontjából vizsgálván, arra az eredményre jutott, hogy a legtökéletesebb uralom a földön az aristokrateia. Ezt a szót Plató természetesen eredeti jelentésében (legjobbak uralma) használta és alatta nem a kiváltságosak, hanem az erkölcsi és értelmi tehetség tekintetében kiváló emberek uralmát értette. Noha azok a görög államok, amelyekről Plató megállapításait levezette, rövid életűek voltak; azért ezek hanyatlásából nem lehet azt következtetni, mintha Plató tévedett – és a legjobbak uralma nem a legtökéletesebb államforma volna. A görög államok azért pusztultak el, mert legjobbjaik hamarosan megromlottak és elhagyták erkölcsi elveiket, melyeknek vagyonukat, jólétüket és hazájuk virágzását köszönhették. Ezt a romlást Diogenes fejezte ki találóan azzal a bizonyos lámpással, amellyel fényes nappal is hiába keresett embert Görögországban. Minden erkölcsi elv ingatag és vele minden emberi jóság és nagyság rövidéletű, ha nem nyugszik az igaz hit oszlopain. Plató aristokráciája is csak a reformáció keresztyéniségében nyert igazi értelmet, tartalmat és állandóságot, mikor a Golgota dicsőségének fénye kicsapott a sírból és áttört a középkor setétségén. Legjobbak csak azok lehetnek, akik ebből a lángból kölcsönzik az önzetlenséget és önfeláldozást; ennél a fénynél különböztetik meg a búzát a konkolytól, amely utóbbi felől nem alku-doznak és nem akarják búzává varázsolni, hanem kiválasztják és a tűzre vetik. Az önzetlenség, önfeláldozás és a bennünk levő bűnnek is irgalmatlan elítélése van egyedül hivatva arra, hogy a föl-

dön uralkodják és mindazok az emberek, akik nem ezen elvek szerint gyakorolják az uralmat, csak bitorlók, akik nem boldoggá, hanem szerencsétlenné teszik hazájukat. A Cromwell által diadalra juttatott demokrácia nem más, mint az az idea, melyet Plató az államrend örök eszményképének látott és aristokrateia-nak nevezett; amely immár nem gondolatban, hanem testben él a földön és a keresztyén hit erejével, valamint változhatatlan igazságaival az égből táplálkozik.

Az angol nép különösen kedveli és becsüli az ipari foglalkozást, melyet semmivel sem tart alsóbbrendűnek a hivatalnoki, vagy tudományos hivatásnál. Az angol iparos meg is érdemli a tiszteletet, mert bármihez fog, csak elsőrendű és kifogástalan mű kerül ki kezei közül. Munkája bérét megköveteli ugyan, de mivel pontosság és minőség tekintetében feltétlenül megbízható, végeredményben gyártmánya olcsóbb a többi iparos népek készítményeinél. Hogy milyen nemes és jövőbenező az angol iparososztály felfogása, fényesen mutatja az a körülmény, hogy egészen a legújabb időkig nem tartotta szükségesnek iparát vámokkal védeni, holott ugyanakkor a föld összes államai végtelkéig mentek a vámokkal való védekezés terén. Az angol iparos mikor munkájához fog, nemcsak arra gondol, hogy mennyi pénzt keres, hanem arra is, hogy most az egész világgal versenyez, amely versenyben ő csak úgy győzhet, ha cikkét minden népnél jobban állítja elő. Az angol gyártmányokon gyakran olvasható ez a mondat: best in the World (legjobb a világon), ami ott nem reklám, hanem igaz valóság és minden angol iparosnak az a becsvágya, hogy ezt a jelzót írhasa készítményeire.

Mivel azonban az ipar csak úgy virágozhat, ha elegendő nyersanyaghoz juthat, kész áruját pedig elhelyezheti: azért az iparral a kereskedelemnek is egy iramban kellett fejlődnie. Az angol kereskedelem méltó társa az angol iparnak és sem pontosságban, sem lelkiismeretességben nem marad mögötte. Az angol kereskedő csak jó árut vesz és csak jó árut ad el. Az áru ipari értékéhez hozzászámítja a maga mérsékelt közvetítői hasznát és így szabja meg az árat, amelyből sohasem enged és alkudozással nem fecsérli az időt, melyet megbecsül és pénznek tart (time is money). Ha a vevő alkudozni akar, megsértődik, mert véleménye szerint azt tételezi fel róla, hogy olcsóbban is adhatná a portékát, tehát csalni szeretne. Az angol kereskedővel semmi másfajta kereskedő sem versenyezhet, mert üzletét nem hitelre és jöreménységre, ha-

nem készpénzre alapítja és legbiztosabb befektetésnek mégsem a pénzt, hanem a becsületet tartja: azért utolsó penniéig fizet és nem jelent csődöt, vagy fizetéseképtelenséget.

A kereskedelem nem működhetne utak és közlekedési eszközök nélkül, azért Britanniában az ipar és kereskedelem után a forgalomban talál a legtöbb ember foglalkozást. Az utak közül az angol nép mindig a vízi, főleg a tengeri utat tartotta legolcsóbbnak és legbiztosabbnak. És bátran lehet állítani, hogy egy nép sem tett annyit a tengerek felkutatása, szabadsága és a hajózás biztosítása érdekében, mint az angol. E mellett azonban sohasem hanyagolta el a szárazföldi utakat sem. Országútaik mindig a legjobbak voltak, a vasutat és gőzhajót pedig ők találták fel és fejlesztették a niai bámulatos tőkélyre. A többi népek csak utánózták őket ezen a téren és ha néha-néha egy időre kényelemben és egyéb sallangban túlhaladnak is rajtuk, de gyorsaság és főleg áru- és személybiztonság tekintetében talán soha.

A földművelés Britanniában nem olyan terjedelmű, mint más országokban, aminek oka abban keresendő, hogy az angol nép kultúrigénye és életszintje sokkal magasabb, mint amilyent a földműveléssel járó haszon nyújthat. Azonfelül szükséges, hogy a gyarmatok mezőgazdaságának feleslegét az anyaország megvegye, mert különben azok nem tudnák megvásárolni az angol iparcikkeket.

Azért a földek nagy részét nem művelik, hanem legelőnek, vadászterületnek és egyéb sportpályának használják. Földműves tehát kevés van Britanniában, de az a kevés kiváló munkát végez, terményei elsőrendűek, a földműveléshez tartozó állattenyésztésben pedig felülmúlhatatlanok, mert telivér lovaik, húsjuhaik és sertéseik már régen világhírré tettek szert.

Mikor Armin a teutóburgi erdőben Varas légióit összetörte, a büszke sasok, amelyek addig csak győzelmet ismertek, maguk is az ellenség kezére kerültek. A germánok azóta hordják a római erő és nagyság emez egy- és kétfejű symbolumát zászlóikon. Armin nemzetének nagyrésze azonban csak a vas és ólom sasokat kapta; egyedül az angol-szász törzsnek sikerült magát az élő római sást is elfognia. Valóban az angol szellem az, mely nem a földet túrja, hanem sasszárnyakon mindig a magasba emelkedik és éles szemeivel onnan is jobban meglátja a földi tárgyak és események mivoltát, mint azok, akik rajtuk és közöttük járnak. Széles látókör és a dolgok lényegének kutatása és felismerése: ez jellemzi az angol szellemi és tudományos életet és benne az angol tudóst,

író, költő, művészt és államférfit. Shakespeare és Carley nem bajsz, szakállt és tunikát festenek, hanem emberek és események jellemét és lelkét hámozzák és örökítik meg papírjaikon. De épen, mivel mindennek a lényegét és velejét keresik, azért egyszerűbb és könnyebb Britanniában minden munka és foglalkozás, mint egyebütt.

A közoktatás Középeurópában már esőd előtt áll, mert a sok kultuszminiszter mind meg akarja nevét valamely reformmal örökíteni és az egyszerűsítés jeligéje alatt úgy túlterhelik és agyonkomplikálják az iskolákat, hogy a fiatalság a sok ülés és tanulás alatt meggörnyed, szemei megromlanak, idegei elgyengülnek és testi fejlődésben elmarad. Ezenfelül mind messzebb kitolódik az a korhatár, amikor az ifjú a tudományos pályákon a munka terére léphet és családot alapíthat. Mikor pedig ez az óra elérkezik; testben, lélekben betegen és életuntan áll azon feladatok elé, amelyekhez erő, egészség és életkedv kívántatnék. Az angol nép nem követi eme kétes dicsőségű kultúra útjain Európát. Az angol iskola nem ölel fel elbírhatatlan tananyagot, nem akarja a gyermek fejét felesleges és csak a feledés számára rendelt ismeretekkel teletömni; nem tanít 9 nyelvet, hogy növendékei utoljára egyiken se tudjanak okosan gondolkozni: ellenben nagyon jól megtanítja őket azokra a szakismeretekre, amelyek élethivatásukhoz szükségesek. Az angol iskola egyértékűnek tartja a testi fejlődést az értelmivel, azért sok szünidőt ad, nem hanyagolja el a kedély és életkedv ápolását és korán szárnyukra bocsátja növendékeit, hogy akkor dolgozzanak és gyűjtsenek, amikor annak ideje van. Az angol ember tudja, hogy nemcsak a jó papnak, de minden más embernek is holtig kell tanulnia és az iskolai oktatás nem fontosabb annál a tanulásnál, amelyre az élet, szükség, becsvágy és lelkesedés viszi az embert és az előbbinek nem szabad az utóbbi rovására túltengődnie, vagy ezt épen megfojtania. Az angol értelmiség ennek következtében, bár sokkal kevesebb fáradtsággal mindig áll legalább oly magas fokon, mint a szárazföldi: de mivel előítéletet nem ismer, politikai és vallási zsarnokságot nem érez; felemelt fővel, ifjúi erővel és gyermeki kedéllyel lép az életbe és fog a munkához, melyben teljesítménye és alkotása határozottabb, biztosabb és nagyobb, mint bárki másé.

Az angol embernek természetében van az önállóság, azért szükség esetén mindegyik egy-egy született Robinson Crusoe. Ha nem talál megfelelő társaságot, nyakig begombolkozik és bagoly-

várába húzódik, noha senki sem ismeri és becsüli annyira a társas élet előnyeit, mint ő. Az angol nemzet nem egyedekből, vagy családokból, hanem elsősorban társaságokból áll, amelyekben minden család és minden egyén igyekszik elhelyezkedni és érvényesülni. Az angol társaságnak legrégebb, de ma is virágzó és domináló formája az egyház. Britanniában az egyház nem község, mint a legtöbb országban, hanem társaság vagy egyesület. Az angol ember nem túrné, hogy őt juhok módjára akolba sorolják és olyan vallásnak legyen tagja, amelynek hitcikkeit nem hiszi és olyan papot hallgasson, aki neki nem tetszik, vagy akiben nem bízik és olyan emberekkel üljön egy templomban, akiket nem ismer. A keresztyénség lényege és nagy kérdései fölött nincs is különbség az angol egyházak között, mert ezekben a két szélső irány képviselői – az anglikán és unitárius is általánosságban egy véleményen vannak. A különbség csak formákban és szavakban rejlik, melynek értelme és jelentősége a múltban gyökerezik, vagy valamely emlékhöz, hagyományhoz fűződik. Az angol egyház tehát zártkörű társulat, melynek kiadásait a tagok önként és örömmel viselik. Van ugyan két egyház: az anglikán és a skót állami református, amelyeket az állam támogat; de azokban is rengeteg belső, jótékony és építőmunka folyik, amit a hívek nagy adományaikkal tesznek lehetővé. Az egyháznak, mint ősi társulatnak első hajtása az ifjúsági egyesület (Joung men christian association), mely ott van minden templom mellett és jelentőség tekintetében semmivel sem kisebb magánál az egyháznál. Az ifjúsági egyesület tulajdonképpen önképzőkör, amelyben az angol ifjú elsősorban a bibliát olvassa és tanulmányozza, azután pedig búvárkodása eredményét felolvasás, vagy szabad előadás formájában társaival közli. Az ilyen előadásokból rendszeren vita fejlődik, amelyben alkalma nyílik minden ifjúnak, hogy tehetségét fejlessze, magának elismerést szerezzen és főként, hogy a nyilvános és közszerepléshez hozzászokjék. A vita rendszeren nemcsak a szorosán vett vallási kérdésekre terjed ki, hanem átcsap a földrajz, történet, irodalom, régészet, sőt a politika terére is. Tudatlanul és készületlenül ott senki sem állhat fel, mert társai azt mindjárt észreveszik és kinevetik érte. Az ifjúsági egyesület munkássága azonban ezenkívül kiterjed a kultúra, jótékonyosság és nemes szórakozás minden ágazatára és az nagy kitüntetés, melyet valóban ki is kell érdemelni, ha valakit az egyesület egy-egy ilyenmű munka szervezésével megbíz, vagy vezető szerepre és hivatalra érdemesít.

Az ifjúsági egyesületet az ifjak a maguk költségén építik és szerelik fel könyvtárral, újságokkal; játék, mulattató és minden egyéb eszközökkel és minden tag büszke arra, ha az ő egyesülete szebb, nagyobb és jobban felszerelt, mint a másé; azért minden tőle telhető áldozatot meghoz ennek elérésére. Az ifjúsági egyesületek rendkívüli befolyást gyakorolnak az angol nép életére és mivel nemzeti, sőt világszövetségbe is tömörültek, átívelik az egyes felekezetek között levő szakadékokat és így tulajdonképen ők fejezik ki a protestáns keresztyén egységet. Az angol ifjú az I. M. C. A.-ból lép a sportegyletbe, munkásszövetségbe, társadalmi, gazdasági és politikai clubbokba; sokan azonban holtig tagjai maradnak az ifjúsági egyesületnek is. De akár részben, akár teljesen válik meg onnan, vannak bizonyos ajándékok, melyeket minden esetben magával visz és sohasem veszít el az életben. Ezen ajándékok közt első a biblia, az embernek minden viszontagságban hűséges barátja, tanácsadója, a hit és erkölcsi igazságok kimeríthetetlen energiaforrása. Ezután következik az a tapasztalat, hogy egy közintézményt csak önzetlen munkával és áldozatkészséggel lehet teremteni és fenntartani. Végül az a tudat, hogy bár előnyös, ha jogai megvédéséhez ökle kemény, edzett és mindig készen áll; embertársai között mégis csak akkor számíthat tiszteletre és elismerésre, ha tudásával, jellemével és erényeivel valóban fölibük emelkedik.

Mikor Roberts lord a transváli arany- és gyémántmezőket hazájának megszerezte, a parlament 100 ezer font nemzeti ajándékot szavazott meg neki, mert kiderült, hogy nincs vagyona, melyből állásához és rangjához méltóan élhessen. A nemes Lord tehát úgy operált az aranyrudak és gyémántgarmadák között, hogy ujjai közé még véletlenül sem ragadt egy darab sem. Azért Transvált elhódíthatják, az aranyat elragadhatják Britanniától, de Roberts lord tiszta keze örökké övé fog maradni és fordulhat úgy az idő, hogy annak a kéznek nagyobb értéke és becse lesz, mint egykori hódításainak.

Az angol miniszterek csak úgy kapnak nyugdíjat, ha írásban kinyilatkoztatják, hogy vagyontalanok. Asquith volt miniszterelnök nem állította ki ezt a nyilatkozatot, mert volt némi vagyona, bár korántsem annyi, hogy belőle megélhetett volna. Mikor állásától megvált, munkával akarta magát fenntartani, amiben azonban betegeskedése megakadályozta. Szűkölködése közben sohasem jutott eszébe, hogy nyugdíjáért lépéseket tegyen és már barátai arról tanácskoztak, hogy mi módon tudnák valamely ajándékkal meg-

közelíteni és segíteni, mikor a nagy férfi hirtelen meghalt. Asquith tehát szegény ember volt, mégis fölbecsülhetetlen és örök kincset hagyott hazájának.

Britanniában gyakran megesik, hogy egy-egy magasrangú tisztviselő önként elhagyja állását és visszavonul gyárába, üzletébe, vagy birtokára, mert nem győzi a hivatalával járó kötelezettségeket fizetéséből és magánvagyonra jövedelméből fedezni. Olyan szédítő lelki nagyság ez, amely előtt eltörpülnek és megsemmisülnek Róma proconsuljai és az új kor megannyi államfőrfiai, akiknek a hivatalhoz a szerencse utólag észet is, de pénzt mindig elegendőt juttat és akiknek sohasem olyan keserű a hatalom, hogy attól önként megválni tudnának.

Magától értetődik, hogy ahol ily magasan áll a polgárság és az állam szolgálat minden tisztviselője, ott a képviselők sem lehetnek kisebbek. Az angol képviselő már jelölése előtt régen magára irányítja a közfigyelmet és becsülést a társadalmi és clubéletben és megszerzi a közbizalmat a köz érdekében teljesített kiváló munkáival: különben a pártprogrammon kívül a heves választási küzdelemben nem tudná előre bebizonyítani, hogy méltó a kerület képviselőjére; pedig ott az egyéni érdem fontosabb, mint a pártállás. Az angol ugyanis elhiszi, hogy képviselője neve már bizonyos mértékig maga is elegendő program, amiben rendszerint nem is csalatkozik; azért bár a parlament pártjai igazi és késhegyig menő harcokat folytatnak egymással, hazaszeretetlen és a nemzeti nagyság ápolásában egyik sem tudja a másikat felülmúlni. Hiába számítana tehát bárki is arra, hogy egy kormány-, vagy pártváltás folytán Britannia súlya és ereje megfogyatkozik.

Mindezen tény teszi érthetővé azt a feltűnő jelenséget, hogy míg a legtöbb országban egymást érik a nagy panamák, vesztegetési botrányok, államférfiak leleplezései, gyanúsításai és perei: addig Britanniában Cromwell óta a történet ilyenről nem tud és befelé tisztán és szeplőtlenül őrzi minden angol államférfi a nagy nemzeti sarkigazságot: *honesty the best policy* (becsületesség a legjobb politika).

Kifelé azonban más mértékkel mérnek az angolok és egészen más elveket alkalmaznak eljárásaikban, amit országuk földrajzi és népük gazdasági helyzetével indokolhatnak ugyan, de kétségtelen, hogy tévednek és vele világhatalmuk bukásának csiráit vetik el. Tudni kell ugyanis, hogy bár a brit szigetek földje nem terméketlen, mégis a sok hegy, tó, folyó, köd, túlságos csapadék és kevés

napfény következtében nehéz rajtuk a földművelés, amely csak kevés számú növényre szorítkozik és nagyobb hozamra nem alkalmas. Már régen túlhaladt a lakosság azon a számon, amelyet az angol föld élelemmel el bírna látni; az ipar és kereskedelem révén pedig sokkal jobban meggazdagodott, semhogy a hazai föld terményei igényeit kielégíthetnék. Ha azért egy idegen hatalomnak sikerülne Britanniát csak 2-3 évre a külvilágtól elzárni, a lakosság fele legkedvezőbb esetben is éhenhalna. Ez a tény és ez a tudat uralja és irányítja az angol külpolitikát és az angol külpolitikai morált. Minden angol államférfi tudja, hogy neki a külfölddel szemben két célja és feladata van: 1. Mindig legyen a földön olyan szabad terület, ahonnan az angol nép szükségleteit beszerezheti. 2. Sohase állhasson fenn olyan hatalom, amely ezen szükségletek hazaszállítását megakadályozhatja.

A hódító népek jellemvonása a rablás, pusztítás és kizsákmányolás. Az angol ebben az értelemben nem nevezhető igazi hódító népnek, noha senki sem szerzett még akkora területeket a földön, mint ő. Hódításaiban sok esetben magánál nagyobb számú népükkel jutott összeütközésbe, de mindig diadalmaskodott felettük, mert polgárai és államférfiai az előbb mondottak szerint különbek voltak vetélytársaiknál. A politikában és a háborúban is érvényesül a természetnek az a törvénye, hogy az átható, vagy eleven erő egyenlő a tömeg és sebesség szorzatával. A sebesség itt az ész és jellem, mely céltudatos akarattal végletekig fokozható és általa egy kis nemzet is világhatalmi tényezővé emelkedhet.

Ez és semmi más az angol nép minden eddigi sikerének titka és magyarázata.

Míg Britannia királyi és főúri önkény alatt állt, rabló hadjáratokkal szerezte be szükségleteit, melyeket hosszú időn át Franciaország ellen sikerrel folytatott. A demokrácia uralomra jutásával azonban felhagyott ezekkel a háborúkkal és békés munkával, valamint Észak-Amerika lakatlan vidékeinek gyarmatosításával akarta magát fenntartani. Ebben Spanyolország hajóhadával, Franciaország pedig szintén ottani gyarmatosításával akadályozta. Britannia megsemmisítette a spanyol tengeri haderőt, Franciaországot pedig kiszorította Észak-Amerikából. De mikor gyarmatai némileg benépeültek és annyira fejlődtek, hogy az anyaország hasznukat vehette volna: fellázadtak és a nagy távolság, – a hadseregszállítás nehézségei – és nem utolsó sorban Franciaország segítsége által kivívták önállóságukat. Amerikából ezután már csak Kanada maradt

a brit királyság birtokában, amely elég, sőt túlnagy is területre nézve, de legnagyobb részét akkor még tengeren, vagy egyéb vízi úton nem lehetett megközelíteni; mikorra pedig a vasutat feltalálták, az Egyesült Államok a szomszédban oly hatalomra emelkedtek, hogy velük szemben Kanada egy napig sem volna tartható és az első háború alkalmával menthetetlenül U. S. A. ölébe hullana. Céltalan volna tehát, hogy az anyaország ide nagyobb pénzt fektessen, vagy jövőjét és számítását ezen zord és veszendő gyarmatára alapozza.

Mikor kiderült, hogy Amerika nem biztos terület Britannia ellátása számára, az angol államférfiak kénytelenek voltak más világrészekben puhatólózni. Így esett szemük a Fokföldre és Ausztráliára.

À Fokföldet hamar el is foglalták és lassanként telepítettek rá a búrok közé némi angol lakosságot. Ez a gyarmat akkor még nem terjedt messzire, gabonán kívül más terményt nem is ígért és mivel Afrika abban az időben nagyrészt ismeretlen volt, azonfelül sivatagai, emberevő négeri és forró éghajlata miatt rossz hírben állt: bizonytalan volt, vajjon lehet-e, vagy érdemes-e a Fokföldről észak felé terjeszkedni. Az indiai és csendesóceáni hajózás védelme céljából azonban ez a tartomány pótolhatatlan értéket képviselt. Ausztráliát csak a Fokföld bírása biztosította Angliának, mert mérhetetlen messzesége miatt az oda irányuló forgalmat közbeszó bázis nélkül lehetetlen lett volna lebonyolítani. Ez a világrész terjedelme és éghajlata, valamint gazdasági lehetőségek szempontjából kimondhatatlan jelentőséggel bírt Britanniára, de mivel bennszülött lakossága alig volt, csak úgy lehetett volna kihasználni, ha angol telepesek vándoroltak volna oda. Az angol ember azonban, noha üzleti, vagy tudományos célból szívesen bejárja a világot, szülőföldjéhez mégis gyermeki kegyelettel ragaszkodik és csak a végső szükség esetén válik meg tőle örökre. Hiába ígért tehát a kormány biztos jólétet és korlátlan működési és gazdagodási kilátásokat, az ausztráliai kivándorlás sehogysem tudott nagyobb méreteket ölteni. Majd deportálással próbálkoztak és elítélt gonosztevőket telepítettek oda, akik által, ha lassan is, de mégis csak szaporodott a lakosság Végre aranybányákat fedeztek és tártak fel, amire aztán kissé megelégnék az odavándorlás és az Európához hasonló nagyságú területen százötven év leforgása alatt mintegy 6 millió lélek valahogyan összeverődött. Ez a kevés gyarmatos azonban mind több jogot és szabadságot követelt s utoljára már annyira

önállóvá lett, hogy az anyaországgal való összefüggése ma alig több a névlegesnél. Ekkora munkaerő 8 millió négyzetkilométer területen természetesen távolról sem merítheti ki a termelési lehetőségeket, főként azért, mert nincs is rájuk a lakosságnak szüksége; hiszen dolog nélkül is mindenki tejben-vajban fürödhet. Tudatára is ébredtek e helyzetnek az ausztráliai angolok; behúzódtak minden oldalról Óceántól mosott partjaik mögé; magukra zárták a kapukat és kiadták a jelszót: lélek ez ajtón se be, se ki! Mit bánják ők, hogy Európában 300, Ázsiában pedig 500 millió ember küzködik az éhhalállal! Néhány ezer kínai bányász és néhány százezer juhászskutya annyi hasznot hajt a Commonwealth polgárainak, amennyit egyelőre el sem tudnak költeni és valóban bámulatos ez az eszményi faji kommunista állam, amelyben mindenki jól él és senki sem kénytelen dolgozni.

Az ausztráliaiak megtalálták az Ádám által elvesztett paradicsomkertet és egyéb gondjuk ezidő szerint nincs, minthogy a künnrekedteket távoltartsák a kerítéstől. Hogy ez sokáig lehetséges lesz-e? Nem valószínűi Britannia célja eredetileg bizonyára nem ez volt, de azt időközben sokkal kedvezőbb körülmények között máshol sikerült elérnie. Ez a hely a csodák és mesék országa^ India volt.

Indiába nem hódítani, hanem kereskedni mentek az angolok, mivel azonban az üzlet mindjárt jónak ígérkezett, kereskedőik társaságba tömörültek és hamarosan hatalmas szerkezettel és nagy tervszerűséggel igyekeztek a nagy és gazdag föld kincseit az egész világon elhelyezni és értékesíteni. Az u. n. Keletindiai Társaság ily módon nagyon meggazdagodott, könnyű szerrel vásárolta meg az indiai fejedelmek jóakarátát s vele együtt sok jogot és kiváltságot. Lassanként oda jutottak az indusok, ahova a magyar nép az izmaeliták uralma alatt, amiért 1857-ben fellázadtak és az angol társaság alkalmazottait megölték, vagy elűzték. Britannia azonban akkor már teljesen tudatában volt India jelentőségének; érezte, hogy az indiai kereskedelem nélkül elsorvad és elszegényedik; azonfelül angol polgárokat öltek és azok szerzett jogait sértették meg, amiért mindenkor kész volt utolsó katonáját is feláldozni. Háborút indított tehát India ellen, melynek megnyeréséhez emberi számítás szerint semmi reménye sem lehetett. Hiszen ha csak egy kis elszántság, vagy önérzet lett volna a hindu fejedelmekben, botokkal és kövekkel is agyonverhették volna a kis számú és nagy messzeségből érkező angol hadsereget. Ámde nem ez történt. A

bátraknak ezúttal is segített a szerencse s miként legtöbbször a háború mutatja meg egy nép igazi erejét, vagy gyengeségét: ez az összeütközés is feltárta az indusfaj szörnyű betegségét. Ez a betegség juttatta az angol nemzet birtokába kevés fáradtsággal és áldozattal a földnek ha nem is legnagyobb, de mindenesetre legszebb és leggazdagabb birodalmát.

India csak fele Kanadának, vagy Ausztráliának, majdnem egész területe a forró égövbe esik, tehát nem alkalmas az angoloknak telepítésre, mégis becsesebb és fontosabb rájuk nézve mint összes többi gyarmataik együttvéve. Mert 6 ezer kilométer tengerpartja, három folyamóriása (Indus, Ganges, Brahmaputra) lehetővé teszi nagy részének hajóval való megközelítését. Területe a maga egészében termékeny, kopárhegyek és sivatagok nélkül. Nagyrésze az állandó meleg és bőséges csapadék, vagy öntözés által évenként két aratást adhat. Nemcsak forróégövi növények, hanem gabonafélék is nagy bőségben teremnek földén. Hegyeiben a szén kivéve minden ásvány és drágakő megtalálható. Mindennél azonban majdnem fontosabb, hogy 300 millió ember él e birodalomban, akiknek nagyobbik fele nyomorúságban tengődik, tehát minden munkához és vállalkozáshoz az angolok rendelkezésére álló olcsó munkaerő. Ez a 300 millió ember igénytelenségében is hatalmas fogyasztó tömeg s mivel sok gazdag is akad közöttük, az angol ipar minden ága határtalan mértékben talál náluk piacot és elhelyezést; nem is szólva e nagy területen épülő út, vasút, kikötők, csatornák és középületek anyagszükségleteiről. Végül míg az angol lakosságú gyarmatok értékét erősen csökkenti az a körülmény, hogy azok maguk is kereskedni és ipart űzni, tehát az anyaállammal versenyezni akarnak; azonkívül azokat az elszakadástól való aggodalom miatt sem adóztatni, sem termelésre kényszeríteni nem lehet: addig Indiát az angol kormány úgy igazgatja, ahogy akarja és csak az emberi belátás, vagy jobb érzés korlátozza, mikor erőit és teljesítményeit igény be veszi.

Britannia sokat tett India felvirágoztatására, természetesen nem magáért Indiáért, hanem elsősorban azért, hogy az angol nép minél több hasznát lássa eme gyarmatának. Ebből a haszonból azonban bőven hull morzsa az indusok asztalára is és az éhhalál, valamint a különféle dögvészek leküzdésére tett intézkedéseiről, nemkülönben modern igazgatásáért és igazságszolgáltatásáért nagy hálaival tartozik a nép elnyomóinak. Erre a hála azonban nem építhetnek a hódítók. Ha tehát tudják is a hinduk, hogy ők egykor

mérhetetlen kincseik mellett éhenhaltak és piszokba fulladtak és magukra hagyatva ma is csak úgy járnának: mégis a természet megmásíthatatlan törvényei szerint irigységgel és gyűlölettel nézik a megszálló hatalmat és szívesen szabadulnának tőle, ha tudnának. Ámde nemcsak, hogy nem tudnak, hanem a rend és uralom fenntartása is oly kevés pénzbe és erőbe kerül Britannianak, amennyivel még otthon saját népe és faja között sem tudná a belső békét biztosítani. Honnan ered ez a kétségbeejtő gyengeség és tehetetlenség? A hinduk vallásából!

A hinduk vallása eredetileg az árja népek közös vallása volt, mely természetimádásban és a természet egyes tüneményeinek megismerésében és istenítésében nyilvánult. Ennek az ősvallásnak nem nagyon eltérő változatai megtalálhatók a görögök, rómaiak és germánok kereszténység előtt bírt vallásában. Maga a hindu, vagyis az ősvallás törzse elhagyta ezt a vallást és ahelyett, hogy magasabb erkölcsi, vagy szellemi irányban fejlődött volna, egy pokoli philosophia tekervényébe tévedett, természetesen nem ok és főleg cél nélkül.

Mikor az árják főtörzse Iránból Indiába nyomult és azt meghódította, mindjárt a temérdek zsákmány biztosítására gondolt és mivel nincs új dolog a nap alatt, már ők kitalálták erre a célra az örök békét, akárcsak 4-5 ezer év múlva a nagy- és kisantant diplomatái. Ők azonban az örök béke fogalmazását nem holmi szivárványszövetű népszövetségre bízták, hanem a papságra, amely annak törvényeit és szabályait igazi műérzéssel és utólréhetetlen szakértelemmel dolgozta ki és az ég változhatatlan oszlopaihoz erősítette. Ez az örök béke egyúttal a hinduk új vallása, melynek főbb, u. n. „igazságai” a következők:

A világban nincs más valóság, csak maga az Isten, Brahma. Brahma aluszik és álmodik: álma a világ, az ember, az állat, a növény és minden anyag. Mikor az álom Brahmából kipattan, akkor mint ember, és pedig először mint pap, azaz bramin jelenik meg. Mivel a bramin Isten első és egyenes leszármazottja, természetesen őt illeti meg minden jog és hatalom a világon. Mikor a bramin meghal, lelke egy katonába vándorol, akiből később egy földművesbe. A földműves halálában elhagyja a lélek az emberi németes állatokba költözik, amelyeknek első képviselője még emberi formát visel: ez a munkás, cseléd, szolga stb. A szolgából tovább vándorol a lélek először magasabb-, azután alsóbbrendű állatokba, azokból a növényekbe és végül az ásványokba. Az ásványból meg-

fordul és visszafelé halad ugyanazon az úton, mígnem megtér Istenhez, azaz belemerül Brahmába. Legnagyobb erény az emberben, ha elismeri Brahma kiömlésének eme rendjét és hódolattal eltelve megelégszik azzal a renddel és ranggal, amelyben született; ha nem vágyik felsőbb fokozatra és pl. a szolga nem követel olyan előnyöket és jogokat, amelyek csak a földmivest, vagy katonát illetik meg. Ha ezeket a vágyakat távol tudja magától tartani, akkor megjutalmaztatik: ami abban áll, hogy az állati vagy növényi megtestesülést valamely kellemesebb és szenvedés nélkül élő egyedben nyeri el. Ha azonban magasabb rendbe vágyik, vagy éppen annak elérésére kísérletet tesz, azaz fellázad: akkor utólóri a megérdemelt büntetés; lelke, amely talán felfelémenőben lett volna, visszafordul és oly állatba vándorol, amelyik sokat szenved, mint pl. egy víz-hordó szamár; vagy undorító, mint a dögbogár, vagy galandféreg. Hogy azonban a jámbor hinduban ilyen gondolatok ne támadhassanak, segítségére siet az egyház, amennyiben az ételre, italtra, - általában az életműködés minden mozzanatára annyi szabályt ír elő, hogy a hívő élete örökös figyelemben és rettegésben telik el, mert szinte lehetetlen, hogy valamelyik szabályt meg ne sértse, vagy át ne hágja; amikor aztán megint csak lelke visszafordulása fenyegeti, hacsak nem vezekel érte kellőképpen vagy – mivel ott sem élhet levegőből az Úr áhítatos szolgája – egy kellő értékű kegyes adománnyal meg nem váltja bűnét. Így aztán gondolkodni sincs ideje, meg pénze sem teheti felfuvalkodottá, mivel az egyház idejekorán elszedi tőle.

Nem kell élénk képzelő tehetség annak kitalálására, hogy a braminok a betörő árják papjainak és vezető embereinek utódai, míg az állati rendbe sorolt sudrák és páriák a leigázott őslakók gyermekei. Ilyen merev és gonosz társadalmi tagozódás mellett természetes, hogy a felső rendek megvetéssel és utálattal tekintenek az alsóbbakra, annyival is inkább, mert ezt az utálatot a vallás még ápolja, amennyiben az alsóbbrendűeket tisztátalanoknak nyilvánítja és a velük való érintkezést a felsőbbeknek megtiltja. Más oldalról azonban az alsóbbrendű ember bármily jámbor, hithű és bármennyire nem gondolkodik is; mégis feltámad lelkében akaratlanul is a félelem, irigység és gyűlölet a felsóbbrendűek ellen.

Ezt az államot és társadalmat, melynek minden tagját a kölcsönös gyűlölet és utálat hatotta át, Buddha szeretettel akarta megváltani. Mivel azonban azt egyenlő mértékben terjesztette ki az állatokra, növényekre, sőt ásványokra is: szeretete inkább

metafizikai és elméleti, mint emberi és valóságos. De volna bár Buddha szeretete a legistenibb, mégsem érte volna el vele célját; mert csak az erkölcsöket akarta megreformálni, anélkül, hogy a bajok igazi gyökerét, a bramanizmus alvó bálványát és annak kasztokban való látszólagos megjelenését érintette volna. A buddhizmus nem segített Indián, csak azt érte el, hogy az addigi négyes megosztáshoz még egy ötödik járult és általa a hindu nép még gyengébb és még nyomorultabb lett.

Hódításai útján végül az izlam is elért Indiába, ahol könnyű szerrel vett birtokába nagy területeket; sok millió hívőt is szerzett és a hindu nép tespedésébe eleinte némi izgalmat és életet öntött. Az izlam nem osztja meg az embereket; Isten fogalma és erkölcsi «Ivei is eléggé tiszták, de számokhoz és formákhoz köti az imádkozást és az ételre, italtra, egészség megóvására, valamint a ruházkodásra szabályokat állít, amivel lehúzza és bilincsekbe veri a lelket, mint minden vallás, amely a ceremóniáknak fontosságot tulajdonít. Az izlam mindenütt csak addig virágzott, míg hódított, tehát rabolt és rabszolgákkal dolgoztatott. Mihelyt azonban ezeknek vége, azonnal nyomorba süllyed a mozlím, mert a naponta hatszori imádkozás és ugyanannyi mosakodás állandóan a dzsámíához köti, tehát munkára, vagy tanulásra már nem marad ideje. Ehhez járul még az izlamnak az a sajátsága, hogy theokráciára törekszik, tehát a nemzeti és faji érzést elnyomni és kiirtani akarja: pedig itt minden elmélet hiábavaló és minden dogma tévedés. A történelem tanulságai, az izlam hanyatlása, a szocialisták és kommunisták kísérletei mind azt igazolják, hogy az ember csak a faji és nemzeti jelben lehet nagy, boldog és szabad.

Az izlam levette ugyan 80 millió hindu lelkéről a bramanizmus bilincseit, de csak azért, hogy a maga békóit rakja helyükbe; amelyek ha kissé könnyebbek is, mégis csak újabb megosztást és vele új tespedést és rothadást okozott Indiában. A többi hinduban nem volt erő, hogy egy idegen hódítóval szemben megállhassanak, de a mozlím egyenesen zsandárnak ajánlkozott amazok fékentartására és Britannia aggodalom nélkül fogadhatta őt zsoldjába és adhatott fegyvert kezébe, mert a fanatikus gyűlölet fajtestvérei iránt biztos kezességet nyújtott hűségéért és megbízhatóságáért.

Oly mérhetetlen kincs fekszik Indiában, hogy ha nem angolok, hanem osztrákok, vagy csehek birtokolnák e földet, már rég búcsút vett volna e két faj minden képviselője a munkától és csecsemőik is mint hófrátok, vagy államtitkárok húznák a fizetést

dupla működési pótlékkal *ad secula seculorum*. Az angol nemzet azonban oly emberségesen és nemesen gyakorolja uralmát, hogy semmit el nem visz onnan, amiért meg nem fizetne, vagy ellenértéket nem adna. Rá nézve nem egyéb India, mint olyan terület, ahol Britannia sűrű lakossága becsületes munkája számára teret és biztos jutalmat talál. De éppen ezért, mivel érzi, hogy neki rá feltétlenül szüksége van; másrészt mivel tudja, hogy hatalmával általános emberi szempontból vissza nem él: nagy elszántsággal ragaszkodik hozzá és minden fenyegetést, vagy éppen támadást nemcsak maga, hanem a civilizáció és Isten ellen való vétkeknek minősít, amelyet minden erővel visszaverni, sőt megelőzni igyekszik.

Britannia India védelmében inkább az utóbbi, mint az előbbi módszert alkalmazza. Ha lehetséges, nem várja be a támadást, hanem a valódi, vagy képzelt elragadni akarót már jóval előbb meglepi és úgy lesújtja, hogy hosszú időre elmegy a kedve az India kincseire való vágyakozástól. Az ilyen háborúk előidézésében és elintézésében olyan gyakorlatra tettek szert az angolok, amely bámulatra ragadhatja a legravaszabb államférfit is. Pedig eljárásuk nem is valami bonyolult, sőt nagyon is egyszerű és világos; mégis csodálatos, hogy Napóleonon kívül még senki sem vette észre kellő időben. Rendesen hadüzenetek történnék, ütközetek és háborúk folynak le, az ellenfelek félholtra verik egymást és csak akkor eszmélnek rá, hogy ők tulajdonképpen Angliáért és India biztosításáért harcoltak.

Az angolok legeredményesebb harci eszköze az ígéret, amelyet sohasem a magukéból, hanem mindig a máséból varázsolnak a derék és buzgó beugró elé. El kell ismerni, hogy az ilyen ígéreteket meg is tartják és sohasem maradnak adósok szövetségeseiknek. Ha azonban az ígéret nem volna eléggé csábító, belenyúlnak tárcájukba és nem fukarkodnak a pénzzel sem, amely eddig mindig gyümölcsöző befektetésnek bizonyult számukra. Mivel azonban mindig akadnak olyan emberek is, akiket sem pénzzel, sem ígérekkel megvásárolni nem lehet; akiknek „elveik” vannak és csak elvekkal nyerhetők meg: az angol diplomácia ebben sem szenved hiányt. A kiszemelt áldozatnak „botrányos és túrhetetlen közállapotai” rajzoltatnak a világ elé; feljajdulnak elnyomott népei és nemzetiségei; sírásuk, jajgatásuk betölti a földet, vagy legalább is az újságok hasábjait és az elvek embere kénytelen belátni, hogy itt igazán nincs más megoldás, minthogy az ilyen kulturátlan és erkölcstelen hatalom letöröltessék a térképről. Az angolok nagy

gondot fordítanak arra, hogy a háborút, melyet ők, vagy az ő érdekükben mások viselnek, az egész világ előtt népszerűvé tegyék és az erkölcsi győzelmet már a hadüzenet előtt megszerezzék. Bár mindez egyszerű és könnyen átlátható manőver, mégis csak az angol külügyi szolgálat hivatalnokai képesek létrehozni, akik sem nem bér-, sem nem szemszolgák, mint a legtöbb állam ilyen alkalmazottai, hanem végtelen becsvággal és faj szeretettel teljes hazafiak. Európában és Ázsiában 150 év óta kevés háború folyt, amely nem Indiáért, vagy India körül vívatott és ha sikerült is az angoloknak háborúikat másokkal viseltetniök, mégsem szabad gondolni, mintha ebben gyáva pun kalmárszellem vezette volna őket. Britannia szívesen átengedi másnak a győzelem dicsőségét, mert megható gonddal és szeretettel őrzi minden polgára életét: de a végső esetben, azaz ha másként nem megy, minden polgára kész fegyvert ragadni az állam érdekeiért.

Az angolok első komoly ellenfelei nem maguk a hinduk, hanem mint majdnem mindenütt, itt is a franciák voltak. Az angol kereskedőtársasággal egy időben ők is alapítottak Indiában ilyen társaságokat és igyekeztek az üzletet az angolok elől elhalászni. Mivel azonban ez nem sikerült, részint a hinduk bujtogatásával, részint nyílt támadással és fegyverrel próbálták őket onnan kiszorítani. De épen az ellenkezőjét érték el annak, amit akartak, mert a végén ők szorultak ki Indiából és cselszövényeikkel tulajdonképpen ők kényszerítették az angol kormányt India tényleges meghódítására.

Mikor a francia nemzet letépte magáról a fejedelmi, főúri és papi zsarnokság láncait; mikor a Pompadourok és Dubarryk pazarlásán és az udvar romlottságán felbőszülve, mint egy hosszan lenyűgözött és felszabadult vad paripa ficánkolt az állam, egyház és külviszony korlátain keresztül és rúgott fel minden törvényt, hitet és hagyományt: akkor az angolok voltak az elsők, akik Indiát és az indiai út biztonságát féltve, elébe vetették magukat az őrjöngőnek. Ezzel azonban, hogy a franciák belső ügyeibe avatkoztak, még inkább felbőszítették azokat és épen aggodalmukkal hozták létre, amit megelőzni és megghiúsítani akartak. Napoleon mindjárt észrevette, hol kell az angolokat megragadnia, hogy megfojthassa őket. Elzárta előlük az európai kikötőket; megszállta Egyiptomot, az Indiába vezető út legérzékenyebb pontját és nagy hajóhadat épített, hogy az Óceán uralmát elragadja tőlük. Ha e három terv közül csak egy is sikerül, Britannia sohasem emelkedik oda, ahol ma áll

és be kellett volna érnie olyan helyezéssel, amely területe és létszáma alapján megillette. Egy őzjögő nagy nemzet összes erőinek végső megfeszítésével és egy még soha nem látott lángész vezérlésével szemben Nelson és Britannia minden polgára megtette ugyan kötelességét, de mit ért volna az, ha államférfiai a franciák ellen fel nem keltik és 25 éven át ébren nem tartják az európai uralkodók félelmét, irigységét, féltékenységét és bosszúját!

Moszkva felgyújtását ünnepelhetik az oroszok, Lipsét az osztrákok és Waterlót a poroszok: illesztgethetik és fűzőgethetik történetükbe a nagy harcok dicsőségeinek lapjait: de bizonyos, hogy azokban a küzdelmekben mindannyian India biztosításáért és Britannia hatalmának növeléséért véreztek és nekik a végén a kétes értékű dicsőségen kívül csak a devalváció és az adósságok özöne maradt meg emlékül.

Ó mily rövidlátók az emberek! A három császár ugyancsak forgolódhatott sírjában, ha 103 év múlva látta a túlvilágból, hogy az angolok miként fizetnek utódaiknak ama 25 év annyi kínjáért és áldozatáért.

A Napoleon bukását követő 30 esztendőt a szárazföldi hatalmak a nagy kimerülés következtében mintegy félálomban töltötték. Anglia azonban, mivel földje a háborútól megkíméltetett és Waterlót kivéve egy véres ütközetben sem vett részt, kereskedelme pedig az egész idő alatt virult és nagy haszonnal dolgozott, – a háború után nagy föllendülés és gazdagodás korszakát élte. A kevéssel előbb feltalált gőzhajó, vasút és kőszén felhasználásával szinte utólérhetetlen előnyt szerzett a többi hatalommal szemben és nem nagy erőlködésébe került, hogy Gibraltárt, Máltát, Ádent, Fokvárost és Singaport elfoglalva, gyarmatait tetszése szerint nagyobbítsa és a tengereket korlátlanul uralja.

A szárazföldi hatalmak csak 48 felé kezdtek ébredezni. Oroszország önértetét és becsvágyát felkeltette a magyar szabadságharc könnyű leverése; nyújtózkodni, hódítani és mindenek felett az Óceánra kijutni szeretett volna. A Fekete tengeren hajóhadat, várakat és kikötőket épített; ügynökei megjelentek a szláv és egyéb görögkeleti vallású népeknél; szíve elkezdett értük érezni, dobogni és talán már tettekre is került volna a sor, ha Britannia mindezt nem látta és nem figyelte volna. Oroszország ezen mozgolódásával közvetlenül nem fenyegette Angliát, illetőleg Indiát; de a Dardanellák veszélyeztetését az angolok mégis Suez és India ellen való támadásnak tekintették. Megkezdődött tehát a toll- és szóharc

Oroszország, mint minden szabadság, jog, haladás és demokrácia született ellensége ellen: mígnem 1854-ben az angol hajóhad francia, olasz és török seregeket rakott a krími partokra és mialatt Ausztria Moldvába vonult és Konstantinápolyt oldalról biztosította, a hajóágyúk agyonbombázták, az egyesült seregek pedig megrohanták és bevették Sebastopolt, ami által Oroszország kényszerítetett, hogy az Óceán elérésére és szláv rokonai felszabadítására irányuló tevékenységét kedvezőbb időkre halassza.

Miután a cár tudatára ébredt, hogy Anglia minden lépésére az egész világot mozgósítja ellene: olyan pillanatra lesett, amikor ez a mozgósítás lehetetlen lesz, amely nemsokára el is érkezett. Az európai hatalmak ugyanis 1859, 64, 66 és 70-71-ben véres háborúkat viselvén, feltételezhető volt róluk, hogy hamarosan nem lesznek hajlandók idegen érdekekért és hangzatos jelszavakért hadi kalandokba bocsátkozni. Oroszország tehát 1876-ban érkezettnek vélte az időt a szlávok és görögkeletiek felszabadítására, Valójában azonban a Balkán és Konstantinápoly meghódítására. Britannia most csakugyan képtelen volt arra, hogy a cár ellen koalíciót szervezzen; de szerencséjére a törökök oly elszántan és szívósan harcoltak, hogy az orosz sereg bár végül győzött, de teljesen kimerülten érkezett Konstantinápoly elé és az angol hajóhad pusztja megjelenésére megállt és visszafordult. A berlini kongresszus azután segítette megvalósítani Oroszország célját, a szlávok felszabadítását, amennyiben biztosította Bulgária, Szerbia és Románia függetlenségét – Oroszország ellen.

A cári diplomácia ezek után belátta, hogy a Balkánon és a Földközi tengeren hiába kísérletezik, mert ott Angliával és most már nemcsak Ausztriával, hanem az egész hármasszövetséggel szemben találja magát. Keletáziába fordult tehát, hogy ott fagymentes kikötőt és Szibéria végtelen gazdagságának utat és piacot szerezzen. Azonban tévedett mikor azt hitte, hogy ott kevésbé ütközik Anglia érdekeibe. Egy olyan mérhetetlen és legyőzhetetlen szárazföldi hatalom, mint Oroszország, ha kijut a tengerre, ott is győzhetetlenné válik; mert bármennyi hajóját süllyesztik is el, kimeríthetetlen anyagából mindig tud újat teremteni. Ezt nem tűri Anglia addig, amíg látja, hogy képes megakadályozni. Tehát megakadályozta. A japánok 1904-ben, mielőtt az oroszok kiépítették volna Mandzsúriába vezető vasutaikat, hadüzenet nélkül megtámadták Port-Arthurt és egy évi erős küzdelem után visszanyomták Oroszországot a fagymentes tengerpart öbleiből.

A japán-orosz háborúba Anglia láthatóan nem avatkozott ugyan bele, mert arra ezúttal nem volt szükség: de hogy ez a háború az övé is volt és Japán az ő érdekében is harcolt; világosan kimutatta, mikor utána Japánnal nyíltan szövetséget kötött, hogy Oroszország bosszúra ne gondolhasson és vasutai kiépítése után Japántól a győzelem gyümölcseit vissza ne ragadhatta.

Az orosz egyike a föld legjobb és legjámborabb népeinek, de éppen ezért lelketlen és gonosz egyének könnyen föléje emelkedtek és tartják rajta az uralmat több évszázad óta. Maga az orosz nép által lakott terület bőven elegendő volna, hogy rajta a nemzet beláthatatlan időkig nagy bőségben és jólétben éldegéljen, uralkodói és arisztokratái azonban ezen cél elérésére egyáltalában nem törekedtek, hanem mindig újabb hódításokra gondoltak és az egész világ leigázásáról álmodoztak. Szinte hagyományá fejlődött náluk, hogy az orosz birodalomnak minden tíz esztendőben egy országot el kell nyelnie. Sokszor kísérleteztek – és nem is eredmény nélkül – nyugat felé is; de mivel erre a terjeszkedés erős akadályokba ütközött, inkább kelet és dél felé haladtak hódításaikban. Az angol államférfiak látták, hogy Ázsiában nincs olyan hatalom, amely véglegesen feltartóztathatná őket és előbb-utóbb elérkeznek India határára, vagy ami egyenlő veszedelmet jelent, a Földközi tenger partjára. Kína, Tibet, Afganisztán, Persia és Törökország biztos zsákmánya volt az orosz autokráciának, ha Britannia föl nem tartóztatja, vagy meg nem előzi. A megelőzéssel azonban, bár gondviselészerű munkát végzett és az emberiséget a barbárizmustól mentette meg, nagy hódításokra és érdekszférája végtelen kiterjesztésére kellett magát elszánnia; amivel azonban megmozgatta az egész világ rendjét, fölforgatta nyugalmát és rengeteg vérontást, nyomorúságot idézett elő.

Ezen országokért folyt tehát az élet-halál küzdelem Britannia és Oroszország között több, mint száz év óta a legtöbb helyen titokban, kézalatt és a kulisszák mögött: csak mivel Törökország legközelebb feküdt mindkét vetélytárshoz és hadászatiilag legfontosabb is volt, azért nyilvánult itt többször külső kitérésekben és nyílt összeütközésekben is. Ezen államok tudatlanságuk és kultúrátlanságuk miatt nagy kiterjedésük és néptömegeik dacára erőtlenek és úgyszólván teljesen védtelenek. Britannia úgy is tekinti őket, mint jogos örökségét, de hozzájuk való viszonyát úgy alakítja és mutatja, amint az okosság, azaz érdeke időnként követeli. Törökország katonailag legerősebb volt ezen ütköző államok között,

de hogy mennyit érhetett az ő ereje is, a felől nem lehetett kétségben, akinek módjában állt állapotát csak némileg is megtekinteni.

1907. január havában voltam először Törökországban. Hajnali 4 órakor a boszniai Csajnica határközség postahivatala előtt útra-készen állt a postakocsi. Hátul egy külső ülésen két 25-ös losonci baka töltött fegyverrel helyezkedett el; elől a bakon a kocsis és postás, u. n. kalauz ült, én pedig a kocsi derekában a csomagok között foglaltam helyet. Egy káplár (tizedes) három bakával lépett hozzánk, megtöltötte a fegyvereket és jelentette a kalauznak, hogy ő embereivel most már útnak indul. A postás mégegyszer körülnézett a zsákok és csomagok között, megtapogatta a szíjjakat és hevedereket, hogy elég feszesen szorítják-e a tetőn és bent elrendezett küldeményeket; azután kiadta a kocsisnak a parancsot: előre! Amint elhagytuk a falu utolsó házát, egy nagy erdőbe fordultunk be, mely ott a határ mentén jobbra és balra nagy messziségben húzódik. Sűrű köd takarta el a hegyoldalt, amelyen folyton emelkedő vonalban tekeregve haladtunk. A hajnal derengése még nem ért el hozzánk és a nagy ágas-bogos fenyők árnyai az eget és földet még sötétebbé és láthatatlanabbá tették volna, ha a mindent betakaró hó némi világosságot nem áraszt körülöttünk. Egy-egy fordulónál elibénk toppant a négy baka, azután egy gyalogösvényen ismét eltűnt a sűrűségben. Így baktattunk több mint két óra hosszan át, inkább a lovak, mint a kocsis és kalauz tájékozó képességében bízva: míg végre elértük a hegygerincet, mely határvonalat képezett Bosznia és Törökország között. Ettől nem messze kijutottunk az erdőből; a kocsi megállt, a kalauz leugrott és fagytól megémbereedett ujjait dörgölve mondta: Metalka!

Nagynehezen én is kibontakoztam pokrócaimból, leereszkedtem a földre és kíváncsian tekintetem szét, ha valami ujat és érdeket látnék az ozmánok földjén. Egy vastagorrú, sötétbarna arcú, zömök katona állt hozzánk közel egy kopott faköponyeg előtt. Azaz bocsánat, dehogy állt! Táncolt és szaporán cifrázta a csüldüngülüt, akárcsak megboldogult Kozma László barátom valamikor a diák-tanyán. Csakhogy barátom mindig jókedvében járta el a székelyek eme nemzeti táncát, török atyámfia azonban kényszerűségből fanyalodott rá és némi meleget kívánt általa önmagából kicsiholni: amit 20 fokos hideg mellett meg is lehetett érteni, különösen ha az ember ruhájának hiányait és fogyatékoságait figyelembe vette. Csupasz lábán afféle papucsszerű cipő volt ugyan, de bokáig sem ért és mikor tipegett benne, csakúgy szotyogott és kaffogott bő

volta miatt. Nem is lábához, vagy az időjáráshoz szabták azt tulajdonképpen, hanem a Korán igazságaihoz: földolog lévén, hogy az imádkozásnál könnyen le lehessen rúgni és épen olyan fáradság és haladék nélkül felrántani. Nadrágszára nem fedte lába fejét és nem ért össze a cipővel, hanem felette jó távol rojtosan és rongyosan csüngött alá: bokája környéke tehát takaró nélkül dacolt a hideggel. Köpönyege fent nem zárt eléggé, sőt alatta blúza sem, úgy hogy nyaka és melle eleje egészen kilátszott, bizonyoságot tévén arról is, hogy fehérmemű egyáltalán nem rejtőzködik alatta. Egész gúnyája annyira viseltnek és kopottnak látszott, hogy a szél tettszése szerint fújdogálhatott lukacsain keresztül és valóban csoda volt, hogy az a szegény ember abban a dermesztő hidegben csonttá nem fagyott. Egy nagy bögre forró teát készítettem a kintinban dupla cukorral és tripla rummal; odaküldtem a szerencsétlenhez, s míg ő azt boldogan szürcsölgette és hálásan szalutálgatott felém, beültem a kocsiba és elindultunk Plevje felé.

Utunk most már inkább lejtőn lefelé vezetett, azért lovaink többször ügetésbe kezdtek és az őrjáratot megelőzték, sőt el is hagyták. Csakhamar azonban más katonákkal találkoztunk, amiből kinyilvánult, hogy a postát errefelé már több katonai osztag őrizte. A vidék dombos, lankás emelkedésekből és mélyedésekből állt s rajta a láthatár peremén álló magas hegyekig sem fa, sem község nem volt látható. Az úton kocsinkon és a katonákon kívül senki sem járt és az egész nap folyamán csak egyszer láttunk egy odavaló embert, ki vállán egy hosszúcsövű és ezüsttel gazdagon kivert agyú puskával és tüszőjében egy pisztollyal és egy nagy késsel méltóságteljesen lépkedett nem az úton, hanem az avaros, kavicsos mezőn az úton keresztül valahová torony iránt. Reá tekintve kezdtem érteni az őrjáratok jelentőségét. Egy mélyedésben 3-400 lépésre az úttól néhány alacsony házikó tünedezett elő. Ablak a külvilág felé egyikén sem volt, ami arra mutatott, hogy lakóik nem kívánják a kilátást élvezni. Hallottam azonban, hogy ezek az emberek nem annyira a nap, mint inkább valamely idegen jövevény betekintésétől tartanak, aki este, vagy éjjel belöhetne és be is löne az ablakon, ha ilyen a külső falban volna. Mindegyik ház magas kőfallal volt kerítve, amiért az ellenség csak szabályszerű ostrom után juthatott be a portára, amit a házbéliek természetesen nem néztek volna ölbe tett kezekkel. Az egyik udvaron, a kerítés mögül egy kisebbszerű búzaasztag emelkedett ki, ami – január lévén – különösnek tetszett előttem. Megtudtam azonban, hogy ez nem lusta-

ság jele, amelyre szintén nem ok nélkül lehetne gondolni, hanem védelmi intézkedés a több oldalról fenyegető elemelés ellen. A szandzsáki lakos ugyanis, ha gabonát egyáltalában termel, mindig csak egy heti élelemre valót csépel ki belőle; mert ha nem így jár el, az időnként megjelenő adószedő, vagy a földesúr irtalmatlanul elviszi, amennyit kicsépelve talál. A gabonát ott nem viszik malomba, hanem, mint 100 évvel ezelőtt még nálunk is szokásban volt – kiki a maga által készített kődarálón zúzza szét és kor-pástul együtt gyúrja kenyérré.

Napnyugtakor érkezünk Plevjére, mely az u. n. Novipazári Szandzsák egyik kicsiny, de katonai szempontból akkor fontos községe volt. Ez a török tartomány Macedóniából mint keskeny ék nyúlik fel Szerbia és Montenegró között Bosznia határáig. Csapatink 1878-ban Bosznia megszállása után ide is behatoltak, anélkül azonban, hogy a török állam fennhatóságát bármily mértékben is érintették volna, Négy községben tartottunk helyőrséget, melyeknek - nyílt bevallás szerint – egyéb rendeltetésük nem volt, minthogy pusztá jelenlétükkel akadályozzák a szerbeket és montenegróiakat az egyesülésre való törekvésben. Volt azonban Bécsben, főleg a klerikális tábor és a nagyipar körében – sok olyan politikus, aki ebből az archimedesi pontból remélte és akarta a Balkán nyugati felét Szerbiával, Montenegróval, Albániával és Szalonikival együtt a jövőbeli Nagy-Ausztriához kapcsolni. Ott levő katonáink létszáma 2-3 ezerre rúgott és egy hegyi dandár keretében nyert egységet, melynek fele magával a dandárparancsnokkal együtt Plevje felvégén barakkszerű épületekben táborozott. A falu alvégén a törökök tartottak – papíroson – ugyanakkora haderőt egy pasa vezérlete alatt, aki egyúttal a kerület politikai, vagy közigazgatási feje is volt.

Természetesen nem a mi katonáinkra, hanem a törökökre voltam kíváncsi és alig vártam a reggelt, hogy megtekinthessem őket. A falu főutcája már a délelőtti órákban tele volt ögyelgő katonákkal, akik épen úgy néztek ki, mint az az egy, akit Metalkán az őrhelyen láttam. Tisztjeik, akiknek ruhája alig különbözött az övékétől, részben közöttük járkáltak, részben az igénytelen üzletekben ültek és a kereskedőkkel beszélgettek. Maga a török laktanya fehérre meszelt és tiszta volt ugyan, de oly kicsinynek látszott, hogy mi abban nem fél dandárt, de 2-3 századot sem tudtunk volna elhelyezni. Nem is lehetett neki más rendeltetése, minthogy éjjeli menedékhelyet nyújtson a katonáknak, akik sózott heringek módjára feküdtek – természetesen ruhástul – az egye-

düli bútorzatot képező deszkapricsen. A laktanya és udvara üresen állt, ellenben mellette a mezőn fogócskát játszottak a katonák, így töltötték az időt, melyben sokkal inkább bővelkedtek, mint hadi felszerelésben. Élelmet napjában csak egyszer kaptak: igaz, hogy akkor bőségesen, de minden változatosság nélkül mindig ugyanazt. Adó címén requiráltak a környéken kecskéket, vagy birkákat; a kereskedőktől ugyanígy rizst. Ezt a két „fogást” aztán összefőzték egy bográcsban, azt körülülték a földön keresztbevetett lábakkal és marokkal szedegették az ételt mindaddig, míg a bogrács fenekére nem értek. Zsoldot, azaz pénzt a tisztek is ritkán láttak, a katonák talán soha. Kenyérrel szó sem esett, mert a legtöbben nem is ismerték. Tanulni és gyakorlatozni nem igen kellett, mert a szolgálati idő 7 évig tartott, amely alatt unalomból is elsajátíthatták azt a keveset, amit egy török vitéznek tudnia szükséges volt. Láttam azonban köztük olyan korosabb egyéneket is, akik régen túlhaladtak a tényleges szolgálat korhatárán. Ezek nem önként szolgáltak tovább, hanem a fölmentettek helyett tartattak vissza. Kéz alatt ugyanis a 7 év letelte előtt is bármikor megszabadulhatott az, aki néhány török fontot feltudott hozni mentségül. Ilyenek elég sokan lehettek, mert a létszám a visszatartások dacára is feltűnően alacsony volt és alig láttam ott 4-500 embert, holott a csapatkereteket tekintve, legalább kétszer annyinak kellett volna lennie. A laktanyánál véget ért az utca, sőt az út is. Azontúl már ép oly kietlen pusztaság következett, mint amelyen Plevjéig utaztam. Ezen a pusztaságon a járókelők vagy a legegyszerűsebb irányt választották, vagy azt, amerre reményük volt, hogy másokkal nem találkoznak. Utakra már csak azért sem volt szükségük, mer nem igen rendelkeztek olyan holmival, amelyet vállon, vagy lóháton el nem tudtak volna szállítani. Ruháját kiki maga készítette szőrből, bőrből és gyapjúból; élelmét pedig a kecske és juh szolgáltatja tejével és húásával. Pénzt ritkán látott a török alattvaló, de könnyen is elélt nélküle és ha lopott, rabolt, vagy egyéb úri módon keresett néhány piaszt: azon puskaport vásárolt, vagy felesége és leánya nyakláncába illesztette a többi családi ékszer közé.

Azután levelet akartam küldeni ismerőseimnek – érdekesség okából Törökországon, Sztambulon keresztül. Az európai hatalmak akkoriban nem bíztak a török postában, azért a nagyobb városokban saját postát tartottak. Én azonban csupa rokoni szeretetből pártoltam a turániak intézményeit és a török postára vittem leveleimet.

Egy öreg, de élénk, fűrge férfit találtam a „hivatalban”, melynek egész felszerelése egy nagyon régi tulipános ládából állt. Az öreg arcán és fején kardvágások és lőtt sebek nyomai voltak láthatók, ami arra mutatott, hogy több csatában és verekedésben vett részt valamikor. Dereán szíjövet viselt, melynek lukacsából köröskörül Mauser-töltények kukucsáltak elő. Kíváncsi voltam, mely cél érdekében hord egy Ottoman császári postamester ruháján töltényeket. Tán csak nem a tulipános ládát fenyegeti veszedelem?! Az öreg megnyugtatóan, hogy a ládában néhány bélyegen és elvéve feladott egy-két levélen kívül soha sincs semmi; de ő főleg, vagy mellesleg járási csendőrparancsnok is és mint ilyennek ugyancsak szüksége van a töltényekre. Leültetett a ládára s míg ő az ablakmélyedésbe támaszkodott, nagyon nyájasan és barátságosan beszélgetett velem szerbül, amely nyelvet mindketten egyformán törtük kerékbe. „Tudja, hogy a magyarok rokonságban vannak a törökökkel; ismeri a magyar és osztrák katonák között levő különbséget; sajnálja, hogy éppen csehek vannak Plevjén, akikkel ritkán érintkezik, míg a magyarokkal mindig barátságot tartott.

Megvásároltam a bélyegeket, ráragasztottam a levelekre, amelyeket az öreg gondjaira bízam. Ő megígérte, hogy legközelebbi útja alkalmával elviszi a láda tartalmát a legközelebbi állomás postájára és a próféta szakállára fogadkozva biztosított, hogy az ő szállítmányát baj nem éri. Nálunk ugyan abban a korban a szakái már nem tekintett sem ingó, sem ingatlan biztosítéknak, de én vakon bízam benne és még ma húsz év múltán is türelemmel várom leveleim megérkezését.

Mióta Európa művelt nemzetei expedíciókat szerveztek és küldtek Ázsia, Afrika és Délamerika belsejébe, hogy a vad és kezdetleges állapotban élő emberek életviszonyaiból az emberiség öskultúráját, ennek fejlődési fokozatait és törvényeit megállapítsák: addig Európában a 20-ik század elején még fennállt egy – legalább a térképen nagyhatalom, melynek kultúrája a máshol gyártott pusztát leszámítva évezredekkel maradt Úr, Babilon, Ninive és Luxor mögött. Törökország legnagyobb részében 1907-ben nem volt út, vasút, posta, orvos, iskola és telekkönyv. Életét és vagyonát csak az tartotta biztosítottnak, aki azt a maga erejével megtudta védeni. A föld hűbérese nem dolgozott azért, mert úrnak érezte magát, a jobbágy pedig azért, mert a termést úgy is elrabolták volna tőle. A városok és községek látótávolából általában, egyes vidékeken pedig teljesen kiirtották az erdőt az utolsó fáig, hogy a rablók bűvő-

helyet ne találjanak. Ezzel az erdőirtással azonban csak a föld el-karsztosítását és pusztulását érték el, mivel a rablók nem külön bandát, vagy társaságot képeztek, hanem alkalmilag a legtöbb polgár ezt a foglalkozást űzte.

Rousseau, a francia forradalmat megelőző korszak divatos és népszerű írója minden rend és törvény megszüntetését és az emberi indulatok szabadra eresztését tanácsolta kortársainak. Az ő talál-mánya minden idők felforgatóinak eme jelszava: a föld senkié, a gyümölcs mindenkié. A török kormányzat testet és lelket adott ennek az elvnek; mert mikor minden föld tulajdonjogát a szultánra ruházta, ugyanakkor gazdátlanná tette az egész birodalom területét. Ezzel a nihilizmussal azonban bebizonyította, hogy az ilyen senki földje gyümölcsöt nem terem és éhenvesznek, akik a „mindenki gyümölcséből” akarnak jóllakni.

Aki ezt a Törökországot nem látta, az nehezen tudja maga elé képzelni hazánk 16-17-ik századbeli állapotát. Borzasztó el-gondolni is, mit szenvedtek őseink, mikor ezt a rendszert 150 évig túrniök kellett. Természetes, hogy nem nyugodtak bele, folyton harcoltak ellene és utoljára inkább felőrlődtek és elpusztultak, sem-hogy megalkudni képesek lettek volna vele.

A török hatalom sohasem volt oly szilárd és erős, amilyenek a történetírók festették és amilyenek a szomszéd népek, vagy kor-mányok hitték. Egyedüli előnye az akkori Európával szemben abban állt, hogy egy fej és tekintély alatt szervezett egységet képezett, amelyet míg rabolni és zsákmányolni tudott; belső, széthúzó erők nem gyengítettek és bomlasztottak. Vele szemben eleinte az ener-vált és züllött görög császárság állt, melyet csak 200 év alatt tudott teljesen elpusztítani és fölélni. Úgy a görögök, mint hazánk ellen Genua, Velence és Franciaország segítette, de az oláh és szerb is nem egyszer tolta szekerét. Nálunk Hunyadi János ismerte fel iga-zán a török előnyomulás veszedelmét, de ugyancsak ő volt az is, aki felfedezte és látta e hatalom gyengéit és sohasem félt, vagy habozott bármily kis haderővel is megtámadni. Ő meg volt győ-ződve és igaza is volt, hogy a törököt Magyarország a maga ere-jével is összezúzhatja, vagy Ázsiába visszaűzheti, de terveit, számí-tásait és intézkedéseit megghiúsította a király tehetetlensége és a főurak önzése, akik miatt képtelen volt a nemzet egész erejét, sőt annak még tekintélyesebb részét is mozgásba hozni és a mérlegbe vetni. Mohácsnál francia tüzérség lőtte halomra a magyar sereget, utána pedig a Habsburg ház trónkövetelése és az abból eredő

nemzeti megosztás támogatta a törököt a magyar faj irtásában. Azok a magyar főurak, akik azért egyengették a Habsburgok útját a magyar koronához, mert segítségükkel a törököt kivenni remélték, – rettenetesen tévedtek. Természetellenes, tehát lehetetlen és erkölcstelen feltételből indultak ki és az eredmény nem lehetett más, mint ami tényleg bekövetkezett: a magyar faj 400 éves elnyomatása és szenvedése. De így jár és így is kell járnia minden népnek, amely elveszti önmagába vetett hitét és idegenek kezébe helyezi sorsát. Két testre nem lehet egy fejet illeszteni és ép oly lehetetlen, hogy egy német ember a szó nemes, erkölcsi és igaz értelmében magyar király lehessen. A nagy német faj nem szorult a kis magyar örök támogatására, de még kevésbé vállalkozhatott ennek állandó védelmezésére. A német nemzet Magyarországot csak gátnak, vagy ártnak használhatta a keletről hömpölygő tatár és török áradat ellen; vagy mikor ez a veszély megszűnt, – gyarmatnak – e fogalom minden következményeinek kifejtésével. A Habsburgok lényegében nem változtathattak ezen a helyzeten, nem táplálhattak más érzéseket, mint amilyent III. Henrik és Bábenbergi Frigyes mutatott a magyarokkal szemben. A koronázás és a magyar királyi cím csak egy új hadicselt jelentett, melynek segítségével ezek elérték azt, ami amazoknak nem sikerült: néhány kapzsi, vagy rövidlátó, esetleg jóhiszemű főúr révén Magyarország meghódítását.

A német birodalomnak és annak mindenkori fejének – tekintet nélkül arra, hogy milyen egyéb címeket viselt és fogadalmakat tett – nem volt fontos, hogy a török meddig fojtogatta a magyart; hanem inkább az, hogy ebbe az öldöklésbe lehetőleg mindketten belepusztuljanak. Ez a cél vörös fonálként húzódik és mindenütt felismerhető a Habsburgok törökellenes hadműveletein. 1541-ben Ferdinánd Budát ostromolta, míg Izabella védte: de rögtön elvonult, mihelyt a török sereg odaérkezett. Az ostromlott várak felmentésére a Habsburg uralkodók egyetlen esetben sem tettek egy lépést sem, hanem nyugodtan nézték, amint a sok hős és vitéz magyar életét céltalanul feláldozta. Miksa nagy serege Győrből leste Szigetvár pusztulását, Montecuculli pedig a Dráva bal partjáról tétlenül nézte a jobb parton fekvő Zerinvár bevételét és a magyar-horvát őrség feikoncolását. A távoli és félreeső Erdélybe a császári hadak sokszor ellátogattak, holott azt Magyarország nélkül úgysem tarthatták volna; ellenben ugyanakkor a közeli Buda felmentésére, vagy elfoglalására kísérletet sem tettek.

II. Ferdinánd a Magyarországból toborzott katonákat a németországi vallásháborúkban használta fel és például Magdeburg lakosait horvátok gyilkolták le ugyanakkor, mikor a török tetszése szerint terjesztette ki foglalásait a magyar és horvát vármegyékre. A Habsburg ház csak akkor lépett fel komolyan a török hatalom ellen, amikor ez Magyarországon már nem talált zsákmányt és Bécsset, Ausztriát fenyegette: ekkor azonban úgy verte és addig űzte, ahogy és ameddig akarta. A német császárok szörnyen vágytak Magyarország birtoklására, de csak magyarok nélkül és a török által elnéptelentett területre ugyancsak siettek német, szerb, horvát, tót, oláh és francia lakosságot telepíteni, hogy a magyarok valaha meg ne szállhassák és be ne népesíthessék azokat.

A 17-ik század végéig a török hatalom csak a megoszlott és meghasonlott magyar nemzettel viselt komoly háborút; akkor leerült igazán szembe először egy rendes, egységes európai hatalommal, a Habsburg házzal, amely átvette a Száván és a délkeleti Kárpátokon; ellene határőrséget szervezett, azután alig törődött vele, mivel Franciaország hódítási vágya és Poroszország hegemoniára való törekvése figyelmét nyugat felé irányította.

A 18-ik században az akkor ébredező Oroszország támadt a törökre, elvette a Fekete tenger északi partján fekvő birtokait és Balkán félszigetre korlátozta európai uralmát. Oroszország azonban nem sokáig elégedett meg ezen hódításaival; a Balkánra, sőt ázsiai Törökországra is kinyújtotta karjait, amivel a 19-ik század elején felkeltette Britannia figyelmét és benne Törökországnak új, hatalmas szövetségest szerzett. Britannia egészen másként támogatta a török hatalmat, mint előző jóakarói. Nyíltan és kimondottan védte és mellette állt, valóságban azonban folyton gyengítésén és szétzüllesztésén munkálkodott. Így a görög szabadságharcban egy állítólag eltévedt török golyó elegendő ok lett arra, hogy az angol hajóhad a görögök mellé álljon és győzelmüket biztosítsa; az Oroszország ellen vívott háborúk folytán támadt államcsődöt pedig arra használta fel, hogy a többi európai állam közreműködésével Törökországot pénzügyi gyámság alá helyezze és minden mozgását, tehát honvédelmét is megnehezítse. Az angol nemzet már régen magáénak tekintette a török birodalmat és csak azért nem szállta meg, mert így nem került pénzébe és mégis céljai szolgálatába tudta állítani. A török katona Oroszország ellen mindig készséges eszköze volt, ingyen harcolt és vérzett; holott ha a török állam ellen nyíltan fellép, az angol népnek magának kellett

volna Indiát Oroszország ellen megvédenie. Megszállás esetén az angolok Törökországot nem hagyhatták volna elmaradt állapotban, ami sok pénzbe került – és sohasem térült volna meg; mert a török birodalom legnagyobb része hegyes, köves, sivatagos és eléggé szegény természeti kincsekben. Ezenkívül Britannia megszállás nélkül a világ előtt a gyengék védnökét és az önzetlenség bajnokát játszhatta; míg ellenkező esetben Oroszország és esetleges szövetségesei vehették volna fel ugyanezt az álarcot. Gondoskodott azonban róla, hogy amikor szüksége lesz Törökország valamelyik részére, mindig legyen kéznél ürügy és alkalom a beavatkozásra és foglalásra. A krími háború idején Egyptom, amely a század elején Törökországgal szemben kivívta függetlenségét, minthogy angol érdek kívánta, kénytelen volt elismerni a szultán főhatóságát és csapatokat küldeni segítségére: a szuezi csatorna építésekor és utána azonban Egyptom már mint önálló állam ismertetik el az építést végeztető érdekeltségben, de csak azért, hogy Britannia a csatorna részvények többségét tőle megvásárolhassa és nemsokára magát Egyptomot is a Törökország ellen való támadó szándék lát-szata nélkül elfoglalhassa. 1882-ben zendülés támadt Alexandriában, amelyben mivel angol polgárokat is bántalmaztak, az angol hajóhad bombázta e várost. A bombázás előtt a gazdagok elmenekültek, a szegények pedig az alkalmat felhasználva, fosztogatták az elhagyott palotákat. A fosztogatók megfélemezésének jelszava alatt angol gyalogság szállt partra és elfoglalta Alexandriát, utána pedig az egész Egyptomot. Britannia az új országot nem kebelezte be, sőt gyarmatává sem tette, hanem csak „védnökségét” vállalta. Igaz, hogy erre senki sem kérte, de annál nagyobb becsvággal és buzgalommal látta el ebbeli tisztét, amennyiben „Egyptom számára” még hódításokra is vállalkozott, mikor Sudánt és a szuezi csatorna keleti partvidékét, a Sinai félszigetet, e védnökölt királysághoz csatolta. Ezen hódításokkal a Nilus-völgy egész gazdagsága, de egyúttal a szuezi csatorna és a Vörös tenger is teljesen angol uralom alá került és így az Indiába vezető közelebbi tengeri út most már egymásba fonódó hatalmas láncszemekkel végleg és tökéletesen biztosított.

Minthogy azonban nem lehet teljes boldogság a nap alatt; alig fejezte be a brit kormány hihetetlen nagy elmével, ügyességgel és ép oly kevés pénz- és véráldozattal megépített művét: mikor egyszerre egész eddigi munkája kérdésessé és bizonytalanná vált az által, hogy Oroszország turkesztáni vasutait kiépítette, amelye-

ken rövid idő alatt akkora haderőt dobhat Perzsia és Afganisztán határára, amekkorát Britannia tengeren sohasem képes odaszállítani. Vasutat kellett tehát neki is arra építenie Beirut és Karatsi között Sirián, Mesopotánián és Persian keresztül nem India kincseinek, hanem hadseregének szállítására és ellátására. De hogyan? Egyedül csak Törökország teljes megsemmisítésével!

Ha a szultán kénytelen-kelletlen elnázta Egyptom, Ciprus és Aden elszakítását; Arábia és Siria megmentésére, hol a szent városok vannak, bizonyára minden erejét latbavetette volna. Különben is annyira tisztában volt már a török kormány Britannia módszereivel és terveivel, hogy a régi játékot többé nem engedte volna magával folytatni. Az ifjútörök lázadás idején már hiába ajánlottak fel az angolok a szultánnak hajóikon menedéket, Abdul Hamid visszautasította azt és életét is inkább kockára tette, semhogy a már jól ismert angol diplomáciának lehetőséget adjon a török ügyekbe való avatkozásra. Az ifjútörök párt pedig éppen meg volt győződve, hogy hazájának Britannia a legnagyobb és halálos ellensége, azért sietve keresett védelmet egy nagy és erős hatalom árnyékában, amelyet meg is talált Németországban.

Németország 1871-ig nem volt, csak német nép, mely Európa közepét megszállva, kétezer éven át törzsekre szakadozva vergődött, küzdött és harcolt hol szomszédaival, hol a pápával, de legtöbb esetben önmagával. Nagy földrajzi kiterjedés, természetes határok hiánya és földje felületének nagy változatossága kedvezett a törzsi tagozódásnak, azért nem fejlődött e népben hosszú időn át nemzeti érzés és egységre való törekvés. A törzsfőnökök, azaz a fejedelmek közül egyik-másik nagyobb hatalomra jutott és az egész nép felett való uralomra vágyott, ami azonban, mivel egyéni önzésen alapult és a nép lelkében nem gyökerezett, sohasem vezetett igazi egységre. Majd a „római császár” szó és a pápai áldás varázsára támaszkodva remélték egyesek az egész német népet hatalmuk alá kényszeríteni, de egység helyett ez a törekvés is csak címeket, rangokat, igényeket és háborúkat eredményezett anélkül, hogy a törzseket egymáshoz közelebb hozta volna.

A német egység feltételeit Luther Márton teremtette meg, aki nem egyéni és hatalmi önzéssel, hanem a fajszeretet igazságával és melegével a német nép szívéhez férközött és a nemzeti egység, egyúttal nagyság fundamentumait abba rakta le. Luther adott népének vallást, vele igaz hitet és tiszta erkölcsöt; ő létesített német irodalmi, tehát egységes nyelvet, iskolát és kultúrát,

mely egygé forrasztotta a törzseket, sőt még az egység legnagyobb akadályait, a fejedelmeket is. Mivel pedig az igazságnak az a törvénye és rendeltetése, hogy csak nagy szenvedések és küzdelmek árán juthat diadalra: Luther nemzeti igazságának is 1517-től 1866-ig kellett, nem egyszer kétségbeesett és reménytelen harcot folytatnia, hogy 1871-ben kiállván az utolsó tűzpróbát, az egész világ előtt önmaga tegye fejére a győzelem koronáját.

Britannia eleinte örömmel látta Porosz-Németország erősödését, mert a nagy és kiszámíthatatlan Franciaország ellen természetes szövetségest és egyensúlyozót remélt benne találni. 1871 után azonban Németország oly hirtelen emelkedett és minden téren – lélekszám, tudomány, gazdagság és főleg ipar tekintetében olyan mérföldes lépésekkel rohant előre, hogy nemcsak az európai, de a többi világrészek államai is aggódva figyelték ezt az egészséges, becsületes, de szinte napról-napra ruhájából kinövő hatalmat. Minden épszemű államférfi látta, hogy a szűk határai közé szorított és abban magasra dagadt német nép előbb-utóbb rázuhan és ráömlik szomszédaira. Míg azonban ezt a lehetőséget a szomszédok nemcsak észrevették, hanem a védelmi intézkedéseket kellő időben meg is kezdték: addig a német nép szerencsétlenségére épen a válságos időben nem bírt olyan vezetőkkel, akik az ezen intézkedésekből eredő katasztrófát előre látták és míg még lehetett, megakadályozták volna.

Bismark, aki a német egység épületére a zárókövet tette, tisztában volt ugyan azzal, hogy az egységes Németország nagysága ingerelni fogja a többi európai államokat; de a veszedelmet nem abból az irányból várta, ahonnan közeledett. Ausztriának és Franciaországnak legyőzetésük alkalmával enyhe békefeltételeket szabott, hogy őket el ne keserítse és új háborúra ne tüzelje. Létrehozta a hármasszövetséget, hogy barátokat szerezzen Németországnak, akiket szóval és betűkkel támogatásáról biztosított, hogy Németországtól ne féljenek és egy ellene irányuló szövetségbe be ne lépjenek. Maga részéről azonban sohasem tulajdonított a hármasszövetségnek ennél nagyobb jelentőséget; errevaló tekintet nélkül tárgyalt és alkudozott titokban Oroszországgal és távol állt tőle a gondolat, hogy Ausztriáért, vagy Olaszországért bárkivel háborút viseljen. Tévedett azonban Bismark minden nagysága dacára, mikor Britannia és Oroszország természetét, lényegét és viszonyát nem vizsgálta eléggé és különösen ez utóbbit illetőleg teljesen hamis és végzetes álláspontra helyezkedett. Az angol birodalomról azt hitte, hogy

az tisztán tengeri hatalom, amely mivel az általános katonakötelezettséget nem akarja behozni, nem támadhatja meg Németországot. Főlényesen üzenté tehát az angoloknak: wer bei uns landet, wird arretiert (aki nálunk kiköt, azt letartóztatjuk). Oroszországgal szemben viszont nem tudott szabadulni a hagyománytól.

A hétéves háború óta, amikor a cár meghatva a porosz hősiesség csodálatától, ellenségből egyszerre jóbaráttá változott, a napóleoni hadjáratokon és Lengyelország felosztásán át a cári kormány annyi érdekközösségben működött együtt Poroszországgal, hogy Bismark mindig ezt tartva szeméi előtt, egy Németországot megtámadó és annak romlására törő Oroszországot nem tudott elképzelni. A krími háborútól távolmaradt, Oroszország terjeszkedését nyugodtan szemlélte és az angol-orosz versengésben semlegesen bár, de mégis mindig inkább az utóbbival érzett.

II. Vilmos trónralépte után becsvágyat és hivatást érzett magában, hogy a német birodalom sorsát ő maga intézze, amihez természetesen joga volt. Bismark azonban sokkal erőszakosabb természettel bírt, semhogy tanácsadói, tehát másodrendű szereppel megelégedett volna. A császár ismerte a vaskancellár érdemeit és nem fukarkodott azok elismerésével; de iránta érzett nagy tisztelete dacára épen az említett oknál fogva kénytelen volt őt félretolni. II. Vilmos nem mutatkozott kisebbnek Bismarknál, bár érzése, gondolkodása és egész lénye teljesen elütött ez utóbbi egyéniségétől. Benne volt sok jó tulajdonság, ami Bismarkból hiányzott, de ő viszont nélkülözte a képzelet és valóság közti különbség felismerésének és a gyors áttekintésnek képességét; azonkívül a tette és főleg ütésre kész akaratot, amellyel Bismark a német politika sikereit aratta. Talán együtt megtudták volna előzni a szerencsétlenséget, ha Bismarkkal valaki egyáltalában összeférhetett volna és főleg ha a döntőkérdésben, azaz Oroszországgal szemben nem táplálták volna mindketten ugyanazt a hibás és kárhozatos felfogást. II. Vilmos lelkében és jellemében első és mindent átfogó vonás a vallásosság. Ő Krisztust tartotta egyedüli eszményképének és azzal a szándékkal foglalta el trónját, hogy – ama hármasság példájára – népének királya, főpapja és profétája lesz. A császár eme törekvését emberi szempontból csak helyeselni és magasztalni lehetne, ha minden állam vezetője ilyen szándékkal birna és köztük sok önző, kapzsi, kielégíthetetlen fenevad nem volna. Mint-hogy azonban egyelőre ezen utóbbi eset áll fenn és ez a valóság: helyesebben teszi minden államvezér, ha megelégszik a királyi

hivatallal; a főpapi és prófétai, vagy költői tevékenységet pedig alattvalóinak átengedve, népe jelen helyzetét és szomszédai céljait figyeli és az abból eredő kötelesség parancsait teljesíti; ha egyetlen célját látja mindenekben: ne quid detrimenti res publica caparet (hogy az államot baj ne érje).

II. Vilmos sokszor átugrotta a jelent és a messze jövőbe tekintett, vagy a múltakon merengett és révedezett; sokszor emelkedett világpolgári magaslatra és elhalványult tudatában, hogy ő mindenekelőtt a német nép mai vezetője; elhitte, hogy van Európa, kereszt|enség, civilizáció és emberiség, mikor sok állam feje ezeket a kifejezéseket csak önzése takarójának, jelszónak, cégérnek, vagy pusztán szónoki figurának használta; mélyen érezte, hogy intézkedéseiért Istennek felelős; azért irtózott a háborútól, vérontástól és népe virágzását mások kára nélkül akarta munkálni. Mindezzel a világháború kitörését és a német, valamint magyar nép szörnyű romlását tette lehetővé; de mivel érzése szent, akarata tiszta, cselekvése nemes volt: bukásában és bukásunkban is kárhoztatás és vádolás nélkül csak szánalommal lehet rá tekintenünk. Ezen ember nem tehetett róla, hogy császárnak született és az alkotmány, vagy államrend olyan feladatot bízott és kényszerített rá, amelyet sem Hannibal, sem Napoleon, hanem csak egy nemzet legjobb és legbölcsebb embereinek tanácsa tudott volna megoldani.

Németország a világháborút megelőző nagy gazdasági fennedülését és jólétét nem kismértékben II. Vilmosnak köszönhette. A német fejedelmek ugyan előtte és vele együtt mind derék hazafiak voltak és népeik jólétének, haladásának előmozdítására minden lehetőt megtettek. De mégis sok régi korlát és akadály állt fenn az egyes fejedelemségekben; a rendőrség túl nagy hatalommal rendelkezett, minden hajlékba benézhetett és minden munkába beleavatkozhatott. A császár tudta, hogy a rendőrállam akadálya a fejlődésnek, ezért igyekezett azt lépésről-lépésre megszüntetni. A parlament jogait, bár a nagyobb ügyek irányítása az ő kezében maradt, kiterjesztette, általános, titkos választójogot léptetett életbe, a választások tisztaságát biztosította; gyülekezési, társulási és vélemény nyilvánítási szabadságot teremtett. Németországba útlevél nélkül bárki szabadon bemehetett és véleményét nyilváníthatta szóban, könyvben és újságban oly korlátlanul, hogy pl. a „Zukunft” című folyóiratban egy Harden nevű zsidó évek hosszú során át gúnyolta és kisebbitette a császár személyét anélkül, hogy egy hajszála is meggörcbült volna. Egy egységes, egynyelvű nemzet

csakis ilyen szabadság mellett élhet, boldogulhat és virulhat és II. Vilmosnak ebben volt igazi sikere és vitathatatlan nagysága. Bátran állt a kritika elé ő maga, de nem védte attól sem minisztereit, sem egyéb tisztviselőit, mert tisztának érezte magát és tisztaságot követelt mindazoktól, akik vele együtt a nép vezetésében résztvettek. Azonban már itt beleesett egy káros tévedésbe. Míg ugyanis azt hitte, hogy a szabad kritika által – mindenki látván a felhozott vádak alaptalanságát – csak népe bizalma erősödik; vagy pedig ha kiderül egy-egy valódi, vagy jóhiszemű botlás, lehetőség nyílik a gyors kijávitásra: azalatt nem vette észre, hogy azt a tollat, amely a Zunkunftban az ő nevét kisebbítette, ugyanaz az idegen kéz irányította, amely a német munkások milliós nemzetköziségre, faj- és hazaárulásra csábította.

A hármasszövetséget illetőleg Bismark nézetét nem tartotta egy nagy nemzethez méltónak, azért azt a hűség és becsület alapjára fektette, amivel a világbéke hitét és érzését az európai népek lelkében megerősítette. A biztonságnak innen eredő érzése volt tulajdonképpen szülőanyja annak a példátlan haladásnak, amelyben az emberiség 1914-ig olyan soha nem képzelt magasságra jutott. Tévedett azonban, mikor azt hitte, hogy az osztrákok és olaszok is ugyanazon hűséggel járulhatnak a szövetséghez, mint ő és nemzete. Ferenc Józsefben ugyan bízhatott, de már a klerikális németek közül sokan, a szlávok pedig valamennyien ellenséges indulattal viseltettek Németország iránt és nagy könnyelműség volt feltételeznie, hogy ezek háborúban, főleg kétes helyzetben kitartanak és nem szöknek át az ellenséghez. Az olaszokra pedig már a faji és vallási ellentétekre való tekintet nélkül is képtelenség volt számítani. Hiszen ők német rábeszélésre és úgyszólván kényszerítésre szövetkeztek Ausztriával; így is csak azért, mert félték, hogy Franciaország támadása esetén, amely éppen akkor fenyegette őket, Ausztria is ellenük fordul. Annyi kölcsönös gyűlölet volt azonban az olasz és osztrák népben felhalmozódva, hogy ez a szövetség nem lehetett egyéb diplomáciai játéknál, vagy becsapásnál, melynek vágyát Ferenc Józsefen és a magyarokon kívül a két nagyhatalom minden polgára szívében hordta. De pusztán Német- és Olaszországot tekintve sem volt létjogosultsága és reális alapja a II. Vilmos által képzelt szövetségnek. Mert ha a német nép úgy, ahogy a császár tervezte, még egy ideig élélhetett határai között; a nagyszámú és szintén folyton szaporodó olaszág – földje szegénysége miatt már az éhhalállal küzdött és így az állandó béke, vagyis a terjeszke-

désről való lemondás, mely a hármasszövetség egyetlen célja volt, Itáliában egyet jelentett a belső lázongással és pusztulással. Értetetlen tehát, hogy II. Vilmos ezt a közismertényt teljesen kihagyta a számításból és az olasz király aláírásának olyan csodatevő erőt tulajdonított, mely az éhező olasz nép tömegeit polenta helyett türelemmel és a béke napján való sütkérezéssel elégítheti ki.

A császár terveiben és számításaiban talán első és legfőbb tényezőként szerepelt Oroszország, azaz a cár barátsága és szerepelt az ő személye és a Hohenzollern dynastia iránt. Már nagyatyja ezt a barátságot tekintette politikája sarokkövének és utódainak is ennek ápolását hagyta mintegy végrendeletül. Vilmos kegyelettel gondolt erre a nagyapai tanácsra és a maga részéről minden alkalmat megragadott az orosz rokonszenv fenntartására, sőt sietett, hogy azt ő is újból és újból kiérdemelje. II. Miklós cárral benső baráti viszonyba lépett, vele többször találkozott, hozzá számos meleg érzéstől, barátságtól és nagyrabecsüléstől áradó levelet intézett. Oroszország belső és külső nehézségeit, zavarait nem használta ki, hanem mintegy őrt állt, hogy azok nyugodtan elsimíthatók legyenek. Az orosz terjeszkedést nemcsak nem irigyelte, hanem arra a cárt egyenesen biztatta és a sárga faj felkelését, valamint Európára való támadását jósolva és vászonra festve, úgy tüntette fel Oroszországot, mint amely a nyugoti kultúrát, a kereszténységet és a fehér fajt védi, mikor egész Ázsiát meghódítja. A japánok már Bismarknak szövetséget ajánlottak az oroszok ellen és figyelmeztették az egész világot innen fenyegető veszedelemre; de ő sem a veszélyt, sem a japánokat nem vette komolyan; a császárnál pedig nem is kísérleteztek, mert látták, hogy ott még kevésbé számíthatnak megértésre. II. Vilmos az orosz cár kegyeiért való esengésével csak azt érte el, hogy a cári kamarilla annál merészebben üzte az egész emberiség ellen addig is folytatott gonosz játékát, mivel látta, hogy Németországtól és azon át a hármasszövetségtől nincs mit tartania. A császár vaksága itt megdöbbenő és egyenesen lesújtó. Oroszország Franciaországgal nyíltan szövetezik a hármasszövetség ellen és ő ezt a béke zálogának tekinti, holott nem ismeretlen előtte, hogy a franciák engesztelhetetlen gyűlölettel viseltetnek a német nemzet iránt és bármikor készek azt megtámadni. Oroszország nyílt propagandát, lázítást és kémkedést űz a Balkánon és Ausztria-Magyarországon: és ő nem hiszi, hogy ezt háború előkészítése céljából teszi; tehát a cárral tovább csokolózik. A Romanovok családfája tele van orgyilkosokkal, méreg-

keverőkkel, ledér, rosszhírű nőekkel és ő minden jel és bizonyíték nélkül, sőt ellenére – feltételezi, biztosra veszi, hogy az utód gáncsnélküli lovag és *comme il faut gentleman*, aki a sok szívességet és jóakaratot hasonlóval fogja viszonzni. A cár birodalma minden szegletéből francia pénzen nyilegyenesen vezeti a katonai vasutakat a német határra és ugyanott építi a várak sorait és tucatjait; folyton szaporítja hadseregét, melynek legnagyobb részét a német és osztrák határon helyezi el: és a császár még mindig meg van győződve, hogy mindennek semmi komolyabb jelentősége nincs. Az orosz oligarchia cárjával együtt lábbal tapod minden emberi jogot és szabadságot; irgalmatlanul megfojt és elnyel országokat, nemzeteket; robottal, éheztetéssel és a kultúra vívmányainak távoltartásával gyötri, kínozza saját népét és mint barmot hajtja, korbácsolja újabb országok meghódítására: és II. Vilmos el tudja képzelni, hogy ez az emberi bőrbe bújt bestia az ő népe előtt majd tisztelettel és levett kalappal fog megállni.

A franciákkal szemben tanúsított magatartásában is képtelen feltevésekből indult ki a császár. Mikor azok az egész világot tele harsogták Elsass-Lotharingen elvesztésén érzett műfajdalmukkal, akkor talán ő volt az első és egyetlen, aki felült ennek a póznak és a franciákat vigasztalni, kibékíteni és kárpótolni akarta. Elsass-Lotharingen német tartomány volt ősidőktől fogva törzsgyökeres német lakossággal, melyet a franciák hosszú kísérletezés után XIV. Lajos alatt ragadtak el végleg Németországtól és minden erőszakosságuk, türelmetlenségük dacára másfélszáz évig tartó elnyomással sem sikerült franciává tenniök. II. Vilmos szinte élete egyik főcéljának tartotta a franciák kibékítését. Majdnem erőszakkal akart Parisba menni, hogy ott nekik békejobbot nyújtson. Ajtaja mindig nyitva állt a franciák előtt és az ilyen fogadásoknál nem szűnt meg irántuk érzett rokonszenvét, bámulatát, elismerését és velük szemben békés szándékait hangsúlyozni és ismételtetni. Örült az afrikai és ázsiai francia terjeszkedésnek és meg volt győződve, hogy mikor ő ezt jóakarátú semlegességével lehetővé teszi, a franciák majd méltányolják ezt az ő jóakarátát és elfelejtik Elsaszt. Mindenáron örök békét akart teremteni a két szomszéd nemzet között és nem vette észre, hogy az ő akaratán kívül semmi sem létezik a világon, ami ugyanazt munkálná. Már Julius Caesar megírta a „*De bello gallico*” című könyvében, hogy a kelták örökös háborúságban élnek a szomszéd germánokkal, amely háborúság – mint a történelem tanúsítja – nem szűnt meg azután sem,

mikor rómaiak, majd később franco-germánok olvadtak a keltákba. A francia politikának akár királyság, akár császárság, akár köztársaság, akár kommunizmus, szocializmus, vagy anarchizmus csak egy és változhatatlan refrainje volt, van és lesz: Gyerünk a németek ellen! 1871 után a nagy fejbecsapástól csak az elbizakodottság hájoga esett le a francia gyűlölet szeméről, de maga a gyűlölet épségben maradt és most már tisztán látva, okosan és ravaszán tört céljai felé; ami annál könnyebben sikerült, mert vele szemben egy minden hatalmat kezében tartó császár vak emberszeretete állt. Elsass-Lotharingen nem ok, hanem csak jslszó és reklám volt a francia imperializmus és sovinizmus szájában, mellyel a németek ellen elkövetett és főleg elkövetendő bűneiért a világtól abszolutiót remélt.

Lehetetlen, hogy II. Vilmos ne látta volna diplomáciai törekvéseinek teljes kudarcát. Hiszen hiába szónokolt, hiába követelt népének helyet a napon, hiába ütött annyiszor az oroszok és franciák helyett a maga kardjára: azok figyelembe sem vették beszédét és kardcsörtetését; hanem az angolokkal és amerikaiakkal együtt nyugodtan osztozkodtak a föld országain. Mit várt, mit akart tehát; mi volt az oka, alapja annak a nyugalomnak és mozdulatlanságnak, mellyel a körülötte táncoló farkasok mindig nagyobbodó farkáját és mind szűkebbre szoruló gyűrűjét oly tétlenül szemlélte?

Keresztyén ember, aki valóban az, képzelje magát a császár helyzetébe! Mikor tanulja, tudja és érzi, hogy az emberölés a legnagyobb és legutálatosabb bűn: akkor ő legyen megindítója, oka több millió ember meggyilkolásának. Mikor látja a fiukat vesztett anyák sírását, az özvegyek gyászát, az árvák nyomorát; akkor merészeljen szemükbe tekinteni és legyen ereje Istenre gondolni és arra a pillanatra, amikor majd az örök bíró előtt számadást kell tennie. Ha ezer ok tanácsolja és ezer bizonyíték igazolja is a háború indítását; lehetetlen, hogy vissza ne rettenjen a döntő lépéstől és mégegyszer, sőt százszor is fontolóra ne vegye: hátha mégis létezik út és mód, amerre ki lehet kerülni. Nem tudok elképzelni szerencsétlenebb embert a világon, mint egy ilyen egyeduralkodót, aki a felelősség összes terhével vállain aláírja a hadüzenetet. Ha semmi egyéb ok nem volna, már ez az egy is teljesen elegendő, hogy a népek egy ember kezébe ne helyezték sorukat: másrészt a nagyratörő emberek is gondoljanak erre a pillanatra és ne vágyakozzanak ilyen hatalomra, mert csak egy-egy rendkívüli tehetséget, lángeszű és szeplőtlen jellemű, az eseménye-

ket és erkölcsi elveket tisztán látó férfi bírhatja el és használhatja fel népe javára.

Ha ebből a szempontból tekintjük II. Vilmost, akkor megértjük őt és összes cselekedeteit. Semmiáron sem akart háborút indítani, mert azt bűnnek tartotta Isten és az emberiség ellen és azt hitte, hogy csak rajta áll annak megakadályozása. Nem látta tisztán ellenfelei cselekvéseinek rugóját és nem értette meg az angol és francia nép, valamint az orosz oligarchia jellemét, melyek céljaik útjában a háborút sohasem tartották akadálnak és sohasem is fognak attól visszaretenni. Katonai intézkedéseiben az volt a vezérgondolat, hogy népét megóvja a támadástól és főleg szomszédait elriassza ennek vágyától; azért olyan hadsereget szervezett, amely a győzelem esélyével szállhat szembe bármely két nagyhatalom erejével. Ha pedig kettőnél több lenne a támadni akaró, úgy gondolta, oly borzalmas vérontás és veszteség árán tudnák csak legyőzni, hogy az eredmény nem érne meg a kockázatot és áldozatot. Miután pedig gyarmatokat sem szép szóval, sem üres fenyegetésekkel nem sikerült szereznie: abban bízott, hogy a német nép szorgalma, tudománya és igénytelensége – ipara kiválóságával és olcsóságával áttör minden vámsorompót és épen az által, hogy egyes országokból kizárják, az egész földet fogja meghódítani termékeinek. Ebben a tudatban vette olyan könnyen, mikor az összes gyarmatszerzési lehetőségeket elkapkodták előle: gondolván: így is jó, vagy talán még jobb; legalább együtt marad a nemzet, nem szakad el ősei földétől. Bismark álláspontjára helyezkedett, akinek elve volt: *bleibe im Lande und nähre dich ehrlich* (maradj otthon és élj becsülettel).

Az angol, francia és amerikai ipar semmiben sem áll egyébként a német megett. De az angol munkás reggelire tojást és sonkát, ebédre beafsteket követel; az amerikai ezeken kívül még a saját autóján kíván kocsikázni; a francia pedig nem erölteti meg magát, 50 éves korában járadékai mögé vonul vissza és mint jó módú kispolgár kényelemben akarja hátralevő napjait tölteni. Csak a német munkás az, aki krumplival, káposztával, hurkával, kenyérral és kicsiny, de tiszta és egészséges lakással beéri, amelyek birtokában holtig dolgozni szeret. A négy nagy iparúzó nemzet közül ilyen körülmények között – ha valami nagyobb baj közbe nem jő – csak a német maradhat győztes és a császár az általa ily módon ismert és elképzelt világrend alapján háború mellőzésével is nem ok nélkül remélhette a német nép jövő boldogságát. A három ver-

senytárs érdekszféráján kívül eső területekre irányította tehát első sorban a német ipar figyelmét, ahol, mivel hódító céljai nem voltak, mindenütt nyitott ajtók fogadták termékeit. Ezen területek között közelségénél fogva legfontosabb volt Törökország, mely óriási méreteivel, elmaradt és elhanyagolt állapotával mintegy hívta a munka és tettvágyó kezet. A császár és egész Németország arra számított, hogy itt a német ipar és tőke beláthatatlan ideig munkaalkalmat és polgári hasznot talál. „Berlin-Bagdad!” Kiáltották tehát örömittasan a németek és törökök. „Még csak ez kellene!” Morogták foguk között az angolok.

Egy reggel, midőn Edinburgban rendes, szokott utamon a kollégiumba mentem, egy 9-10 éves gyermek több pajtása között állva rám mutatott és így szólt: „Nini, francia ember.” A gyerekek egy darabig néztek, aztán néhányan köveket keresgéltek, melyeket utánam dobáltak. Másnap reggel már felkészülve várt a társaság ugyanazon utcában és mikor túlhaladtam rajta, közáport zúdított felém. Egyébként sohasem vettem észre, hogy az angol ember idegent bántott, sértegetett, vagy csak kicsinylő megjegyzéssel is érintett volna. A gyermekek azonban a dobálással őszinte érzésüket fejezték ki és egyúttal azt is elárulták, hogy az egyetlen faj, amelyik iránt az angol igazi ellenszenvvel viseltetik, a francia. Ezen nem is lehet csodálkozni, E két nagy nemzet annyi háborút vívott egymással, hogy azok tanulása már maga is bosszúságra, haragra hangolja a gyermek lelkét. A németekkel azonban ezerévi történetük folyamán sohasem ütköztek össze az angolok. Ezenfelül a vér és nyelvrokonság, valamint a hasonló vallási elvek elegendő okul szolgálhattak arra, hogy kölcsönös rokonszenv és baráti szeretet fejlődjék ki bennük. Ezt azonban megakadályozta az angolok zárkózottsága, a két nemzet alkotmányának nagyon eltérő volta és nem kis mértékben az északi német törzsek érdes és sok esetben gögösnek látszó modora, melyet az udvarias érintkezéshez szokott angol nem bír elviselni. Tagadhatatlan azonban, hogy az angolok a németek küzdelmét és győzelmeit a franciák és osztrákok ellen jó akarattal figyelték és javíthatatlan oroszbarátságuk dacára fejlődésük útjába akadályokat nem gördítettek. A német nép feltűnő szaporodása és katonai erejének növekedése 1871 után szokása ellenére hidegen hagyta Britanniát. Csak ipara, föllendülése, terjeszkedése és az angol iparral való vetélkedése keltett figyelmet és féltékenységet az angol iparos osztály körében, amiért azonban – bár sokan az ellenkezőt vélik – az angol kormány sohasem

bántotta volna Németországot. A nem közvetlenül érdekelt angolok tudatában voltak annak, hogy iparuk a németekével való versenyzés által csak nyerhet, mert újabb erőfeszítésre, tanulásra serkentetik és a megállástól, tespedéstől megóvatik: ezenkívül végső esetben még mindig rendelkezésükre áll a vámvédelem, amelyhez azonban a világháború kitöréséig nem folyamodtak, tehát magukra nézve a német iparban veszélyt még nem láttak.

Volt azonban Németországnak két olyan terve, amely lázba hozta Britanniát és miatta az angol nép egyszerre legnagyobb ellenségének tekintette Németországot és annyira felháborodott ellene, hogy egy időre minden egyéb baját elfelejtette, még az orosz terjeszkedést is. E két terv volt: a német flotta és Törökország talpraállítása.

A múlt század 90 es éveiben a németországi vasútállomások várótermeiben egy grafikai táblázat volt kifüggesztve, amely a német és angol flotta nagyságát összehasonlítva ábrázolta. A rajzon a német hajóhad eltörpült az angol mellett és a flottapártoló egyesület, amely a táblázatot terjesztette, ennek alján felhívta a német közönséget, hogy ne tűrje tengeri erejének eme jelentéktelenségét, hanem érdeklődésével és áldozatkészségével igyekezzék azt számottevő és a nemzet nagyságához méltó erővé fejleszteni. Mióta láttam, sohasem tudtam felejtani ezt a táblázatot és sokszor feltámadt bennem a kérdés: mit akar Németország a gyors flottafejlesztőssel; kinek áll érdekében a nagy hajóhadépítés; mi szükség van a közérdeklődés felkeltésére és miért kell épen az angol hajóhaddal a versenyt felvennie? Akkor így okoskodtam: a császár, aki megszokta a nagy katonai szemléket és parádákat, bizonyára hajószemléket is akar tartani és azokon sem szeretné, ha az angol királynál kisebbnek látszanék; a flottaegyesület mögött pedig csak a nagy vas- és hajó építőgyárak állhatnak, akiknek érdekében áll, hogy a Reichstag minél nagyobb hajóhadat építsen. A német flottaépítés erőltetésének elfogadhatóbb okait azóta nem sikerült felfedeznem. A császár és a német nemzet nem akart háborút, mert hódító céljai nem voltak: csak önérzete és hiúsága kívánhatta tehát a nagy hajóhadat, melynek építéséből a vas- és hajóipar húzott hasznot. Az angol mérvadó körök azonban nem azzal törődtek, hogy a császár és tanácsosai miért akarnak nagy flottát építeni, hanem azt mérlegelték, hogy mire képes ez a flotta és mit árthat nekik. Különben is magukról tudták, hogy a cápa nem parádéból tartja fogait, hogy azokat kefélgesse és fényességükben gyönyörködjék.

És bár minden jel arra mutatott, hogy II. Vilmos a flottát ép úgy, mint a hadsereget csak ijesztőnek és védelmi eszköznek szánta: mégis mivel nem lehetett tudni, hogy ő meddig él, vagy mikor változtatja meg terveit; igazat kell adnunk az angoloknak, akik ezt a flottát magukra nézve a legnagyobb és mindennél fenyegetőbb veszélynek ismerték fel és nem vártak tétlenül, míg fejükre nőhetett.

Mikor Németország 1890-es években elkezdte nagyobb mértékben építeni, az angolok azt hitték, hiába erőlködik, mert olyan hajóépítő ipara még sincs, amely őket utólérhetné. Csakhamar azonban belátták, hogy tévednek; azért új, addig szinte lehetetlennek tartott nagy típusú, u. n. „Dreadnot” hajókat szerkesztettek nem kis kérdések és dicsekvések között, azt vélvén, hogy a németek ezeket pénz és kellő szakértelem híján nem utánozhatják. Ekkor azonban még inkább csalódtak, mint előbb, mert a németek rögtön rátértek az új típusú hajók építésére, sőt mivel a régi kis hajók az új nagyokkal szemben kevés harci értékkel bírtak, Britannia fölénye, melynek rengeteg régi kis hajója volt, épen ezen nagy hajótípusra való áttérés által csökkent a legaggasztóbb mértékben.

Az angol kormány számára ezek után nem maradt más választás, mint vagy megegyezni Németországgal a hajóépítés terjedelme és ideje tekintetében, vagy megtámadni és megsemmisíteni tengeri erejét, míg erre a lehetőség fennáll. Hallatszottak hangok, amelyek az utóbbi választást tanácsolták, a kormány azonban a nyilvánosság előtt az előbbi utat választotta és Haldane lordot küldte a császárhoz követségbe, hogy a hajóépítést ne erősítse, hanem elégedjék meg bizonyos százalékos inferioritással, amely által az angol hajóhad fölénye biztosíttatik és Britanniának nem kell esetleges vereségtől félnie. A császár komolyan vette a lord küldetését és azt hívón, hogy a háborút elháríthatja, sietett a lord tógája ráncsaiban sejtett békét választani és megegyezett vele 10:6 arányban. Természetes és világos, hogy Britannia, melynek mérhetetlen kincse, de mindennapi betevő falatja is a tengerek uralmától függött, valóságban és komolyan nem elégedhetett meg ilyen aránnyal. Hiszen e mellett nincs kizárva a vereség lehetősége akkor sem, ha az egész angol hajóhad az Északi tengeren állomásozik; annál kevésbé azonban, ha mint a helyzet követeli, szét van szórva az egész földtekén. Haldane lord csak azért tárgyalt, hogy a császár szeme elhomályosodjék és mérsékelje a hajóépítést, mert minden tonna, melyet Németország bírna építeni, de nem épít –

tiszta nyereség Britanniára az összeütközés pillanatában. Az angol kormány nemcsak a német hajóhadat, de most már a német iparnak és közgazdaságnak azt a képességét sem tűrhette, hogy az övével egyenlő, vagy hasonló erejű flottát tudjon építeni ott az orra, szeme és szíve előtt. Britannia tehát azonnal megkezdte a háborút Németország ellen, természetesen nem olyan módon, amint a németek és egyéb nemzetek várhatták és képzelték, hanem úgy, ahogy az az angol állam vezetőinek bölcsességéhez és diplomatai elérhetetlen nagyságához méltó volt.

Minthogy Britannia a föld leggazdagabb területeit tartotta birtokában, s így ellátás tekintetében évszázadokra, sőt évezredekre biztosítva volt: nem nagy értéket tulajdonított Törökországnak. A szultán birodalmát csak aféle csontnak tekintette, amelyen tőle ugyan rágódhatott volna akár a német, akár egy másik nemzet, ha földrajzi helyzete és a kalifátus nem tette volna India kulcsává. Hiszen Oroszország ellen is azért védelmezte akkora elszántsággal, hogy Kisázsziába és Sziíába be ne fészkelődjék olyan nagyhatalom, amely az Indiába vezető utat veszélyeztetheti: hogy tűrhette volna tehát, hogy éppen a legnagyobb szárazföldi hatalom, azaz Németország vesse meg ott lábát? Ez Britanniára nagyobb veszélyt jelentett, mint Oroszország, de még ennél is nagyobb az, amit II. Vilmos akart: Törökország megsegítése és önálló hatalmi tényezővé leendő emelése.

A török haderő 12 hadtestből állt, melynek legnagyobb része háború esetén, míg a harctérre érkezett 1-2 ezer kilométernyi utat volt kénytelen megtenni. Vasutak és utak hiányában szó sem lehetett arról, hogy nagyobb felszerelést vigyen magával, amellyel különben nem is rendelkezett. Hónapok múltak el tehát, míg ez a sereg a birodalom valamely pontján összeverődhetett és mivel a puskán kívül egyebe alig volt, egy modern hadsereggel szemben nem sokat számított. De egyszerre megváltozik a helyzet, ha Németország Stambulból Bagdadig és Mekkaig vasutat épít és a török sereget ágyúval és egyéb hadiszerrel ellátja. Ebben az esetben hamar a kellő helyen teremhet és az ország kényesebb pontjai védelmére nem kell nagyobb osztagokat hátrahagynia, vagyis erejét szétforgácsolnia. Így Britannia kénytelen a szuezi csatornát egész hosszában megerősíteni és Egyptom védelmére akkora sereget tartani készenlétben, amekkorát az angol költségvetés addig nem ismert. Nem is szólva arról, hogy egy Turkesztán felől fenyegető orosz támadás ellen Sziíán és Persian át most már vasutat nem

építhet, mindennél aggasztóbb volt az a lehetőség, hogy a mohamedán népek, akiből Britannianak mintegy 100 millió alattvalója van, ha látják a kalifa hatalmának megerősödését, feléje kacsintanak és lázadni kezdenek; amikor aztán egyetlen angol vereség elegendő ezek általános felkelésére.

Az angol diplomaták nem mondhatták őszintén Vilmos császárnak, hogy ők Törökországot a magukénak tekintik és megerősítését, vagy föllendítését nem tűrik. Egyébként azonban olyan nyílt kártyával játszottak, amelybe bárki könnyen beletekinthejt. A császár azonban se nem látott, se nem hallott; rendületlenül haladt a megkezdett úton; építtette a Dreadnotokat és szötte álmait Törökország kincseinek békés kiaknázásáról még akkor is, amikor már ropogtak a puskák és dörögtek az ágyúk, amelyek ugyan egyelőre nem feléje voltak irányítva, de már az ő népe érdekeit találták el.

Mihelyt az angol kormány tisztába jött azzal, hogy a német nemzet Törökországra ki akarja terjeszteni gazdasági tevékenységét, azonnal megkezdte az ellenintézkedéseket; és mivel Oroszországgal akkor még nem köthetett barátságot, olyan területen indította a támadást, amelyen számítva a német császár határozatlanságára, a maga erejével is elérhette célját. Ez a színtér Afrika volt.

Afrikában Németországnak abban az időben volt négy gyarmata, melyek mintegy kétmillió négyzetkilométer területükkel elég tekintélyes értéket képviseltek. Kihhasználásukat azonban több körülmény nehezé, sőt majdnem lehetlenné tette. Az afrikai nagy folyók (Nilus, Niger, Kongo, Zambezi és Senegal) közül egyik sem érintette őket, amiért csak vasúton lehetett volna terményeiket elszállítani, melynek építési költségeit a remélhető haszon nem amortizálhatta. Három közülük telepítésre alkalmatlan volt, mert rajtuk fehér ember hosszabb ideig az egyenlítői forróság miatt nem tartózkodhatott. Tengerpartjuk tagozatlansága folytán egyetlen jó, természetes kikötőt sem nyújtottak, mesterséges kikötők építése pedig a partot szegélyező hegyek és a hirtelen lejtő vízfenék miatt nagy akadályokba ütközött. Arra azonban alkalmasok lettek volna e gyarmatok, hogy a németek belőlük, mint bázisból kiidulva, a szomszédos belga, pprtuál és angol gyarmatokat elfoglalják és a Kongo, valamint a Zambezi medencéjében – melyek mindegyik többszörösen nagyobb a Dunánál – egy összefüggő nagy és most már hozzáférhető és jórészben településre is alkalmas gyarmatbirodalmat alkossanak. Sok németnek ez volt a terve és II. Vilmos

után egy gyakorlatibb államfő bizonyára tett volna kísérletet megvalósítására.

Az angoloknak azonban részben ugyanott ugyanaz volt a céljuk, nem azért, mintha nekik szükségük lett volna erre a nagy afrikai gyarmatkolosszusra, hanem inkább, hogy a flottafejlesztés és törökországi tervei által gyűlöltté vált német vetélytárs szándékait kereszteljük és fejére itt gyanútlanul az első csapást mérjük. Egyiptom és a Fokföld birtokában mint az elektromosság az ellentétes sarkokból siettek délről északra, északról pedig délre hatolni, hogy a közepén találkozzanak, amely a németek szerencsétlenségére épen az ő tulajdonuk volt. 1895-ben Menelik király seregének felfegyverzésével egy eddig ismeretlen európai hatalom megakadályozta, hogy az olaszok Abessyniát elfoglalják. 1896-ban az angolok megsemmisítették a mahdi hadait és megszállták Sudánt. 1898-ban Fasodából háborúval való fenyegetéssel kikényszerítették a franciákat s azon át elérkeztek a Victoria Nyanza partjára, Német-Kelet-Afrika északi határára. De ugyanezen időtájban a Fokföldről Transval és a portugál, német, belga gyarmatok között felfurakodtak ugyanazon német gyarmat déli határáig, vagyis az Alexandriától Fokvárosig húzható 7 ezer kilométeres vonalból 6400 már hatalmukban volt. Németország nem kis részben az éghajlati viszonyok kedvezőtlenége miatt kevés katonát tartott afrikai gyarmatain, Britanniával való háborúja esetén tehát számítania kellett azok elvesztésére, mivel ellensége a csapatpótlást tengeren megakadályozhatta. Volt ott azonban egy természetes szövetségese, aki míg szabadon mozoghatott, keresztül húzhatta az angolok minden számítását és ketté vághatta azt a vonalat, még mielőtt közepén összeérhetett volna: Németországnak ez a természetes szövetségese a búr nemzet volt.

A búrok már régi hazájuk elvétele miatt is haragudtak az angolokra: most pedig, mikor látták, hogy új országukat is mind jobban bekerítik és fenyegetik, annál gyanakvóbbak és bizalmatlanabbak lettek irántuk. Németországból fegyverrel és hadiszerral ellátták magukat, de onnan szerezték be egyéb ipari szükségleteiket is. Tudták, hogy a német az egyetlen hatalom, amely biztosíthatja hazájuk szabadságát az angol felfalás ellen, de viszont a németeknek is csak ők tehetnek hasonló szolgálatot gyarmataik megvédésénél, vagy kiterjesztésénél. Mindez világos volt az angolok előtt is, azért siettek a Kalahari sivatag megszállásával Transvált teljesen körülfalni, azután megsemmisíteni és a térképről letörölni.

Már a fasodai eset és Rhodesia megszállása, nemkülönben az angolok nagy sietsége felkelthette a német császár gyanúját. Két oldalról többezer kilométeres sivatagon át az egyenlítői nap forró heve alatt nem áldozhattak annyi pénzt és emberéletet csupán sportszeretetből. Lábuk nyoma nemcsak az irányt mutatta, hanem a szándékukat is, hogy egész Kelet- és Dél-Afrikát meg akarják hódítani. A búrok megtámadására azonban az egész német nemzetnek fel kellett volna riadnia, hogy a saját érdekében siessen azok megmentésére.

Ha Németország határozottan fellép a búrok mellett, Britannia szorult helyzetbe jut már azért is, mert az egész világ a búrokkal rokonszenvezett és az angolok sehol sem érezhették erkölcsi alapot lábuk alatt. Ha az angol hajóhadat nem támadja meg és csapatokat nem szállít is partra Angliában; de ez utóbbit a hadüzenettel mindenesetre kényszeríti, hogy egész hajóhadát haza irányítsa és katonasága oroszlánrészét egy esetleges német partraszállás megakadályozására otthon tartsa; a töredék angol haderő a búrokat sohasem bírja legyőzni és India, valamint Britannia összes gyarmatai védtelenné válnak egy orosz, vagy más hatalom támadó szándéka felkeltésére. Azért nem lehet elképzelni, vagy feltételezni, hogy az angol kormány akkor meg ne hátrált volna egy német ultimátum elől.

Ez az elmulasztott ultimátum volt az utolsó alkalom, amikor és amellyel II. Vilmos elháríthatta volna a 14 év múlva kitörendő világháborút.

Miután Britannia a búr államokat legyőzte és Afrika nagyobb és értékesebb felét a maga számára biztosította, megkezdte Afrika többi részének felosztását leendő fegyvertársai között. Ezek egyike, Portugália nem kapott ugyan új területet, de mivel régi gazdag és értékes két gyarmata, Angola és Portugál-Kelet-Afrika, melyek mintegy kiegészítő részét képezik a búr országoknak, birtokában hagyatott; ezzel annyira lekötöztette Britanniának, hogy a világháború folyamán kénytelen volt Németországnak hadat üzeni és a nyugati fronton két hadosztályát véreztetni. Ebből természetesen következik, hogy Portugália, míg Britannia csillaga fenn ragyog, sohasem lesz képes iránta érzett háláját teljesen letörleszteni és hacsak gyarmatait elveszteni nem akarja, örökké köteles lesz azt nyílt és diplomáciai háborúban támogatni. Afrika ezen felosztását II. Vilmos nem hagyta ugyan megjegyzés nélkül, amennyiben Marokkónak Franciaország érdekkörébe való vonása ellen

tiltakozott és fenyegetőzött, de az angolok ekkor már fölülkerekedtek és nemzetközi konferenciát hívtak össze Algezirásba, amely Németországot leszavazta és az angol felosztást szentesítette.

Az algezirasi konferencián Olaszország már az angol-francia tervezet mellett szavazott, tehát nyíltan Németország ellen foglalt állást, azért már akkor kétségtelen volt, hogy a jövődő háborúban azok oldalán fog harcolni és onnan van biztatva érdekei kielégítésével. Olaszország ezen eljárásáért meg is kapta a bizonyára előre megígért jutalmat, amennyiben az ántánt által felhatalmazást nyert Tripolisz elfoglalására.

Tripolisz legalább háromszor akkora, mint Itália. És mikor az olasz hazafiak megtudták, hogy az angolok és franciák nem nézik rossz szemmel meghódítását, egyszerre Scipio dicsősége jutott eszükbe és azt képzelték, hogy valamint Afrika partjain kezdődött a római világhatalom, úgy ők is ott fogják az olasz világhatalom kiindulópontját megtalálni. Ámde amilyen nagy ez a tartomány, ép oly terméketlen; homoksivatagon és égető napfényen kívül hiába keresnek benne mást az olaszok és aligha adhat valaha is annyi jövedelmet, amennyibe a megszállás és igazgatás kerül. Ezért ugyan kár volt az olasz parlamentnek annyi pénz- és véráldozatot hozni, de még inkább a szövetségesi megbízhatóságot feláldozni; azt pedig ne remélje, hogy tovább terjeszkedhet, mert minden oldalon Britannia és Franciaország érdekeibe ütközik.

A tripoliszi eset az angol diplomácia utolérhetetlen mesterfogása. Itáliával megízlelteti a gyarmatot, amelyre annyira vágyott és oly égetően szüksége volt. Az olasz nép lelkesedésre gyullad, Britannia uszályába kapaszkodik, mert ennek támogatásával látszólag olyan sikert arat, amilyent a hármasszövetségen belül sohasem remélhetett. Tripolisz török terület; tehát Törökországot, melynek a német császár a barátja, éppen a hármasszövetség egyik tagja támogatja meg, amivel a dilemmák egész sora elé állítja úgy Török-, mint Németországot. Mit tegyen a szultán; reménytelenül védekeznek, vagy gyalázattal tűrjön? Kit vádoljon a császár; Itáliát, vagy Britanniát? Kit támogasson; szövetségesét, vagy védettjét? Ha a törököt védi, megsérti az olaszt, aki jogos műfelháborodással hagyja ott a hármasszövetséget: ha az olaszt támogatja és hódítását elnézi; a szultán bizalmát rendíti meg és saját tekintélyét rombolja le. A császár ezt a kérdést is úgy oldotta meg, ahogy egyéniségénél fogva tőle várni lehetett: nem tett semmit.

Miután a bekerítési manőver első felvonása Afrikában oly

fényesen sikerült, a brit diplomácia tovább fonta a cselekvés fonalát, amely csakhamar acélkarokká keményedett Német- és Törökország körül. Mivel pedig Oroszországot nem hagyhatta ki a szövetségből és osztozkodásból; most már arra törekedett, hogy legalább túlnagy adagot ne kelljen neki adnia, evégből Olaszország után Ausztriát szintén hűtlenségre akarta csábítani a német szövetséges ellen. VII. Eduard megjelent Ischlben Ferenc Józsefnél, nyíltan eléje tárta Britannia terveit és igyekezett rábeszélni, hogy ő is álljon be ebbe a bekerítő szövetségbe. Ferenc József – nagyon helyesen – fölháborodással utasította el a felhívást, a helyzet mibenlétét és komolyságát azonban nem értette meg sem ő maga, sem környezetének és három kormányának egyetlen tagja sem. Azért hát nem azt cselekedték, amit paraszt ésszel is cselekedni kellett volna, hanem teljesen átvették II. Vilmos módszerét: a haderővel való parádés tüntetést. „Tengerre osztrák!” jelszóval négy nagy cirkálót és utána négy dreadnotot építettek akkora költséggel, amekkorával a szárazföldi hadsereget jól felszerelhetnék volna, – nyilván abban a feltevésben, hogy Britannia és Olaszország megijednek és nem merészelik a két szövetségest megtámadni. És hogy lássák, mennyire el van tökélve az osztrák császár a védekezésre; az ő és kamarillájának utolsó ütőkártyájához folyamodott: a magyar honvédségnek tüzéséget „engedélyezett”.

Most derült ki azonban, hogy az angol kormány mekkora veszélyre értékeli Németországot és mekkora tétet kockáztat ellene. Mikor elhatározta, hogy Ausztria hűsége dacára is folytatja a bekerítést, tehát ez utóbbit is besorolja az elpusztítandó államok közé: akkor egyúttal leszámolt azzal az emberi számítás szerint elkerülhetetlen következménnyel, hogy a győztes Oroszország Keletporoszországot, Posent, Galíciát, Magyarország nagyrészét, Konstantinápolyt és Kisázsia északi felét bekebelezi. Olyan katasztrófa lett volna ez a világra, hogy abba beleveszett volna az európai civilizáció, de maga Britannia is, amelytől az isteni gondviselés a német és magyar katonák önfeláldozásán át és némileg Bukanan (oroszlándi angol nagykövét) úr cselszövéseivel mentette meg az emberiséget.

Az angol diplomácia jobban tudta, mint Ferenc József és Konrád, hogy hol van a monarchia szíve és erőforrása, azért mindjárt az ellen intézte a támadást. Watson Seaton úr megjelent Magyarországon, megvizsgálta az itt élő nemzetiségek állapotát és érzékenyszívű műezzinként az összes világtájak felé énekelgette

azok sanyargatását és elnyomását. Ausztria népei, köztük a németek, sőt maga a dynasztia is elnézték, támogatták, sőt tapssal fogadták ezeket a siralmakat; a magyar kormány pedig tehetetlenségében és szintén nem tudván, miről van itt szó, statisztikai kimutatásokkal és nyilatkozatokkal védekezett, amelyek azonban az ország határáig sem jutottak el. Watson úr nagyon jól tudta, hogy Magyarországon 997 óta – talán a Hunyadiak korát leszámítva – csak egy elnyomott nemzetiség élt: a magyar; de fényesen megfelelt megbízatásának, mikor az egész világgal az ellenkezőt sikerült elhítenie. Az előőrs megkezdte a harcot a rágalom nyilaival bent, az áldozat táborának kellős közepén és valamint Buxton úr után a törökökről, úgy Watson után a magyarokról öt világrész mormolta az ismert halotti zsolozsmát: tyúkom, bukom jaj beh rút.

Mikor az angol államférfi azt látja hazájára előnyösnek, hogy békesség honoljon körülötte: akkor visszahúzódik fényes elszigeteltségébe (*splendid isolation*) és mintegy *ex cathedra* erkölcsi prédikációt tart a világnak. Abban a prédikációban átokkal és minden élő lény megvetésével sújtja azokat, akik az emberiség nyugalmát és elhelyezkedését háborúval, azaz gyilkossággal merészelnék megzavarni. Ilyenkor megveti a szövetségkötéseket és óva inti tőlük az államok jóérezésű vezetőit, hivatkozva a régi igazságra: megbánják az argolok, ha csókolóznak a fejedelmek. Ha azonban Britannia szövetséget hoz létre, vagy belép egy ilyen már meglévő alakulatba; akörül mindig háború szokott keletkezni. Ez a tény úgy látszik elkerülte II. Vilmos és Ferenc József figyelmét, mikor az angol kormány kijelentette, hogy nem engedheti meg többé magának a *splendid isolation* fényűzését, tehát belép az orosz-francia szövetségbe; amely ezáltal „hármass entente” név alatt az eddig ismert legnagyobb hatalmi csoportosulása lett a világnak.

Az angol sohasem köt azért szövetséget, hogy ennek védelme alatt nyugodtan éljen és terve, gondolata nem lévén, minden maradjon a régiben és ne történjék semmi. Az angol közélet nem tűr megállást, sem cél és terv nélkül szűkölködő vezetőket: náluk nemcsak a fútonak, de a miniszternek is rekordot kell javítania, különben hamar lerántják magas hatalmi polcáról, amelyre mindig rengeteg értékes és becsvágyó ember pályázik. Gray Eduárd, Britannia háborús külügyminisztere azt állította egy választási kortesbeszédében, hogy csak az az igazi államférfi, aki a jövőbe lát: vajjon épen ő maga és hasonló nagytehetségű minisztertársai mikor az orosz szövetségbe léptek, nem látták, hogy egy szerb, vagy

montenegrói komitácsi szeszélyétől függ a világháború, amelyre ők hazájukat lekötötték!? Akik ezek után még nem tudják, ki hozta létre a világháborút, azok törhetik fejüket azon, vajjon Britannia azért csatlakozott-e az antanthoz, hogy a szerbek bátorságot merit-senek Ausztria megsértésére, vagy a szerbek azért bántották meg Ausztriát, mivel Oroszország, Britannia és Franciaország haderejével rendelkeztek. A további események azonban erre a kérdésre is elég tájékoztatást nyújtanak.

Mikor a szerb összeesküvők Obrenovics Sándor királyt megölték és Karagyorgyevics Péter Belgrádban termelt, hogy a véres trónt elfoglalja: az angol követ elhagyta a szerb fővárost és Britannia megszakította a diplomáciai viszonyt a gyilkosokból álló szerb kormánnyal. Ez a kormány nem távozott helyéről és Péter király sem mondott le a trónról, de egy szép napon Britannia mondott le erkölcsi elveiről és újra kezefogott, sőt Oroszország révén szövetséget is kötött ezekkel a kiváló szerb férfiakkal.

Nagydiák koromban egy esti órában találkám volt a városligetben Bádonyi Guszti osztálytársammal. Én előbb érteni a ligeti tó partjára, azért egy ideig fel és alá lépegettem a megbeszölt helyen. Közelemben három suhanc ögyelgett, de nem egy társaságban, hanem 20-30 lépésre egymástól. Egyszer csak egyik, egy vézna, vérszegény, aszott és korán érett emberke nekem ugrik és fejemre vág öklével. Én megkaptam gallérját, fordítottam egyet rajta, aztán belerúgtam úgy, hogy 5-6 lépésre tántorodva elesett. A másik két nagyobb és erősebb csavargó erre felém szalad és a harmadik; most már föltápászkodottal együtt rámrontanak és ütni, de főleg lefogni, vagy leteperni igyekeznek. Én bottal, kézzel, lábbal végső elkéséredéssel harcoltam, mígnem barátom megérkezett és kemény fiú lévén, eldöntötte a csatát. A három támadó kalapomat megkaparítván, a sovány zsákmánnyal kerekét oldott, én pedig jó néhány daganattal ellátva a helyszínen maradtam barátommal, akinek egy jelentéktelen, kezefején kapott szúrásán kívül egyéb baja nem történt. Azután hallottam, hogy Csapek Pista, a kültelkek koronázatlan királya „dolgozik” ezzel a módszerrel. Egy gyermek kinézésű társa megtámadja az áldozatot, aki dühbe jő, visszautasítja a támadást; amire előrohannak a lesben álló segédcapatok, lefegyverzik az illetőt és lehúzván róla minden lehúzhatót, odább állnak a zsákmánnyal. Ha bíróság elé kerül az eset, úgy igyekeznek feltűnni, mint a gyenge, megtámadott gyermek védelmezői, akik őt és egymást nem is ismerik, hanem véletlenül arra járva, csupa

részvétből segítettek rajta. Ez az eset jutott eszembe, mikor 1911-ben Montenegró megtámadta Törökországot. Csapek Pista és a nagyhatalmak ugyanazon recept szerint dolgoznak. Nemhiába mondta egykor a kis kalóz a „nagy” Sándornak: „Mi kollégák vagyunk, mert csak kvantitásban különbözünk egymástól!” Az új atom elméletet is épen jókor találták ki, amely azt tanítja, hogy a parányok parányai és a napok napjai ugyanazon keringések törvényei alatt állnak.

A Balkán-háború kitörésekor Oroszország mozgósított a galíciai határon és lesbe állt. Franciaországnak és Britannianak nem volt rá szüksége, mert az előbbi nyakig fel volt fegyverezve, tehát ráért Németországgal egyidőben mozgósítani; az utóbbinak pedig szerződés szerint csak 150 ezer embert kellett Belgiumba küldenie, amit bármely pillanatban megtehetett. Britannia főereje, vagyis flottája nem szorult mozgósításra, mert mindig harc képes állapotban és a tartalékok behívása nélkül is döntő fölényben volt a német hajóhaddal szemben. Ezen hatalmak már akkorra remélték a világháború kitörését, mert lehetetlen volt feltételezniök, hogy Ausztria eltűrje az ellenséges Szerbiának és Montenegrónak egyesülését és területük, valamint népességük megkétszereződését. Németországról is, ha elnézte a tripoliszi esetet, azt már nem lehetett képzelni, hogy beleegyezzen egész európai Törökország felosztásába és nyugodtan nézze, amint elzárják előle a kelet felé vezető szárazföldi utat.

Mikor Bulgária 1882-ben háború nélkül megkapta Kelnuméliát, Szerbia rögtön megtámadta növekedése miatt és más állam sem szokta megengedni, ha módjában áll, hogy szomszédai erőviszonyai az ő hátrányára megváltozzanak. Ilyen okokból már sok vér folyt Európában, de másutt is. II. Vilmos és Ferenc József azonban úgy viselkedett, mintha őket ez a háború egyáltalában nem érintené, amiért az autant ugyancsak zavarban lehetett, mikor látta, hogy a két áldozat nem megy lépre, hanem összetett kézzel nézi szomszédja házának égését és vagyonának elrablását. Pedig ez volt az utolsó alkalom, amikor Németország és Ausztria még – esetleg – megnyerhette volna a világháborút.

A balkáni államok az ántánt védőszárnyai alatt megtámadták Törökországot és mivel, mint már említettem, a török sereg elszórva és ezer kilométerekre volt a harcok színterétől, – majdnem akadály nélkül foglalták el európai tartományait. Magát Konstantinápolyt is megszánhatták volna, de nem tették, mert az már akkor

Oroszországnak volt zsákmányul kijelölve. A győztes kisállamok a végén összeveszttek a szerzeményen és Törökországnak alkalma nyílt fővárosa háttérének visszanyerésére: de az ántánt mégis megtalálta számítását, mert a letört és duzzogó Bulgária helyett Romániát szerezte meg magának, mely tekintélyes koncot kapva Bulgária testéből, mint előbb Olaszország, most ő is az ántánt érdektársává szegődött.

Miután sem a búrok leverése, sem Marokkó, sem Tripolisz, sem a Balkán-háború, sem Románia támadása Bulgária ellen nem tudta a két császárt nyugalmából kimozdítani: bizonyos volt, hogy legközelebb olyan szúrás fog következni, amelyre feljajdul valamilyen és ütésre emeli kezét. Az ántánt gyűrűje most már teljesen bezáródott. Britannia elvonta hajóit a távoli vizekről: a Csendes és Indiai Óceán védelmét Japán, a Földközi tengerét Franciaország vállalta el; az angol hajóhad ott állt majdnem teljességében az Északi tengeren; a világ kis és nagy államai az ántánt érdekkörében csoportosulva, vagy hatalmától függve és félve; Arábia Jáhia imám által fellázítva, Magyarországon az oláhok, Ausztriában a csehek elégedetlenkedve; – kedvezőbb időpontot az ántánt már nem választhatott, hogy a két mindenáron bókét akaró császárnak a megérdemelt kegyelemdőfést megadja, a „minden árat” pedig a német, magyar és török népen behajtsa.

1912 után azonban egy 13-as esztendő következett: tudtam, hogy a nagyhatalmú emberek rendesen babonásak, tehát 1913-ban a lavinát még nem indítják meg, hanem csak a következő évben; azért teljes hittel és meggyőződéssel mondtam 1912-ben Balogh Elemér pozsonyi lelkésznek: „1914-ben kitor a világháború, mi elveszítjük azt és Magyarországot fel fogják osztani.”

A budapesti (24-ik) vadászzászlóalj 1913-ban Rovignoban állomásozott, mikor szokott utamon meglátogattam. A tiszti kaszinó egy magaslaton épült, közvetlenül a tengerparton és ablakaiból gyönyörű kilátás nyílt a végtelen víztükörré, amelyen akkor a hajóhad nagycirkáló osztálya éppen velünk szemben horgonyozott. A tisztek az ablakhoz siettek és kíváncsian nézték, amint egy egészen különleges, túl hosszúorrú, ragyogóan fehér hajó Póla felül a többi hadihajóhoz érkezett és közelükben horgonyt vetett. Az új hajón én is csodálkoztam, mert még olyant magam sem láttam. Nem hasonlított az sem hadi, sem személy, vagy teherszállító gőzöshöz, de mivel a haditengerészet lobogóját viselte, a hajóhadhoz tartozónak kellett lennie. A különös jármű Ferenc Ferdinánd Jachtja

volt, aki a szomszédos Brioniban nyaralt és mint tengernagy eljött kedvenc hajói megszemlélésére. A tisztek arca sugárzott az örömtől, mikor szemeiket az otromba szörnyetegeken legettették; én azonban, elkomorodtam és bizonyos mértékig düh és izgatottság vett rajtam erőt, mikor a hajókat megláttam és főleg mikor Ferenc Ferdinánd érkezését megtudtam. Bosszúságomat a tisztek előtt sem lepleztem, sőt kijelentettem, hogy nem értem, miért örülnek ők a hadihajóknak, holott ezek a mi védelmünk szempontjából teljesen értéktelenek és csak arravalók, hogy a sok pénzt, amelyre másutt ugyancsak szükségünk volna, elnyeljék és egyes nagy uraságok gyermekek módjára velük játszadozzanak. A tiszteket azonban semmi érvvel sem tudtam meggyőzni; még örülnöm kellett, hogy nem jelentettek fel a haditengerészet kicsinylése miatt. Gerő őrnagy, zászlóaljparancsnok azonban stratégiai térről politikaira vezette át a vitát és úgy akart engem felvilágosítani a flotta szükségességét illetően. Törekvése nem sikerült ugyan, de érvei között mégis volt egy, amely a nemzetközi helyzetre élénk világosságot vetett.

Egy somogy megyei apa katona fiának levelet írt, melyet ilyen, címmel látott el: Horvát József fővadász úrnak, Rovigno, Olaszország. A magyar és osztrák posta a levelet Olaszországba vitte, ahol azonban Rovigno nevű város nem lévén, az olasz posta Tripoliszba továbbította és ott egy hasonló nevű katonai állomáson leadta. Az állomás tisztjei a levél címlapjára a következőket írták: Rovigno ezidő szerint nincs Itáliában, de nemsokára ott lesz. Ezen szöveg alá a parancsnokkal együtt minden tiszt oda jegyezte nevét. A levelet azután visszaküldték Ausztriába, rendeltetési helyére. „No hát – monda Gerő őrnagy úr – lehet ilyen körülmények között arra gondolni, hogy elkerülhetjük az Olaszországgal való háborút; és nincs szükségünk minél több hadihajóra?”

Az orosz hadvezetőség 1914 tavaszán a nyugati katonai kerületekben próbamozgósítást rendelt el. A német és osztrák újságok ezt a hírt egyszerűen közölték, de neki semmi további fontosságot nem tulajdonítottak. Egyetlenegy bécsi lap fűzött hozzá néhány szóból álló megjegyzést és ajánlotta, hogy jó lesz figyelemmel kísérni, vajjon ez a próbamozgósítás nem terjed-e túl a bevallott hat héten. A határidő letelte után kíváncsian kerestem a hírlapokban és katonai szemlékben, mi lett azzal a bizonyos próbamozgósítással, de többé nem hallottam és nem olvastam róla semmit. Hónapok múltak már el, mikor május végén hitoktatás végett a a máhrisch-weisskircheni katonai főreáliskolába utaztam. Visszatér-

temben a gyorsvonaton egy varsói kocsiba szálltam, melynek egyik fülkéjében egy zsidó család ült és Nizzába igyekezett. Eszembe jutott a próbamegkérdeztetés és megkérdeztem útitársaimtól, vajjon fennáll-e még az, vagy már lefűjték és a tartalékosokat hazaeresztették. „Természetes, hogy fennáll – volt a felelet -, sőt napról-napra újabb tömegek vonulnak be. Arról pedig szó sincs, hogy mostanában bárkit is elbocsátának. A tiszték nyíltan beszélnek, hogy most már egyenesen a németek és osztrákok ellen fognak vonulni. A várakba rengeteg mennyiségű élelmet: kását, lisztet, szénát; szalonnát, azonkívül éjjel-nappal megszámlálhatatlan kocsi-rakomány fegyvert, lőszert és minden egyéb hadianyagot szállítanak.”

Ezután csakhamar nyári csend és szürkeség borult a birodalom fő- és székvárosára; a császár elutazott Ischlbe, a magas arisztokrácia szintén oda húzódott pihenni, vagy a nyugateurópai világ-fürdőkre szórakozni; a hivatalok bezárultak, vagy félüzemre rendezkedtek be; lutheránus kollégám is az Alpokba vonult, hogy a jövő sötétségében lappangó betegségét ez évben is megelőzze; csak a legszegényebb emberek maradtak Bécsben, amely most már igazi demokrata és kisvárosi színezetet nyert.

Június 28-án, vasárnap délután fölnégy órakor egyedül balagtam a néptelen, kihalt Untere-Augarten Strassen; oly csend volt körülöttem, hogy kopogásom hallhatóan visszhangzott a házak faláról; egyszercsak az egyik mellékutcából egy idősebb asszony toppan ki elém és ölében egy csomó újságot tartva, elkezd kiabálni: „Különkiadás, Ferenc Ferdinándot meggyilkolták, 10 fillér!”

Ferenc Ferdinándról én nem valami hízelgő véleményt tápláltam. Már arcán ugyanazon vérfagyasztó vonásokat véltem felfedezni, amelyeket Kitchener lord arcképén láttam. De a lordról való érzésemet enyhítette az a tudat, hogy szívtelenségét is hazája javára, vagy legalább annak a szándékával gyakorolta; ellenben Ferenc Ferdinándról tudtam, hogy minden vágyának és akaratának végcélja csak a maga személye. Örömtelen, merev, jeges szemeiben az eleven ördögöt nem képlegesen, vagy hasonlatban, hanem valósággal ott ülni és az emberiség romlását szöni-fonni láttam. Sokszor gondoltam, talán elfogult és igazságtalan vagyok vele szemben, amikor róla vallott nézeteimet és érzéseimet újabb vizsgálatnak vettem alá; de hiába próbáltam ismert dolgait és nyilatkozatait eltakarni és valamely más, jobb oldaláról szemügyre venni: ilyen oldalt és tevékenységet az ő életében nem tudtam felfedezni.

Még világos volt úgy 8 óra felé, mikor a kávéházból haza-

felé indultam. A halálhír már négy óra hosszat ismeretes volt a városban, de sem a fő-, sem a mellékutcákban egyetlen gyászlobogót sem láttam kitűzve. Bécs város tehát nem sietett gyászolni előkelő halottját, akinek, míg élt, oly sokan hízelegtek és akitől annyian vártak és reméltek; de vele együtt mindez elmúlván, mindenki csak azt látta, ami lényege volt: rosszat. Temetése is épért hozzá illő módon ment végbe. A pöchlarn-i vasútállomáson, ahová szállították, az érkezés pillanatában olyan zápor zúdult alá, hogy a kísérő személyzet kénytelen volt elmenekülni a már földre tett koporsó mellől és kevés hiányzott, hogy a víz a hullát a Dunába nem sodorta. Mikor pedig onnan átvitték az arstetteni temetőbe, sírboltja úgy megtelt vízzel, hogy nem lehetett addig eltemetni, míg tűzoltókat nem hívtak a víz kiszivattyúzására. Ugyanakkor rémületes vihar száguldott az egész monarchián keresztül, mely erdőket tarolt le és százéves tölgyeket csavart ki tövestül, úgy hogy pl. Zágrábban még három hét múlva sem tudták a gyönyörű városi park óriási ledőlő fáit eltakarítani.

Mikor diák koromban Britanniában voltam, mint besorozott katonának jelentkezni kellett a legközelebbi osztrák-magyar konzulátuson. El is mentem evégből Lieth be és nagynehezen felkutatattam a követséget, melynek vezetője, egy bizonyos Turk nevű úr fogadott. Természetesen magyarul adtam elő mondókámat, amely nyelven mivel a konzul úr nem értett, előhívta hivatalnokait, hogy hallgassanak ki és állapítsák meg, ki vagyok és mit akarok. Azonban az előhívottak között sem akadt egy sem, aki megértett volna; a némajáték végén tehát németül kijelentettem, hogy mivel magyar konzulátuson vagyok, csak magyarul vagyok hajlandó beszélni és mivel az urak ezen a nyelven nem tudnak, nem mondom meg jöve-telem célját.

El lehet képzelni, mit értek ezek a cs. és kir. konzulátusok, ahol a magyar embert meg sem értették, de ha megértették, akkor sem törődtek vele. De nemcsak magyar, hanem lehetett bármely nemzetiséghez tartozó polgára a két államnak és szenvedhetett a külföldön bárminő jogtalanságot: azért ugyan Ferenc József kormánya füle botját sem mozdította, annál kevésbbé lett volna hajlandó a császár ilyen csekélységekért háborút indítani. Az is megtörtént, hogy magát a konzult bántalmazták, mint – állítólag – Prohászka urat a szerbek Prizrenben; az meg épen gyakori eset volt, hogy a „szövetséges” Románia és Olaszország határőrsége letartóztatta a mi pénzügyőreinket, mert egy-két lépésre az ő terü-

letükre tévedtek és csak hosszas, méltatlan herce-hurca után bocsátották őket szabadon. A szerbek átlövöldöztek a Drinán, még inkább az oroszok a galíciai határon, ami többször halálessettel végződött; de a monarchia elégtételt sohasem kapott.

Amily keveset törődött azonban Ferenc József alattvalói életével, ép oly érzékeny volt, mikor az uralkodó család tagjainak sérelméről volt szó. Maga iránt is föltétlen hódolatot követelt ugyan, de itt még előbb hajlott némi elnézésre és bocsánatra: ellenben a főhercegek ellen intézett legcsekélyebb támadás kérlelhetetlen haragra lobbantotta. Ferenc Ferdinándot nem szerette, de talán épen azért annál jobban érezte vele szemben a családfő kötelességét és önmaga, valamint a vele egyenrangú uralkodók előtt szégyelte volna magát, ha meggyilkolását ama néhány fanatizált ember elítélésével elintézettnak vette volna; holott az egész világ tudta, kik az igazi gyilkosok. Elégtételt követelt tehát, és pedig, majdnem azt mondhatnám – a lovagiasság szabályai szerint. Kár volt! Ilyen ellenféllel nem lehet lovagias mérközést tartam. Itt vigyázni kell, mert Csapek Pista és társai ott leselkednek a háttérben. Az összeütközést már nem lehetett ugyan elkerülni, de egy kis körültekintéssel, az erők okosabb előkészítésével és az időpont megválasztásával a veszteség nagyságát még ekkor lehetett volna mérsékelni.

Ferenc Ferdinánd megölése után múltak a napok, múltak a hetek. A hadseregben semmi mozdulás, semmi készülődés! A hivatalnokok ép úgy nyaralóikon üdültek, mint a katonatisztek; a legénység nagyrésze meg épen ekkor indult aratási szabadságra. Már-már azt hittem, nem lesz semmi következménye a sarajevói merényletnek, mikor július 26-án éjjel 2 órakor erős csöngetés vert fel álmomból. Fölkelek, kinyitom az ajtót és előtte megpillantom a házmesternét. Mögötte egy százados áll, majd előre lép és így szól hozzám: „Őfelsége ma éjjel a 13-ik és még 5 más hadtest mozgósítását rendelte el: tudja Ön, mi a kötelessége?” „Igen – felelém -, 48 órán belül jelentkezmem kell Zágrábban az 5-ik hadsereg hadtáp-parancsnokságánál.” „Úgy van!” Monda ő és átadván menetleveletemet, jó éjszakát kívánt. „Jó éjszakát, viszonzám, nekünk valóban jó éjszakát!”

II. KÖTET

MIÉRT VESZTETTÜK EL A VILÁGHÁBORÚT?

A világháború diplomáciai előkészítése.

Britannia a világháborút Németország ellen szervezte, teljesen tönkretenni azonban csak Ausztria-Magyarországot akarta, mert orosz, olasz, oláh és szerb szövetségeseit csak ennek a testéből jutalmazhatta meg. Törökország nagy részét és a német gyarmatokat természetesen önmagának szánta. Az angol diplomácia eme célja már régen a háború kitörése előtt nyilvánvaló volt, mert propagandájával csak a monarchiát igyekezett befeketíteni és szövetségesei katonai előkészületeit is úgy irányította, hogy ezt már kezdetben egy mindent elsöprő túlerő támadja meg; míg Németország ellen a körülbelül egyenlő francia-belga és némi orosz segídsereg arra volt hivatva, hogy egymást kölcsönösen felőröljék és a végén Európában Britannián kívül nagyhatalom ne maradjon.

Megcáfolhatatlan tény, hogy a monarchia mérvadó egyéniségei ezt a fenyegető felleget nem látták; vagy ha látták is, észrevenni nem akarták. Ez a vakság azonban egy cseppet sem mentheti őket a történelem ítélőszéke előtt. Pedig diplomáciai és katonai tekintetben is kevésbbé Németországtól, mint Ausztriától függött, hogy az angol külügyi szolgálatnak az egész világot átfogó és minden pontját megérintő polyp-karjait elvágja, vagy ha ez nem sikerülne, csatlósait megfojtsa és legázolja. Többször kínálkozott alkalom, amikor ez lehetséges volt, de miután a hatalom birtokosai ezeket a pillanatokot elszalasztották, most már csak azt kérdezhetjük: miért nem látott a monarchia vezetősége, mit mulasztott és főleg mit tett, amivel az ellenség terveit nemcsak nem akadályozta; de egyenesen előmozdította és a győzelemhez jórészen már a háború kitörése előtt hozzásegítette.

A háborút minden rátermett államfő a külügyi szolgálat által készítetteti elő, amely ha alapos és sikeres; a győzelmet többé-

kevésbé már előre biztosítja, miként ezt Britannia legtöbb háborújában szemlélhetjük. Ha azonban egy fejedelem, vagy népe békét akar, külügyi politikája akkor sem pihenhet; sőt mivel ebben az esetben senkinek sem ígérhet a máséból: annál ügyesebben és óvatosabban kell működnie és magának, ha lehet olcsón, ha úgy nem, pénzen és áldozatokkal is rokonszenvet és barátokat szereznie. Általában szörnyen kockázatos és veszedelmes, ha egy állam békepolitikát folytat: mert könnyen kicsúszik az aktív, cselekedni vágyó hatalmak sorából és „beteg ember” hírébe esik, ami már majdnem egyet jelent a meghalással. Ezt az igazságot a rómaiak is ismerték és nem frázisként, hanem tiszta öntudatból vallották: *si vis pacem, para bellum*.

A monarchia háború előtt folytatott külpolitikájára nézve Andrássy Gyula gróf, a kiegyezést követő korszak külügyminisztere adott szellemes és találó útbaigazítást. „Ferenc József maga magának a külügyminisztere és pedig nem a legrosszabb.” Nagy igazság és mély tragédia rejlik ezekben a szavakban, melynek jelentését és komolyságát a császár nem értette meg, hanem bizonyára a maga személye iránt való hódolatnak és elismerésnek vette. 1848 óta valóban nem a külügyminiszterek, hanem a nagy kérdések áttekintésére és megoldására teljesen képtelen Ferenc József irányította a monarchia külügyi politikáját és valóban Tsten csodája, hogy emez irányítás mellett ez a földrajzi, történeti és gazdasági törvények által eggyé kényszerített államiság már előbb, vagyis az ő életében széjjel nem mállott. Nála rosszabb külügyminiszter csak az lehetett volna, aki képes lett volna ezt a szét hullást már hamarabb előidézni. A monarchia külügyminisztereinek tevékenységét csak ebből a szempontból szabad megítélni és kír volna a felől vitatkozni, hogy melyik miben javította, vagy rontotta az állam helyzetét és kültekintélyét. Minden olyan miniszter, akinek munkaköre a császárt érdekelte, csak báb volt, akit a nagy úr arra rántott, amerre akart. A legkisebb önálló cselekvés, vagy intézkedés bukást vagy örök kegyvesztést hozott az illető fejére, miként Eötvös Lóránt báró esete tanúsítja.

Ferenc József 18 éves volt, mikor nem mindennapi körülmények között trónra jutott. Atyja félreállása tulajdonképpen azért történt, hogy uralomra vágyó anyja a gyermekcsászár neve alatt kormányozhasson. A gyermek azonban ezt a vágyat anyjától maga is teljes mórtékben örökölte, akinek nagy meglepetésére és nem kis bosszúságára rögtön behelyezkedett a hatalomba és semmi

hajlandóságot sem mutatott, hogy azt bárkivel is megossza, vagy épen anyjának egészen átengedje.

Ferenc Józsefről nem lehet állítani, hogy egynémely tekintetben az átlagos embert túlhaladó képességgel ne rendelkezett volna. De volt idő ennek a lángésztől még igen messze maradó tehetségnek kifejlesztésére és kiművelésére? Mit tanult és tanulhatott 18 éves koráig az elemi ismereteken kívül? Elsősorban az etikettet, a francia társalgást; azután vallásának főtételeit és hierarchiáját; majd a monarchia inkább képzelt, mint valóságos állapotát; némi művészetet; a hadsereg szervezetét, főleg külső ismerető jeleit, az ezrednek gomb- és gallérszíneit; egy kevés stratégiát; aránylag sok történetet, amely azonban nem volt egyéb, mint a Habsburg család története a világesemények középpontjába állítva. E történet tanítása szerint természetesen csak két elismert érdek és jog volt a világon: az első a pápáé, a második a Habsburg dinasztiaé. Ami ezt a két hatalmat elismerte és támogatta, az volt az erény; ami ellene támadt, vagy vonzkörén kívül csak élni is merészelt, az volt a bűn. Ferenc József már 18 éves korában teljesen tudatában volt ezeknek az „igazságoknak”, utánuk pontot tett és többre nem volt kíváncsi: de hiába is lett volna, mert mohó uralkodásvágytól ösztönözve, női kicsinyességgel figyelt a sok apró kormányzati ténykedésre, ami minden idejét lekötötte és a tanulásnak nála még a kísérletét is kizárta.

A Habsburg család sohasem felejtette el, hogy nagy őse, Rudolf, a pápa akaratából és segítségével nyerte el a német-római császári koronát Ferenc József elődei II. József kivételével híven ápolták ezt a tradíciót és életük egyik legfontosabb hivatásának tartották, hogy utódaikra is teljes egészében átszármaztassák. Ezen törhetetlen hűség előtt nagy tisztelettel kellene megállanunk, ha ezt többi jóltevőikkel szemben is megtartották volna és ha a hűségnek ebben az esetben gyakorlati értéke és haszna nem lett volna, amelyet a család uralkodó tagjai ugyancsak igénybe vettek. Hatalmuk folytonos terjesztése, a nemzeti szellem és lelki szabadság elfojtása Magyar-, Német-, Olasz- és Spanyolországban, az osztrák tartományokban és Hollandiában – annyi gyarlóságra és kegyetlenségre vitte őket, hogy ezek súlya alatt már életükben le roskadtak volna, ha nincs olyan erkölcsi hatalom, amelyre támaszkodhatnak és amely tudatukban már előre biztosítja számukra a fölmentést.

Ferenc József is e fölmentés tudatában kezdte meg urakodói

tevékenységét és végeztette ki a magyar nemzet 114 legkiválóbb fiát; amely cselekvése ugyan a belpolitika lapjára tartozik, de belőle váratlanul mégis külpolitika lett. Látván ugyanis, hogy a magyar szabadságharcot, melyet anyja szándékosan és tervszerűen idézett fel, nem képes leverní, a szent szövetségre való hivatkozással orosz segítséghez folyamodott; amivel azonban olyan lavinának adta meg a kezdősebességet, amely őt magát és birodalmát is többször megforgatta, földhöz verte és utoljára teljesen elnyelte. A cár kicsavarta a magyar sereg kezéből a fegyvert és kiszolgáltatta a vezéreket, de a császár kegyelmébe ajánlotta őket; ami egyet jelentett azzal, hogy nem helyeselné kivégzésüket. Ferenc József azonban csak azért is tömegmészárlást rendezett, amellyel haragra lobbantotta Miklós cárt, aki tovább látott birodalma határánál és érezte, hogy a demokrata nemzetek őt is felelőssé teszik a bécsi udvar gyáva és esztelen eljárásáért.

Ferenc József első külügyminiszteri felléptével tehát valóban világraszóló sikert aratott. Magára haragította Oroszországot, a nyugateurópai és amerikai szabad nemzetek szemében pedig feltámasztotta a minden szabadságot elfojtani akaró Szent Szövetség mumusát, melyről addig mindenki azt hitte, hogy meghalt, mielőtt született. Kossuthot és a magyar emigrációt úgy fogadták mindenütt, mint ennek az egész világ szabadságát fenyegető sötét hatalomnak áldozatát és általa felkelt a gyűlölet Ausztria ellen ott is, ahol előbb nem is tudtak létezéséről. Magyarországon – különösen az u. n. húsos fazekak mellett guggoló társaság körében – sokan akadtak, akik azt hirdették, hogy a 49-iki eseményekért nem Ferenc Józsefet, hanem tanácsadóit illeti a felelősség; azért a nemzet jelene és jövője érdekében legbölcsebben cselekszünk, ha fátyolt vetünk a múltra, miként Ferenc József maga részéről ugyanezt tette. Én ugyan a császár emez állítólagos fátyolának szembetűnő nyomait sehol sem észleltem, de mégis feltételeztem, hogy később már a sok kellemetlen következmény miatt is akkori botlását belátta. Az eset azonban mindig érdekelt és kerestem az alkalmat, amikor valamely elfogadható jelet és adatot tudnók értenézve találni.

Köztudomású, hogy Ferenc József zárkózott természetű volt, aki érzelmeit és nézeteit még közvetlen környezetével is ritkán közölte. Az egyes kérdésekről való felfogása azonban, mint érintetetlen dogma, utat talált a tisztikarba. A 48-iki eseményekről tiszti társaságban – bizonyára régi írott, vagy szóbeli parancsra

nem volt szabad beszélni és annak a hadjáratnak részleteit, vagy stratégiai méltatását nem adták elő a katonai tanintézetekben. Igazi osztrák, császári gondolkodású, többnyire öreg tiszteket kérdeztem meg tehát négyszem között, akikkel jó viszonyban voltam, hogy mi a véleménye a 48-iki u. n. „forradalomról.” A felelet minden esetben egyértelműen hangzott: „Kár, hogy az oroszokat ide hívták! Haynau maga is elbánt volna a hitvány lázadókkal! Hát igen, néhányat felakasztottak, de korántsem eleget; a kossuthos ellenzékét ma is fel kellene gombolni, amely kamarillát fecseg, de alatta a felséget érti és sértegeti.”

Egy napon, egy-két évvel a háború előtt a grazi pályaudvaron álltam és a becs-trieszti vonatot vártam, melyen Radkersburgba akartam utazni. Egyszer csak kilép a váróteremből Obradovics gör. kel. tábori lelkész, akit messziről már többször láttam, de vele még sohasem beszéltem. Egymáshoz léptünk, kölcsönösen bemutatkoztunk és beszélgetni kezdtünk. Kiderült, hogy ő is Radkersburgba utazik és mikor a vonat megérkezett, mindketten beszálltunk ugyanazon fülkébe. Már közel értünk célunkhoz, mikor eszembe ötlött, vajjon mit keres ez a szerb pap Radkersburgban, holott abban a városban a debreceni (16.) huszárezred állomásozik, melyben híre sincs a szerbnek. Megkérdeztem tehát, hogy tulajdonképen kinek akar ott misézni. „Hát a huszároknak!” Felelé ő a világ legtermészetesebb hangján. „Mióta vannak szerbek abban az ezredben?” „Vannak, vagy nincsenek, – fődolog, hogy a kimutatásban legyen egy-kettő; akkor én már jogcímet nyertem a havonkénti odautazásra.” „Havonkénti odautazásra?! Hiszen a róm. katolikuson kívül minden egyéb felekezetű pap csak kétszer utazhat évente, akkor is csak olyan állomásokra, ahol legalább 20 híve van!” Közben azonban megérkeztünk a nevezett város állomására és megszakitottuk e tárgyról kezdett beszélgetésünket. Én az omnibusz felé siettem és hívtam a kollégát is, hogy menjünk együtt és szálljunk ugyanazon fogadóba. Ő azonban kijelentette, hogy gyalog óhajt beszélgetni, de majd este felé felkeres a szállodában. Szürkületkor csakugyan betoppant hozzám és kérdésemre: vajjon ő is itt szállt-e meg, elbeszélte, hogy ő nem szokott sehol megszállni, hanem bár két napot tölt minden állomáson, este mindig haza utazik Grazba és másnap megint visszatér főmiséjének megtartására, melyhez hívei lelkét az előző napon egy kegyes áhítattal hozzákészítette. Ezúttal azonban az én kedvemért hajlandó éjszákára itt maradni, ha szobámban a divánon helyet adok neki. Kéré-

sét készséggel teljesítettem és indítványoztam, hogy menjünk le vacsorázni a földszinten levő vendéglőbe, ahol vidám és kellemes társaságot fogunk találni; mert a huszártisztek – étkezdjük nem lévén – nagyrészen ott vannak ilyenkor. Barátom elutasította indítványom és kért, hogy rá ebben a dologban tekintettel ne legyek, hanem csak egyedül menjek vacsorázni, ahova terveztem. Ekkor kinyitotta kopott, fekete táskáját, a kegyeszek közül egy darab kenyeret és valami száraz sajt félét kotorászott elő és falatozni kezdett.

Jó későn lehetett, mikor a jóízű magyar társaságnak málceitet kívántam és szobámba vonultam. Kollégám, akiről azt hittem, hogy már régen az igazak álmát alussza, meglepetésemre ruhástul feküdt a divánon és mint aki egy jó vacsora elköltésének fáradozásait pihen, nagy meglepedéssel cigarettázott. „Miért nem alszol, jó öreg, csak nem félsz, hogy megfojtalak azért a rozsdás réz krucifixért, melyet táskádban láttam?” „Attól nem félek, mert jámbor híredet hallottam; de most már megvallom neked, hogy én másutt, mint a saját ágyamon aludni nem tudok. Azonkívül volna még egy rossz szokásom: ilyenkor mindig beszélek, akár van beszélgető társ, akár nincs. Magadra vess tehát, ha meggondolatlanul szállást adtál olyan embernek, akinek bogarairól nem szereztl információt.” „Pompás emberek vagytok, ti szerbek! A kultúrában igen sokra vittétek: gyűlölni már úgy tudtok, mint a franciák! Íme te is abban a képzeletben gyönyörködöl, hogy sikerült egy magyarnak egy rossz éjszakát szerezned. De nem bánom, ha megpukkadsz is; kijelentem neked, hogy ha én egyszer fejemet a jobb fülemre ráhelyezem, a balba ugyan beszélhetsz, vagy kukorikolhatsz, sőt ágyúkat is süthethetsz: én már aztán fel nem ébredek, míg ki nem alszom magam. Azonban várj csak egy kicsit! Most jutott eszembe, hogy te az úton csodákat regéltél nekem, anélkül, hogy befejezheted volna. Ez erősen érdekel, mert holmi könnyen szerezhető pénzekről esett ott szó, amiért talán megéri, ha ébren maradok és olyan titkokat, vagy fogásokat tanulok tőled, amelyeket valamikor magam is aprópénzre válthatok. Folytasd tehát és világosíts fel, miként lehetséges az, hogy te olyan csapatot is meglátogathatsz, amelyben nincsenek híveid; azután, hogy minden hónapban körutazást rendezhetsz és főként, hogy minden este hazatérhetsz, még hozzá olyan állomásról, ahol dolgozat el sem végezted! Ha ez igaz, akkor te lepipálsz az oláh Boldeát, akit ilyesmiért büntetésképpen Bécsből Nagyszebenbe helyeztek és a katonai kincstárt a dukáló összegnek legalább tízszerezésével károsítod meg; magadnak azonban akkora jövedelmet

harácsolsz, amely fizetésedet többszörösen felülmúlja.” Míg ezeket fejtegettem, közben levetkőztem és már az ágyban vártam barátom magyarázatát. „Sem okom, sem kedvem nincs, hogy megpukkadjak; te ellenben el fogsz ájulni az irigységtől, ha titkaimat megtudod. Az oláhval azonban ne hozz vonatkozásba, mert ő, mint majd kiderül, olyan kicsi mellettem, hogy igazán sért és bánt a vele való párhuzam. Mielőtt azonban kíváncsiságodat kielégíthetném, illő, hogy naiv felfogásodon némileg módosíts. Ne hidd, hogy a szabályzat és általában a törvény olyan szent és mozdíthatatlan, mint amilyenek tanítják és tanítjuk. A törvények az erősekre és okosokra nem vonatkoznak; csak arra valók, hogy a szegény együgyű, tehetetlen emberek belenyugodjanak, mikor a néhány okos előlük minden jó falatot elkanalaz. Volt a hadtestnél egy szerb vezérkari főnök, vele összebeszéltem és megállapodtunk, hogy beadok egy kérvényt, melyben tekintettel a nagy szerb izgatás lehetőségére, annak megelőzése és ellensúlyozása végett havonkénti utazhatást kérek; és pedig, mivel egy ember is nagy galibát okozhat, – tekintet nélkül híveim számára. Az engedély megadása elől ilyen indoklás után természetesen nem zárkozhattak el. Ezután egy szerb ezredorvossal kiállítottam egy bizonyítványt, mely szerint olyan betegségben szenvedek, hogy miatta minden éjjel otthon kell aludnom. Látod, mi a különbség köztem és az oláh Boldea között? Ő is azon az úton akart sok pénzhez jutni, amelyen én, de esze nem volt hozzá, azért törvényt sértett és lopott; holott ugyanazt, sőt sokkal nagyobb összeget is a császárhűség leple alatt büszkén és fölemelt fővel is zsebrevághatott volna.”

„No lám, milyen jó, hogy nem aludtam el, a szállásadás pedig fölér egy kisebb főnyereménnyel! Hiszen ez az eset olyan egyszerű, hogy én is lemásolhatom és szerezhetek pénzt, amelyre – Istók báró – mindig is, de most különösen szükségem volna! Igen ám! De itt van mindjárt a nagy bökkenő: magyar hadtest-vezérkari főnök tudtommal nincs az egész hadseregben! Magyar ezredorvost pedig ismerek ugyan egyet-kettőt, de egyik sem lenne képes ezt az aljas-ságot megtenni.”

„Ugyan hagyj fel ezekkel a katekizálásokkal! Ti magyarok mindig ilyen elvont fogalmakkal lapdázatok, mint a gyermekek; törvényt, jogot kiabáltok, követeltek s közben a hatalmat, valamint benne minden megfoghatót Ferenc Józsefnek engedtetek át. Pedig milyen keményen verekedtetek 48-ban! Mit ér, ha alkudozni nem tudtok! Kiegyezés? Szép kis kiegyezés, hehehe! A császár meg-

engedte, hogy Pesten egy kis koncon marakodjatok, de ahol hatalomról, vagy pénzről van szó, oda ugyan nem ütitek az orrotokat! Nincs magyar vezérkari főnök? Persze, hogy nincs; nem is lesz; legfeljebb majd kinevez a császár egy szásztt, szerbet, vagy oláht nemesi előnévvel díszmagyarnak, hogy vakuljatok, ha a kvótáért jajgattok! Egyébként vigasztalódj! Eszelhetnél ki bármit, célt nem érhetsz, mert rátok és csakis rátok vonatkoznak a törvények. Lásd, az oláh Boldeát is csak áthelyezték, egyéb baja nem történt: ellenben a magyar Kinzelét Kassán sokkal kisebb botlásért egyszerűen elcsapták! De ebben is ha nagyon kíváncsi volnál, meg-súghatom neked, hogy Boldea visszahelyezése már is folyamatban van és mire te haza érsz, őt is Bécsben találod, mert Románia érdeke úgy kívánja. Csak ne csodálkozz olyan hangosan! Tehetek én róla, hogy ti annyira el vagytok maradva és nem tudtok semmit? A mi kémeink és őrszemeink ott vannak az udvarnál, a közös minisztériumokban, a vezérkarban és a követségeken; egyszerűen mindenütt, ahol a történelem lendítő kerekét mozgatni lehet. Bennetek azonban a császár nem bízik és megvan győződve, hogy javíthatatlan forradalmárok vagytok, akikkel mindaddig baja lesz, míg mi az utolsó szálig ki nem pusztítjuk fajotokat. Mert ez volt a mi hivatásunk a múltban és ez van kijelölve a jövőre is; melyet majd elvégzünk, ha nem is úgy, amint tőlünk várják.”

„Öregem, fékezd fantáziádat, mert mindjárt kihajítalak; és pedig, hogy hamarabb érj célhoz, egyenesen az ablakon! Ha nem láttam volna, hogy vízzel segítetted le különben nyelhetetlen vacsorádat, azt mondanám, édes bortól részegedtél meg és attól kelepelsz össze ennyi zöldséget. Mit kerítesz akkora feneket ennek a csalásnak, melyet papi mívoltod és hivatali esküd ellenére valami rokonlelkű cimborád, vagy atyádfia segítségével kis körödben üzöl. Sokkal szebben hangzik, ha bevallod, hogy 8 gyermeked van és azért elnézi a hadtestparancsnokság, hogy a szerencsédn korrigálj valamennyit, mert sajnál, hogy különben éhen halsz. Szappant nem szokott szakállad és szürkésen sárguló fekete rokkod eléggé dokumentálja sanyarú gazdasági helyzetedet.”

„Igazságtalan ember vagy; először is ezt vagyok kénytelen megállapítani. Hát nem megmondtam előre, hogy én beszélni ígok, akár tetszik neked, akár nem? Hát miért nem feküdtél jobb füledre, ha az dicsekedésed szerint annyira immunizál minden sértő hang ellen? Én igazán nem tehetek róla, ha nem taníthatlak meg a pénzszerzésre: rajtad és általában a magyarokon úgy sem lehet

már segíteni; örülj tehát, hogy legalább ezt megtudtad tőlem. Vádolsz, moralizálsz? Amaz nekem nem árt, emez rajtam nem fog. Sokkal magasabb célok állnak előttem, semhogy ilyen csekélységek, mint eskü, vagy papi jelleg feltartóztathatnának. Nyolc gyermekem? Nem rossz! Nincs és nem is volt egy sem! De van kétszer, tízszer, százszor nyolc, akikért megvonom magamtól a szappant, a ruhát, a meleg ételt. Belgrádban és Zágrádban nincs orvosi főiskola: a jövő nagy, – igen nagy Szerbiája számára tehát orvosokat, professzorokat; és podig nem zsidó vagy egyéb névleges, hanem valódi szerb orvosokat kell taníttatni sürgősen, hamar, lehetőleg azonnal. A Grazban tanulókat én gondozom, én nevelem és én látom el pénzzel, melyet Ferenc József ad nekem – a magyarok zsebéből. Hehehe!” Inkább aludtam, mint ébren voltam, mikor még egyre beszélt és hangosan szavalta: „Szeged, Balaton, Graz, Venetia, Szaloniki...”

A grazi katonai superiorátusnál ugyanakkor egy kiváló róm. kath. pap, Dobrozemszky Henrik dr. volt beosztva; még Hercegovinából ismertem és tudtam, hogy mint jó magyar embernek, bizonyára feltűnik neki, ha ez a szerb pópa csakugyan ilyen üzelmeget folytat. Egy találkozás alkalmával megkérdeztem tőle: vajjon látta-e mit művel Grazban az a bizonyos Obradovics. „Igen – felelé -, állandóan szerb diákok társaságában forog; velük sugdos és trafikál.

Mikor hazaérkeztem Bécsbe, utána a 4-ik, vagy 5-ik napon, a déli órákban egy hatalmas termetű, díszruhás és nagyszakállas pap lépett be hozzám. Utánozhatatlan barátságos ábrázatot öltött és bemutatkozott: „Boldea Pál gör. kel. román esperes.” „Isten hozott! Örülök a szerencsének! Foglalj helyet! Nemrég álmodtam veled Radkersburgban!”

Amit Obradovics mondott, az mind tiszta igazság volt. Ferenc József a magyarországi nemzetiségeket hosszú és a végén ugyancsak dicstelennek bizonyult uralkodása alatt mindig azzal a szemmel nézte, amellyel őket 1848-ban látta. Véleménye ebben a kérdésben sohasem változott és magyarországi belpolitikáját változatlanul az a vezérgondolat irányította, hogy a magyarok a nemzetiségek birtokállományát ne rövidíthessék és őket a 48-as recept szerint bármikor felhasználhassa.

Ferenc József életének utolsó nagy hadgyakorlatát Veszprém vidékén tartotta. A kormány lapjai akkor vezércikkekben magasztalták a császár nagyságát és bölcsességét, aki eltérve a szokástól,

nem a birodalom valamelyik határán, hanem épen a közepén vonultatta fel hadseregét. Szerintük ez a tény azt jelentette, hogy az uralkodó élete alkonyán mindennel és mindenkivel megbékülve és kiengesztelődve, nem tekint ellenségének, azért nem is fenyeget senkit. A császár Budáról indult Veszprémbe, de mindenek nagy meglepetésére nem az egyenes, rövid és jó úton, azaz Székesfehérváron át; hanem Győrön és Zircen keresztül egy másodrendű vicinálison háromszoros menetidő alatt. Eleinte csodálkoztak a jámbor alattvalók, hogy mi oka lehet a király emez érthetetlen körutazásának, míg egy bécsi újság fel nem derítette a nagy titkot, melyre senki sem gondolt és egyszerű halandó ésszel nem is gondolhatott. 1852-ben Ferenc József meg akarván szemlélni a már annyiszor meghódított tartományt, magyarországi körútra indult. E „diadalmenet” ellen Arany János a „Wallei Bárdok”-kal tiltakozott és rajta kívül még Székesfehérvár fejezte ki őszintén véleményét. Az osztrák sereg ugyanis 1849-ben e város határában némi ellenállással találkozott, amiért „hős parancsnoka” a város több ártatlan polgárát kivégeztette. A kivégzettek szerettei nem tudták fájdalomukat három év alatt elfelejteni, ezért midőn a császár a diadalkapuhoz érkezett, a város több sarka egyszerre kigyulladt. Ferenc József nem értette meg azok lelkiállapotát, akiknek apját, fiát vagy testvérét ártatlanul megölték és még késő vénségében sem volt képes kiengesztelődni és fátyolt borítani arra az esetre, amely miatt a fehérváriaknak bizonyára több okuk volt a duzzogásra, mint neki. Mikor a krími háború kitört, Ferenc József előtt, ha lelkiismeretét megkérdezi, csak egy választás állhatott: Oroszország mellé szegődni és hadat üzenni az angol-francia szövetségnek. Ebben az esetben Ausztria nem nyer semmi megfoghatót, de lerózza a cárral szemben fennállt tartozását, e mellett ellenségei is kénytelenek elismerni eljárásának erkölcsi alapját, a cárok pedig hosszú időközön barátai maradnak a Habsburg háznak. Ha Ferenc József nem lelkiismeretére, hanem eszére hallgat és ezt a háborút birodalma nagyobbitására és javára akarja értékesíteni, – tehát önző, gyakorlati külpolitikát folytat: akkor a szövetségesekhez csatlakozik és velük együtt támadja meg Oroszországot. Ezzel az elhatározással elnyeri Bessarábiát, Moldvát és az egész északi Balkánt; nagyszerű gazdasági kilátáshoz jut a Fekete tengeren; többszörösen kárpótolva lévén, átadhatja Piemontnak olasz tartományait; kibékülhet a Savoyai házzal; népszerűséget szerez Britanniában és az angolul beszélő országokban és évszázadokra biztosítja hege-

móniáját Középeurópában. Ferenc Józsei azonban nem ezen két egyformán értékes lehetőségből választott, hanem egy képtelen harmadikat ragadott meg, melyhez egyénisége és jelleme ellenállhatatlan erővel vonzotta. A cárra engesztelhetetlenül haragudott, amiért annak seregei győzték le a magyarokat, nem az övéi; elbizakodottságában a veszély elmúlása után magára kényszerítette azt a balhiedelmet, hogy ő az oroszok nélkül is győzött volna. Nem akarta megérteni, hogy a magyar sereg más lélekkel harcolt volna Haynau ellen, ha az oroszok százezreit hátában nem érzi. Ezen való bosszankodásában tüntető felvonulást rendezett seregével az oroszok ellen, de az angolokat sem segítette, tehát a háború végén ők sem éreztek vele szemben semmi erkölcsi kötelezettséget. A cár méltó felháborodással mondotta ekkor: „Két bolond ember volt a világon: Sobiesky János, ki a törököktől – és én, aki a magyaroktól megmentettem Ausztriát.”

Míg Ferenc József a krími háború folyamán tanúsított magatartásával engesztelhetetlen ellenségévé tette Oroszországot, addig a szard királyság nagyszerűen előkészítette a talajt, amelyen az olasz egység kivívására indulhatott. Krímben Viktor Emánuelnek volt legkevesebb keresni valója, de elment oda, hogy Britannia és Franciaország jóakarátát közeli tervei számára megszerezze. Britannia ugyanis ebben az időben nem nézte jó szemmel Ausztria gyengítését; mert tudta, hogy a Balkáüön nagy érdekelletében áll Oroszországgal, tehát az angol célok javára felhasználható. De épen a krími fegyverbarátság folytán kötve volt és el kellett néznie, hogy az egyesült francia-piemonti sereg Ausztriát 1859-ben legyőzze és tőle Lombardiát elragadja. Ferenc József tehát saját külügyminiszterségével 1854-ben úgy működött, hogy ennek következtében 5 év múlva elvesztette egyik legszebb és leggazdagabb tartományát.

Már I. Ferenc belátta, hogy a német föld északi, protestáns részében nincs mit keresnie, azért letette a német császári címet és Ausztria császáranak nevezte magát. Ferenc József azonban még el sem feledte az olasz vereséget, mikor 1864-ben hivatlanul Poroszország mellé állt és Schleswig-Holstein meghódítására indult. A közös hódításból közös birtoklás, ebből pedig, mint rendesen, összeveszés és az 1866-iki porosz-osztrák-olasz háború származott, melyben Ausztria végleg kiesett a német közösségből és még örülhetett, hogy a königrätzi vereségnek Limburg és Venetia elvesztésén kívül egyéb súlyos következményei nem lettek.

Az 1877. évi török-orosz háború alatt Ferenc József semle-

ges maradt, bár hadserege felszerelve és kiegészítve Erdélyben állt, hogy szükség esetén beavatkozhasson. Akkor szolgált katonáktól megkérdeztem, hogy melyik harcolói felé irányult a katonáknak kétségkívül felülről sugalt ellenszenv. Azt felelték, hogy a törökök ellen. Ferenc József tehát az oroszok győzelmét óhajtotta, hogy velük Törökország európai birtokait megoszthassa. Ha nyíltan Oroszországhoz csatlakozik és beleavatkozik a háborúba, valószínű, hogy ez az eset bekövetkezik: e nélkül azonban az orosz sereg a nagy török ellenállás folytán kimerült és Britannia a győzelem gyümölcsétől könnyen elütötte. Ekkor azonban egy különös és csodálatos esemény történt: Ferenc József, aki eddig minden háborúját és vele egy-egy tartományát elvesztette, most egyszerre küzdelem és győzelem nélkül nagy területbeli nyereséghez jutott. A berlini kongresszus felhatalmazást adott Ausztriának Bosznia-Hercegovina megszállására. A császár és az osztrák arisztokrácia, továbbá a katonai és hivatalnoki osztály, nemkülönben a nagyipar elragadtatással fogadta ezt a danái ajándékot. Andrassy Gyula gróf, akkori külügyminiszter, az udvar és főnemesség lelkesedése között maga is megsédült és nem mérlegelte kellőleg ezen területgyarapodás következményeit, bár ellenzése úgy sem ért volna semmit a császár akaratával szemben. Őrá is ráragadt ez a mámor és minden befolyását érvényesítette, hogy a magyar kormánypárt tapsoljon neki és az uralkodónak eme egetverő sikerhez és szerencséhez. A kormánypárt – mit is lehetett volna tőle egyebet várni? - egyhangú lelkesedéssel szavazta meg az okkupáció költségeit, a 48-as ellenzék tiltakozott, a magyar nemzet pedig tehetetlenségében közönnyel nézte az események alakulását. Mi vitte az európai hatalmakat erre a lépésre? Britannia oroszellenes politikája. Az 1877-iki orosz-török háború folytán felszabadult Bulgária kezdetben már hálából is orosz befolyás alá helyezkedett, Szerbia pedig állandóan Oroszországtól várta a támogatást, amellyel Törökország szerblakta területeit, azaz Boszniát és Macedóniát megszerezheti. Állandó tüzfészek keletkezett tehát a Balkánon, melyet Oroszország tetszése szerint való időpontban szíthatott lánggra és újíthatta meg kísérletét Konstantinápoly és a Dardanellák elfoglalására. Britannia megszállta Boszniát Ausztriával, amivel lekötötte a szerbség egyik kezét és gyűlöletét Törökországtól elfordítva Ausztria felé terelte. E naptól fogva a szerbség egyesülése és Konstantinápolynak Oroszország által leendő elfoglalása csak Ausztria holttestén át lett lehetővé. Németország támogatta ezt a megoldást, mert Ausztriával

kibékülni és szövetséget kötni akart, amihez keresve sem talált volna alkalmasabb prelúdiomot, mint a bécsi udvar hiúságának ilyen könnyű és olesó simogatását. Franciaország még a sedáni ütés fájdalmait érezte, az olasz kormány pedig sokkal jobban el volt foglalva Itália belső egységének építésével, semhogy külpolitikai bonyodalmakat kelteni s épen Britanniával, vagy Németországgal ujjat húzni merészelt volna.

Az osztrák katonai és hivatalnoki kamarilla tehát ujjongott örömeiben és számítgatta, hogy hány új katonai és polgári állás lesz most kiadó az új Eldorádó földjén: az uralkodóház és főnemesség viszont abban a tudatban tetszelgett, hogy ő ismét európai tényezővé, birodalma pedig ismét nagyhatalommá lett, aminek érzését az előző sok kudarc szívéből már-már kioltotta. Az örömet azonban nyomon követte az üröm, amelynek keserű ízét ez a társaság ugyan nem akarta elismerni; és minél égetőbben fájt neki, annál görcsösebben leplezte és tagadta, de utoljára mégis csak ezen át ment tönkre.

Bosznia megszállásának mámora csak addig tartott, míg a berlini kongresszus szét nem oszlott. A felhatalmazás gyakorlati megvalósítása nehéz, veszteséges és költséges hadjáratot igényelt, mert Törökország kivonta ugyan onnan csapatait, de a mohamedán többségű lakosság ellenállásra szervezkedett és mintegy százezer harcost állított az osztrák sereggel szemben. Az ellenállás leküzdése tehát elhúzódott; egy évig, sőt tovább is tartott és a bécsi politikusok számára utoljára csak az a vigasztalás maradt, hogy a véráldozatnak $\frac{3}{4}$ ed részét ezúttal is a magyar nemzet szenvedte.

De mindjárt jelentkeztek a külpolitikai nehézségek is. Az orosz udvar vérigsértve nézte, amint a hálátlan Ausztria most már másodízben keresztezte terveit s ami még bosszantóbbá tette a helyzetet, mind a kétszer alattomosan tette ezt. A cár dühe határtalan volt, Konstantinápolyt és minden egyéb terveit félretéve, elkezdett fegyverkezni és már a 80-as évek elején rávetette volna magát Ausztriára, ha a közben létrejött hármasszövetség vissza nem riasztotta volna, A diplomáciai háborút azonban rögtön megkezdte. Szövetkezett Franciaországgal; vallási és politikai jelszavakkal izgatta és lázította Ausztria és Magyarország ruténjeit; barátságába és védelmébe fogadta a kis Montenegrót. Nikita fejedelem rendes fizetést húzott a cár pénztárából, aki szegény, de annál szebb leányainak elhelyezéséről is gondoskodott. Egyiket a cárral majdnem egyenlő hatalmú Nikolajevics nagyherceg, másikat a trónkövetelő

és később szerb király, Karagyergovics Péter, a harmadikat pedig az olasz király vette feleségül. Lehetetlen volt észre nem venni, hogy e sógori kötelék Ausztriának a Balkánon megvetett lába körül csavarodik, hogy egy alkalmas pillanatban megrándulva, a monarchiát kétvállra fektesse. Görögország is orosz befolyás alá került, Bulgáriában pedig egy ideig küzdött egymással a német és orosz orientáció, mígnem 1911-ben végleg az orosz győzött és azzal a balkánháború kitört.

Azonban a szultán sem kevésbé haragudott Ausztriára, mint a cár. Európai tartományainak Bosznia volt a kulcsa, vagy tartóoszlopa. Ez volt itt az egyetlen török terület, amelyben a mohamedán elem többséggel dicsekedhetett a keresztyénekkal szemben. Innen nyerte újoncait és zsandárait a folyton forrongó Macedónia és Albánia fékmentartására. Már Solimán szultán seregének 1526-ban Magyarország ellen Bosznia szolgáltatta egyik tekintélyes részét és későbbi európai háborúikhoz is itt találtak a szultánok közölvő és mindig készséges vitéz harcos tömegeket. Méltán fájlalták tehát a törökök Bosznia elvesztését és a szerbekkel karöltve 1908-ban létrehozták az u. n. bojkott-mozgalmat, mely az osztrák árúknak Törökországba való kivitelét fegyveres szabad csapatokkal megakadályozta és a világháborút már majdnem kirobbantotta. Az osztrák külügyi hivatal azonban meghátrált, a szultánnak Bosznia elvesztéséért 58 millió korona fájdalomdíjat adott, amire a bojkott-szervezet feloszlott.

Ferenc József életének mindezeknél nagyobb és a birodalom elpusztulása szempontjából legfontosabb eseménye a hármasszövetség megalkotása volt. Ezt a szövetséget ugyan nem ő gondolta ki, de létrejövele nagyrésztben mégis az ő érdeme, vagy bűne, mert a német és később az olasz ajánlatot habozás nélkül elfogadta és annak külső, aktaszerű megtartását és hosszabbítását mindvégig helyeselte. Az 1871-iki porosz győzelem után Bismark nem minden aggodalom nélkül tapasztalta, hogy az újszülött német birodalom egén sötét fellegek tornyosulnak. Egy évtizeden belül legyőzték Dániát, Ausztriát, Franciaországot és a separátista német kis államokat és természetesen mindenütt a bosszú érzelmét hagyták a vesztes népek és uralkodók szívében. Nyilvánvaló volt tehát a lehetőség, hogy a megalázottak kezét fognak egymással és más irigy, vagy féltékeny kívülállók is bevonva, visszaadják a kölcsönt és széttörik a német egységet, mielőtt még összeforrott volna. A vaskancellár azért lágy álarcot öltött és engesztelő jóakaratot mutatott

Oroszország felé török háborújában, Ausztria iránt Bosznia megszerzésében, sőt Franciaországgal szemben is gyarmati terjeszkedésében. A porosz szívélyesség Bécsben talált legerősebb visszhangra, azért a berlini kongresszus után Bismark nem hagyta a vasat kihűlni, míg az ott Andrásyval kötött barátságot szövetséggé nem fejlesztette. Németország ily módon egyoldalról megszabadult a megtámadás veszélyétől, Ausztria pedig örült, hogy végre akadt egy barátja, akinek segítségével visszajuthat az emberi közösségbe, ahonnan évszázados reakciós módszereivel önmagát alaposan kirekesztette. A német-Osztrák szövetséghez. 1888-ben Oroszország is csatlakozott, ami által az hármasszövetséggé bővült amely nevét ez az alakulás Románia későbbi belépése után is megtartotta.

Mialatt Ausztria az 1866-iki vereség sebeit gyógyíttatta és a magyar kiegyezés révén belső békét is akart teremteni: kitört a német-francia háború, melyet az olasz király, mint minden ilyen alkalmat, az olasz egység létrehozására használt fel. Ezen egység utolsó és talán legnagyobb akadálya a pápa és egyházi állam volt, melyet épen akkor nagyobb biztonság céljából francia katonaság őrzött. A francia állam vezetői 1789 óta egyház, sőt nem ritkán vallásellenes belpolitikát folytattak, de a pápát és főleg az egyházi államot nem lankadó buzgalommal védelmezték. Az olasz egység létrejövetelét még nagyobb hévvel igyekeztek megakadályozni, mint a Habsburgok, azért az olasz államférfiaknak hihetetlen ügyességet kellett kifejteniök, hogy e két halálos ellenség között haladva és még hozzá mindkettőt felhasználva (a franciákat 1859-ben, az osztrákokat pedig a hármasszövetség által) céljukat végre teljesen elérjék. A porosz-francia háború alatt olasz szabadcsapatok (Garibaldi) lepték meg Rómát és mire a pápaság két védnöke észrevette volna, elfoglalták és Dél-Itáliával együtt az olasz államba kebelezték. Franciaország akkori tehetetlenségében ezt nem akadályozhatta meg, de veresége után felgyógyulva, napirendre akarta tűzni e kérdést és olyan fenyegető állásba helyezkedett Olaszországgal szemben, hogy ez utóbbi kénytelen volt a protestáns Németország szárnyai alá húzódni és ennek szövetségét kérni. Bismark sejtette, hogyha Olaszországgal bármily egyességet köt is, Ferenc Józsefet megsérti és a kótesértékű olasz szövetség miatt az osztrákot elveszti: azért az ügynek valóban mesteri fordulatot adott.

Kijelentette az olaszok előtt, hogy Rómából Berlinbe ebben az esetben Bécsen át vezet az út; vagyis csak akkor léphet velük szövetségbe, ha a már meglevő kettős szövetséghez csatlakoznak

és ott befogadtatnak. Az olasz kormánynak nem volt könnyű magát erre a lépésre elhatározni. Annyi keserű emlék élt és annyi kölcsönös gyűlölet izzott a két uralkodócsaládban, hogy majdnem lehetetlennek látszott olasz részről a kérés, osztrák részről pedig a megbocsátás. A Savoyai ház azonban ezúttal is hű maradt önmagához és megmutatta, hogy nincs az az áldozat, melyet meg ne hozzon és nincs az a diplomata-fogás, melyet – ha kell – el ne kövessen Itália nagyságáért. Ferenc Józsefet lefegyverezte és megbűvölte ez az esemény. Bismark eljárásában a hűségnek, becsületességnek, lovagiasságnak, mindenek felett azonban – ami nála mindig a fő és lényeg volt – az ő személye iránt érzett tiszteletnek megnyilatkozását vélte ragyogni: az olasz közeledést pedig bűnbánatnak és canossajárásnak vette, azért azt csakis ezen képzelte okok miatt nem utasította vissza.

A hármasszövetség a maga egészében – központi fekvése, nagy lélekszáma, tudományos színvonala, ipara és általános gazdasági függetlensége folytán eddig legeszményibb politikai társulása volt a világnak. Ha okosan és céltudatosan irányítják; alig léphetett volna fel vele szemben olyan ellenséges szövetség, melyet könnyűszerrel le ne győzhetett volna. Születési hibájául lehet azonban felróni, hogy létrejövetelét nem nagy célokat kitűző államférfiak tervszerű számításának, hanem bajban levők és ideiglenes könnyebbülést keresők ötletének köszönhette. Épen ezért a szövetség mindvégig csak papíron maradt és hogy a döntő pillanatban két tagja mégis összetartott, az elsősorban azért történt, mert a támadás mindkettőt egyszerre érte és más menekvés egyikre nézve sem maradt, mint a közös védekezés. Volt azonban idő, mikor Bismark drágábbnak jelentette ki egy pommerni gránátos csontjait, mint Ausztria balkáni érdekeit és akkor Ausztria könnyen úgy járhatott volna, mint Olaszország az abessiniai háborúban. Igen, mert a hármasszövetség csak védszövetség volt passiv, negatív rendeltetéssel, mint egy vár, amely nagy ritkán megvédi a belémenekülőt, de sohasem győzi le az ellenséget.

Ilyen negatív szövetséget okos, vagy jóhiszemű államférfi nem köt, mert hiszen társa akkor bújhat ki alóla, mikor akar, mivel háború esetén ritkán lehet megállapítani, hogy melyik a támadó fél és mely cselekvéssel kezdődik és számítódik a támadás. A jóhiszeműség hiánya felismerhető mind a négy szövetséges eljárásában: legkevesébbé Vilmos császárból, legnagyobb – mondhatnám teljes mértékben az oláhokban. A jóhiszeműség

hiánya párosulva a korlátoltsággal okozta, hogy a hármasszövetség 32 évi fennállása alatt nemcsak aktiv, positiv szövetséggé nem alakult át, de egyes tagjai érzelmileg is folyton távolodtak egymástól és végül elérték azt a pontot, amelyen minden zökkenő és meglepetés nélkül szövetségesből ellenséggé változhattak. Ebben a tekintetben Ferenc Józsefet illeti a vád oroszlánrésze, de nem ment alóla a német nemzet és annak vezetősége sem.

Vilmos császár érezte, hogy itt tulajdonképen mit kellene cselekedni és tett is valamit a hármasszövetség megszilárdítására. Először is hűséget és őszinteséget helyezett alája, azután megkísérelte, hogy a szövetséges népeket is közelebb hozza egymáshoz. Elment Rómába és Budára és mind az olasz, mind a magyar nép érdeklődését, vonzalmát igyekezett az ügynek megnyerni, ami az utóbbi esetben fényesen sikerült, sőt talán jobban is, mint ajánlatos lett volna, mert a belőle eredő Eitel Fritz pletyka a bécsi udvart gyanakodóvá tette és tartózkodásra intette. De ezzel aztán ki is merült az a tevékenység, amely német részről a hármasszövetség népszerűsítésére kifejtetett. A lényeges és főpontokban azonban nem történt semmi és az egyetlen helyes, célravezető úton nem tett sem a császár, sem népe egy lépést sem előre. Érdekszálakkal nem fűzték szövetségeseiket magukhoz; nem mondták az olaszoknak: tudjuk, hogy nem élhettek szűk csizmátok határai között, válasszatok tehát magatoknak nagy termékeny gyarmatot, majd mi segítünk megszerezni azt. Ki mert volna ellenállni e három hatalom együttes fellépésének! Ehelyett azonban mind az osztrák, mind a német élclapok kifogyhatatlan szellemeskedéssel, gúnyolással és leplezetlen kárörömmel tették nevetségessé az abessíniai háborúban szerencsétlenül járt olaszok állítólagos gyávaságát. Németország önálló és szövetségesei érdekeit tekintetbe nem vevő világpolitikát folytatott, amely azonban önzése dacára magának sem termett babérokot.

Ha azonban nem adott szövetségeseinek a máséból, csak természetes, hogy annál kevésbbő a magáéból. Németország volt az első a földön, amely egységes és szokatlanul magas vámokkal igyekezett szomszédai elöl elzárkózni, amivel Magyarországnak sok kárt és kellemetlenséget okozott, de ingerelte és bosszantotta Európa többi államait is. Tudományos és társadalmi érintkezésről szó sem volt a németek és szövetségeseik között. Ők mindenben a „Wir Preussen” dagadó és sértő önérzetével néztek el a többi nemzetek felett és ebben sem tettek semmi különbséget szövetséges, vagy

nem szövetséges között. Eljártak Olaszországba és Bedecker mellett tanulmányozták ott az épületeket, szobrokat, képeket és emlékeket; de az olasz népet észre sem vették és szívéhez férközni meg sem kísérelték. Hozzánk pedig csak üzletből jöttek és iparosainkat kemény, kegyetlen versennyel keserítették vagy földünket vásárolták ki lábaink alól és dolyfős földesurat játszottak velünk szemben, mint Hohenlohe, aki elzárta a Tátrát a turisták elől,

Amit Ausztria a hármasszövetség ellen vétkezett, abból egyenlő mértékben vette ki részét az udvar, az osztrák németiség és a törvényhozás: mivel azonban minden hatalom a császár kezében összpontosult és az ő akarata ellen senki sem mozdulhatott, a felelősség kizárólag Ferenc Józsefet illeti. Az 1867. évi osztrák alkotmánynak az a titkos, de eléggé átlátszó rendeltetése volt, hogy a kormányzat minden dicsőségét a császár arassa, balsikerei következményeit azonban csak a miniszterek viseljék. A miniszterek ki-nevezésében a császárt az országgyűlés nem korlátozta, ellenben ő a parlament bármely határozatától megtagadhatta a szentesítést. Erre azonban nem kerülhetett sor, mert a törvényjavaslatokat a kormány terjesztette a parlament elé és hozzájuk az uralkodó jóvá-hagyását már előre kikérte. Ha a kormány javaslatait a képviselő-ház elvetette, a császár azokat az alkotmány 14 §. alapján rendeleti úton is életbe léptethette. Amilyen méltatlan komédia volt ez az alkotmány, ép oly ízetlen gyümölcsöket termelt egész fennállása alatt és semmi meglepő sem volt abban, hogy a végén teljesen szétzüllött és az állammal együtt dicstelenül feloszlott. Ha azonban jót és üdvöset nem mívelhetett az osztrák országgyűlés, arra kiválóan alkalmasnak bizonyult, hogy a császár és környezete éppen nem bölcsességből fakadó terveinek, valamint a 9 nemzetiség minden érzésének és főleg szenvedélyteljes meggondolatlanságainak szócsove és nagyharangja legyen. Nem ok nélkül nevezte a parlament épületét a bécsi köznép „bolondok házának”.

1866 után a dynastia végleg szakított németországi terveivel; s mivel látta, hogy azzal többé minden mérkőzés kilátástalan, sőt félni lehet, hogy a porosz-német állam előbb-utóbb szemet vet Ausztria német tartományaira: németellenes belpolitikát kezdett üzni, melynek heve és feltűnősége évről-évre emelkedett. Az uralkodóház ettől kezdve nem hangsúlyozta a németiségét, a magas arisztokrácia pedig vagy csehnek vallotta magát, vagy olyan „osztráknak”, akinek nincs nemzeti hovatartozása. Az általános választójog életbeléptetésével majorizálták a vegyes nyelvű tartományok művelt

és vagyonos német lakosságát és azt ilyen módon elnémitva, a lengyeleket is, kik eddig a németekkel tartottak, ellenük fordítva, a német elemet a parlamentben kisebbséggé zsugorították. Északon a csehek, délen a szlovének lettek az udvar dédelgetett kegyencei, akik a németséget a harapófogó két foga közé vették és felsőbb támogatás mellett fojtogatták. Laibach, Cilli, Marburg, sőt Graz is szlovén támadások színhelyei lettek, akik megostromolták és dúlták-rombolták a németek vagyonát és kultúrintézményeit és akik ellen ez utóbbiak alig védekezhettek, mert tudták, hogy a támadókat az államhatalom pártfogolja. Cseh- és Morvaországban pedig állandó szokássá lettek a németek ellen irányuló tüntetések, kihágások és tettlegességek Prágában a német egyetem diákjait mindig megtámadták és megverték, ha jelvényeikkel az utcán mutatkoznak, vagy németül beszélni mertek. Cseh tüntető tömegek megrohantak tiszta német községeket és városokat és míg romboló munkájukat végezték, a hatóság nem jelentkezett; ellenben mihamelyst, mint pl. Troppauban, a lakosság ellenállásra gyülekezett, a rendőrség azonnal kivonult és védelmébe vette, sőt a vasúthoz kísérte a megijedt cseheket. A németeket kiszorították a hivatalokból és mind az országházában, mind a tartománygyűléseken ökölharcot vívtak velük a szláv képviselők egy-egy hivatalnoki állás betöltéséért. Bécsben nemcsak az osztrák, de a közös minisztériumokat is szláv hivatalnokok lepték el és már a katonatisztikar u. n. noncombattáns része is teljesen az ő birtokukba jutott. Ilyen körülmények között magától értetődik, hogy aki a közpályán boldogulni akart, lehetőleg szlávnak vallotta magát. Ennsben, a katonai alreáliskolában beszéltem egy őrnaggyal, aki német nevével azt mondta, hogy ő büszke cseh nemzetiségére, mert egyik nagyanyja cseh volt. Ugyanígy Wolfsbergben találkoztam egy bíróval, aki német neve és származása dacára ott a tiszta német városban szlovén voltával dicsekedett. Hasonló esetek sűrűn mutatkoztak, mert a németség megtagadása akkor Ausztriában nagy előnyt és többféle hasznot jelentett. A tömegesen ogyúttlakó németek összetartását is sikerült megbontaniuk. A szabadelvűek ellen, akik addig az egész osztrák németséget táborukhoz számíthatták és bár mérsékelt, de mégis csak nemzeti irányt képviseltek, az udvar a papsággal és munkásvezérekkel szövetségbe lépett és őket teljesen letörve, egy nemzetietlen német, u. n. keresztyén-szocialista és egy nemzetellenes nemzetközi, u. n. szociáldemokrata pártot hívott életre. A szlávok között is voltak szocialisták és egyéb társadalmi, vagy gazdasági osztályokat képviselő pártok, de ők mind

nemzeti alapon álltak és egy pontban valamennyien megegyeztek: a német gyűlöletben.

Az a kevés német, aki érezte nemzetének kijátszását és volt bátorsága, hogy magát az udvar és az összes pártok megvetésének, vagy esetleges bosszújának kitegye: tiltakozása jeléül a „Los von Rom” mozgalomhoz csatlakozott és evangélikus hitre tért, vagy a kevés számú, de nagyon gyűlölt és félt „nagynémet” pártba lépett, mely inkább dacból és haragból, mint komoly elhatározásból Ausztriának Németországgal leendő egyesítését írta zászlójára.

A német elemnek emez állandó zaklatásában két érthetetlen és csodálatos tünemény jelentkezett a mélyebben vizsgálódó előtt: először is a művelt osztrák-német népnek türelme, sőt elhelyezkedése a nemzetrontó klerikalizmus és szocializmus pártkereteiben; azután pedig Vilmos császárnak és a nagynémet nemzetnek nyugalma és érdektelensége a szövetséges osztrák kormánynak eme kihívó és a faji érzést mélyen megalázó belpolitikájával szemben. Sok osztrák művelt emberrel beszéltem ebben a kérdésben és nem egynek vettem szemére gyávaságukat és faji érdekeik elárulását, mígnem némi kertelés után egyik-másik megnyitotta előttem lelkét és bepillantást engedett gondolatvilágába. A művelt osztrák német-ség nagynémet fajrokonaival és azok császárával ebben a kérdésben nagyjából egy véleményt táplált: a bécsi udvar szláv barátságát és „divide et impera” elvéből folyó erőosztását úgy tekintették, mint ami természetsszerűleg hozza magával hamarosan a Habsburg birodalom teljes züllését és szétmállását, amikor aztán nemcsak Német-Ausztria, de az egész monarchia is, vagy legalább ennek nagy része, mint tehetetlen hulla, Németország ölébe fog omlani. Miért késleltették volna épen ők ezt a folyamatot!? Hiszen a német-ség leszorítása a hivatalnoki pályáról csak előnyére szolgált, mert az ipar és kereskedelem terére kényszerült húzódni, ahol jobban élt és nemzeti érzését is könnyebben ápolhatta; a szlávok pedig, akiket előbb sikertelenül kényszerítettek a német nyelv el-sajátítására, most a maguk szántából tanulták meg azt, mert a közszolgálatban nélküle nem működhettek.

A németek érdektelensége és császáruk barátságos arcmutatása mögött tehát E terv és gondolat rejtőzött. Könnyű belátni, hogy nem alaptalanul számítottak erre az eshetőségre és ha Ferenc Ferdinánd trónra juthat, a szétesés bizonyára bekövetkezett és az ő számításuk szerint végződött volna. Németország csendben és nagy óvatossággal meg is tette ily irányú előkészítő munkálatait és

vallási, nyelvi, leginkább pedig gazdasági terjeszkedésével és magyarországi földvásárlásaival eléggé eresztgette a fonalakat, amelyekből a nagy zsákmányt bekerítő pókháló volt hivatva szövödni.

A világháború és annak elvesztése ezt a tervet egyelőre ugyan kizökkenetette az egyenes irányból és mesterséges eszközökkel darabokra szabdalta a még nem teljesen érett gyümölcsöt, melynek sava ezidő szerint más hódítók fogát vásítja; de alig hihetem, hogy a németek végleg levették volna róla szemeiket.

Míg tehát Ausztria és Németország között az elhidegülés fejedelmi csókolozások és barátságos kézszorítások között haladt előre: addig Ausztria és Olaszország állandó nyelvöltögetés mellett fente a tört, melyet kölcsönösen egymás hátába szerettek volna döfni. A történeti hűség kedvéért el kell ismerni, hogy Ausztria volt a kezdeményező fél, de a siker dicsőségét Olaszország nyerte el, mert a szűrást neki sikerült végrehajtania. Eltekintve attól, hogy már maga a szövetségkötés is csak külső ceremónia volt, amelytől a felek szíve és lelke távol maradt; Ferenc József eléggé sietett, hogy az olaszokat további megvetése felől se hagyja kétségben. Umberto király abban az időben házasodott és a szövetséges Habsburg udvarnál illendőség szerint feleségével látogatást kívánt tenni. Ismervén azonban a császárnak a pápával szemben táplált érzékenységét, a vizit visszaadásánál nem akarta azt próbára tenni és a császárt Rómába kényszeríteni: azért bejelentette nála, hogy nem Bécsben, hanem Budán, vagy bármely vidéki városban szeretné tiszteletét leróni. Ferenc József nem fogadta el az olasz király tapintatos ajánlatát, hanem a látogatás helyét illetőleg Bécshez ragaszkodott. Az olasz király engedett; de mikor a viszonzásra került a sor, kormánya kijelentette, hogy most már ennek a színtere is csak a főváros, azaz Róma lehet. Ezt a követelést a császár nem fogadta el, tehát a látogatás elmaradt és általa mind az olasz király, mind az olasz nép megsértetett. Ferenc József már akkor választott a pápa és Olaszország között; amikor Umberto király és miniszterei magukon tapasztalhatták, hogy a Habsburgok nem tanultak és nem felejtettek; amiből a maguk részére és javára rögtön levonták a következtetést.

Mikor Olaszország látta, hogy a császár a római kérdés megoldását nem ismeri el véglegesnek és hogy érdekei előmozdításánál a Habsburgok pártfogására nem számíthat; szabad folyást engedett népe százados osztrák gyűlöletének. Az olasz városokban irredenta egyesületek alakultak, melyek Ausztria nem valami jelentékeny-

olasz lakta területeinek felszabadítását követelték és ennek gondolatát terjesztették. A „notre Trento” (Dél-Tirol) és „mare amara” (keserű tenger = Adria) jelszava hangzott egész Itálián keresztül, míg a külügyminiszterek tízévenként egyszer összejöttek és a hármasszövetséget külső szertartások között meghosszabbították; az alatt a vezérkari főnökök egymás ellen alpesi csapatokat szerveztek, várakat építettek és haditerveket kovácsoltak.

Az osztrákoknak szintén megvolt az ő irredenta gondolatuk; ők a pápát akarták kiszabadítani vatikáni fogságából. A liberálisok bukása után a klerikális párt két fő programmpontja közül egyik az olaszok (másik a magyarok) iránt való gyűlölet ápolása lett, melyhez ez a párt aztán igazi vallásos hűséggel és fanatizmussal ragaszkodott. Parlamentben, sajtóban, iskolákban és a hadseregben is szünet nélkül kisebbitették, gyalázták és gúnyolták az olaszokat. A „Die Zeit”, „Reichspost”, „Danzers-Armelzeitung”, „Österreichische Rundschau” stb. szinte teljesen e két pont szolgálatába állította hasábjait és az olaszok támadásában, valamint az ellenük éledő gyűlölet szításában egyik sem ismert határt és mértéket. A hadsereg is nem a török, francia és egyéb csatatereken kivívott sikereit ünnepelte, hanem évről-évre nagy fénnel és lármával az unalomig és bosszankodásig a custozzai és lissai győzelmet ülte és dicsőítette. Mindez természetesen Ferenc József tudtával és beleegyezésével történt, mert hiszen parlament, sajtó, arisztokracia, 9 néptörzs, 23 párt és 480 ezer állami alkalmazott, sőt a tudomány és irodalom is a császár kegyelméből és jóindulatából élt. Ennek valamennyi-
nek érdekében állt, hogy olyan húrokat pengessen, amelyek zöngéje Ferenc József és főleg Ferenc Ferdinánd füleit kellemesen bizsergéli.

A minden zsarnoksággal együtt járó elvtelenség, meghunyászkodás, lelki és jellembeli tájékozóképesség hiánya lehetetlenné tette, hogy egy ember is akadjon, aki azt mondja nyíltan és nyilvánosan Ferenc Józsefnek: Uram, Ön képtelen arra, hogy egy 50 millió lakosú birodalom külpolitikáját intézze! Hát hosszú életének folytonos tévedései és botlásai után még mindig nem veszi észre, hogy téves úton jár és egy borzalmas örvény morajlik előtte, mely felé folyton fokozódó sebességgel rohan népeivel együtt?!

A világháború katonai előkészítése.

Bármily fontos azonban egy háború kimenetelére a diplomáciai előkészítés, a lényeg és a győzelem igazi biztosítója mégsem ez, hanem a hadsereg szervezése, felszerelése, a katonák száma, lelki állapota és elsősorban a hadvezér tehetsége. Az igazi nagy hadvezér mindezen előkészítést maga munkálja, azaz nemcsak győzelemre viszi seregét, hanem azt előzőleg maga szervezi meg és maga tanítja, gyakorolja is be. Nagyon előnyös az ügyre, ha ezen működésében más emberek érdeke, szeszélye és beleszólása nem akadályozza; ha tetszése szerint nyúlhat nemzete és állama minden erőihez, és belátása szerint állíthatja azokat céljai szolgálatába. Ez az eset természetesen csak akkor állhat elő, ha a hadvezér egyúttal az államnak is korlátlan feje, királya, vagy császára. Ezt az elvet a rómaiak is helyesnek ismerték és többször alkalmazták, amennyiben féltveőrzött szabadságuk forró szeretete dacára, nagy veszély idején rendesen diktátort választottak, akinek kezébe bizonyos időre a hadvezérllet mellett korlátlan hatalmat helyeztek. Nagy Sándor, Nagy Károly, Nagy Alfréd, Nagy Lajos és Napoleon nemcsak nagy hadvezérek, de egyúttal korlátlan uralkodók is voltak, viszont sok igazi hadvezér, mint Hunyadi János, vagy Hannibál azért aratott félsikert, vagy azért bukott el, mert tehetsége kifejtésében uralkodója, vagy nemzetének oligarchiai akadályozták. Nem lehet azonban állítani, hogy csak az a hadvezér nyerhet háborút, aki egyúttal államfő is; sőt nagy és fejlett modern államokban nehezen kivihető, amellet sokszor veszélyes is volna e két tisztség állandó összekapcsolása. Az azonban mindenkor és minden körülmények között szükséges, hogy a legfőbb hatalom birtokosa, vagy birtokosai alapos tájékozással és csalhatatlan érzékkel bírjanak a hadi kérdések iránt és meg tudják ítélni azokat a férfiakat, akiket a hadvezetéssel és a hadsereg szervezésével megbíznak.

Hogy milyen eredményt érhet el egy igazi hadvezér egy tehetségtelennel szemben, legkirívóbban talán Titus mutatta be Jeruzsálem ostrománál. A várost másfél millió zsidó védte, vagy legalább is annyi védhette volna, ha van okos fő, aki rendet és fegyelmet teremt köztük. A római vezér ezt a félelmetes tömeget, amely erején kívül többszörös fal védelmére is támaszkodhatott, 4 légióval, azaz mintegy 60 ezer harcossal támadta meg és nemcsak legyőzte és a várost bevette, de katonáit a dögvésztől is eléggé megóvta, mely az ostromlottak között szörnyen pusztított és a falakon átdobált több száz ezer hullá által a rómaiakat is fertőzéssel fenyegette.

Ha az államhatalom kezelője a haderő szervezését elhanyagolja, vagy úgy ezt, mint a fővezérletet hozzá nem értő emberekre bízta: csata; vagy épen háborúvesztést idéz népe fejére, melylyel rendszeren együttjárnak a földi és emberi szenvedések összes változatai és lehetőségei. Békés természetű, jámbor, vagy gyáva népre ez az eset nem annyira veszedelmes, mert abban megalázkodó szolgatermesztet fejlődik ki, melynek előtűnése elveszi a győző bosszújának életét és mivel ez utóbbinak szüksége van az alkalmazkodó jobbagyra, ártalom nélkül vonul rajta tova, mint a szélvész a barázdában meglapult nyúl felett. Bátor, vitéz, harcias nemzet azonban annál kínosabban érzi a háborúvesztés következményeit: és ha az utolsó kétezer év folyamán letűnt népek – hunok, avarok, rómaiak, góthok, frankok stb. – emlékei felett szemlét tartunk; megdöbbenéssel kell megállapítanunk, hogy valamennyien nyílt, nemes lélekkel, szabadságszerető szívvel és kiváló harci erényekkel dicsekedhettek.

A magyar nemzet történetét is csak ezen igazság szem előtt tartása mellett érthetjük meg. Őseink vagy fölényesen győztek, vagy lesújtóan vesztek. Az etelközi bolgár-bessenyő támadástól Merseburgon, Augsburgon, a Mohi-pusztán, Várnán és a Rigómezőn át a mohácsi csatáig – a magyar sereg mindenütt úgyszólván az utolsó emberig ottveszett és mindegyik vereség után valóban Isten csodája volt, hogy népünk a hunok és avarok sorsára nem jutott. Ezen mérhetetlen veszteségeknek örökké ugyanaz az oka és magyarázata: a haderő szervezetlensége, a vezér képtelensége és mert a katona minden csatában ugyanaz a hős, aki nem fut el, hanem utolsó leheletéig harcol akkor is, amikor már mindent veszve lát maga körül és inkább meghal, semhogy gyászmagyarnak nevezzék, vagy idegenek szolgájává legyen.

Gyermekkoromban egyik pajtásom sokat beszélt az iskolában

Vida bácsiról, akit rendkívüli embernek tartott és iránta nagy tisztelettel viseltetett. Vida bácsi a Virág-utcában lakott pajtásom szomszédságában, onnan eredt vele való ismeretsége, amelyre ő ugyancsak büszke volt és amiért mi többiek őt nem kismértékben irigyeltük. Nem is ok nélkül. Vida bácsi honvéd volt 48-ban és vele volt társai állították róla, hogy nála bátrabb és derekabb vitéz nem találtak Görgey seregében. Csak egy hibája volt: szűken mérte a szót; nehezen tüntetett ki azzal valakit, hogy előtte élményeiről beszéljen. Pajtásom eme kevesek közé tartozott.

Leghőbb vágyam volt, hogy én is megismerkedjem Vida bácsival és én is halljak tőle egyet-mást azon hőskor eseményeiről, melyeknek ő egyik szereplője és szemtanúja volt. Nagynéném, akit nagyon szerettem és gyakran meglátogattam, szintén a Virág-utcában lakott és mikor egyszer nála voltam, épen Vida bácsinak akart küldeni valamit, amit én hallva, tüstént vállalkoztam a küldönc szerepére, így sikerült a hős honvéd közelébe férközöm. Vida bácsi öreg korában is szép, magas, egyenes, tagbaszakadt ember volt; széles vállából egy-egy hosszú és erőtől duzzadó vastag kar ereszkedett alá, mely olyan hatalmas ökölben végződött, hogy azzal nem is kellett volna ütni, csak úgy ráejteni valamelyik rosszakaratú ember fejére. De Vida bácsi nem verekedésre használta kezeit, hanem munkára és ökrei simogatására, a „kiket” gyöngéden ápolt és szeretett, mint ahogy ezt már a jólelkű ember szokta. Az első találkozásnál láttam, hogy itt hiába lenne minden kérdezősködés, csak jövőbeli kilátásaimat rontanám el; tehát cselhez folyamodtam. Most már ismeretségbe lépve az öreggel, kilestem, mikor szekérével estefelé hazaérkezik és ilyenkor, mintha véletlenül járnék arra, beugrottam hozzá és segítettem neki az ökröket kifogni, jászolhoz kötni, vagy a szekeret rendbehozni. Így lassan fölmelegedett, megszeretett és beszélt.

Legkönnyebben a vidékeket, városokat és népfajokat hozta elő, amerre járt és megfordult. Büszkén mondogatta, hogy Debrecenben és Hódmezővásárhelyen olyan kéttornyú református szentegyház látott, akárcsak Veszprémben a püspök temploma. Hadi tetteiről, nélkülözéseiről már inkább kérdezni kellett, pedig ugyancsak bőven kivette mindegyikből a maga részét. Lassanként elbeszélte, hogy eleitől végig Görgey seregéhez tartozott és annak összes ütközeteiben résztvett. Felsorolta, hol melyik sorban állt és mit művelt: csak lőtt-e, vagy szuronnyal és puskatussal is támadt, vagy védekezett. Keresetlen, de találó rövid szavakkal festette az

ágyú-, puska- és panganét-harcot, az őr- és felderítőszolgálatot, mezőn és erdőben való éjjeli táborozást, falvakban és városokban a bekvártélyozást. Görgeyt kemény, de igazságos és jó hadvezérnek tartotta, akit a katonák szigorúsága dacára is szerettek. A debreceni csata után azonban gyanakodtak rá. Forró napsütésben egy dinnyetáblában állt zászlóaljával együtt reggeltől majdnem estig harcrakészen és onnan nézték Nagy Sándor hadosztályának vereségét. Valamennyien reszkettek a dühtől, hogy nem rohanhatnak az oroszokra, akiket két tűz közé kaphattak volna. Estig se nem ettek, se nem ittak, sőt Görgey még azt is megtiltotta, hogy egy dinnyét felvegyenek és vele szomjukat csillapítsák. Diák koromban is elmentem egyszer és utoljára Vida bácsihoz – másodszor már nem találtam otthon, elköltözött a temetőbe -, hogy kérdezek tőle valamit, amiről még sohasem beszélt, de ami engem most jobban érdekelt, mint összes egyéb élményei:

„Hm, hogy miként soroztak és hányan mentünk el a faluból? Hát a megye kivetette a falukra az újoncot, mint most az adót. Szentgál tartozott adni 20 embert, Herend meg kettőt; a többi is ilyenformán nagyság szerint. A legények kocsikra ültek és víg nótázás között Veszprémbe hajtottak. A megyeház előtt sorba álltak, a felcser kiválasztotta a 20 legszebbet; azokat mindjárt ott fogták, a többit eleresztették. Aki a választottak közül nem akart katona lenni, állíthatott pénzért maga helyett mást, valami szegényt; 30-40 forintért ajánlkozott akármennyi. Ebből a 20 emberből itt-ott elesett 7, a többi 13 hazakerült, ki Világos alól, mint én; ki meg Komáromból, mint a Csapó komám.” „Hát aztán ezzel a 20 emberrel végleg lerőta a falu a haza iránt való kötelességét; több nem kellett; többé nem soroztak és nem kértek pótlást?” „Biz' ott akartak sorozni, amikor már késő volt, de abból aztán nem lett semmi. Ellenben a fegyverletétel után valaki azt a hírt hozta a faluba, hogy jönnek a muszkák és megölnék mindenkit. Erre hamarosan összeszaladt 216 ember a faluház elé és puskával, buzogánnyal, meg persze tarisznyával elindultak a muszka elé. Zircig el is jutottak, de ott kiderült, hogy híre-hamva nincs az ellenségnek, hát megálltak; nagy dáridót csaptak és utána hazaszállingóztak. „Mit gondol Vida bácsi; ha megfordítják a rudat, vagyis az elején megy el 216 ember a faluból és a végére csak 20 marad otthon a zirci áldomás céljából, mi lett volna akkor?” „Biz' akkor fiam megnyomtuk volna a németet, de még a muszkát is úgy, hogy talán ma is az oldalát tapogatná.”

1848 egyik legfontosabb évszám a magyar nemzet történetében. Jelentőségben messze felülmúlja az aranybullát, *pragmatica sanctiot*, sőt 1867-et és Trianont is. Bármily fájdalmasan sajgott ugyanis az a seb, melyet annyi derék hazafi elvesztése, gyáva, aljas kivégeztetése és a nemzet reményeinek letörése minden igaz szíven ejtett: ma a 80 év távlatából tekintve és a veszteségyeresség mérleget felállítva, azt kell mondanunk, hogy az előbbieket eltörpülnek az utóbbiak mellett. Kossuth Lajos, Mátyás király mellett legtökéletesebb inkarnációja a magyar szellemnek, önmagát okolja a kudarcért és egy nagy lélek felelősségérzetében csak mulasztását látja és sajnálja, ahelyett, hogy teljesítményeinek nagyszerűségét észrevenné. Pénz, hatalom, idegen segítség és főleg főnemesi származás nélkül; kémektől, árulóktól, ingadozók- és reménytelenektől körülvéve, fölvette Bocskay, Bethlen és Rákóczy zászlaját és 350 év kísérletei után először varázsolta alája az egész osztatlan nemzetet. Nyelveket tanult hadi tudományok helyett, vádolja önmagát: ez igaz. De mégis ő teremtett a semmiből pénzt, fegyvert és hadsereget. Ő maga sohasem volt katona, mégis ő értette meg legjobban a hadviselés törvényeit, mert ő fedezte fel és ő választotta ki a nagyobb sereg-egységek vezetőit, akik mind megfeleltek a beléjük helyezett bizalomnak. Hogy nagy és igazi fővezért nem talált? Nem tehetett róla: az épen akkor nem volt, mert nem is minden század szül olyanokat. Hiszen igaz, hogy ő fővezér is lehetett volna, mert olyan lángész, amilyen ő kétségtelenül volt, sok tekintetben nem ismer akadályt és lehetetlenséget. De a tér és idő korlátain az sem teheti túl magát és a jogászokat, táblabírákat, akiket mindenekelőtt legyőznie, meggyőznie és megnyernie kellett, csak szóval és paragrafus-csavarással közelíthette meg, amihez nemcsak a történelem és államtudományok ismeretét, de a nyelvek által nyújtott szélesebb látókör megszerzését sem nélkülözhetette. Görgey és a kicsiny, leapadt sereg letette a fegyvert, de Kossuth nem ismerte el sem magát, sem nemzetét legyőzöttnek, mint minden igazi hős, aki egynek érzi magát fajával és népe örökéletének magaslatáról szemléli annak haladását és egy-egy akadálya megostromlásának balsikereit. A fegyverletétel nem homályosíthatta el azt a 300 év óta várt és végre bekövetkezett tényt, hogy a magyar nemzet a maga erejéből legyőzte a folyton életére és szabadságára törő Habsburg házat és ennek belopott és betelepített martalócait, a nemzetiségeket. Ebben a tudatban eggyéolvadt a nemzet és egy szebb jövő csalhatatlan reményével csillapította

fájdalmát és gyógyítgatta sebeit. És míg a férfi újult kedvvel látott munkához és hazafias szorgalommal gyűjtögette a nemzeti erőt és vagyont; addig a gyermek minden faluban talált egy-egy hőst, akihez zarándokolva, a spártai ifjakkal fogadhatta:

„Ahol te végezted, én majd ott folytatom,
Amit el nem értél, megszerzi két karom.”

Ha tekintetbe vesszük, hogy Kossuth ékesszólásával és törvények idézésével akarta nemzete jogait megvédeni és e térről le-szorítva, máról holnapra kellett hadsereget szerveznie és egy éven belül két nagyhatalommal számtalan csatát és ütközetet megvívnia: akkor látjuk igazán, hogy szinte lehetetlen körülmények között mit mívelt ő és ezzel szemben mily könnyű és kedvező helyzete volt Ferenc Józsefnek és vezérkari főnökének minden hadműveletéhez, úgy a világháborúhoz való előkészületében is.

A „vezérkari főnök” szó békebeli megjelölése a hadvezérnek, akinek az a hivatása, hogy az állam hadseregét szervezze, harc-képes állapotba helyezze és mind a támadó-, mind a védőháborúra a kor színvonalának megfelelően felszerelje. Látszólag a kormányá-nak és közelebbről a hadügyminiszternek van alárendelve, de tekintve, hogy ő a hadsereggel hazát szerezhet, megvédhet, sőt el is veszthet; fontosságban felette áll minden kormánynak és az államfő soronkívül levő bizalmasa és tanácsadója. A vezérkari főnök eme hivatásának betöltése végett éber szemmel tartozik vizsgálni a közeli és távoli külállamok hadi készülődéseit, sőt népeik han-gulatát és külső-belső politikáját is. Ezekhez igazodva rideg és minden indulattól ment következetességgel köteles gondolatait és terveit keresztülvinni. Munkájában rendelkezésére áll az állam egész anyagi, erkölcsi és szellemi ereje, amelyet még az a körülmény is megkönnyít, hogy a nyilvánosságnak felelősséggel nem tartozik, hanem az államfő palástja árnyékában, annak mintegy sérthetetlen-ségét élvezve, nagyrészt titokban mozgatja a haderő és sokszor az egész állam gépezetét is. Lélekszám, pénz, földművelés, ipar, kereske-delem, közlekedés, tudomány, vallás, sport, művészet és minden egyéb ága az emberi életnyilvánulásnak végeredményben a haza védelmét tartozik szolgálni; azért ezeket a vezérkari főnök nemcsak felhasználhatja, de fejlődésük irányára épen e szent cél jelszava alatt be-folyást követelhet. Könnyű belátni, mily áldásos és építő működést fejthet ki e magas polcon egy nagy és odatermett férfi; de még inkább, hogy mekkora bajt és kárt okozhat egy talán lelkiisme-

retes, de szűklátkörű, vagy éppen tehetségtelen és rosszakaratú, hiú udvaronc.

Igazi alkotmányos államokban a kiválasztás a nyilvánosság ellenőrzése alatt megy végbe; ha tehát ott lángész nem található is mindig, de képtelen és lehetetlen ember még sem viheti fel odáig; azonkívül, mivel működése jórésztben a szakemberek kritikája alatt áll, ha nem felel meg, elmozdítható és mással pótolható. Monarchiában azonban az uralkodó tetszése szerint nevez ki valakit erre az állásra, akinek sokszor nem szakértelmét és tehetségét, hanem származását, testalkatát, vagy modorát és alkalmazkodó képességét tekinti legfőbb kelléknek.

Ferenc József tudta és megértette a vezérkari főnök szerepének fontosságát és bizonyára a legjobb szándékkal kereste és választotta ki az ő szemében legmegfelelőbb embert; de ebben a kiválasztásban sem tagadhatta meg és múlhatta felül önmagát. Minden eddigi háborúját és hadműveletét a hibák és mulasztások hosszú sora kísérte, amelyeket kellő időben senki sem vett észre, hanem csak utólag kerültek napfényre, amikor jóvátételükre idő már nem volt. Világos tehát, hogy itt csak ő lehetett a bajok igazi forrása és csak ő lehetett az, aki 64 évi uralkodása folyamán ugyanazt a feladatot mindig ugyanazon hibákkal próbálta megoldani. Kicsinyes, rövidlátó, befolyásolhatatlan és törhetetlenül makacs ember lévén, a hadvezetés és haderőszervezés törvényeinek és elveinek magasságába nem tudott felemelkedni; de kiváló, nagyeszű embert még kevésbé környezetében elviselni, akinek egyénisége reá nehezdedhetett és akinek belátása az ő akaratát irányíthatta volna. A vezérkar nevelésében sok hasznos és gyakorlati elv nyert megvalósulást és az egész rendszerből az világlott ki, hogy a császár itt egy feladatának magas fokán álló testületet akart képeztetni; de a folytonos, aprólékos, lélekölő napszámos foglalkoztatással elvette tőle az elmélkedés és gondolkodás lehetőségét, amely nélkül az ismeret annyit ér a fejben, mint a megemészthetetlen táplálék a gyomorban. Mindazonáltal került ott több világosértelmű és nagy-képességű ember, amilyent nem egyet én is ismertem: de nyilvánvaló volt, hogy Ferenc József vezérkari főnökét nem ezekből, hanem azok közül választotta, akikben önmagára ismert és akik neki nem az új és helyes utat mutatták meg, hanem maguk is arra az ösvényre tértek, amelyen a császár konokul tántoríthatatlanul tévelygett.

Állandó jellemvonása Ferenc József vezéreinek ugyanaz, ami

neki magának: az önállótlanág, kezdeményezésre való képtelenség, késlekedés és utánzás. Midőn pl. kiderült, hogy 1866-ban a poroszok hátultöltő puskával harcolva győztek, amelyet már az osztrák hadvezetőség is ismert és készítettethetett volna: akkor elhatározták, hogy most már ők is ilyen puskát gyártanak és a jövő háborúját azzal nyerik meg. Beck báró megelégedett e gondolattal és ennek megvalósításával, azaz a gyalogságnak Mannlicher puskával való felszerelésével életcélját betöltve látta. Utóda Hötzenndorfi Konrád azonban valóságos forradalmi ütemet hozott a hadsereg szervezésébe. Kijelentette, hogy nemcsak puskával, hanem sok egyéb harci eszközzel is elmaradtunk a külföld mögött, azonkívül az emberanyagáért is kell már valamit tenni, azért a katona harci lelkesedésének tüzeit az addig ismeretlen meleg vacsora, az u. n. zupa, engedélyezésével remélte állandó hőfokon tartani. A tisztikar nyomorát és magába fojtott elégedetlenségét fizetésének 5-10 százalékos fel-emelésével fegyverezte le; az elavult szolgálati szabályzat helyett pedig olyan újat kívánt szerkeszteni, amely nemcsak szabátosságával, hanem stylusának egyéb tökélyeivel, valamint költői fordulatokban gazdag kifejezéseivel is megragadja a katonát és csalhatatlan szabályokat ad kezébe, amelyekre támaszkodva, a béke és háború minden eshetőségében tudja, hogy mit gondoljon és mit cselekedjen. Ha ezekhez hozzávesszük, hogy a csukaszerű ruha elfogadásával a harcost a csatában majdnem láthatatlanná varázsolta: akkor megértjük, hogy a császárral együtt mind a 9 néptörzs elámult és meghajolt Konrád hadvezéri nagysága előtt. Az ő elismerése és érinthetetlen tekintélye szinte példátlan a világ hadi történetében. Talán csak a Dalai Lámáét hasonlíthatnám hozzá, aki Buddhának nemcsak afőle utóda, vagy helytartója, hanem valóságos megtestesülése. Konrádról is minden mérvadó tényező, sőt a számításba nem jövő közvélemény is azt hitte, hogy benne Mars, vagy épen Pallas Athene jelent meg a földön, hogy tündöklő paizsának egyetlen sugarával a dicsőséges Habsburg ház minden ellenességét megfutamítsa.

Megvallom, hogy magam is sokáig e nem mérvadó, de annál elismerőbb és hálásabb közvéleményhez tartoztam. Kívülről és felületesen látva a hadsereg ügyeit és mindenütt Konrád dicsőítését hallva, elhittem, hogy mindaz úgy van és úgy igaz, ahogy állítják. Életemben még nem történt olyan esemény, amely érdeklődésemet ezirányban nagyobb mértékben felkeltette és a vezérkari főnök nimbuszának közelebbi elemzésére vezette volna. Egyszer azonban

ez is bekövetkezett. Plevjen voltam a tisztí étkezdében, 70-80 tiszt, katonai és polgári hivatalnok társaságában, kikkel egy hosszú, terített asztal körül állva és kisebb csoportokba verődve beszélgettünk és vártuk a generálist, hogy majd amikor az ajtón belép, katonásan üdvözljük és vele együtt vacsorához ülünk. Abban a csoportban, ahol én álltam, a tábornokra terelődött a szó és érdeklődésemre az egyik úr a következő ismertetést adta róla: „Langer tábornok úr a hadseregnek a maga nemében egyetlen és legkiválóbb tisztje, azért vele a vezérkari főnök benső barátságot tart fenn és tanácsát, véleményét minden fontosabb kérdésben kikéri és felhasználja. Mihelyt itteni határidőre szabott szolgálata lejár, azonnal Bécsbe helyezik a nagy vezérkarba, ahol Konrádnak helyettese, jobb keze és valamikor bizonyára utóda is lesz. Már a plevjei dandár élére való kinevezése is ritka kegyre és elismerésre mutat, mert ide, a tulajdonképeni külföldre, mindig a legjobbnak vélt tábornokot helyezik, aki tapintatával, tudásával és gyakorlati képességével a monarchiát és a hadsereget méltó módon képviselheti. Nagy elfoglaltsága mellett irodalmi munkásságra is szakít magának időt és a katonai szaklapokban közölt értekezései a képzett tisztek egyhangú helyeslésével találkoznak.”

Az egyhangú helyeslés mindjárt szeget ütött fejembe. Semmi-
ben sem szeretem az egyhangúságot, de legkevésbé embertársaim
felfogásában és ítéletében. Ha tudom, hogy a természettudományok
egyszerű és kézzelfogható igazságainak mily nehezen, mennyi babo-
nával és képtelen dogmával kellett megküzdieniök, mire legalább a
művelt társadalomban általános elismerést nyertek: akkor csak a
legnagyobb óvatossággal és fenntartással szabad tudomásul vennem,
egy már természeténél fogva is csak relatív politikai, közgazdasági,
vagy hadtudományi tétel hirdetését. A valódi igazság diadalútja
ezen a világon a történelemnek eddig még meg nem cáfolt tanítása
szerint a küzdés, sokszor a szenvedés és nem ritkán a keresztrefe-
szítés; ellenben csak olyan kijelentés szokott rögtön és általános
elfogadtatást találni, amely az emberek hiúságát legyezgeti, vasy
gyöngeségeit takargatja, vagy anyagi érdekeinek kielégítését ígéri,
vagy érzéküket valamely önző terv hazug, de megnyerő formába
öltöztetett alakjával megvesztegeti, vagy végül valamely képtelen
butaságot tálal eléjük, melyre méltán mondhatják: credo, quia
absurdum.

Gondolataimba mélyedve, nem figyeltem többé a csoportszónok,
Meyer kapitány fejtegetésére és addig latolgattam, fontolgattam, míg

már majdnem eldöntöttem magamban, hogy Langer tábornok tudománya egy törött pipát sem érhet; mikor az ajtó felpattant és rajta a generális segédtsíztjével együtt belépett.

Elhelyezkedtünk. Az asztal közepénél ült a tábornok, vele szemben egy zömök termetű fiatalember polgári ruhában s ez utóbbitól balra következtem én. A tábornok sovány, szikár, szőke férfi volt és hosszú nyaka aránytalanul kicsiny, u. n. egérfejben végződött, melyen a ritka hajon és gyér bajuszon kívül semmi fel-tűnő, vagy jellegzetes vonás sem mutatkozott. Evés közben szomszédaival egy 54-es ezredessel és alezredessel váltott néhány érdektelen szót, miközben apró, szúrós szemeit a társaságon idegesen ide-oda járatta és füleit hegyezve hallgatózott, mint a rossz színész a sugólyuk előtt. A teremben kés-villa-zörgés, csikorgás és halk zümmögés hallatszott, amint kiki szomszédjának adta tovább az étel mineműségéről kelt véleményét. A polgári ruhás ifjú felém fordult és elmondta, hogy ő is magyar ember, Markovicsnak hívják (ma is él és a magyar külügy szolgálatában áll) és Plevjén a monarchia konzuli tisztét tölti be. Majd magyarul folytatva előadta, hogy épen most tett érettségit Pesten, mert bár előzőleg Ausztriában a szükséges képesítést megszerezte, mint magyar állampolgártól megkövetelték, hogy az érettségit Magyarországon is letegye. Markovics úr halkán beszélt, én pedig alig járultam egy szóval is fejtegetéseihöz, mégis a tábornok szeme végig villanván a két hosszú embersoron, mindig rajtam állapodott meg és kathód-sugaraival mintegy átdöfni igyekezett. Kellemetlenül éreztem magam és kabátom gombjait kezdem tapogatni, hogy nem szakadt-e le véletlenül valamelyik és nem az izgatja-e a nagyhatalmú férfi szemeit, mikor egyszerre csak arca elvörösült, sovány nyaka duplájára nyúlt, bő gallérjából pedig egy eddig elrejtett gyönyörűen kifejlett ádámcsutka szökött fenyegetően elő. „Megtiltom, hogy itt nekem magyarul beszéljenek!” Monda ő felém irányozva szemét, hegyes orrát és szavai közben rythmikusan meg-megbicsakló ádámcsutkáját. Megrémültem – a belőlem elemi erővel kitörni készülő nevetés következményeitől, melyet csak erőm és akaratom teljes megfeszítésével sikerült elnyomnom és arcomra közönyös, sőt bünbánó alattvalói kifejezést erőltetnem.

A törvények könyörtelen érvényesítését a polgárság békessége és biztonságérzete egyik főfeltételének tartottam mindenkor és ma sincs előttem tiszteletreméltóbb egy olyan magas polcon álló férfinnál, aki azokat maga is megtartja és másokkal is megtartatja. Ha

tehát a katonai szolgálat nyelve német és a közvacsora szolgálatnak tekintetik, akkor én voltam az utolsó, aki ezen szabály ellen vétkeztem. Ámde a polgári tisztviselők és vendégek étkezése már nem tekintethetett államszolgálatnak, minthogy ezen étkezdének ők is fizető, tehát teljesjogú tagjai voltak: azonkívül én ott a németen kívül cseh és horvát beszélgetést is hallottam, sőt mint a vacsora után megtudtam, esett ott nem ritkán török és francia szó is, amit a tábornok nemcsak hallott, de maga is használt. Kemény figyelmeztetését hozzám címezte ugyan, de „fiamnak szólok, menyem értsen róla” formában a konzult támadta és sértette meg; amihez egyrészt joga nem volt; másrészt ha lett volna is, az illendőség és jóízlés azt követelte, hogy ne éljen vele. Utoljára bárhogy forgattam is az esetet, odalyukadt ki a vége, hogy ez az úr csak a magyar nyelv esetében és hátrányára gyakorolja vétőjogát és csak annak a dallamát nem bírják fülei elviselni. Egy cseppet sem lepődtem meg. A generális úr a „Danzer”-nek volt egyik oszlopos munkatársa és abba írta „egyhangú helyesléssel találkozó” cikkeit. Ez volt az a katonai szaklap, amelytől a magyar kormány nemzetünk állandó ízléstelen és közönséges, mondhatnám ordinár gyalázása miatt a postai szállítás kedvezményét megvonta és amelynek az a bizonyos oláh-szerb Popovicsiu volt a főszerkesztője, aki a világháború kitörésekor külföldre menekült, mert kiderült róla, hogy Bécsben Ántánt-zsoldban végezte irodalmi kútmérgezését.

Ezen időtől fogva kíváncsi lettem a haditudomány titkaira; nem azért, mintha azoknak hazám javára leendő értékesítését képzelhettem, vagy remélhettem volna; hanem hogy lássam, hova vezet bennünket az a vezérkar, amelyben egy ilyen szürke, kicsinyes, jelentéktelen, amellet fajgyűlölettel telített ember az előtáncos tisztét viselheti. Elővettem Livius XXI-II. és XXIII. könyvét, melyet egykor nagy élvezettel olvastam; magam elé idéztem Hannibál csatáit és haditerveit, melyekről a modern szakemberek állítják, hogy bennük a haditudomány örök törvényei és elvei vannak a tökély legmagasabb fokán lefektetve és gyakorlatban bemutatva. Bosznia félreeső és unalomszülő garnizonjaiban, ahol a külvilággal való kapcsolatot csak a minden másnap érkező postakocsi tartotta fenn, a legkisebb tiszt étkezdében is voltak katonai lapok, könyvek és folyóiratok: ezeket bújtam és tanulmányoztam most már, hogy Langer tábornokon bosszút álljak magyar gyűlöletéért és megbizonyítsam önmagam előtt, hogy úgy ő, mint főnöke Konrád, csak sarlatán a maga mesterségében. Szándékom tehát nem a legneme-

sebb forrásból fakadt s lelkem mélyén nem is hittem sikerében, de az unalom és egyéb foglalkozás hiánya mégis ébrentartotta bennem az érdeklődést és a végén komoly, megdöbbentő tények és állapotok ismeretére vezetett.

Aki egy pillantást vet a néhai monarchia térképére, az azonnal látja, hogy Magyarország majdnem köralakjával, természetes határával és mintegy megrendelésre teremtett egységes hegy- és vízrendszerével egy nagy államtest közepét, törzsét és szívét képezi, melyre az osztrák tartományok Boszniával együtt majdnem köröskörül mint odavetett csonkok és függelékek tapadnak. Már békében is ez lévén a monarchia legfőbb élelem-, fa-, ásvány- és ujoncforrása, egy szakértő katona rögtön erre helyezi védő és támadó terveinek súlypontját és legelőször is ezt biztosítja meglepés és megszállás ellen A biztosítás minden pillanatban készen álló, elegendő számú csapatokkal és erődítésekkel valósítható meg. Konrád azonban nemcsak nem ismerte fel ezt a földrajz-stratégiai előnyt, hanem egyenesen ellene dolgozott és a győzelemnek eme hatalmas zálogát minden erővel eltörölni és megsemmisíteni igyekezett. Ha a Kárpátok hágóit, átjáróit, továbbá a Duna és Száva vonalát apró erődökkel elzárhatóvá teszi, Magyarország területén nyugodtan állíthat össze és élmezőnyre tetszése szerint való seregeket és villámgyorsan, észrevétlenül vetheti őket Galícia, Bukovina és a Balkán bármely vidékére. Az osztrák hadvezetőség azonban a gellérthegyi citadella építése óta, mellyel azonban nem az országot védeni, hanem Pestet agyonbombázni akarta, egy kapavágást sem tett e terület megerősítésére; ellenkezőleg, a régi meglévő várak jellegét is megszüntette és pusztulni hagyta. Ami pedig a csapatokkal való biztosítást illeti, nemcsak hogy ide máshonnan katonaságot nem helyezett, hanem innen állandóan 50-60 zászlóalj gyalogságot és 6 huszárezredet, tehát egy nagy hadsereget vont el Bosznia és Ausztria javára; amit még növelt azáltal, hogy ezen elvont csapattestek mind rendes, vagy felemelt békelétszámmal bírtak, míg az itthonlevők mind a békelétszám alatt álltak. Magyarország stratégiai fontossága azonban ennek dacára sem csökkent, azért a katonaszállítás lehetősége végett szükséges lett volna, hogy Galíciával és Bukovinával többszörös és elsőrendű vasúti összeköttetést nyerjen, itt azonban bámulattal kell megállapítanunk, hogy Magyarországból Bukovinába egyáltalában nem vezetett vasút; Galíciával pedig mindössze csak két helyen volt érintkezésünk, de ott is a bár egyvágányú, de elsőrendű magyar vasút másodrendű osztrák vasútban folytatódott, tehát

valósággal megakadályoztatott a magyar vasút teljesítőképességének a kihasználása.

Az Oroszországgal vívandó háború természetesen csak Galiciában kezdődhetett, ahol természetes határ nem volt; az apró folyók pedig mind észak-dél irányúak, tehát megerősítésre alkalmas vonalat nem nyújtottak, mert az orosz támadás nemcsak kelet, hanem észak felől is jöhetett. Ha tehát Konrád Galiciában a határ túlhosszú volta és a terep kedvezőtlenége miatt erődvonalat nem húzhatott, akkor igazán fölösleges, sőt káros pazarlás volt a két magában álló várnak, u. n. erősségnek (Lagerfestung) Przemyslnek és Krakkónak építése. A katonai szakértők 1870 után végérvényesen eldöntötték, hogy az ilyen erősségek létesítése céltalan. Ha ugyanis a védekező fél komolyan akarja tartani, nagy haderőt és aránytalanul sok anyagot kénytelen belehelyezni, amely többnyire örökre elvész, mivel a támadó fél hasonló, vagy kisebb haderővel körülzárván az erősséget, főerejével elvonul mellette. A körülzárók aztán veszteség nélkül várhatják, míg a várórség feléli készletét és éhen hal, vagy megadja magát.

Konrád Komáuiát kihagyta a számításból, Szerbia ellen nem tett semmi védelmi intézkedést, Oroszország támadását helytelen és felületes csapatelhelyezésekkel és értéktelen erősségépítkezésekkel várta: egyedül Olaszország és Montenegró volt az a képzelt ellenség, amely felé teljes figyelmét fordította és ellene nagyszabású támadó és védő terveit napfényre hozta. Itt kellett tehát megvizsgálni, hogy előkészületeiből lehet-e olyan hadvezérre következtetni, akibe a monarchia háború esetén nem alaptalanul helyezi sorsát. Dél-Tirol, az u. n. Trentino ókalakban nyúlik Lombárdia testébe, amelynek csúcsában ha egy osztrák sereg áttöri az olasz védelmi vonalat, egy nap alatt elérheti a Pó folyót és azon átkelve Olaszországot egyszerre háromfelé szakíthatja és a háború további folytatását rá nézve lehetetlenné teszi. Ezzel szemben ha olasz sereg nyomul a Trentinóba, minden nap magasabb hegyeken kell át-másznia, míg utoljára a Brennerben áthatolhatatlan akadály mered eléje, hacsak az osztrákok az alagúton jó szívvel át nem eresztik. De ha egész Tirol és Salzburg az olaszok kezébe esnék is; kevés népességű és gazdaságilag passiv, jelentéktelen tartomány lévén, a háború kimenetele szempontjából alig számítana valamit. Míg tehát Olaszországuak életérdeke, hogy a Trentinóból irányuló támadást fel tudja tartóztatni, addig Ausztriára főleg védő háború esetén lényegtelen, hogy oda bevonulnak-e az olaszok, vagy sem.

Ezen egyszerű és világos helyzetből az olasz hadvezetőség levonta a helyes következtetést ég a Trentinóval határos területét erre a célra képzett csapatokkal (Alpini) és völgyzáró erődökkel megerősítette. Azonban Ausztriának is volt Olaszországgal szemben kényes és érzékeny pontja, amely szintén megerősítésre szorult: Trieszt és Istria. Triesztben Ausztria egyetlen, de nagy és szép kereskedelmi kikötőjét; modern, óriási értéket képviselő hajógyárát és a kikötő raktáraiban állandóan felhalmozott mindennemű rengeteg árúját félthette. Istria végén pedig Pola épült, melynek öble a monarchia egész és megszámlálhatatlan milliókba került hajóhadát rejtegette, melynek szárazföldi összeköttetését ha az olaszok elvágják, menthetetlenül elvesz minden bennelevővel együtt. E két kincset, valamint a monarchia szívébe vezető utat csak az Isonzó partján lehetett és kellett megvédeni, melynél alkalmasabb terep erődvonala építésére kevés van a világon. Mit tett tehát ebben a helyzetben Konrád? A Trentinót tölte tele várakkal, ellenben az Isonzó partján egy sáncot sem vettetett, hogy egykor majd a magyar katonák hullahegyei torlaszolják el a Trieszt-Póla és Bécs felé vivő utat, akiknek előőrsei erre a célra már ott álltak készen Tolmein-Karfreit és Sesanában a 19-es, Triesztben a 32-es gyalogosok; Gradiscában a 11-es, Montalconeban a 29-es, Klagenfurtban a 19-es és Rovignóban a 24-es vadászok.

Aki azonban Konrád erődítő munkálatait áttanulmányozta, csodálkozással vette észre, hogy a vezérkari főnök a mindössze 300 ezer lelket számláló Montenegrót tartotta a monarchia legfélelmetesebb ellenségének, amely államocská 5 kis dandárnyi haderejével ott húzódott meg szerényen Dalmácia déli csücske és Hercegovina között. Köztudomású és a szaklapokban alaposan megtárgyalt tény volt, hogy a montenegrói hadsereg a puskán és rövid kardon, az u. n. jatagán-on kívül semmiféle fegyverrel és felszereléssel nem bírt. Csak egyszer ajándékozott a királyi vő Nikitának néhány ágyút, melyeket ő a határhegyen, a Lovesenen állított ki közszemlére, hogy a cattaróiak lássák az ő hatalmának milyen megerősödését. A haditengerészet a cattarói öbölben, Teodóban, javítóműhelyt tartott, mely előtt állandóan néhány hajó vesztegelt. Ezen öböl tengeri háború esetén nagy fontossággal bírt, mert szűk bejárata és a szárazföldre benyúló hosszú, keskeny alakja következtében, melyet köröskörül égbenyúló sziklahegyek védenek, bármily nagy flottának rejtekhelyet és biztos menedéket nyújt. Eme jelentősége miatt természetes volt, hogy nem annyira Montenegró

mint inkább más ellenséges tengeri hatalmakra való tekintetből bejárata és környéke megerősítették. Ezzel azonban Konrád nem elégedett meg, hanem ez öböltől távol és vele semmiféle összefüggésben négy nagy 7-8 erődből álló erősséget (Bilek, Trebinje, Mostar, Sarajevo) és egy kisebb várat (Stolac) épített Montenegróval szemben; azonkívül a Keleti vasút összes állomásait és őrházait lőrésekkel és páncélozott ajtókkal, ablakokkal szereltette fel. Bosznia-Hercegovina erősségeivel és védekezésre berendezett kaszárnyaival olyan benyomást keltett, mintha határán egy több milliós hadsereg ostromszerekkel és óriási mozsarakkal ellátva táborozott, bent pedig egy mindenre elszánt nép életének és szabadságának utolsó, kétségbeesett megvédésére készült volna.

Hogy Konrád ott épített várakat, ahol feleslegesek voltak, azon helyeket pedig e tekintetben elhanyagolta, ahol használhatta volna őket: ez a két ballépés még nem feltétlenül rejtette magában a jövő háborújának elvesztését. Az erősítésnek minden esetben, tehát legcélszerűbben alkalmazva is, vannak nagy hátrányai; azért egy erejében bízó nemzet, vagy tehetségére támaszkodó hadvezér bármikor magáévá teheti a spártaiak felfogását, akik az akkori általános szokás ellenére nem építettek falakat városuk körül. Fődolog volt és örökké is az marad az operáló és harcoló sereg. Ha ezt a vezérkari főnök kifogástalanul megszervezi, akkor minden egyéb tévedését meg lehet neki bocsátani. Lássuk tehát, mit tett Konrád egy olyan hadsereg létrehozására, amely a földrajzi helyzet és a várható ellenségre való tekintettel ha nem is a győzelem, de legalább egy eldöntetlen és az állam fennállását biztosító lehetőségnek látszatát kelthette.

Az osztrák hadsereget III. Károly kezdte az ezred és territórium elv alapján szervezni. A birodalmat bizonyos számú részre osztotta és mindegyik ilyen részt a maga lovas és gyalogos ezredének kiállítására kötelezte, amely ezrednek aztán számot és névleges tulajdonost adott. A lakosság szaporodásával és a szomszédokkal fennálló viszony szerint azután az ezredek számát fokozatosan növelték, miközben területük nagyságát megfelelően szűkítették. E rendszerre nem volt befolyással a katonaállítás módja és a szolgálat időtartama, mely előbbi hol toborzásban, hol erőszakos fogdosásban, hol törvényes sorozásban nyilvánult; az utóbbi pedig egész életre, majd 20, később 12, 8, 6 s végül 3 évre szólt. Az osztrák hadvezetőség e rendszer keretében is irtózott az újításoktól és rendszeresen csak akkor határozta el magát egy-egy hosszabb

lépésre, amikor valamely túlerős indok, rendszeresen egy veszített háború rákényszerítette.

Konrád ilyen módon készen talált egy évszázadok lassú és alapos munkájával felépített hadsereget, melynek tisztikara, legénysége és mindennemű anyaga és eszköze törzskönyvezve és az utolsó szegig leltározva számban és kimutatásban íróasztalán feküdt. Munkája tehát csak abban állt, hogy ezt a múltban mélyen gyökerező és a jelenben egészségtől és erőtől duzzadó intézményt a jövő feladataira nevelje és fejlessze.

A természettudományok, főleg a technika és kémia újabb találmányait minden állam először is hadereje számára szerezte meg és használta fel, szükséges lett volna tehát, hogy Konrád is ugyanezt tegye és ha új gondolatokat nem tudna is termelni, legalább a szomszédok eljárását figyelje és utánozza. Azután minden nagy és kis hatalom arra törekedett, hogy katonáinak számát lehetőleg növelje és Napóleonnak már száz évvel előbb vallott és alkalmazott rendszerét, az általános katonai kötelezettséget minél teljesebb mértékben átvegye és kimerítse. Az osztrák vezérkari főnök kötelessége lett volna tehát, hogy az addigi korlátolt újoncozással szakítson, a birodalom egész ép ifjúságát katonai kiképzésben részesítse és annak elegendő és alkalmas keretekben leendő elhelyezéséről gondoskodjék. Ezzel szemben azt látjuk, hogy Konrád az újoncozás régi rendszere mellett kitartott, a monarchia hadosztályainak számát csak kettővel szaporította, a technika vívmányainak felhasználását pedig – bár e tekintetben a birodalomban a tudomány és ipar a lehető legmagasabb képességgel rendelkezett, – vétkes könnyelműséggel elmulasztotta. Galícia határa Osviecimtől Buczauiq egyenes vonalban, vagyis a kiszögelések elmellőzésével is hétszáz km. E vonalon a hadtudománynak már a világháború előtt rég vallott és közismert szabálya szerint legalább 70 gyaloghadosztálynak kellett állnia, hogy azt egy óráig is tartani tudja. A monarchia azonban csak 50 hadosztállyal rendelkezett, ami azt jelentette, hogy a 150 hadosztályból álló orosz seregnek fele sem kellett a mi vonalunk átkarolására és seregünknek néhány nap alatt leendő elfogására. Aki értett valamit a hadvezetéshez, az réműlettel gondolhatott arra a pillanatra, amelyben mi háborúba keveredünk Oroszországgal.

1914-ben a háború kitörése előtt a 4 millió lakosú Szerbia 15, a 7 millió lakosú Románia 18 hadosztállyal rendelkezett, amivel szembeállítva a monarchia lélekszámát (51 millió) és ipari, va-

lamint általános gazdasági téren nem is hasonlítható fölényét, legalább 120 hadosztályt kellett volna legmodernebbül felszerelve készletben tartania. Mi akadályozta ezt? Talán a parlamentek, vagy a pénziány, vagy valamely más titkos, ismeretlen tényező? Egyedül Konrád képtelensége és tudatlansága! A hadosztályok szaporításához tulajdonképpen az ujonclétszám felemelése sem volt szükséges, mert minden ezred törzskönyvében volt legalább tízezer kiképzett gyalogos; amely számból ha egy helyett két ezredet alakít, még mindegyik számára marad ezer-ezer ember, azaz egy zászlóalnyi tartalék – untig elegendő olyan hadvezér számára, aki nem vérrel, hanem ésszel akar háborút nyerni. Konrád azonban nem ezt tette, hanem úgy okoskodott, hogy kis sereggel kezdi ugyan a háborút, de ha azt elveszti, még kétszer teljes nagyságban felállíthatja. Természetesen csak elveszthette az elsőt is, meg a másodikat, sőt harmadikat is, mert az ellenség mindegyik esetben megsemmisítő fölényel állt vele szemben. Miért nem képeztetett ki több embert? Azért, mert a szolgálati időt semmi áron sem akarta leszállítani háromról két esztendőre, esetleg kevesebbre, holott Német-, Francia- és Olaszország már régen ezt a módszert alkalmazta. A három év fenntartása mellett nem lehetett több újoncot soroztatni, mert ahhoz több tényleges-tisztre, altisztre és kaszárnnyára lett volna szükség, amit nem lehetett hamarosan előteremteni, de az állam, főleg Magyarország pénzügyi helyzete nem is engedett meg. Azt Konrád valószínűleg tudta, hogy a tulajdonképeni katonai, főleg harci kiképzésre nem kell három, sőt két esztendő sem; de a parádés, gépies mozdulatok és fordulatok begyakorlására, valamint a német, cseh és lengyel feljebbvalók nyelvicamító neveinek megtanulására bizony sok katonának évekre volt szüksége. Mennyit izzadt az a magyar katona és káplárja, aki háromévi gyakorlás után el tudta mondani a hadsereg főparancsnokának rangját és neveit és „seine kaiserliche-königliche Hoheit, Erzherzog Albrecht” helyett nagy diadallal vágta ki a főherceg kérdésére: „Eile, keile, meile, hókán, erszte cüg, halb rek.” Ámde az akkor lényeges és sokkal fontosabb volt annál a kérdésnél, vajjon a hadsereg megnyeri-e a háborút, vagy sem. Konrád és a magasrangú tisztek nagyrésze tehát a maga érdeke szempontjából úgy gondolkozott: „Egy katonának helytelen kilépése, vagy a dízlövésnek egy elkésett durranása, vagy a császári fenség nevének eltévesztése az érdekelt parancsnokok egész sorának nyakát törheti, azért – qui habet tempus, habet vitam – tanítsuk meg a katonát

arra, amire jelenleg szükségünk van; ki tudja, megérjük-e a háborút, vívjuk meg tehát a béke harcát úgy, hogy győzzünk és el ne csúszunk egy megymagon.”

Dacára a kiképzett katonák elegendő számának, Konrád a hadosztályokat nem szaporította, azért megfelelő nagyságú sereget sohasom küldhetett volna a határokra. Ennél azonban nem kisebb hiba volt, hogy a meglévő hadosztályok sem álltak soha harcképes állapotban, amihez sok egyéb csekélységen kívül megfelelő számú ágyú kellett volna. Ilyen azonban nem volt, azaz bocsánat az elhamarkodott kijelentésért, – csak ott nem volt, ahol a szükség követelte volna; ellenben néhány ezer darab ott ásitózott tétlenül az erődökben és a hadihajókon. Az ágyú és egyéb modern felszerelés különben is alárendelt szerepet játszott Konrád terveiben: hiszen a 8 honvéd és 10 osztrák Landwehr hadosztály majdnem a világháború kitöréséig teljesen anélkül szűkölködött és hiába volt meg a magyar országgyűlésben ez iránt az áldozatkészség, Konrád vezérkarának véleménye szerint az olyan ágyú használhatatlan volt, amellyel honvédtüzérek lettek volna hívatva lőni. A vezérkari főnökök különben nem az volt a fontos, hogy ebből a hatalmas fegyverből elegendő legyen kéznél, hanem, hogy milyen anyagból állíttassék elő. Az egész világ acélágyúkat készített már és minden állam ilyennel látta el hadseregét, amikor ő még éveken át töprengett és aggodalmakat táplált az acél irányában és végül hosszas, de nem mondhatnám, hogy érett megfontolás után a bronz mellett döntött. Az ezen öntvényből gyártott ágyúnak az a nagy hátránya, hogy az acélágyúnál sokkal súlyosabb, tehát nehezen szállítható és vontatható, előnye azonban – a gyárokra, közvetítőkre és az ellenségre, – hogy a réz és egyéb fémek, amelyekből öntik, külföldről, főleg Amerikából szerezhetők csak be, tehát drága; továbbá titok lévén az öntvény receptje, költsége nem ellenőrizhető, mint az acélé, melynek az egész világon börzei árfolyama van; végül hosszantartó háború esetén a készlet elfogy és az ellenség megakadályozhatja vételét és szállítását, amikor aztán alkalma nyílik a hadseregnek a tüzérségről való lemondásra és a fokossal, vagy Lehel kürtjével való ősi közelharcok bemutatására. (Ami meg is történt.)

Konrád bűne azonban nemcsak abban nyilvánult, hogy kevés hadosztályt alakított és ágyúit bronzból öntette; hanem abban is, hogy nem látta el hadosztályait akkora tüzérséggel, mint a többi nagyhatalmak. Egy hadosztályt egy tábori tüzérezred támogatott

36 ágyúval, amelyet a hadtestparancsnok rendelkezése alatt álló néhány nagyobb kaliberű osztag mintegy 40 darabra egészített ki. Ez a 40 ágyú a hadosztály 10 kilométeres vonalán elosztva akkor is kevésnek bizonyul, ha a többi hatalmak nem állítanak vele szemben 80, esetleg száznál is több ilyenmű fegyvert, ha van elegendő töltény az arzenálban és van megfelelő vasút és egyéb jármű a tölténynek a harcszintérre való szállítására. Míg azonban az első lehetőség, vagyis az ellenséges hadseregek nagy tüzésége nagyon is fennállt, addig a mi töltényszállításunk és elosztásunk gyors lebonyolítása már békében is nagyon kérdésesnek látszott. A lövegeket ugyanis bár több helyen gyártották, de mindet a Bécs-újhely környéki gyárakban töltötték meg robbanóanyaggal és ugyanott raktározták el. Háború esetén tehát innen kellett minden muníciót a harcterekre szállítani ugyanazon vasutakon, amelyek a Bécsben már békében is összezsúfolt katonaságot és annak környékén összpontosított hadiszert szállították. Előre látható volt, hogy ezen felhalmozás miatt lehetetlen lesz a mozgósítás gyors lebonyolítása, mert Bécsből Galíciába csak egy vasút vezetett, mely Krakóig kettős vágánnyal birt ugyan, de azért távolról sem felelhetett meg annak a követelménynek, melyet a hadvezetőségnek vele szemben ilyen esetben támasztania kellett. A vasút mellett nagy fontossággal bírtak a lovas és egyéb járművek, melyek rendelkezése, hogy az élelmet és minden hadiszert az állomásokról, vagy raktáraktól a csapatokhoz továbbítsák. E célra szolgáltak a már békében megszervezett train, vagy vonatcsapatok, amelyek lassú, de jó és erős lovakkal, valamint szilárd és jól elkészített, de túlnagy és nehéz kocsikkal voltak ellátva. E fajta kocsik a korábbi, így a boszniai hadjáratban sem váltak ugyan be, de azért mégis fenntartották, sőt talán még nehezebbre vasalták őket, hogy az első napon homokba, vagy sárba rekedjenek, a hadsereg pedig élelem és töltény nélkül maradjon.

A ló általában nagy tehertétel a háborúban; mert amennyit használ húzásával és gyorsaságával, majdnem több gondot okoz nagy gyomra kielégítésével és sok betegségre hajló érzékenységeivel. Az ismétlődő és messzehordó fegyver feltalálása óta nincs helye a tűzvonalban; a benzin- és petróleummotor elterjedése óta pedig a front mögött is alig van létjogosultsága. Az 1866. és 70-iki halálrohámok alapján az angolok ezzel a ténynyel már a búr háborúban számoltak, ahol a lovat csak a gyalogság szállítására használták, de rajta ágyú és puskatűzbe nem rohantak. Konrád azonban

ősi fényben ragyogtatta a lovasezredeket és azt hitte, hogy a gyaloghadosztályainak hiányát majd ők pótolják rohamaikkal és ideoda irányítható gyors mozdulataikkal.

A motorkocsi feltalálásával minden művelt állam hadi használatra kezdte azt alkalmazni és nemcsak a train, de a tűzörlovak kiszorítására is megtették a kellő lépéseket, amennyiben motoros ágyúkat szerkesztettek és minden terepen mozogható kerekek készítésével kísérleteztek; egyedül Konrád maradt meg a ló mellett és nem használta ki azt az előnyt, melyet az osztrák ipar és Galícia petróleummezői tálcán kínáltak neki.

Ezek után az lett volna a csodálatos, ha Konrád a repülés terén megelőzte volna kollégáit, vagy legalább is lépést tartott volna velük. Ilyesmitől azonban nem kellett félni; ő nem volt a meglepetések embere; minden újítást előbb másnak kellett kipróbálnia – esetleg rajtunk, vagy ellenünk és ha használhatónak bizonyult, akkor ő is – megfontolás tárgyává tette. A repülést lázasan tanulmányozták és gyakorolták már a nyugati államokban, amikor ő még alig tett érte valamit. Végre vásárolt egy léghajót és néhány repülőgépet és – természetesen Bécs mellett gyakorlóteret rendezett be számukra. Velük, mikor még repülni sem tudtak, harci gyakorlatokat akart végeztetni, aminek a vége az lett, hogy összeütköztek a levegőben és a léghajó az egyik repülőgéppel együtt elégve lezuhant. E balsiker következtében örökre búcsúvett a léghajótól, a repülést pedig lassan és óvatosan; kevés költséggel és tökéletlen gépeken; inkább a látszat kedvéért, mint komoly céllal és elhatározással – néhány tiszttel tovább gyakoroltatta. Ez teszi érthetővé repülőcsapataink százalmas sikertelenségét a háború folyamán minden ellenféllel, de főképp az olaszokkal szemben.

A hanyatló Rómában divatbajött, hogy előkelő patríciusok olcsó dicsőséget akarván szerezni, mint viadorok éles vaskarddal léptek fel az arénában egy-egy rabszolgával szembe, akinek kezébe farkdot adtak a védekezésre. Aránylag majdnem ilyen felszereléssel és hasonló esélylyel rendelkezett az orsztrák-magyar hadsereg a világháború előestőlyén. Azért stylszerű és illő lett volna, hogy a csatába induló sereget Konrád fölvonultassa a Burg elé és eme szavakkal vetessen vele búcsút a császártól: Ave caesar, morituri salutant te!

Annyi mulasztását, annyi téves, a birodalom érdekeivel ellenkező és a honvédelem alapelveit megcsúfoló intézkedéseit látjuk

Konrádnak, hogy lehetetlen mögöttük bizonyos szándékosságot, tervszerűséget és magasabb – helyesebben mélyebb, sőt alávalóbb rugókat fel nem fedezni. Voltaire, a szellemes, de materialista francia író eresztette ki egyszer száján azt a cynikus mondást: Ha Isten nem volna, fel kellene találni. Erinek mintájára és utánzásul Bismarknak is tulajdonítanak egy kijelentést, mely szerint ha Ausztria nem volna, létre kellene hozni. Bismark nyilatkozatát ajánlatos lett volna bizonyos tartózkodással fogadni, mert a diplomata szavaikkal nem véleményüket kimondani, hanem inkább gondolataikat elleplezni szokták és hazájuk érdekét tartva mindig szem előtt, ítéletüket ehhez hangolják és alakítják, mint az időjáráshoz ruhájukat. Ferenc Józsefnek azonban nagyon tetszett ez a kijelentés, mint a legtöbb embernek a cigányasszonyok hosszú életet ígérő jóslata: ő meg volt győződve, hogy Bismark csak formát adott annak az igazságnak, mely benne és szerinte Európa minden uralkodójában megdönthetetlenül élt és élni fog. Azért nem ^{na}gy jelentőséget tulajdonított egy külső háborúnak; azt hitte, hogy elvesztése esetén is holmi határkiigazításról, vagy költségmegtérítésről lehet csak szó, melynek kellemetlensége őt és családját magasságát nem érheti el. Hadserege szervezésében és honvédelmi intézkedéseiben tehát nem a külháború és végső megsemmisülés lehetősége volt az első és döntő tényező, hanem ez számításba sem jöhetvén – a Habsburg ház többszázados belpolitikai irányelvei és a zsarnoki önimádat fénye, leereszkedő és mosolygó kegyelme, vagy mennydörgő és villámokat szóró haragja.

A bécsi városháza főbejáratához vezető utat két oldalról egy-egy oszlopsor ékesíti, amely művészi alkotások egyike Magyarország egykori hercegprímását, Kolonics Lipótot ábrázolja. Ha az idegen látja ezt és megáll egy pillanatra, bizonyára elcsodálkozik, hogy mit keres Magyarország legfőbb papja a bécsi városház előtt és mért nem a pesti, vagy esztergomi bazilika környékét díszíti érc vagy márvány alakjával. A szobor helye azonban már maga is megadja félig-meddig a magyarázatot a kérdésre: Kolonicsnak olyasmit kellett cselekednie, amiért Bécs városának, vagy benne valamely hatalmas tényezőnek több oka volt a kegyeletre és megörökítésre, mint a magyar katolikusoknak. E nagyhatalmú egyházfejedelem u. i. 405 magyar református és evangélikus papot és tanítót vetett ártatlanul börtönbe és kínoztatott halálra, vagy adott el gályarabságra, azonkívül templomokat, iskolákat és sok ingó? ingatlan jószágokat vett el jogos tulajdonosaiktól anélkül, hogy

értük fizetett, vagy csak meg is kérdezte volna, vajjon eladók-e. Bár Magyarországon is vannak elegendően, akik a bíbornoknak eme ténykedéseit a legnagyobb erénynek minősítik, de az ellentáborra való tekintettel egyelőre még nem látják időszerűnek, hogy itt szobrot állítsanak neki: Ausztria és a császár azonban nem térhetek ki e kötelesség elől, mert ők Kolonicsnak az előbb említett „dicső” de mégis mulandó érdemein kívül örök és elévülhetetlen hagyatékát is örökölték.

A Habsburgh háznak addig is megvoltak a határozott és leszegezett belpolitikai axiómái, amelyek létezése mind okos, mind tehetségtelen tagjainak uralkodói munkáit szerfelett megkönnyítette. Minthogy azonban ezek nem mindenben vágtak egybe a kathechizmus tételeivel alkalmazóik többször kényszerültek a gyóntatószék előtt tisztázni lelkiismeretük aggályait. Eme sokszor kellemetlen és mindig bizonytalan állapotnak végét szakítandó, szükséges volt, hogy az erkölcsi igazságok valamelyik hivatott öe és letéteményese írásba foglalja ezen elveket és miként hajdan a római császári címre – ráüsse a csalhatatlan egyház pecsétjét. Ezt cselekedte Kolonics Lipót és ebben rejlik igazi nagysága és halhatatlansága, ő, az ország legtöbb joggal és legnagyobb jövedelemmel bíró törvényhozója és az egyetlen igaz vallás Istene földi helytartójának született követe, vallási igazsággá emelte és dogmává szentesítette az uralkodóház eddigi eljárását és rövid, velős, félremagyarázhatatlan szavakba öltöztette alapgondolatait, mondván: „Faciam Hungariam mendicam, catholicam et denique servam.” (Magyarországot koldussá, katolikus-sá és utoljára szolgává teszem.) A hang, alak, páthos, inventio mind nagy észre és elsőrendű céhbeli szakemberre mutat, ki a trinitas analógiájára egy második – etnikai szentháromsággal ajándékozta meg Ausztria császárát és Magyarország apostoli királyát. Mivel azonban a gazdagból koldussá és szolgává tett ország vagyonát valakinek birtokolnia kell, azért illő, hogy a nagy ember szobra ott legyen, ahol van, hogy mind a Burg, mint a Bathaus lakói állandóan ablakukból nézhessék eme közös jöltevőjük képmását és „viribus unitis” hódolhassanak emlékének.

Nem tagadom, hogy a Habsburg ház ezen politikai vezérgondolatának rá nézve voltak ideig-óráig tartó gyakorlati és célra-vezető következményei; de mint minden tragikus hősnek az lett a veszte, hogy ezt az alapjában istentelen és embertelen életelvet teljesen vérévé sajátította és ott is alkalmazta, ahol a józan ész és az életöszton az ellenkezőt tanácsolta.

Ferenc József Magyarországot Ausztria javára gyengíteni akarván, ezen célra felhasználta a hadsereget; és mivel ennek ügyeit teljesen zsarnoki módon intézte, azaz katonai dolgokba Magyarországnak beleszólást, vagy kritikát nem engedett, ezt a helyzetet Magyarország kárára a lehetőség végső határáig kimerítőite. Bukovinába nem vezetett tőlünk vasút és Galiciával nem volt kellő összeköttetésünk azért, hogy Magyarország és e két tartomány között erősebb kereskedelmi kapcsolatok ne létesüljenek és a lengyelek, meg oroszok az adriai üdülőhelyekre ne a rövidebb és olcsóbb magyar vasúton utazzanak, hanem Magyarországot nagy félkörben elkerülve, Bécsset és Ausztriát gazdagítsák.

Dalmácia, mint fontosabb harctér sohasem jöhetett számításba, de mivel Biankíhi úr és társai vasutat követeltek számára a Reichsrathban, Konrád kimondta rá a stratégiai fontosságot és kónyszerítette Magyarországot megépítésére. Ez a stratégiai fontosság nekünk 140 millió koronánkba került akkor, amikor a magyar kormány a valóban szükséges Duna-Tisza csatorna létesítésére az előirányzott 46 millió koronát sehoggy sem tudta előteremteni. Horvátország és Dalmácia oly néptelen és kopár vidékein fut ez a vasút, hogy még a fenntartás költségeit sem fogja soha megkeresni.

A hadianyag-gyártásnak és elhelyezésnek első szabálya, hogy ne összpontosíttassék, mert ilyen módon úgy a gyár, mint a kész anyag egyszerre elpusztítható és felrobbantható; Konrád és elődei mégis Bécs környékére szorították a municiógyárakat, pedig ott erre a célra elegendő munkást sem találtak, hanem részben Csehországból toborozták és telepítették oda őket. E központosításnak csak az volt a célja, hogy a magyar kormánynak ne legyen oka és alkalma a megosztott hadi iparból Magyarország számára is valamennyit követelni.

Bécsben 8 gyalogos és 2 lovas ezred állomásozott, melyből 5, illetőleg 1 Magyarország hadállományából vonatott el. E nagy tömeg katonára csak azért volt ott szükség, hogy a császár születése napján a Sehmelzen egy egész hadsereg szemléletében gyönyörködjék és Úrnapján ezek álljanak az utcákon sorfalat, mikor ő az eretnekek felett kivívott diadal emlékére szentelt ünnepen a körmenetet vezeti.

Az alpesi tartományokba két huszárezredet helyeztek, holott mindenki tudta, hogy azok ott a hegyeken sohasem harcolhatnak, hanem háború esetén a galíciai, vagy egyéb síkságra kell vonulniok. De velük és általuk olyan pénz folyt a kis steyer és ka-

rinthiai városokba, amelynek ész és igazság szerint Magyarországnak kellett volna maradnia.

Bosznia megszállását 1908-ig 35 gyalogos zászlóalj teljesítette, melyből 25-öt Magyarország, 6-ot Ausztria, 4-et pedig maga Bosznia szolgáltatott. Ausztria azonban a 6 zászlóaljért 9 bosnyákkal kárpótoltatott, míg Magyarország az ő 25-éért csak hárommal.

De nemcsak Bécs, Bosznia, Galícia, Morvaország, Steyer, Karinthia, Istria és Dalmácia volt teleszórva magyar csapatokkal, hanem még Horvátország csonka hadtestét is nekünk kellett két ezreddel kiegészítenünk; csak Magyarország volt az a „tartomány”, melybe még tévedésből sem került máshonnan haderő.

A katonaságnak békében való elhelyezése gazdasági szempontból rendkívül fontos kérdés. Több száz, vagy több ezer embernek és állatnak jelenléte, akik termelőmunkát nem végeznek, hanem csak fogyasztanak és mindenért készpénzzel fizetnek, nem remélt mértékben képes fellendíteni egy község általános gazdasági fejlődését és anyagi jólétét. És ezt nemcsak az a pénzmennyiség munkálja, melyet az állani a csapat zsoldjára és ételmezésére kiutal, hanem ezenkívül sok egyéb körülmény, amely a katonasággal elválaszthatatlanul összefügg így a vagyonosabb szülők katona gyermekei állandóan kapnak hazulról kisebb-nagyobb összegeket, melyekkel a boltosokat és kocsmárosokat gazdagítják; a távollakó szülők nem ritkán meglátogatják fiaikat és idegenforgalmat teremtenek olyan helységeken is, amelyekre különben egy idegen sem lett volna kíváncsi; a tisztai családok fizetésükhöz sok esetben tekintélyes pótlékot toldanak magánvagyonukból, amelyet az állomáshelyen költenek el. Még a vasutak forgalma és jövedelme is megnövekedik, mert a be- és hazavonuló katonák az állampénztárból, a szabadságosok pedig a saját pénzükből nagy összegeket juttatnak azon vasutaknak, melyek a garnizonhoz vezetnek.

Amennyire előnyös tehát egy helységekre és vidékre egy katonai csapat odahelyezése, ép olyan káros, ha a saját, azaz maga által kiállított katonaságot is idegen tartományba viszik. Ilyen merényletet gazdasági érdekei ellen egy igazi kormány és egy le nem tört nemzet nem is volna hajlandó eltűrni; és Ausztriában még a legkisebb községgel szemben se merte volna a hadvezetőség megkockáztatni, hogy garnizonját elvonja és kaszárnyáját üresen hagyja. Hiszen Bécsbe és a többi „veszélyeztetett” pontokra irányíthatott volna Konrád Ausztria többi részeiből is elegendő katonaságot; de próbálta volna csak meg, hogy a cseh, morva, vagy ausztriai vá-

rosok hátrányára kegyelje Bécsét, vagy a dalmáciai sasfészeket: olyan nyálzapor és pocsoljazivatar zúdult volna fejére, hogy azonnal belefulladt volna alaptalanul és érdemtelenül reklámozott hadvezéri hírével és tekintélyével együtt.

Ausztriában és Boszniában a hadvezetőség a szükséges telkeket és gyakorlótereket vásárolta, vagy bérelte, a katonai épületeket pedig saját pénzén emeltette; ellenben a magyar városok ingyen adták mindezt, csakhogy katonaságot kapjanak; de sokszor póruljártak, mert mikorra a kaszárnya elkészült, az ígért ezred idegen országba költözött

A várak építésében szintén ez a politikai elv volt elsősorban mérvadó. Magyarországnak nincsenek stratégiai tekintetben érzékeny pontjai, de csak azért, hogy az erődítésekre előirányozható pénzt az osztrák ipar és az osztrák tartományok lakossága szívhassa fel. A legtöbb erődöt Tirol kapta, mert a császár és az uralkodóház a tiroliakat különösen kegyelte. Nem a várható hadműveletek, hanem Hofer András emléke okadatolta a munkálatokat, melyeket Konrád már csak azért is támogatott, mert maga is tiroli volt.

A haditengerészet és a dalmát-hercegóc támaszpontok létesítése viszont Ferenc Ferdinánd politikai és hadi terveinek szüleménye. A haditengerészet fejlesztését azért erőltette, hogy az olaszokat izgassa és bosszantsa, akiket a pápa világi hatalmának elvétele miatt határtalanul gyűlölt. A délszlávok területein végzett vár-, út- és vasútépítkezésekkel, valamint községeiknek helyőrségekkel való fejlesztésével pedig egyrészt elégedettségüket akarta elérni, másrészt bizonyos ellentétet teremteni az osztrák és szerb állam szerb alattvalóinak jóléte között; hogy az utóbbiak ide kíváncsozzanak és lelkiileg előkészítettessenek arra a nagy napra, amikor VI. Ferdinánd öfelsége az összes délszlávok császáranak kiáltja ki magát. Az a bizonyos „Anziehungskraft (vonzóerő), melyet a főherceg környezete nem titkolt, de a tisztikarban egyre szaporodó párhívei pedig ugyancsak hangosan hirdettek, – képezte délen minden katonai mozdulat és intézkedés rugóját.

A galíciai erősségek építése körül azonban némileg más szempontok érvényesültek. E tartománynyal, melyet az osztrákok méltán és találóan Skandaliciának csúfoltak, az uralkodóház legkevesebbet törődött. Népét és erőforrásait átengedte három szövetségesének: a főnemesség-, papság- és zsidóságnak; de pénzt nem szívesen költött rá. Mivel azonban Oroszország már rég épített várakat a galíciai határ közelében, ezen és csakis ezen okból kellett a had-

vezetőségnek valamit itt is tevékenykednie. Így jött létre a két nagy erősség: Krakkó és Przemysl, amelyeket Konrád már örökölt és nem a gyűlölt Magyarország területén lévén, zavarában tovább épített és fejlesztett. Mikor tisztában lettem azzal, hogy e két erősség léte felesleges, értéktelen, sőt káros; sokszor keltettem vitát tisztai társaságban célját és jelentőségét illetőleg. Így sikerült megtudnom, hogy a vezérkar maga is sejti ez igazságot, de ha már megvannak, nem hanyagolja el őket, hanem védett raktárnak tekinti és bennük halmozza fel az élelmet, ruhát és muníciót, melyből az Oroszország ellen operáló hadsereget fogja ellátni. Ebben a gondolatban már volt némi tünete a hadvezéri érzéknek; de mikor a két erősségből jövő tisztektől a felhalmozás eddigi méreteit tudakoztam, lehangolva állapítottam meg, hogy ez az egészséges ötlet csak derék informátorom agyában született, Konrád és jobb, vagy bal kezei azonban nem tudnak róla.

A haditengerészet kiadásai a fiumei tisztképző iskola és 2-3 dunai monitor kivételével szintén az osztrák gazdasági életet táplálták. Csak kevéssel a világháború kezdete előtt sikerült a magyarországi nagy vasiparnak keresztül vinnie, hogy a milliárdos hajóépítési hitelből ő is kapjon néhány morzsát és falatot. De mily nehezen ment ez is és micsoda kicsinyítő és rágalmozó hadjárat indult miatta Ausztriában Magyarország ellen! Az újságokról és szakközleményekről nem is szólva, nem tudtam találkozni olyan művelt osztrák emberrel, aki be ne akarta volna előttem bizonyítani a magyar iparnak e feladatra való képtelenségét. Túlozhatatlan buzgalommal, dühvel és válogatott sértő szavakkal szidalmazták a magyar kormányt és a magyarországi zsidó bankárokat, akik a hitelek megszavazása előtt – szerintük – revolvert szegeznek a császár fölkezt mellének, hogy rebachjukat ily módon kierőszakolva, olyan hajókat szállítsanak, melyek az első mozdulatnál elsülyednek.

Ugyanezt a nótát fűjték a magyar fegyvergyár puszkáiról. Ahány osztrák tisztel beszéltem, az mind kész volt nemzetiségű különbség nélkül bizonyítani, hogy a magyar puska rossz, lövésre, vagy épen célzásra teljesen alkalmatlan.

Lakbér és élelmi fejadag-költség tekintetében a hadvezetőség a monarchia városait osztályokba sorolta és ezen osztályozás alapján mind a lakáspénzt és beszállásolási díjat, mind az élelmezési költséget kisebb-nagyobb összegekben állapítja meg. Természetes, hogy az osztrák városok itt is magasabb osztályokba jutottak és eltekintve ezen rendszernek önmagában igazságos, vagy igazság-

talán voltától, végeredményben csak oda csúcsosodott ki, hogy Ausztria ezen a réven is több pénzt kapott, mint Magyarország.

Nem utolsó bűne a hadvezetőségnek Magyarország és a hadsereg ellen, hogy a 20 millió lakosú Magyarországon 78 gyalogezredet, a 29 millió lakosú Ausztriában pedig 100 gyalogezredet állított fel: így míg Magyarországon minden 270 ezer lélekből sorozott egy ezredet, addig Ausztriában csak minden 290 ezerből. Ezzel a sakkhúzással azt érte el, hogy Ausztriában évenként 4 ezer hadiszolgálatra alkalmas ifjú mentesült a katonakötelezettség alól és végezhetett otthon termelő munkát; a haderő azonban 20 korosztályt számítva 80 ezer emberrel lett gyengébb, mint igazságos sorozás szerint lehetett volna.

Ezek után minden gyanútlan és egyenes ember, aki a Habsburg ház történetét nem eléggé ismeri, azt gondolhatta volna, hogy Konrád és társai, ha titokban markukba nevetnek is, de nyíltan dicshimnuszokat zengenek a magyarok nagylelkűségéről és áldozatkészségéről. Soha ilyent még álmukban sem! Sőt mialatt céltalanul dobálták a pénzt Ausztriában és shylocki hidegvérrel ragadtak meg minden fillért, amit Magyarországtól Ausztria javára elhódíthattak: ugyanakkor a magyarok szűkkeblűségét és a hadsereg iránt való rosszakaratát tolták maguk elé bűnbaknak, valahányszor az Önmaguk által tervszerűleg felfedezett hiányokat feszegették. „Elsorvad a hadsereg és a magyar sovinizmus játékszerévé sülyed!” Kiabálták ők, akik, ha arról szó lehetett, legtöbbet tettek elsorvasztására és az osztrák nemzetiségi politika eszközévé való lealacsonyítására.

Magyarország a soha vissza nem térülő közös kiadásokra oda adta utolsó fillérét, amiért elhanyagolta népoktatását, úthálózatát és minden egyéb olyan intézményeit, amelyek ápolását egyébként az uralkodó nem akadályozta volna. Az ország pénzügyi egyensúlyát csak a kivándorlottak takarékosága és a kölcsönök tudták nagynehezen fenntartani; Ausztria ellenben – főleg az 1900-as években – nagy pénztári feleslegekkel rendelkezett, közben állama egész területén elsőrendű, mintaszerű utakat épített és a nemzetiségi torzalkodások csitítására – sokszor szítására – csakúgy szórta, ajándékozta jobbra-balra a minden rendű, rangú és nyelvű iskolákat. E pénzfeleslegek tudata csábította az osztrák parlamentet a Duna-Odera csatorna építésének gondolatára, melynek tragikumában nem szűkölködő kivitele egyike a bürokratizmus világszenzációinak, egyúttal azonban világos felelet arra a kérdésre is, hogy

mit tehetett volna Konrád és az udvar a hadseregért, ha akart volna.

A Duna-Odera csatorna rendeltetése az volt, hogy a Fekete tengert a Keleti tengerrel összekösse, ezáltal a két nagy folyót a világhajózási forgalomba bekapcsolja és a partjaik körül elterülő vidékek kereskedelmét előmozdítsa. Haszna és fontossága mérhetetlen és beláthatatlan lett volna úgy Ausztriára, mint Magyar- és Németországra; csak a vasutak és Trieszt kicsinyes önzése, érdekeltége és esetleg hadászati szempontok szólhattak ellene. A terv kivitele semmi nagyobb akadályba nem ütközött, aránylag sok költséget sem igényelt, mert a csatornának a Morva és még két kisebb folyó majdnem egész hosszában természetes mederül kínálkozott. A csatorna Oderbergből indult volna ki és a Morva torkolatánál, azaz Dévénynél érte volna el a Dunát. E sok előny tudatában az osztrák parlament elhatározta a csatorna megépítését, megszavazta rá a tervezők által előirányzott 1200 millió koronát és felhatalmazta a kormányt, hogy az építést tíz év alatt hajtsa végre és a pénzt a munkálatok arányában folyósítsa. Az osztrák kormány tehát felállított e célra egy építészeti hivatalt és a csatorna helyett kiépítette e hivatal fő- és alosztályait, kinevezte államtitkárait, tanácsosait, tervezőit, rajzolóit, jogászait, mérnökeket; iktató, kiadó és leíró őrmestereit és mikor mindez készen állt, megnyitotta – a vitát afelől, hogy miként lehetne a csatorna, azaz a Morva folyó torkolatát a magyar határtól el, Bécsbe, vagy legalább egy más – Bécs közelébe eső községbe kanyarítani. Az érdekelt községek, tartományok, fizetett és „önzetlen” szakemberek addig vitatkoztak, míg belefáradtak a küzdelembe, elcsendesedtek, aludni tértek és velük örök álomra szenderült a megszületni nem akaró csecsemő: a Duna-Odera csatorna. A csatorna építészeti hivatala azonban, bár a közfigyelemből kiesett, élt, sőt virágzott; nagy személyzetére tíz év alatt egy akta és egy ásónyom nélkül elköltötte mind az 1200 millió koronát és ki tudja, hány ilyen csatornát meg nem emésztett volna, ha végül a „Die Zeit” című napilap több hasonló eset kapcsán le nem rántja róla a leplet.

Ausztria gazdagságára és pazarlására ennél az esetnél nem halványabb fényt vetnek az ú. n. refakciák. Ezen fogalomnak megértéséhez tudni kell, hogy az osztrák birodalom, eltekintve nemzetiségi sokféleségétől – kedvezőtlen alakja, több folyamrendszerhez tartozó területe, sok vízvázalasztója és össze nem foglalható hegyrendszere folytán nem volt alkalmas arra, hogy belőle egységes

állam és főleg egységes gazdasági terület alakuljon: de az iparnak és földművelésnek az egyes tartományokban való elhelyezkedése, a hajózható folyóknak az Északi-, Keleti- és Fekete tengerbe ömlése; végül az Adriának a Karst-hegység által való elzárása és nehéz megközelíthetősége miatt nem kevésbé volt lehetséges, hogy az iparcikkek és nyersanyagok útja az Adriára tereitessék. Az osztrák kormány és a Habsburg ház azonban épen ezt a két természetellenes dolgot tartotta élete főcéljának és részben erre áldozta, szórta azt a kincset, melyet 400 éven át Magyarországból elhordott. Az adriai hajózás, Trieszt, Póla és a hozzájuk vezető, ráfizetéssel tartott vasutak olyan átok és büntetés voltak Ausztriára, mint az a bizonyos alvilági hordó a Danaidákra. Hogy azonban tévedésüket soha be ne láthassák, fájdalomukat leplezzék és önmagukat áltassák, ezért találták ki a refakciát.

Ha a bukovinai kereskedő árút küldött Boszniába, azt az osztrák vasútigazgatás nem Magyarországon át irányította, hanem körülkocsikáztatta vele egész Ausztriát, azután Triesztben hajóra rakta, Gravozában partra tette, ahonnan a dalmát és boszniai vasúton rendeltetési helyére továbbította. A kereskedő megfizette az egész körutazásért járó viteldíjat, azután elment nyugtájával egy bizonyos állami hivatalba, ott kiszámították, hogy mibe került volna a szállítás az egyenes úton és a különbözetet a kereskedőnek visszaadták. Ez a visszatérített pénz volt a relaxcia. A cseh cukor-, szövő- és gépipar potom áron szállíthatta volna árúit az Elbán Hamburgig és onnan a világ minden részébe; ugyanúgy az ezerféle ausztriai ipar termékeit a Dunán le- és felfelé, de ezt nem tehette, mert akkor Trieszt bemohosodik és nincs kereskedelmi hajózás az Adrián, melynek védésével a haditengerészet a maga létjogosultságát igazolhatja.

Ezt a pazarlást a magyar kormány is utánozta, amennyiben szintén ilyen természetellenes módon akarta Fiume jelentőségét emelni; de épen állandó pénzhiánya miatt nem mehetett túlzásba, nem adhatott refakciát és nem állíthatott fel érte hivatalokat. A magyar kormány alacsony díjtételt szabott a fiumei árukra, de elismerte, hogy ráfizet az üzletre és az egészszel csak a magyar lobogót az Óceánra vinni és az „Adria gyöngyének” hűségét megtámasztani akarja. Ausztria azonban erre a képtelen gondolatra fektette egész gazdasági politikáját; a refakciókkal megnehezítette a kereskedők munkáját, sok szalmacséplő hivatalnokot tartott és az egész rendszerre akkora összeget áldozott, mely a többi ilyen elpazarolt pénzzel

elegendő lett volna egy modern, nagyszabású honvédelem szervezésére.

Az osztrák gazdálkodás bemutatására hadd álljon itt még egy példa, amely alkalmat adhat az olvasónak, hogy a legnagyobb állami üzemnek, a vasútnak rejtelseibe betekintsen. A vasút üzlet; akár egyes ember, akár egy társaság, akár az állam tulajdona. Igazgatásának főcélja tehát nem lehet más, minthogy a legkisebb kezelési költség mellett a legnagyobb hasznot hajtsa tulajdonosának. Az osztrák államvasút azonban kivételt képezett e szabály alól; ott ez a cél egyáltalában nem szerepelt a vezetőség intézkedéseiben, különben lehetetlen lett volna, hogy a következő esethez hasonló botrányok érintetlenül tovább fenntartassanak akkor is, amikor az újságok már nyilvánosságra hozták őket. Az osztrák államvasutak több üzletvezetőségre voltak felosztva, melyek közül például egy Bécsben, egy másik meg Olmützben székelt. A bécsi üzletvezetőség hatásköre az olmützi állomásig terjedt, de magában foglalta még ezt az állomást is. Ha tehát az olmützi állomáson egy váltó megrepedt, vagy egy korlát eltörött, nem a helyben levő üzletvezetőség gondoskodott kijavításáról, hanem a bécsi, és pedig a következő módon: Egy mérnöki bizottság elutazott Bécsből Olmützbe és megállapította, hogy a korlát csakugyan eltörött; azután hazatért és pályázatot hirdetett a korlát kijavítására. Míg a javítás tartott, egy mérnök ki-kijárt Olmützbe a munka ellenőrzésére. Mikor a javítás megtörtént, ismét kiutazott Bécsből egy bizottság, megvizsgálta a korlátot, átvette és leltárba iktatta. A korlát kijavítása került 50 koronába, a mérnökök és bizottságok úti számlája ötszázba.

Ezen esetek felhozásával látszólag eltértem a tárgytól és a háború katonai előkészítésének ismertetése teréről Ausztria bel- és gazdaságpolitikai szövevényébe tévedtem. Ámde éppen ez az Ausztria és ennek minden téren alkalmazott és más államokétól messze elütő rendszere az, amelybe Konrád hadi szervezete és minden stratégiai intézkedése bele illett és bele tartozott. Az osztrák „Fortwursteln” (egy szóval le nem fordítható osztrák kifejezés, mely jelenti a máról-holnapra élő, semmi célt s tervet maga előtt nem bíró, soha semmi kérdést alaposan és véglegesen meg nem oldó uralkodási és kormányzási módszert, mely szóval a bécsi nép humora Ferenc József uralkodását bélyegezte meg) és gazdasági korrupció ismerete nélkül lehetetlen volna megérteni, hogy az a hadsereg, melynek nagy többsége egyenként és személyeiben sokkal

különb és derekabb volt minden fajta ellenségénél, a maga egészében képtelennek bizonyult a legegyszerűbb feladat megoldására és hősiessége dacára a kétséges helyzetekben csak akkor menekült meg a teljes összeomlástól, ha a németek nem is valami nagy erővel segítségére siettek.

Konrád igazi vérbeli fia volt nemzetének, aki örökké egy helyben topogott, mindent a magyaroktól várt és minden bajáért a magyarokat okolta. Vezérkari főnökségének alkotásai csak toldások, foltozások és apró, ügyefogyott kecmergések, amelyekben sehol egy mélyebb gondolat, sehol egy magasabb szempont, vagy áttekintés fel nem lelhető. Működésében jellemének általános faji vonása mellett mindenütt ott van az a törekvés, hogy a rábízott hajót Scylla és Charibdis között cél nélkül bolyongva, mindkettőnek áldozatul adja, maga azonban „jobbkezesével” együtt lehetőleg felszínen maradjon. Valóban, Ferenc József makacssága, haladástól irtózó egyénisége olyan kősziklához hasonlított, melyen fennakadt és hajótörést szenvedett minden nagy és egészséges törekvés. Ferenc Ferdinánd viszont embergyűlöletének örvényébe sodort lehetőleg minden közintézményt, de legnagyobb sikerrel a hadsereget. Nem nemzeti nagyság tehát és nem harci dicsőség; nem a végpusztulástól való félelem, nem kalmár gazdagodási vágy, vagy rabló, ragadozó ösztön vezérelte Konrádot a hadsereg szervezésében; hanem két gyarló embernek szeszélye és szűkreszabott világnézete, kikben ész nem volt a jó és célszerű felismerésére és munkálására, de hatalom – sajnos – bőségesen azok megakadályozására.

Amily kicsinynek bizonyult tehát Konrád katonai intézkedéseiben, ép oly magasra emelkedett Ferenc József és Ferenc Ferdinánd egyéniségéhez való alkalmazkodásában. E képessége biztosította számára a két hatalmas férfi kegyét és bizalmát, e bizalom pedig nem létező talentumának általános elismerését és megtámadhatatlanságát. A császár és a trónörökös önmagára ismert a vezérkari főnökben, azért méltán remélhette ez utóbbi, hogy ha téved, kudarcot vall, csatát vesz, vagy kezén az egész állam tönkre megy is: híre és pótolhatatlansága nem csorbulhat addig, míg urai és pártfogói állnak.

Ha tehát előbb Ferenc József a maga külügyminiszterségével önmaga ellen ingerelte az egész világot, birodalma szekerét pedig ugyancsak mély kátyúba döntötte; most hadserege szervezésében két rokonszellem képzelt szakértelmére támaszkodva, lehetetlenné

tette annak az erőnek kifejlődését, mely a szekeret a kátyúból kiemelhette volna.

Ezek után Konrádnak és a császárnak bűneit, melyeket a világháborút megelőző évtizedekben a hadsereg és a honvédelem ellen elkövettek, a következőkben foglalhatjuk össze: 1. A monarchia népeit egymás ellen uszították, köztük a gyűlöletet és féltékenységet szították; ezáltal a háborúban szükséges együttérzést és összetartást már eleve megsemmisítették. 2. Egyéni önzésből és félelemből az általános hadkötelezettséget nem használták ki és a besorozottakat nem harcra, hanem parádéra képezték és gyakorolták, 3. A kiképzett katonaságot nem szerelték fel a szükséges fegyverekkel és nem szervezték olyan egységekbe, amelyek lehetővé tették volna, hogy az első összecsapásnál már a birodalom egész ereje érvényesüljön. 4. A csapatok elhelyezését, a várak és vasutak építését nem honvédelmi, hanem belpolitikai elvek és célok szerint intézték. 5. Nem használták fel a tudomány újabb vívmányait és eredményeit. 6. A pénzt és egyéb erőt haszontalan dolgokra pazarolták. Ezek a tények a napnál világosabban tündököltek nemcsak a szakértők, hanem a laikusok előtt is: azért csak a közöny, tudatlanság, minden hatalomnak szolgáló imádása és az érdekelt sajtó szuggeráló harsogása térítették el a magyar és osztrák-német nép figyelmét attól a mérhetetlen veszedelemtől, melybe uralkodója és az ő környezete vitte. A világháború első napján biztosítva volt elvesztése és minden magyar ember, ki a háborúba indult, ennek folyamán előbb, vagy utóbb elérkezett ahhoz a fővezér által már régen megásott sírhoz, melybe a hazával együtt vagy maga is beiefeküdt, vagy letörve és kifosztva imádkozni halmára borulhatott.

A világháború lefolyása.

Az első és második szerbiai hadjárat.

Mikor a százados elköszönt, visszafeküdtem ágyamba és gondolkoztam a végzetes eseményen. Hat hadtest, azaz 16 hadosztály, mivel a XV. és XVI-ik csak 2-2 hadosztályból állt. Ez hát az az erő, melylyel a hadvezetőség Szerbia megtámadására indul. Ha nyílt téren, egyenlő esélyek között ütközik meg a szerbekkel, akik a montenegróiakkal együtt 17 – bár valamivel kisebb létszámú – hadosztálylyal rendelkeznek, akkor sem bizonyos a győzelem és az erőket pusztán számokban tekintve, csak eldöntetlen eredmény várható. Mivel azonban a szerbek otthon vannak és három folyó mögött meglapulva várják a támadást, mire a mi seregünk közelebbükbe jut, nagyrészt már rég lelövöldözik; azért vereségünk velük szemben a háború első felvonásában bizonyos. Ha azonban a sereg elvesztése árán sikerül a Dunán és Száván átjutnunk és néhány hídfőt addig tartanunk, míg a pótlás megérkezik: akkor lassan-lassan mégis csak legyűrjük a szerbeket, mert minden épkézláb emberük a harctéren van és nem pótolhatják veszteségeiket. Támadásunkat a Dunán és Száván át, észak-déli irányban tartottam egyedül lehetségesnek; eszembe sem jutott volna, hogy akadjon a hadseregben olyan katona, aki Szerbiát Boszniából akarja megtámadni. De mi lesz Oroszországgal? Mit kezdhetünk Galíciában a még fennmaradt 34 hadosztálylyal? Talán csak nem gondolja a hadvezetőség, hogy az oroszok tétlenül maradnak? Hogy fog ez a 34 hadosztály elhelyezkedni, hogy az oroszok ölbe ne kapják, mint a nagy ember a kis csecsemőt? Közben megvirradt; felkeltem és a szükséges holmik vásárlására indultam. A boltok megteltek tisztekkel, akiket egyelőre ugyan nem érintett a mozgósítás,

de már tudták, amit Konrád még nem sejtett, hogy t. i. Oroszország hamarosan rántör; azért vásároltak és készülődtek.

Délután családomról gondoskodtam. Vettem annyi lisztet és egyéb nem könnyen romló élelmiszert, amennyit tárcám engedett és szívére köttem feleségemnek, hogy e készlethez, mely mintegy fél évre elegendő, csak akkor nyúljon, ha a napi szükségletet naponként nem bírja bevásárolni; mert emberi számítás szerint nehéz idők következnek az otthonmaradtakra is. Majd csomagoltam és irodámat átadásra kész állapotba helyeztem, amikor eszembejutott, hogy nincs aki átvegye, mert lutheránus kollégám még nyaral. „Mi lesz szegénnyel, ha abba kell hagynia nyaralását és betegségét nem előzheti meg egy célirányos utókúrával? Hátha még az előkúrát sem végezheti be, mikor őt is mozgósítják és esetleg a harctérre küldik?” Az ebből eredhető nehéz bajok aggódó sejtelve kísért ágyamba, melyben még egyszer és utoljára boldogan kialudtam magam és hajnalban jókedvvel ébredvén, csakhamar a déli pályaudvar felé indultam. Vasárnap reggel volt, a város még aludt, a pályaudvaron semmi sem emlékeztetett arra, hogy háború van. Egy-két álmos utas lézengett a jegyváltó előcsarnokban, köztük két önkéntes autóvezető és nagy meglepetésemre Boldea Pál, az oláh katonai esperes: Bécsből csak mi négyen mentünk a mozgósított hadsereghez.

Amint Boldea meglátott, rögtön hozzám sietett és mindkét kezem megragadva, örömmel, vagy inkább kárörömmel így szólt: „Na most megkapjuk Erdélyt és később Bessarábiát; vagy most Bessarábiát és később Erdélyt!” „Eszerint tehát még nem tudjátok, ki lesz előbb hullává: mi-e, vagy az oroszok; akit aztán kirabolhattok, mint kéfévvel ezelőtt a bolgárokat!” „Ugyan ne akarj mindenáron megsérteni; hiszen ismersz már annyira, hogy figyelmeztetés nélkül is tudhatnád ily szándékod kilátástalanságát!” „Tudom jó öreg, hogy nemcsak kucs nád, hanem bőröd is ki van bélelve; hanem azért vigyázz és ne beszélj ilyen meggondolatlanul, mert mint nem ismeretlen előtted sem a szabályzat, nekem ezen kijelentésedért téged fel kell jelentenem és háború lévén, csak a golyó és akasztófa közül választhatod ki magadnak a rég megérdemelt jutalmat!” „Ne rémíts, mert még megijedek! Hát hiszed, hogy van olyan osztrák hadbíróság, amelyik engem csak perbe is merészelne fogni? Aztán ha odáig jutnánk, nem gondolod, hogy letagadnám és téged ítélnének el rágalmazásért? Különben próbáld meg, magam is kíváncsi vagyok rá!” „Nem vagyok bolond, hogy

fejjele fussak a falnak, de majd átugrom, vagy megkerülöm. Egyéb-ként csak nem jössz te is Zágrábba?” „Hát hova mehetnék más-hová? Bozovicson, birtokomon nyaraltam és ott kaptam tegnap a táviratot, hogy azonnal induljak Zágrábba. A felszerelésért azonban előbb Bécsbe kellett jönnöm. Mondhatom, kedvemre megszékíroztam a magyar vasutasokat; jegyet ugyanis nem váltottam, hanem csak vonatra ültem és a kalauzoknak jegy helyett a sürgönyt mutattam. Minden nagyobb állomáson vitába bocsátkoztak velem és erősít-gették, hogy a jegyet meg kell váltanom. Csak azért sem tettem és ingyen utaztam idáig; leszállítani nem mertek.” Bécsben azonban már nem kockáztatta meg az ingyen utazás következményeit, azért jegyet váltott ő is és beszálltunk együtt a vonatba.

Ausztriában az állomásokon semmi izgalom, sőt még Sopron-ban sem látszik egyéb rendkívüliség, minthogy zászló leng az állo-más épületén. Az emberek megszokták a sokáig tartó békét és mivel minden tavasszal háborús hírek keringtek, most senki sem akarta elhinni, mikor tényleg elkövetkezett. Szombathelyen azonban, hova déltájban érkeztünk, valósággal örömmáorban örvöngő tömeg fogadott bennünket Nemcsak fiatal, de korosabb férfiak is ott da-loltak, táncoltak és majdnem cigánykereket hánytak a pályaudva-ron. Oda már megérkeztek a pesti újságok és bizonyára azok éb-resztették ezt a hangulatot, melyhez azonban a lelkekben meg volt a készség és fogékonyság.

Délután 3-4 óra tájban Gyékényesnél áthaladtunk a Dráván és horvát földön folytattuk utunkat, ahol már kihirdették a mozgó-sítást. Az egész tartomány nyüzsgött, zsongott, mint a feldöntött méhkas. A zágrábi hadtest tartalékosai temérdek asszonytól és gyermektől kísérve, nagy tömegekben lepték el az állomásokot és dalolva, vagy a háborút éltetve, de azért meglepő önfegyellemmel igyekeztek a megtelt kocsikra feljutni és elhelyezkedni. Vonatunk-hoz minden megállónál újabb kocsikat kapcsoltak, mely emiatt este felé, mint óriási, végtelen kígyó köhögve, pöfögve és tüzet okádvá döcögött be a zágrábi máv. állomásra. Ott a horvát úri hölgyek nemzeti színeikben pompázva várták az érkezőket és őket ölelve, csókolva, virágokkal és étel-, itallal elhalmozva dalolás közben kísérték a kaszárnyák felé, ahol már kazalban állt a ruha és ba-kancs számukra. Az utcákon pedig ezalatt örömtüzek égtek. A hor-vátok ugyanis megrohmozták és felgyújtották a szerb kereskedők üzleteit, így a bennük kölcsönösen izzó gyűlölet lángja a kémiai megvalósulás állapotába öltözött. Mert rettenetes ellenszenv élt e

két nép között, akik azonos nyelven beszélnek, de egyébként annyira különböznek egymástól, mint tűz a víztől.

Eltelktve a zágrábiaktól, mi négyen voltunk az elsők, akik az 5-ik hadsereg-parancsnokságnál (hadtáposztály) jelentkeztünk, amely parancsnokságnál azon a napon még csak egy Pollak nevű vezérkari főhadnagyot találtunk, aki elszállásolásunkról gondoskodott. Másnap azonban már többen megjelentek és az intézmény hamarosan teljes létszámmal megkezdte életműködését. A hadsereg-parancsnokság két főcsoportból, az úgynevezett vezérkari és hadtáprészből áll. A vezérkari rész élén a vezérrel a csapatok mozgólatait, támadását és védekezését irányítja, a sokkal nagyobb hadtáposztály pedig egy magasrangú vezérkari tiszt főnöksége alatt a hadseregnek minden egyéb ügyeit intézi. Élelmezés, ruha, fegyver, töltny, pénz, szállító eszközök, posta, hadbíróság, lelkeszet, orvosi ellátás, tábori csendőrség, a csapatok pótlása, kiegészítése, hadifogoly ügy stb. tartoznak ez osztály hatáskörébe és mindegyik ügykör élén egy vezető áll, aki több-kevesebb személyzettel végzi a maga feladatát. Eleinte mindegyik vezető igyekezett maga dolgozni és csak annyi segéderőt vett igénybe, amennyire okvetlenül szüksége volt: később azonban oly gyönyörűen kiépültek az egyes osztályok, hogy egyik másik főnök egész írnnoki hadsereg szemléletében gyönyörködhetett.

Még Zágrábban voltunk, mikor egy Judex nevű vezérkari százados naponként összehívott bennünket, és az összes osztályvezetők feladatát fejtegette és magyarázta előttünk, Ezt magára nézve több-kevésbé mindenki tudta ugyan a nyomtatott előírásból, most azonban a többiek munkakörét is megismervén, alkalma nyílt, hogy az egész hadsereg belső igazgatását áttekintse és a maga tevékenységét abba szervesen beleillessze. Nyolc napot töltöttünk így Zágrábban. Ezalatt az egymást nyomon követő vonatok az ottani 13-ik hadtest összes csapatait elhordták rendeltetési helyük felé. Utoljára mi is vonatra ültünk és nagy kerülővel Dombóvár, Pécs, Eszéken át Brcskóra érkeztünk.

Brcskó kis bosnyák város a Száva jobb partján, mintegy 12 kilométernyire a Drina torkolatától, azaz a szerb határtól; végállomása a Vinkovcétól odáig futó máv. szárnyvonalnak. Mikor a városba beértünk, a 8-ik cseh hadtest utolsó zászlóaljai akkor indultak belőle kifelé, hogy az egy menetnapos távolságban levő határvonalon csatarendbe fejlődjenek. A hadsereg vezére, Frank Liborius ugyanakkor szintén Brcskon tartózkodott. Boldeával tiszteleg-

tünk is nála, bár én még Sarajevóból ismertem. Frank Liboriust általában nagyon tehetségei embernek tartották, mert a békebeli ügynevezett hadijátékoknak nála nagyobb mestere nem volt és karrierjét is ezen képességével ívelte fel olyan magasra. Ezeken, a játékokon, ahol a papír, vagy ólomkatonákkal és cs”pattestekkel úgy hadakoznak, mint a sakktáblán a figurákkal, ő minden ellenfelének mattot adott, amit semmiképen sem szabad kicsinyelni. De talán épen ez volt a baj, hogy nagyon is beleélte magát az ólomhadsereg szabályaiba; meri ha számításba vette volna, hogy most testből és lélekből álló katonák állnak előtte és a valódi háború intézéséhez is olyan, érzéke lett volna, mint ehhez az észfejlesztő játékhöz; akkor vagy egyáltalán nem vállalja a neki kiosztott szerepet, vagy magától minden felelősséget elhárítva, előre bejelenti működésének gyászos kimenetelét.

Mikor Brcskóra érkeztünk és megtudtuk, hogy seregünk a Drina alsó folyásán át fogja Szerbiát megtámadni; azonnal kijelenttem Boldeának, hogy szörnyű vereséget fogunk szenvedni. Szerbiában ugyanis a folyók, utak és vasutak általában észak-dél irányúak és természetszerűleg követik az ugyanezen irányú völgyeket és hegysorokat. Ha tehát egy hadsereg oda nem északról, hanem miként ez esetben történt, nyugatról bevonul, azaz a Drinán valahogy átvergődik: azonnal egy hegysort talál maga előtt, mely mögött újabb hegysorok következnek. Ebben az irányban, amerre csak hegyi utak és gyalogösvények találhatóak, ágyúk és kocsik vontatása majdnem lehetetlen. Csak teljes hegyi felszereléssel ellátott sereg tudna ott lassan, óvatosan és nagy kitartással némi eredményt elérni. Az 5-ik hadsereg azonban nem rendelkezett hegyi felszereléssel, Potiorek pedig, ki eredetileg a 6-ik sereget vezette, de az 5-ikkel is rendelkezett, fogalma sem lévén a hadvezérlés törvényeiről, hamarosan akart győzni és a két hadsereget erősen nyomta előre még akkor is, amikor már látta, hogy az élelem és töltelem nem szállítható utána. Lehetetlen volt Szerbiát Bosznia felől megtámadni azért is, mert az 5-ik hadsereg csak egy vasúttal rendelkezett és ennek a végállomása (Brcsko) is 20 kilométerre volt Ianjától, a sereg centrumától. Ettől a végállomástól csak egy országút vezetett a sereghez, amely természetesen az első napokban elromlott. A 6-ik sereg viszont, mely Dolnja-Tuzlárói indult a szerb határra, Zvornikig 52 kilométert kényszerült gyalogolni és ugyancsak egy országút állt rendelkezésére, mely azonban jóval Zvornik előtt merésztörésű szerpentinjei miatt nagyobb kocsikkal

és teherautókkal már eleve járhatatlan volt. Ehhez, járult még az a körülmény, hogy Bosznia élelemben rendkívül szegény és maga a lakosság is bevitelre szorulván, a két hadsereget, azaz mintegy 200 ezer embert Horvát- és Magyarországból kellett élelmezni. Az az egy magyar szárnyvonal és ugyancsak egy keskesvágányú bosnyák szárnyvonal (Doboj-Tuzla) azonban távról sem volt arra elegendő, hogy ennyi embernek csak magát a najji élelmét is szállítani tudja; hát a pótlások, sebesültek, fegyverek, töltények, híd-szerkezetek és szerszámok vitelét, hogy bírhatta volna? És ha ez a két vasút mégis lehetetlent teljesít és mindent Brcskóra, illetőleg Tuzlára hord: hol lehetett volna annyi, vagy olyan járművet találni, amely azt a holmit azon az egy-egy úton a Drináig és főképen azontúl az úttalan, erdős, sziklás hegyeken át a sereghez juttatja? Azt talán említenem is feleslegesí, hogy bár a vezérkarnak régen megvolt ez a kidolgozott haditerve, előzőleg semmi anyagot sem halmozott fel e határszakaszon és itt – ellentétben Bosznia-Hercegovina minden más vidékével – az utak és vasutak építését nem tartotta stratégiai okból szükségesnek, vagy sürgősnek; pedig e tartomány feje mindig egy tábornok, az itteni csapatok parancsnoka volt, aki nem okolhatta a magyarokat, hogy terveit meghiúsítják, mert minden ilyenmű dolgot úgy intézett, ahogy neki, illetőleg Konrádnak tetszett.

De még csapat és kaszárnya is legkevesebb volt aránylag ezen a vidéken, amely utóbbiak az elszállásolás, kórházak és anyagelhelyezés szempontjából érezhetően hiányoztak.

Már két hét eltelt a mozgósítás elrendelése óta, mire a csapatok annyira elrendeződtek, hogy a támadást megkezdhatték. Ez a késlekedés maga is hiba volt, mert a szerbek időt nyertek vele állásaik kiépítéséhez. Ezért azonban megint csak Konrád okolható, aki nem a legközelebbi hadtesteket mozgósította, hanem a négy támadó hadtest közül egyet Csehországból, kettőt pedig a birodalom minden zugából hordott össze: amennyiben a XV. és XVI-ik hadtest kerete Bosznia-Hercegovinában volt ugyan, de tartalékosait a monarchia mintegy 60 hadkiegészítő kerülete adta és küldte előbb az egyes bosnyák helyőrségekbe és csak ezek megérkezése után vonulhattak fel a két hadtest zászlóaljai. Nem mindennapi látvány volt, mikor az orosz határról lengyel és ruthén tartalékosok utaztak Trebinjébe, a trebinjei csuesok pedig ugyanakkor az orosz határra. Mindkét szállítmány kétezer kilométert kocsikázott, hogy az ellenséget felkeresse, pedig faluja végén is megtalálhatta volna.

A szerbek, bár pontosan értesültek csapataink minden mozdulatáról, nem becsülték le vezéreinket és a seregmozdulatok láttára sem tudták elhinni, hogy komolyan a Drina felől akarják őket megtámadni. Erejük zömét tehát a Száva és Duna vonalon állították fel, a Drinát pedig csak kisebb sereggel őriztették. A két balkán háború olcsó és jó iskola volt számukra, amelyek tanulságait, – tudván, hogy hamarosan velünk is összetűznek, alaposan megfigyelték és felhasználták. A mi hadvezetésünk azonban semmit sem tanult a búr, japán és balkán háborúkból, sőt az ismétlőfegyverek és gyorstüzelő ágyúk által adott helyzetre sem tekintett, hanem azokról a csataképekről vette a mintát, melyekkel minden katonaintézet folyosója teleaggatva, rajtuk Radetzky vagy Károly herceg nyalka szürke lován ülve mutat az ellenség felé és rohamoztatja katonáit a rémült arccal festett olaszok, vagy franciák ellen.

A gyalogság szabályos vonalakba, vagy négyszögekbe állítva a Drina parton fedezék nélkül várta a pontonokat, amelyek több helyen késtek; a tüzérség pedig nagy dübörgéssel és lármával vonult fel a szerbek szeme láttára és az előírt pontos távolságban és vonalban foglalt állást. Ekkor egy tiszt lovon előre vágatott, hogy az ellenség tüzérségének helyét kikémlelje, jobban mondván megnézzék. Az ellenségből azonban nem látszott semmi, csak süvítő golyói jelezték, hogy közel van és ő mindent lát. A szerbek a legtöbb szakaszon nem nagy bátorságot mutattak; voltak helyek, hol az átkelést meg sem kísérelték megakadályozni, másutt árkaikból puskáikat kitarva célzás nélkül lőttek, azért a legtöbb csapat kevés veszteséggel átkelhetett a folyón. A szerbek azután is ritkán elegyedtek közelharcba, hanem mikor látták, hogy a támadást puska-tűzzel visszaverni nem tudják, hátra szaladtak pár ezer lépéssel előre elkészített egyszerű árkaikba.

Ez így ment mintegy tíz napon át szakadatlanul. A gyalogságtól elmaradt a tüzérség, melyet különben a szerbek már az első napokban szétlőttek; elmaradt a trén; elfogyott az élelem, tölteny, csak a parancs érkezett meg minden nap pontosan: előre! A tizedik napon Valjevó magasságában, tehát mintegy 50 km.-re a Drinától állt seregünk arcéle, mikor a szerbek látván, hogy mégis csak ezt a támadást veszi komolyan az osztrák hadvezérlet és nincs nagyobb serege a Szávnál: érintetlen hadosztályaitak délnek fordították és ötödrészére apadt seregünket oldalba kapva, egyszerűen elseparték. Katonáink harcolva, vagy futva megmenekülhettek volna

ugyan, de az előbbihez nem volt történetük, az utóbbihoz pedig erejük. A legtöbbje u. i. akkor már 5-6 napja rendes ételt nem evett, hanem éretlen szilván és kukoricán tengődve vérhastól gyötörtén várt; a halált, vagy a fogságot. Csak romjai maradtak az 5-ik és 6-ik hadseregnek, melynek annyi ereje sem volt, hogy a szerb parton egy falut, vagy hídfőt tarthasson. A kép teljességéből csak az hiányzott, hogy a vezér napóleoni pózba vágja magát és vereségét így jelentse a kabinetirodának: Felség, a sereg elveszett, de Potiorek megmaradt! Ezt ugyan Potiorek nem tette, de aggodalomra sem volt oka, mert a főbűnös Konrád volt, aki nem vádolta creaturáját a neki adott képtelen haditerv kudarcá miatt. Ferenc József pedig tudta, hogy a hadjárat nagyrésztben azért nem sikerült, mert Potiorek az ő születésnapjára, azaz augusztus 18-ára akarta a győzelmet jelenteni, amely – az ő magas személye iránti tanúsított figyelem többet nyomott előtte a latban annál a 200 ezer embernél, aki emiatt elveszett.

Mikor láttuk a sereg töredékeinek százalmas visszaözlését, Boldea örömeiben majdnem kiugrott bőréből és így szólt hozzám: „Gratulálok, hogy jóslatod ilyen szószerint beteljesedett, de most már azt mond meg, mi következik e vereségből?” „Erre én ő és Halberstam rabbi előtt ezeket válaszoltam: „Őfelsége és Konrád Potioreket bizalmukról fogják biztosítani és megengedik neki, hogy ezt a vereséget megismételje és itteni helyzetünket úgy elrontsa, hogy soha többé helyrehozni ne tudjuk.”

Még nem záródott le az első szerb hadjárat, mikor jöttek a somogyi és bácsvidéki magyar népfelkelők, akik a vezérkar eredeti elképzelése szerint arra voltak szánva, hogy a vasutakat, hidakat és utakat őrizzék, esetleg javítsák és a megszállt területeken a hadsereg mögött a rendet és közbiztonságot fenntartsák. Hogy Konrád mennyire becsülte őket, mutatja az a tény, hogy fegyverük és katonaruhájuk egyáltalában nem volt és felszerelésük mindössze ama néhány magyar zászlóból állt, melyeket bizonyosan lelkes honleányok ajándékoztak nekik, amikor útrakeltek; azonkívül néhány fejen régi kék honvédsapka ékeskedett, melyet kiki még extra ruhája leltárából tett el örök emlékül, mikor a három esztendő kiszolgált. De mi lett volna velünk, ha ezek az „öreg csontok” nincsenek! A szerbek ugyanis a nagy győzelem után kissé kifújták magukat, azután nagyzási hóbortba esve, átkeltek a Száván és Drinán, ahonnan két hadcsoportban elindultak az osztrák-magyar monarchia meghódítására. A hadvezetőség csak ezen általa is le-

becsmérelt népfölkelőség felett rendelkezett és kénytelen volt vagy őket csatasorba állítani, vagy a Dráva mögé visszavonulni. Nagynehezen ellátták őket mindenféle szedett-vedett ruhával, az arsenál lomtárából pedig előhordták nekik a régi egylövetű nehéz Werndl-puskákat és hozzájuk néhány ős töltenyt mellékelve, megindították az öreg sereget a szerbek ellen. Ekkor azonban nagy meglepetés történt. Ez a sereg a tanárok, ügyvédek, rőföskereskedősegédek és nyugdíjas honvédtisztek vezetése alatt nemcsak megverte a szerbeket, de nagyrészüket el is fogta.

A románjai (Bosznia) és szlavóniai szerb vereség számos tanulsággal szolgált, melyeket egy bölcs uralkodó és egy eszes hadvezér nagyszerűen értékesíthetett volna. Mindenek előtt kitént, hogy Kraus Alfréd személyében van a monarchiának olyan tábornoka, aki tervezni, gondolkozni és vezetni tud: az összes déli vezéreket fel kellett volna tehát azonnal menteni és a főirányítást az ő kezébe helyezni. Bebizonyosodott továbbá, hogy a szerbek csak otthon veszélyes ellenfelek, (sőt otthon is csak az osztrák hadvezetőség tehetetlensége fújta fel őket hősöké, amint Mackensen később bemutatta, aki előtt meg sem tudtak állni, hanem úgy szaladtak végig országukon, mint a megriasztott nyulak), mert az egész országban előre elkészített állásokkal, földbe rejtett fegyverekkel és lőszerrel rendelkeznek, a távolságokat a tüzérség számára több helyen kimérték, megjelölték és az egész lakosságot kém és jelző szolgálatra, valamint guerillatámadásra megszervezték és kiképezték. Végül kinyilvánult, hogy – amit magam sem mertem volna feltételezni – Konrád a 30-40 éves népfelkelők, azaz a hadsereg majdnem fele részének számára békében elfelejtett ruháról és fegyverről gondoskodni, sőt a Werndl-puskák nagyobb részét is épen a világháború kitörése előtt adatta el Bulgáriának. Franciaországban az ilyen hadvezért nemcsak azonnal elcsapják, de rögtön a guillotinra is ráfektetik. Nálunk azonban Diogenes ítéletnapig hordhatta volna lámpását a Burg és a három kormány, vagy a két parlament termeiben, hogy olyan „embert” találjon, aki ezen tanulságokat levonni és Ferenc József szemébe mondani merete volna.

Az orosz harctéren szintén bekövetkezett mindaz, amitől a vezérkar békeintézkedései alapján félni lehetett; de a bajokat Konrád még tetézte, mert nem volt elég, hogy teljes erőnk felvonultatása esetén is lesújtó kisebbségünket érezhettük, hanem a fővezér ezt a kevés hadosztályt is adagokban tálalta az oroszok elé: azaz nem várta meg, míg az egész rendelkezésre álló haderő

Galíciába érkezik és szárnyaival valamely biztos pontra támaszkodik, hanem a nagy sietséggel odaszállított és a levegőben lógó hadtesteket rögtön támadásra vezényelte az ismeretlen számú ellenség ellen. Semmiképen sem volt tehát meglepetés, ha az oroszok őket mindjárt átkarolták, elfogták és a pótlásukra érkezett zászlóaljok közül is többet már a vasútállomásokon fogadtak és a vonatokból rángattak ki. Hogy ennek dacára mégsem foglalták el az oroszok mindjárt az egész monarchiát, azt annak a körülménynek tulajdoníthatjuk, hogy hadvezérletük a mienkkel egy színvonalon állt, katonaságuk pedig nehezen mozdítható és harci erényekben messze mögötte maradt a mi vitézeinknek.

Miután a szerbek a Száván és Drinán átütettek, hadvezetőségünk elkezdett második támadó vállalkozásához készülödni. Az ezredek létszámát menetzászlóaljakkal és felgyógyult sebesültekkel kiegészítették és a Szávától Galíciába vitt 4-ik (pesti) hadtest vonalát népfelkelőkkel szállatták meg, bár belőle két kiváló ezred, a 38-as (kecskeméti) és 68-as (szolnoki) továbbra is helyén maradt. Az 5-ik hadsereg némi hegyi felszerelést kapott, amennyiben Pogaras megyéből néhány száz málhás mokány ló érkezett hozzánk vezetőikkel együtt. A tüzérség elvesztett ágyúit pótolták és a fegyvergyárak szorgalma folytán most már sikerült az egész gyalogságot rendes puskával ellátni és csodálatos, hogy az osztrákok ezúttal nem tettek kifogást a magyar pusokák és ágyúk ellen. Szlavóniának főleg magyar községeiből hozzánk parancsolták a lovas gazdákat lovaikkal és kocsijaikkal együtt, melyeket legalább a főutakon lehetett használni, nem úgy, mint előbb a nehéz trainkocsikat. Új tüzércsapatokat is kaptunk mindenkorú és kaliberú ágyúkkal: egyebekben azonban nagyjában az első offenzíva tervei szerint és mindenekfelett annak vezérei parancsnoksága alatt november elején megkezdte seregünk a támadást. A gyalogság most nem dobálta el felesleges teherként ásóját, mint az előző hadjáratban és a csapatparancsnokok is több kímélettel és nagyobb óvatossággal vezették katonáikat; de mégis bizonyos volt a kudarc és összeomlás, mert a főirányítók ugyanazok maradtak; a támadás ismét Boszniából indult ki; a támadóhadjáratához szükséges gyalogsági és tüzérségi fölény ismét hiányzott és végül itt is bekapcsolódott a haditervbe egy végzetes határidő, december 2-ika, a császár nevenapja, amikorra Potiorek megint mindenáron nagy eredményt akart jelenteni. A csapatok a harcok folyamán eltolódtak eredeti irányuktól és az egész 5-ik hadsereg a Száva és Sabác

felé kanyarodott, hogy utakhoz jusson és déli arcéilei fojytatta előnyomulását. A harci kiképzés hiánya most is érezhető volt, mert pl. a 38-asok nagy áldozat árán áttörték a szerb gyalogság vonalát és mögötte nagy tűzérsegi állást számos ágyúval és löszerral elfoglaltak, de senki sem akadt a jelenlevők között, aki az ágyúkai az ellenségre löni, vagy legalább azokat használhatatlanná tenni tudta volna. Az ezred összeköttetést nem kapván a bekerítés veszélye miatt kénytelen volt visszahúzódni és az ágyúkat sértetlenül otthagyni. A parasztszekerek beváltak, mert legalább míg a csapatok előrementek, a nehézsbesülteket hátrahordták, de többet aztán nem is tehettek. A könnyebb sebesültek és betegek, akiknek még jártányi erejük volt, 30-40 kilométert vánszorogtak hosszan elnyúló karavánokban, míg a Szávához értek és valami kórházfélét találtak.

A gyors előnyomulás és rossz utak miatt megakadtak, elmaradoztak és elromlottak a kocsik, a lovak pedig ha tízszerannyian lettek volna, sem tudhatták volna a hadsereghez a szükséges holmit odaszállítani. Azért a katonák ismét éheztek és mivel már szilvát sem találtak a fákon, csak az itt-ott lelt száraz kukoricát rágicsálták. Természetesen megint belebetegedett az egész, napról napra ijesztően apadó hadsereg, melyet a szerbek egy ellentámadással meglódítva, könnyűszerrel nyomtak vissza a Száva és Drina mögé. A veszteség most nem volt akkora, mint előbb, mert az 5-ik hadsereg észak-déli irányt tartott, tehát utakon mozoghatott és ember-, valamint loállományának jórészét megmenthette: az ágyúk és járművek azonban ezúttal is ottmaradtak.

A két szerb hadjárat örök szégyene marad Ferenc József uralkodásának és Konrád hadvezéri működésének. Egyik sem értvén legkevesebbet sem a hadvezetés művészetéhez és a hadügy lényeges kérdéseire, többszázezer embert céltalanul feláldoztak és a háború előtt kiválogatott, hadierényekre született nagyszerű legénységet oktanul dobálták a szerb ágyúk, puskák és főképp az éhhalál elé. A pompás és az egész világon páratlan emberanyagot itt és Galíciában öt hónap alatt – mondhatni az utolsó szálíg minden haszon és eredmény nélkül felőröltették és az államot arra a pontra juttatták, hogy vagy megadja magát kegyelemre az oroszoknak, vagy a gyermekeket, öregeket és eddig be nem váltakat állítja fegyverbe és velük folytatja tovább a reménytelen küzdelmet a végkimerülésig. A császár és vezére jelleméből következett, hogy ők az utóbbi eshetőséget választják, annál is inkább, mert meggyőződés-

sük szerint nekik már nem volt nagyobb veszteni valójuk: pedig ebben is tévedtek. Most már elbocsátották Potioreket és Krausz Alfrédot tették volna helyére, ha a „dicső” tradíció és főként a „nagyérdemű” öregek érzékenysége nem lett volna nyomósabb a haza üdvénél. Így azonban Jenő főherceg lett a vezér, Krausz tábornok pedig melléje rendeltetett tanácsadóul. Csak az volt a baj ebben a kusza intézkedésben, hogy most már hiányzott a hadsereg, melyet vezetni és amelyre nézve tanácsokat adni lehetett volna. Galícia ugyanis ekkor már minden föllelhető erőt felszívott, hol Konrád Przemyslben 150 ezer embert élelem nélkül bezárva hagyott, ugyanannyit pedig felmentésével kísérletezve elpazarolt.

Az orosz hadjárat.

Az oroszok utolsó háborújukat, melyet a japánok ellen viseltek, úgy vívták meg, hogy annak láttára egy kívülálló szemlélő mind az orosz katonára, mind a hadvezetésre csak elismeréssel adózhatott. Tíz-tizenkétezer kilométerre a tulajdonképeni Oroszországtól a folytonos veszteség pótlására egyetlen vasúton nem tudhattak annyi katonát és hadianyagot Mandzsúriába szállítani, amennyi a háború kezdetén ottlevő sereg létszámát emelhette – és a japánokkal szemben a számbeli fölényt létrehozhatta volna. Ennek dacára igazi döntő vereséget a szárazföldön sehol sem szenvedtek és lassan hátrahúzódva a japánok földrajzi előnyét napról-napra kibérbítették, akik elég okosak voltak, hogy ezt a tényt belássák és sietve békét kössenek, mely az oroszokra sem volt lealázó.

Vasutaik építése, váraik elhelyezése és hadseregük nagyszabású szervezése most is arra egedett következtetni, hogy ha Németország nagyszerűen ellátott és kiképzett hadseregévei, valamint utolérhetetlen hadi iparával nem tudnak is megbirkózni, de Ausztriát néhány hónap alatt legázolják. Egyetlen tényezőt takart csak az ismeretlenség homálya, a cárizmust; melyről, mint minden abszolutizmusról nem lehetett előre megállapítani, hogy jelenlegi képviselője mennyit ért a hadügyekhez; szeszélyével, gögjével, név- és születésnapjaival hogy fog a hadvezetésre befolyást gyakorolni; mennyire képes embereit értékelni, megbírálni és a tőle elválaszthatatlan servilizmus mekkora teret enged maga mellett a stratégia törvényeinek.

Az orosz hadseregnek már első mozdulatai elárulták, hogy a vezetésben távolról sincs meg az a tökély és nagyság, melytől az

előkészületek láttára méltán félhettünk; mert bár évek óta készenlétben tartotta kétségbeejtő túlerejét a galíciai határ előtt: a hadüzenet idején nem sietett a támadással és nem használta ki a határvonal hosszúságát, melyen számbeli túlerejét érvényesíthette volna; hanem e helyett messze a határtól a Visztula és Narev vonal várai, továbbá az u. n. várháromszög (Luck, Dubno, Rovno) erődei és végül Podolia erdős mocsarai mögött gyülekeztette és csoportosított seregeit és aránylag keskeny, de mély hadoszlopaival előre jelezte, hogy több egymás mögött levő embersorait feláldozva, nyers túlerővel és frontális támadással akarja ellenfelét lehengerelni.

Ezt a taktikát Dzsingisz és Batu khán alkalmazta, akikben azonban még volt annyi szikrája a jobb érzésnek, hogy nem saját katonáikat, hanem az általuk meghódított népek fiait hajtották előre és velük töltették meg az ellenség árkait. Saját katonáival így csak az a vezér harcol, akinek nem kell félnie, hogy polgártársai lemészároltatásáért földi hatalom felelősségre vonja és ezenfelül nem hiszi, hogy van isten, aki érte feltétlenül megbünteti. Ezt ne felejtsek el azok, akik a cári család és az orosz arisztokrácia során keserednek!

Hannibal, Nagy Sándor, vagy a rómaiak és normannok csatáiban scírszor nem volt fontos, hogy az ellenség mekkora számbeli erővel rendelkezett. Az előbbieket katonai felszerelés és kiképzés, a normannok pedig testi erő és ügyesség tekintetében annyira túltettek ellenfeleiken, hogy ezen tulajdonságuk párosulva vezéreik született tehetségével, minden tömeget szétvert és összezúzott. Ezekről azonban eltekintve, mióta háború van a földön, annak egyik fő szabálya volt és lesz, hogy a gyengébb fél ne rohanjon az erősekre, hanem a föld- és általában a iermészetnyújtotta előnyöket kikeresve és felhasználva, védekezéssel, csellel és ügyes mozdulatokkal igyekezzék azt fárasztani, gyengíteni; és mikor ily módon elfárad, vagy túlerejét veszti, vagy egy kedvező és biztos alkalom kínálkozik, akkor csapjon rá és semmisítse meg.

Ez a hadászati elv az orosz túlerő tudatában nemcsak egyedül lehetségesen és parancsolóan állt az osztrák hadvezetés előtt, de az oroszok ész- és fejnélkül való emberáldozati készsége is kiáltóan ezt a harcmódot tanácsolta. Ha az osztrák vezérkar galíciai csapatait a mozgósításkor rögtön a határra veti; a beözönlő oroszokat ily módon folytonos riasztással megállásra és kifejlődésre kényszeríti; ha előttük utakat, ludakat lerontva lassan és állandóan harcolva hátrál: akkor közben a mozgósítás és csapatszállítás

nyugodt mederben haladva, serege egyre nagyobbodik, erősödik és mire eléri a Kárpátok lejtőit, teljesítőképességének legmagasabb fokára emelkedik. Az oroszok pedig azalatt állandóan ritkulnak, fáradnak, gyengülnek, Galíciát temetővel és kórházakkal tömik meg és egy erős, a keleti Kárpátokból indított támadás egész hadseregüket hurokba köti. Az osztrák hadvezetőség azonban épen erre az egyetlen és mindenki előtt nyilvánvaló győzelmi lehetőségre nem gondolt; hanem a Szán folyó mellett egy minden oldalról fedetlen sereget összegyűjtve, északi irányba bevonult Oroszországba és ott az ellenség felkeresésére indult. Azt természetesen hamarosan megtalálta, vele ütközetbe bocsátkozott és nagy túlereje által felőrletetett. Ezen hadseregnek maradványait a bekerítéstől és elfogástól Konrád meg akarván menteni, Lembergől keletre egy újabb hadsereget állított fel, hogy a várháromszögből előhőmpölygő orosz áradatot feltartóztassa addig, míg az első sereg kimenekül az átkarolásból. Az eredmény azonban az lett, hogy most már egy helyett két hadsereg veszett oda és a még egyre felvonulásban levő ezredek és zászlóaljok csatlakozás és összefüggés nélkül szörnyű áldozatok árán megpróbálták azt, amivel tulajdonképpen a háborút kezdeni kellett volna: az oroszok lépésről-lépésre való feltartóztatását. A fejetlenség, tervtelenség és kényszermozdulatok folytán nemcsak egész Kelet-Galicia jutott az oroszok birtokába, de sértetlen utak, vasutak, rengeteg vasúti kocsis, mozdony és hadiszer is. A szétvert és alig néhány katonát számláló zászlóaljok egyesülve az újonnan érkezőkkel, több szakaszon nem annyira tartóztatták az oroszokat, mint inkább menekültek előlük a Kárpátok felé, sőt azokon át Magyarországra. Így is érvényesült azonban minden offenzíva törvénye, vagyis az oroszok mindjobban fáradtak, kevesbedtek és a Kárpátok között a tél és hó segítségével kisebb erők is megállásra kényszerítették őket.

Przemysl.

Ebben a visszavonulásban a hadseregnek el kellett Przemysltől válnia és ugyanakkor Konrádnak két eshetőség közül választania: Vagy kihordat minden hasznavehető anyagot a várból és erődéit felrobbantva, azt elhagyja: vagy az amúgy is ember és fegyverhiányban szenvedő seregből a legharcképesebb csapatokat kiválasztja és velük, míg lehet, a várat védelmezteti. A háború eddigi vezetéséből következően, a világ 8-ik csodája lett volna,

ha az osztrák haditanács az első lehetőséget választja. Mikor arról volt szó, hogy most már a határ egész hosszában felvonult és fejlődött orosz haderővel szemben egy összefüggő csatárláncot tudjunk valahogyan vonni; akkor ránézve nemcsak sokat, de majdnem mindent jelentett az, hogy a Przemyslben levő 150 ezer embert és tekintélyes számú tüzérséget a lehető leggazdaságosabban használjuk ki. Ellenben ugyanakkor az oroszokra lényegtelen volt, hogy 8 sorral támadhatnak-e meg bennünket, vagy csak héttel, mert egyet Przemysl ostromára hátra kell hagyniok. Minthogy azonban a hatalom urai Przemysl tartását határozták el, joggal gondolhatta a monarchia minden polgára, hogy ugyanezen urak a védelem eszközeiről gondoskodtak és legalább emberi számítás szerint reményük van avar tarthatására, Ebben a helyzetben minden hiányra lehetett gondolni, csak épen arra az egyre nem, hogy a várparancsnok üres éléskamrákkal és korrogó gyomrokkal készül az ellenség gyűrűjében kitartani és a megszállt Galícia egy foltján a Habsburg ház törhetetlen jogát és hatalmát képviselni.

A Przemyslbe zárt hadsereg éheztetéséért és a vár megadásáért senkit sem vontak felelősségre, sőt a bukás napján Kuzmanek várparancsnokot, mint kiváló hőst ünnepeltették a hadsereg és az állam intézői. Én akkor is bosszankodtam e dicsőítésen és azóta sem tudtam eldönteni, hogy ha Kuzmaneket hősként kell tisztelnem, akkor Zrínyi Miklóst, Dobó Istvánt és Klapka Györgyöt minek nevezem. Mert tanítóm az elemi iskolában nekem ezeket a férfiakat mutatta be, mint hősokeket, akiknek tetteihez hasonlót azonban hiába keresek Kuzmanek várvédésében. Itt tehát valahol hiba van az összeadásban. Mit is mívelt tulajdonképpen Kuzmanek? Az oroszok körülzárván a várat, egy-két külső erődjét elkezdték bombázni és rohamozni és mikor ez a roham kizárólag az erődben volt, alsóbb-rangú tiszték és katonák hősiessége által visszaveretett, abbahagyták az ostromot és a vár körül állásokat építve, azontúl csak arra vigyáztak, hogy az őrség valamerre meg ne szökjék. Az utolsó napokban aztán támadást rendelt Kuzmanek és rohamra küldte honvéd hadosztályát az orosz drótkerítések ellen, de nem azért, hogy az ellenségen átvágja magát, mert erre nem is volt semmi kilátás, hanem hogy az elesett honvédek élete árán a többi cseh, lengyel és egyéb várnépét néhány nappal tovább éllelmezhesse. Kuzmanek dicsőítése nem egyéb, mint Konrád egyik mesterfogása, melylyel ő a „Przemysl kérdést” lezárni és a közfigyelmet az ott elkövetett hibáktól és bűnöktől – quorum ipse pars magna fuit –

elterelni akarta. Ezek a bűnök azonban sokkal nagyobbak, mint hogy őket ily könnyen és olcsón betakarni lehetne.

Miért nem volt Przemyslben elegendő élelem? A hadvezetőség mosakodása szerint azért, mert a Galíciában felvonult és megvert két sereget onnan kellett élelmezni. Hogy onnan is élelmezték, ez bizonyos; de hogy kellett-e, ez már oly kérdés, amely egy kis megvitatásra szorul.

Egy tisztel beszéltem még a háború folyamán, aki az aug. és szeptemberi harcok idején századával egy napig Przemysl előtt állapodott meg pihenni és előadása szerint a közelben levő uradalomból egy tehenet akart katonái élelmezésére requirálni. Az uradalom tulajdonosa, egy lengyel gróf azonban tiltakozott a requirálás ellen és tüstént Bécsbe táviratozta panaszát. A hadügyminisztérium két órán belül válaszolt és a requirálást megtiltotta. Következő napokban e század a harcok alatt Przemysl mögé szorult és mikor három hét múlva megint előre tört és a jelzett uradalomba érkezett: a hétszáz darab marhaállományból egy sem volt található; az oroszok közben valamennyit elhajtották.

Galícia nagyrészen a grófok, papok és zsidók tulajdona, amely három rend Bécsben kétségkívül hatalmas pártfogókkal dicsekedhetett, azért elhihető, hogy a fentihez hasonló számos eset előfordult. De másrésről lehetetlennek kell tartanunk, hogy egy 80 ezer négyzet km. nagyságú és a nagy magyar Alfölddel mezőgazdaság és állattenyésztés tekintetében egyenrangú tartomány épen őszszel, aratás után játszva el ne tarthatta volna azt az 5-600 ezer osztrák-magyar katonát, aki rajta a teljes orosz megszállásig ide-oda hullámlzott. Przemysl raktáraiból csak a városban és esetleg a közvetlen környékén megpihenő, vagy átvonuló csapatokat lehetett élelmezni már csak a távolságok miatt is; de ebben a tekintetben minden helyi parancsnokság köteles volt hasonlóan eljárni és az átvonuló csapatok élelmezését elősegíteni. Ha Kuzmanek észszerűen jár el, akkor a közelebbi és távolabbi környékről viteti oda e célra az élelmet és nem nyúl a vár készleteihez, de természetesen könnyebb és egyszerűbb volt a kamrát kinyitni, mint kissé odább menni és körülnézni. És ha elhisszük, hogy nem volt módja az élelemszerzéshez; mekkora lehetett az a tömeg, melyet élelmeznie kellett? A vezérkar ezt sohasem árulta el, mert Kuzmanekkel együtt valószínűleg maga sem tudta; de reális számítás alapján a két hadcsoporthoz legfeljebb egyharmada, tehát mintegy 200 ezer ember két-három héten át. Ez azt jelenti, hogy a mozgó csapatok a

várórségnek legfeljebb egyhavi élelmét élték fel. Ezzel szemben azonban tény, hogy az őrség fejadagját a körülzárás után rögtön leszállították; a megadás előtti hetekben pedig már alig kaptak annyit, amennyi mozgóképességüket biztosította volna: amiből az következik, hogy a vár eredetileg sem volt 3-4 hónapnál hosszabb időre ellátva. És ha minden gazda mögött a császár, vagy egy miniszter állt, hogy tehenét és búzáját el ne requirálják; ámde a krumplit a tartomány urai nem maguknak, hanem a zselléreknek vették, akiknek érdekében a három rend soha és sehonnan sem szokott a császárhoz appellálni; ebből a veteményből pedig szavahihető tanúk szerint annyi volt Przemysl környékén, hogy a lakosság és a két hadsereg (osztrák és orosz) folyton szedte, de tavaszig sem bírta a gazdag termést kimeríteni. Miért nem küldte ki Kuzmanek az első körülzárásból való felszabadulás után összes embereit és járműveit a várövön kívüli területre, hogy krumplit szedjenek? Hiszen 3-4 nap alatt annyit gyűjthettek volna, hogy egy fél évig abból magából megélhetett volna az egész várórség!

Legtisztabban mutatja azonban a hadvezetőség mulasztásait a „Przemysl” kérdésben az a tény, hogy a megadás előtt egy hónappal, azaz 1915 februárjában a várban a só már teljesen elfogyott és ezután a helyőrség sótalan eledelt evett. A só tudvalevőleg korlátlan tömegben állt a hadvezetőség rendelkezésére és nemcsak Galíciából, hanem a közeli Máramaros állami bányáiból is potom áron szállíthatta és halmozhatta volna föl akár tíz évvel a háború előtt. De talán épen ez a potom ár volt akadálya a kellő mennyiség beszerzésének?!

Napoleon hadjáratai idején sohasem feküdt le addig, míg főintendánsa személyesen nem jelentette, hogy aznap minden katona elegendő táplálékot és lefekvésre száraz, meleg helyet kapott. Konrád, Potiorek és Kuzmanek azonban nem irigyelték a nagy Korsikai ebbeli dicsőségét és nem kívánták utánozni ilyenmű szokását. A mi katonáink pl. 1914 december 15-én, mikor Belgrádot elhagyták, szemem láttára feküdtek le Zimony mellett a sáros, nyirkos földre aludni, holott a városban elég ház volt arra, hogy valamennyien ágyba, vagy legalább fődél alatt szalmára fekhessenek. De a vezetők között nem volt, aki erre gondoljon, a katonák pedig fel sem tételezték, azért nem is várták, hogy őket valaki száraz helylyel kínálja meg. A következő napon viszont egy csapat katona vezető nélkül fáradtan vonult Zimonyon keresztül és a sáros kocsútról a száraz járdára húzódott kissé pihenni, amikor egy

Jovánovics nevű, szerb nemzetiségű hadbíró-százados kardlappal zavarta le onnan és a sok ott járkáló magasabb rangú tiszt között egy sem akadt, aki a katonákat védelmébe vette volna a hősködő szerbbel szemben.

Még békében többször megtörtént, hogy tiszti társaságban a katonák ételmezéséről beszélgettem. Ilyenkor mindig előhoztam, hogy csodálom, miért nem ad a hadvezetőség nagyobb teret a jó, tiszta, egészséges és olcsó szalonnának. Különösen hadgyakorlatok után, mikor panaszkodtak, hogy a konyha nem tartott lépést a százzal és az utóbbi éhen maradt: rendesen előálltam az idítvány-nal: »Tegyenek a „borjukba” egy-egy kiló szalonnát ugyanannyi kétszersülttel, akkor tíz napig is elmaradhat a konyha, mégsem vesznek éhen a legények.» Mivel többnyire öregek és magasabb rangúak előtt tettem e kijelentést, alig méltattak feleletre, hanem arcukról voltam kénytelen leolvasni véleményüket, mely mindig ugyanúgy szólt: mit ért egy pap a hadsereg ételmezéséhez? Egyetlen egyszer jegyezte meg velem szemben valaki, hogy igen, a szalonnának sok előnye volna, de a magyarokon kívül senki sem szereti. Tántoríthatatlan meggyőződésem maradt azonban, hogy az ételmezés nehézségeit hadgyakorlatok és főleg háború esetén csakis szalonnával lehet kiküszöbölni, melyből 15 deka szűkösen elég egy napra és így egy kilóval neki lehet vágni bármely nagyszabású hadműveletnek. A Szerbiai éhhalál és Przemysl kiéheztetésekor a hadsereg parancsnokságánál is természetesen sok szó esett erről a tárgyról és én nem mulasztottam el egyszer sem, hogy a szalonnáról vallott nézeteimet az intendánsok figyelmébe ne ajánljam és Przemysl esetében a krumplival való megoldás elmulasztását a vár vezetőségének bűnül fel ne rójjam. Az intendánsok azonban, hasonlóan a vezérkari tisztekhez, szeretnek begombolkozni, azért egyik csúrte-csavarta, a másik húzta-vonta és kerülgette, amit mondani szeretett volna, de az egyetlen szókimondó Eckstein most is megemberelte magát és így szólt: „Nézze uram, felesleges nekünk itt ezt a kérdést feszegetnünk! Hiszen tudja, hogy a minap állítottunk fel a hadsereg számára egy konzervgyárat, melybe az élőmarhának kilóját 5 koronáért vásároljuk, mégis tudunk az államnak, illetőleg a hadseregnek 81 fillérért egy konzervet készíteni. Békében a konzervgyarak 70 fillérért vették az élőmarha kilóját és a hadseregnek 2 kor. 40 fillérért szállították a konzerv darabját, amely nekik a mi tapasztalatunk szerint csak 18 fillérbe kerülhetett. Érti már most, miért nem láthatjuk el a katonaságot békében szalonnával és miért

nem gyűjthetünk ugyanebből háború esetére készleteket? Mit lehet a szalonnán keresni, melynek olyan szabott ára van, mint a zsemlenek, vagy a rövidszivarnak? De a konzerv?! Az lehet vörös, szagos, savanyú, vagy penészes, mégis a legízletesebb csemege, mert a gyáros 70 fillért dob bele és ötször-hatszor 2 kor. 40 fillért húz ki belőle; amiért érdemes mozogni azoknak a képviselőknél, akik a gyár igazgatóságában ülnek; nemkülönben azoknak, akik a gyárat érdekkörében tartó bank igazgatóságában fejtenek ki önzetlen honatjai működést; sőt az államtitkár uraknak is, akik a szabályzat értelmében egyedül illetékesek, hogy a katonaság legolcsóbb és legfájdalmasabb élelmiszerét megállapítsák. A krumplival pedig kérem ne kompromitáljon bennünket! Csak nem gondolja, hogy egy intendáns az osztályfőnök, vagy a miniszter elé járulhat egy ilyen cikk javaslatával, amelyből egy kilót Gospicstói Kamcsatka-ig mindenütt három fillérért vesztegetnek, ilyen bagatell árúkat csak a manipuláns őrmester segédjének helyettese vásárol be a század számára a napipiacon, aki örül, ha tíz kiló helyett kilenc és felet manipulálva egy cigarettát „szerez” magának.”

Eckstein intendáns derék, korrekt és őszinte ember volt, mint a tisztikar legeslegnagyobb része: de mit használt ez, ha a gazda nem nézett utána gazdaságának és Bölcs Salamon szerint egy döglött légy épen elegendő, hogy megrontsa a patikárusnak minden ő illatos kenőcsét.

Így vezették és élelmezték az osztrák-magyar hadsereget a világháború elején, amikor még bőven volt ember, anyag és élelem a nagy birodalomban: azért előre lehetett látni, hogy mely kínlás és gyötrődés lesz itt, ha a háború sokáig tart és a készletek kifogynak.

Csendélet a front mögött.

De szálljunk le kissé a magaslatról, ahonnan a hadsereget, hadvezetést és ezek nagy kérdéseit bírálhattuk és tekintsünk közelebről ama forgatagba, amely bizonyára kevésbé vonzó és érdekkeltő, de megérteti velünk, hogy miként jutottunk utoljára a sülyedés oly mély fokára és miért nem tudtunk a lejtőn megállni és visszafordulni.

A hadjárat kezdetén a vezetőség azt tervezte, hogy az elesetteket egy helyre összehordatja és ott az egészségügyi szabályok megtartása mellett egy orvosi és papi testület közreműködésével

temetteti el. Volt is erre a célra három orvos és egy gyógyszerész készenlétben, akikkel együtt mi, az összes felekezetek központba beosztott lelkészei, akartuk ezt a feladatot végezni. Csakhamar kiűnt azonban, hogy ez a tervezet mind mozgó, mind álló harcok idején kivihetetlen, mert örülni kell, ha csak a sebesülteket is ki lehet vinni a tűzvonalból, a halottakat pedig a közelükben levő élők valamiképen földdel letakarhatják. Egyetlen esetben jelentették, hogy egy bizonyos helyen sok halott fekszik már egy rakásban, amikor Russ és Kaunitz orvosok kimentek próbaképpen egy autón, de a halottakat nem találták meg, ellenben belehajtottak a szerbek vonalába, akik – szerencsére – a mindent ellepő por miatt nem ismerték fel őket; Loncsárics nevű önkéntes soffőrjük pedig elég lélekjelenléttel bírt, hogy kocsiját hirtelen megfordítsa és visszaszárguldjon vele. Azért egyházi szertartással csak azokat temethettük el, akik élve hátrahozatva útközben, vagy a közelebbi és távolabbi tábori kórházakban haltak meg. Ilyenek is voltak azonban nagy számmal, különösen mikor a vérhas, tífusz és kolera kiütött.

Brcskóban egyszállásra kerültem Boldeával, ami sok kellemetlen izgalmat okozott nekem, de még több becses és értékes tapasztalattal gazdagított. Már az első napokban kézbesítettek a közös irodába egy hadügyminiszteri rendelkezést, mely utasította a hadsereg pénztárát, hogy fizesse ki Boldea Pálnak azt a 20 koronát, melyet Karánsebestől Bécsig tartó utazására kiadott. Nem tudtam, hová legyek a csodálkozástól, mikor ezt olvastam. Hiszen ő maga dicsekedett, hogy jegy nélkül utazott és közben – íme – a meg nem váltott jegy árának megtérítéséért folyamodott a miniszterhez! Ezt a miniszternek akkor sem lett volna joga visszatéríteni, ha Boldea tényleg megváltja a jegyet, mert a szabadságra és onnan az állomáshelyre való visszautazás nem szolgálati ténykedés, tehát nem is téríthető meg. Boldea már akkor titokzatos utakon járt és mindenfelé szaglászott, tudakozódott; azért az irodába ritkán tekintett be, hanem rendesen én vettem át és én közöltem vele a bennünket érintő parancsokat és rendelkezéseket. Mikor rátaláltam és átadtam neki a miniszteri iratot, mindjárt megtámadtam, hogy mi csoda aljas eljárás ez: olyan költségmegtérítést kérni a miniszteriumtól, amely ki sem adatott, és ha kiadatott volna, akkor sem járna. Ő azonban hunyorított, majd nevetett egyet és kezeit dörögölve így szólt: „Barátocskám, a legkisebb alkalmat is meg kell ragadnunk, hogy a monarchia, főleg Magyarország romlásán gazda-

godjunk. A pénz kiutalása sem így, sem úgy nem törvényszerű; ez igaz: de mégis megtette a kormány, mert vele engem megvásárolni akart. Ebben a szándékában ugyan csalódott, de csalódását nem tudja és nem is akarja megtudni; miért ne használjam én ki ezt az együgyűséget? Az ellenséggel szemben nincs erkölcsi törvény, azt úgy ütjük agyon, ahogyan tudjuk.”

„Azt hiszem magad is sejtet, hogyha én ezért a csalásért és a hozzáfűzött fejtegetésért fel nem jelentelek, engem épen olyan hazaárulónak nevezhetsz, mint amilyen te vagy. A bécsi találkozásnál tett nyilatkozatodat eddig nem hozhattam napfényre, mert bizonyítani nem tudtam; most azonban nem bújhatsz ki a patkányfogóból, mert itt az írásbeli rendelet; a karánsebesi állomás, valamint a gyorsvonat aznap szolgálatban volt kalauzai által pedig megállapítható, hogy a jegyváltást megtagadtad. Tudd meg azért, hogy a mai napom hivatalos esküm és kötelességem értelmében nyilvánosan, füled hallattára jelentelek fel mindkét bűnödért a hadbírósnágnál!”

Boldea ravaszul nevetett, azután kissé gondolkozva így válaszolt: „Már napok óta várom feljelentésedet nemcsak a bécsi nyilatkozatért, de mindazon egyéb szavaimért is, melyeket azóta előttem mondtam: azért örülök, ha ez most bekövetkezik és minél előbb átessek rajta. Ki kell gyógyítanom szembajodból, hogy tisztán láss és jóbarátok, vagy legalább jópajtások lehessünk, amire mindkettőnknek nagy szüksége lesz.”

Pár perc múlva ebédelni indultunk. Az étkezdeben akkor velem szemben ült Boublik-ezredes, a hadbírósnág feje; mellette Pekarek alezredes, a hadbírósnág főügyésze, tőlem jobbra Boldea, balról és a közelben több intendáns és egyéb tiszt. Leves után a szünetet felhasználva kezdtem előadni, hogy Boldea a bécsi állomáson milyen nyilatkozatot tett előttem. Egyszerre mély csend lett körülöttem és a szomszédok feszült figyelemmel irányozták rám szemeiket. Majd felhoztam a jegycsálás esetét és kitergettem annak egész lefolyását a köztünk történt beszélgetéssel együtt. Mikor mondókámat elvégeztem, az addig kíváncsi szemek tüzes vasvillákká változtak és engem akarva felnyársalni, mint mikor egy jól begyakorolt énekpar pontosan rákezd valami dalra, úgy vágták egyszerre felém: ezt azért tette, mert a magyarok a ruméneket elnyomják!”

Ha Müller intendáns nincs ott, meg sem lepődöm a tömegérzésnek ezen őszinte megnyilatkozásán. Hiszen a többiek csehek, horvátok és egyéb szlávok voltak, akikről feltételezhettem, hogy Boldeának segítségére sietnek: de hogy ez a tiroli német is bele-

kurjantott a farkaskoncertbe, az fájt és bosszantott. A hadbírótság természetesen semmit sem tett Boldea ellen, ő épen olyan szeplőtlen császárhű hazafi maradt, mint azelőtt volt.

Ebéd után hazafelé ballagtunk és egy ideig némán haladtunk egymás mellett. Boldea törte meg először a csendet és így szólt: „Látod? Ez kellett neked, hogy tájékozódhass! Én nem mai gyerek vagyok és nem egy akadályon bukdácsoltam át az életben. Orrom egyszer-másszor kissé megütöttem ugyan, de nagyobb baj nem ért. Ne hidd azért, hogy ily őszinte lettem volna veled szemben, ha biztos nem lettem volna sérhetetlenségemben. Engem bántani nem mernek, mert míg Románia hadat nem üzen Ausztriának, addig reménykednek Bécsben és kerülnek mindent, ami a viszonyt elmérgesítené. A román hadüzenet után pedig a monarchiái románság ilyen, vagy olyan magatartása, amelynél az én személyem nem utolsó tényező, nem lesz közönyös a bécsi urakra. De aztán különben is ki az, aki nem érez velem? Rajtad kívül itt még csak ketten vannak, akik a háborút megnyerni szeretnék: Bartha százados és Landwehr, a parancsnok. A nagy többség el akarja veszíteni. Az a kevés német pedig, aki itt van, teljes közönnyel nézi az eseményeket, a maga egyéni érdekére vigyáz, a háborút tisztán a dynastia ügyének tekinti és csak akkor támad élet benne, ha a magyarokon, vagy egy magyaron nyílik alkalma ütni egyet. Szerencséd volt, hogy ez az ostoba jegyhistoria kezembe került, mert ha nincs valami megfogható vádjaid között, menten kitekerik nyakad, amihez a vágy és hajlam vallás- és nemzetiségi különbség nélkül mindnyájában megvolt.

Boldea ezen szavai semmi olyan újságot nem tartalmaztak, mely ismeretlen lett volna előttem. Látván tehát, hogy mikor a monarchia, vagy Magyarország ügyéről esik szó, mindig egyedül állok egy ellenséges tömeggel szemben: belenyugodtam a tények kezelhetetlenségébe, melyen változtatni erőm, vagy hatalmam nem volt. Beláttam, hogy hazaáruló gondolkodásáért és cselekedeteiért céltalan öt kárhozzátnom és elítélnem, mert erre a minisztérium és az udvar köréből egyenesen fel van bujtva és biztatva. Nyíltan elmondta, hogy résztvett minden olyan oláh küldöttségben, mely a császárhoz és a trónörökshöz panaszra járt a magyarok ellen az oláhok állítólagos elnyomása miatt és dicsekedett a trónörökös válszával, melyben összetartásra, ellenállásra buzdította őket és Ígérte, hogy mihelyt trónra lép, majd ad ő a magyaroknak golyót és akasztófát. Ágyunk egymás mellett állt és estennen, mikor lefeküd-

tünk, órákon át fejtegette összeköttetéseit és a nagy oláh politika céljait, melyek felé a hazai oláhság a hivatalos Románia vezetése és együttműködése mellett az osztrák udvari politikusok magyar-gyűlöletére és a Habsburg ház korlátoltságára építve haladt. A bécsi oláh követ asztala és autója mindig rendelkezésére állt és a követ, valamint az oláhság bizalmi emberei, akik közé ő is tartozik, állandóan érintkeztek az udvarral Magyarország belügyi kérdéseiben és ott sokkal nagyobb bizalmat élveztek, mint a legmeghittebb magyar miniszterek. Névszerint és személyesen ismerte a monarchiában közhivatalt viselt fajtestvéreit, sőt még az ügyvédeket, orvosokat és tekintélyesebb iparosokat, kereskedőket is. Szállása valóságos búcsújáró helye volt az oláh tiszteknek, akik úgy zarándokoltak hozzá, mint a zsidók egy-egy csodarabbihoz. Nem tudtam megérteni, hogyan, szerezhetnek azonnal tudomást hollétéről olyan tisztek, akiket más harctérről váratlanul irányítottak hozzánk. Hogy miért helyezték vissza annak idején Bécsbe, annak történetét is elbeszélte egy este az ágyban. Köztudomású, hogy mikor ötöt büntetésből Nagyszébenbe helyezték, ugyanakkor Bécsbe az ő helyére egy Cioban nevű pópát neveztek ki. Ez a Cioban alig foglalta el állását, midőn Bukarestbe utazott és ott az u. n. „kultúr-liga” gyűlésén izgató és gyalázó beszédet tartott Magyarország ellen. Ez a vérlázító eset, hogy egy tisztviselő külföldön nyíltan rágalmazhassa a neki állást és kenyeret adó államot; élénk visszhangot ébresztett a magyar sajtóban, anélkül azonban, hogy az u. n. magyar parlamentáris kormány Ciobannak egy szál haját is meggömbíthette volna: sőt ez a jeles férfi épen ezen beszédével alapozta meg igazán bécsi állását úgy a román, mint az osztrák-magyar közös kormány előtt. Mentségére vagy terhére azonban meg kell jegyezmem, hogy ő távolról sem volt olyan agitátor, vagy magyarfaló, mint amilyenek beszéde után gondolni, vagy következtetni lehetett volna. Fiatal és feltűnően szép ember lévén, ezt a tőkét Bécsben nem a politika és kémszolgálat kulisszái mögött, hanem más, neki sokkal kellemesebb téren gyümölcsöztette és azt hitte, hogy bukaresti beszédével egyszersmindenkorra letette áldozatát az oláh propaganda oltárára. Románia kormánya és a monarchia félig titkos oláh szervezete azonban nagyobb tevékenységet várt tőle és bizonyára olyan célokra is fel akarta használni, amelyektől ő húzódozott. Így lett Cioban hamarosan kegyvesztett, Boldea pedig – csalt, vagy nem csalt, az náluk akkor sem volt fontos – visszameltetett a nyeregbe.

Leírhatlan, mekkora nemzeti érzés és nem is bizalom, hanem nemzete jövő nagyságának biztos tudata dagasztotta e pápa keblét. Sokszor delíriumba esett a benne való kéjelgéstől és éjfélélig sorolhatta előttem a latin szavakat, melyek az oláh nyelvben is megvannak és hánytorgatta azokat a tényeket, melyek a magyar nemzet sorsának reménytelenségét csalhatatlan aneroideként mutatták. „Szegény ország ez a Magyarország – így szokta kezdeni -, itt a magyaroknak már semmijük sincs, minden a zsidóké és a nemzetiségeké. A jegybank, vagyis az államhatalom „csak” a zsidóknak kölcsönöz pénzt, akik kiveszik belőle a maguk százalékát, aztán tovább adják az Albinának. Az Albina pedig kiadja a magyaroknak és kihúzza vele lábuk alól a földet. A magyar kormány? Hát még ez is kormány, melynek semmi hatalma sincs? A protestáns papokat szerette volna segíteni a kongruával, de kénytelen volt e címen a román papokat gazdagítani, akik tízszer akkora összeget csikarnak ki tőle, mint amazok és ez a pénz mind a román bankokba vándorol, tehát a magyarok romlását munkálja. Polgári házasság, reverzális? Hát ország ez, amely törvénnyel biztosítja, hogy az ú. n. uralkodó faj románná, szerbbé, sőt zsidóvá is lehet? Majd mi megmutatjuk, hogy kell nemzeti politikát űzni: mához 50 esztendőre egy magyar sem lesz Brassótól Szolnokig!” Áradozásain vagy elaludtam, vagy ha már sokat szavalt és nem hagyott aludni, ráfogtam pisztolyomat, hogy menten lelövöm, ha el nem hallgat. Ilyenkor elcsendesedett, de másnap előlről kezdte a nótát és ha Bánfi, Szóts, Szabó, vagy egyéb oláhvá vedlett magyar látogatta meg napközben, az ilyent sietett – nevét megnyomva – nekem bemutatni és aznap estére biztosítva voltam, hogy ezzel a témával kezdí a magyarok élheterlenségén való gúnyolódását.

A harcok kezdetekor a 16-ik (varasdi) ezredhez behívtak egy zágrábi Domac nevű papot, aki először természetesen a mi hivatalunkban, főnökénél, Richtarics esperesnél jelentkezett. Emberfeletti hős volt akkor e férfi és erőteljes taglejtésekkel ecsetelte előttünk, hogy viszi majd ő derék horvát ezrede előtt a keresztet és hogy tapossa le egy hót alatt Szerbiát népével és hadseregével együtt. Negyednapra, nyakában egy véres közkatona köpenynyel, fülig sárosan ismét megjelent nálunk és félárbocra eresztett hangszálakkal dadogta, hogy orra és idegei nem bírják a puskapor kénes szagát és a lövegek durranását. Harsogó kacajjal tiszteltük meg jelentését, amire behuzódott kölcsönvett köpenyébe, csak vastag, húsos orra maradt a külszínen, jelezvén, hogy nem sülyedt el egészen a föld alá.

Egy másik, ha jól emlékszem Binder nevű horvát pap azonnal ajánlkozott és kérte Richtaricsot, hogy helyezze tüstént a 16-ösök-höz, mert le akarja mosni a gyalázatot, melyet Domac ejtett a kar becsületén. Le is mosta. Domac később a hadsereg első járvány-kórházához került és ott maradt talán a háború végéig. Temetés végett többször jártam náluk, amikor örömmel tapasztaltam, hogy ha a szerbeket nem akarta is immár egyszerre elnyelni, de önértékelését teljes mértékben visszanyerte. Nála nagyobb hős most már megint nem volt a seregben és széles mellét messze előre domborítva szívből eredő páthosszal mondogatta: „A frontszolgálat, hát még az is valami? Belebújni egy árokba, vagy völgykatlanba, ahová a golyó csak a legritkább esetben tévedhet? Kikeresni misére egy meredek hegyoldalt, ahova még a legrövidebb mozsár sem tud gránátot ívelni! Hát kell ehhez bátorság? De én! Éjjel-nappal százféle betegség bacillusai rajzanak körül és a halál mindenütt, még az ajtókilincsen is rámlselkedik!” »Igen – mondtam -, de a bacillusok nem füttyülnek és nem ingerlik kéngázzal szagló idegeidet, a halált pedig szappannal is lemoshatod kezeidről!”

Egy időben nem volt magyarul és oláhu tudó kisebbrangú tiszt a parancsnokságnál, azért a parancsnok Boldeát és engem kért fel a levélcenzúra végzésére. El is végeztük ezt a munkát és Boldea rögtön ki is használta előnyeit. A katonák leveleiből nem törölte ki a hadititkokat tartalmazó közleményeket, hanem sok esetben még írt a levelekhez valamit. Ezenkívül attól kezdve naponként 15-20 levelet írt a magyar- és oláhországi oláh bankokhoz, egyházi főbb emberekhez és politikusokhoz. Levelei tele voltak számokkal és számtani műveletekkel, melyekről azt állította, hogy takarékbetéteire és értékpapírai kezelésére vonatkoztak; ami nem volt épen kizárva, de miért kellett neki ezt napról-napra megismételnie, miért kapta tucattal az ugyanígy számokkal telefirkált leveleket és miért nem levelezett úgy cenzori megbízatása előtt és után?

A második szerbiai offenzíva alatt Breskóról Mitrovicára, majd Sabácre költöztünk. Mitrovicán a parancsnokság elegendő kocsik hiánya miatt két hétig elhagyott bennünket. Élelmészünkről azalatt senki sem gondoskodott, azért nagy nélkülözések között kerestük az alkalmat, hogy valami módon Sabácre mehessünk. Egy napon hozzám jött Boldea és így szól: „Jöjj ki velem a vasútállomásra, ha érdekes dolgot akarsz látni!” Az állomáson a perronra álltunk és csakhamar láttuk, hogy egy különvonat robog be oda, melynek

fogadására az állomásfőnök és a vasúti őrség parancsnoka díszbe öltözve sietnek ki a forgalmi irodából. 4 szalonkocsiból egy tábornok és egy ezredes száll ki és míg az előbbi a főnök jelentését hallgatja, az utóbbi köriljárhatja szemeit, majd siető léptekkel indul Boldea felé és őt félrevonva 8-10 percig suttogva beszél vele. „Tudod-e, ki volt ez a két tiszt?” Kérdé Boldea, mikor vonatba szálltak és tovább utaztak, „Honnan tudnám?” Felelém. „Hát a tábornok nem más, mint Krobotin hadügyminiszter, a másik pedig segédtisztje, Domacian ezredes; azért álltak itt meg, hogy az utóbbi velem beszélhessen. Hogy miről csevegtek, azt nem árulta el, de arról semmiesetre sem, hogy mit cselekedjünk a háború megnyerésére,

Mitrovicán végre átvonult egy tábori kórház és hozzá csatlakozva mi is Sabácra indultunk. Útközben egy éjszakát Klenákon töltöttünk, mely község a Száva balpartján Horvátországban van ugyan, de szerb lakói sokszoros árulásai miatt katonáink az egész helységet felégették és lerombolták a templommal együtt. Csak néhány ház maradt épségben, melyekben az állomásparancsnokság és egy hídasszázad tanyázott. Mi Ferenc Ferdinánd volt vadász-mesterének házában szálltunk meg, aki maga is egyik legnagyobb áruló volt és katonáink saját háza udvarán lötték agyon, mert megtalálták nála a telefonvezetékét, mely a Száva medrén át a szerbekkel tartott fenn összeköttetést. A község a Száva partig ért és utcája folytatásául katonáink hajóhidat vertek a folyón, mely az akkori erős vízártól állandóan ingott, mozgott és nyikorgott. Mikor kocsink a hídhöz ért, egy ott álló karvajorrú, Weiss nevű ezredorvos megállított bennünket és kollégának szólítva kérdezte, hova megyünk. Mi felvilágosítottuk, hogy nem orvosok, hanem papok vagyunk és Sabácra igyekezünk. Azután további kérdésekkel ostromolt bennünket és mikor megtudta felekezeti hovatartozásunkat, méltatlankodva kiáltott föl: „Hát a mi papunk hol van?” „Milyen vallású a te papod?” Érdeklődtem én. „Nü, hát római katolikus.” „Az még hátrább van – vigasztaltuk – és megvárja, hogy alattunk nem szakad-e le a híd.” Haiberstam, a rabbi Sabácig ezen az eseten mérgelődött és szaggatva mondogatta: „No persze, dr. Weiss, pont azzal az orral, römisch-katholisch, haste gesén!”

Sabác lett volna most már a hadműveletek alapja és kiindulópontja, innen kellett volna az élelmet és hadianyagot a harcolókhoz továbbítani, de az utakat lefoglalták a sebesültszállító kocsik és a visszaözönlő szerb lakosság. Ez utóbbi u. i. maga is résztvevén

a harcokban, félt a nemzetközi egyezményben jogossá tett megtorlástól és a szerb sereggel együtt temérdek ökrösszekerével hátra vonult csapataink elől. Mielőtt azonban a szerbek ellenoffenzívájukat megindították, visszaterelték ezt a lakosságot, hogy a mi seregünk zavarát és rendetlenségét ezzel is fokozzák. Vezéreink beléptek ebbe az egyszerű, világos csapdába, soraikon áteresztették az ökrösszekereket, és pedig nemcsak asszonyokkal és gyermekekkel, hanem sok harcképes férfival együtt is, akik aztán előszedték az elásott puskákat és a Száván a hajózást már akkor lehetetlenné tették, amikor csapataink még 50-60 km.-re bent voltak Szerbiában.

Sabácon ünnepeltük dec. 2-án a császár nevenapját, melyen ha ő maga nem követelt is olyan pompát, mint születése napján; mégis az egyeduralommal járó servilizmus licitálása azt évről-évre fényesebbé tette. A rk. egyház maga kívánta az efajta ünnepélyek vallási részét lebonyolítani és papi főemberei, akik egyébkor szívesen avatkoztak dolgainkba, ilyen esetekben jobban szerették, ha nem mutatkozunk. Én a magam részéről készséggel átengedtem nekik ezt a dicsőséget, mert sehogysem tudtam vallási elveimmel összeegyeztetni, hogy a templomban, ahol egyedül az Istent szabad és kell imádni, egy gyarló embert dicsőítsek, képzelt vagy valódi érdemeinek emlegetésével, amely utóbbiak tulajdonképpen nem is létezhetnek. Így sikerült is pl. Sarajevóban ezen napokon a jelentéktelenség leple alá rejtőzködnöm, Bécsben pedig luteránus kollégámra tolni a neki különben is tetsző főszereplést. Ezúttal azonban majdnem beleszorítottak a zsákutcába és ha hirtelenében mentő ötletem nem támad: úgy járok, mint szegény Richtarics, aki legserényebb igyekezete dacára agylágyulással súlyosbított hazafiatlanság vádjába esett.

Az ünnepélyhez javában folytak az előkészületek, mindenki a holnapi fényes miséről és díszebédéről beszélt, azért nem minden alap nélkül hittem, hogy rám senki sem gondol és mint eddig mindig, úgy most is sikerül inkognitómát e napra megőriznem. Az ebéd végeztével azonban hozzám lép egy, a parancsnok környezetéhez tartozó tiszt és megkérdi, vajjon én hol tartok „misét” holnap a császár nevenapján. „Természetesen ott, ahol legtöbb hívem van, vagyis a város végén ievő kórházban – felelém én, – melyre az urakat ezennel ünnepélyesen meghívom. A városban ugyanis két kórház ütötte fel sátorát, melyek közül az egyik, a belső, még fel volt valamennyire szerelve és ágyakra tudta fektetni a sebesülteket;

de a másik nem bírt a rengeteg beteggel, akik több ház üres szobáiban ruhástul, véresen és sárosan heverték a földre hintett szalmán. Ott aztán valóban rajzottak a bacillusok, sőt a tetvek is millió számban, de a katonák nem veszítették el jókedvüket; nem sebtüket és fájdalmukat panaszták, hanem eme lusta, de jóévtágyú háziállat sokaságán élcelődtek. Sok Sarajevóból való 68-as és Bécsből való 37-es ismerőst találtam ott. Tudtam, hogy ide ugyan be nem jő utánam, akinek nem feltétlenül muszáj, amiben nem is csalódtam. Magam nem lévén dohányos, a dukáló napi 25 cigarettát szorgalmasan felvettem és a sebesülteknek kiosztottam. Most is többszáz cigarettával és mivel előző nap több vérétvesztett sebesült egy kis italért könyörgött, az étkezdéből néhány üveg vörösborral felszerelve mentem híveimhez és őket ily módon erősítve ünnepeltem velük a császár nevenapját.

Richtarics egy szállásom mellett levő házban tartotta miséjét. Épen akkor haladtam el ott, mikor bevégezte és a tisztok csoportosan jöttek kifelé. A vezérkariak megálltak a ház előtt és kérészetlen szavakkal pocskondiázták le a főpaprak a császárról tartott beszédét. Ijedten siettem tova és már befordultam a kapun, mikor egy erős hang kimondta rá az ítéletet: Lehetetlen, hogy ilyen ember maradjon továbbra is legfőbb papja a hadseregnek.

Délben vendégeink voltak. Sarkotics tábornok, Bosznia kormányzója és Tallián báró (fiával, akinek inkább a lövészárokban lett volna helye), a délvidék kormánybiztosa jött hozzánk ebédre, hogy közelről lássák seregünk győzelmét és velünk együtt ünnepeljék a nagy napot. Sarkotics, mint Landwehrnél magasabb rangú tiszt, tartotta a felköszöntőt őfelségére, melyben kiemelte, hogy épen most jött Bécsből a császártól, aki jóegészségnek örvend és meg van győződve végleges győzelmünkről.

Belgrádot is ekkor ürítették ki a szerbek, bár könnyen megvédhették volna, de – nagyon okosan – nem akarták erejüket az ellentámadás megindítása előtt szétforgácsolni. Ezt az esetet vezéreink úgy értelmezték, hogy a szerbek már kimerültek és pár nap alatt teljesen összeesnek; de én az egész frontról állandóan érkező sebesültek előadásából már tudtam, hogy elől alig van épkézláb emberünk és a mi összeroppanásunk fog hamarosan bekövetkezni. A parancsnokok nem látták tisztán a helyzetet, azt hitték ismét, hogy az előremenés egyet jelent a győzelemmel, azért elhatározták, hogy a főhadiszállást Sabácról Belgrádba helyezik, ahonnan könnyebben elláthatják a hadsereget. Négyhónapi keserves küzködés

után rájötték arra, amit Hunyadi János, Mátyás és az összes török szultánok és vezérek már tudtak, hogy a hadak útja itt csak Zimony-Belgrád és a Morava völgye lehet. El is indultunk a klenáki állomás felé, hogy ott vonatra üljünk. Dél tájban odaértünk, de nem kaptunk mindjárt vonatot, tehát estig várakoznunk kellett. Közben észrevettem, hogy cipőimet Sabácon felejtettem, mert a nagy sár miatt csizmát húztam és a cipőre nem volt szükségem. Visszaküldtem tehát szolgálmat, hogy próbálja meg a lábbelit előkeresni, ha még el nem vitte valaki elhagyott szállásomról. A szolgát azonban már nem eresztették a hídra, közben megtörtént a szerb lökés és a hadvezetés az egész hidat a menekülők számára biztosította. Mindjárt tudtam, hányadán vagyunk és hogy nem oda fogunk érkezni, ahova indultunk, azért csüggedten beültem egy kupé sarkába és fejem az oldalfalnak támasztva, szép csendesen elaludtam.

Belgrád helyett Zimonyban állapodtunk meg és rendezkedtünk be; az egész hurcolkodás tehát felesleges, sőt káros erő- és időpazarlás volt, mert minden ilyen megmozdulásunkkal a hadsereg ellátásában való rövidebb, vagy hosszabb zavar és fennakadás volt összekötve. Pedig épen most lett volna szükséges, hogy mindenki zavartalanul dolga után láthasson, mert a sereg már hátrált és a sok betegen és sebesültön kívül nagyértékű hadianyag átmentéséről is kellett volna gondoskodni. Míg azonban a franciák és szerbek visszavonulásaikon kezükben tartották seregeiket; addig nálunk a hátrálás egyet jelentett a teljes felfordulással és nem a vezéreknek, hanem a kisebb vezetőknek lehetett köszönni, ha itt-ott valamit mégis megmentettek.

Alig egy hetet töltöttünk Zimonyban, midőn december 15-én reggel egy tiszt járt nálunk és beszélt, hogy Belgrádban sok halott katonát kellene eltemetni, de nincs pap sehol a közelben. Azonnal felkeltem helyemről és hívtam az összes kollégákat, de csak a rabbi csatlakozott hozzám; a többi az átjutás nehézségeire hivatkozva, nem mozdult. A hídra nem számíhattunk, mert az messze a Száván volt és a sok átjövő ló, kocsi és ember között aligha tudtunk volna utat vágni magunknak, tehát hajó, vagy motorcsónak után tudakozódtunk a dunai kikötőben. Egy hajó épen indulóban volt és kapitánya azt mondta, hogy fel akarja venni azokat, akik a híd felrobbantása után Belgrádban rekednek és estefelé visszatér velük Zimonyba. Beszálltunk. Talán félóra múlva a Kalimegdán (vár) alatt kötöttünk ki és onnan indultunk először a folyóparton a vasútállomás felé, azután balra be a városba az eltemetendő halottak

keresésére. Sokáig bolyongtunk anélkül, hogy egy embert is láttunk volna. Közben találtunk épületeket, melyek falán ott volt a vörös-kereszt és látszott, hogy egy-egy kórháznak szolgáltak ideiglenes szállásul, de akkor már üresen és elhagyottan álltak. Végül egy utcába értünk, mely amíg a szem látott, telve volt lassan tova-vonuló lovakkal és emberekkel. Valamikor jobb napokat látott tüzér-lovak baktattak és sántikáltak nagy szomorúan százával egymás-után, mintha egy társukat temetőbe kísérték volna. Egyiken-másikon szerszámrészek is fityegtek, de a legtöbb zabla és kantár nélkül kiugorhatott volna a menetből, de talán annál hívebben simult szomszédjához és buzgón bicegett az előtte menő után. „Hol hagyták az ágyukat?” Kértem egy tüzértől. „Ott valahol Szerbiában!” „Nem bírtak legalább egyet ezzel a sok lóval elhuzatni?” „Nem!” Tovább mentünk elhagyott utcákon. Egy sarkon egy görnyedt derekú, hosszú, feketeszakálú, pájeszes férfi botlik elénk: rögtön megáll, riadt kémlő szemeit ránk s főleg kollégámra mereszti, aztán közel lépve hozzá nagy halkán megszólítja. „Szán ze felacht óch áner von unseren?” (talán ön a mieink közül való) „Nu ná wass denn!” (hát mi volnék) Feleli a rabbi. Aztán kikérdezte, hol születtünk, van-e feleségünk és mennyi a gyerekünk száma, mekkora fizetést ad a hitközség és milyen üzletet szeretnénk kötni Belgrádban. Majd érdeklődésünkre elárulta, hogy ő a belgrádi hitközség samesze (templomszolga) és a többi el nem menekült lakossal egyetemben nem szívesen mutatkozik az utcán, de a kíváncsiság most mégis előcsalta, mert hallomása szerint a vársétányról már lehet látni a közeledő szerb sereget. Kijelentette, hogy tudomása szerint el nem temetett halott katona nincs a városban és ha volna, sem ajánlaná, hogy sokáig keressgéljük. Azután sólem alékumot mormolva, tovaosont egy mellékutcába.

Megnéztük az igénytelen katedrális, aztán felballagtunk a Kalimegdánra, ahol először is a Duna, Száva, Zimony és a végtelen torontáli nádas panorámája ragadott meg bennünket. Majd a város felé fordulva úgy látszott, mintha a város körül hosszú, szabályos félkörben egy kerítés égett és füstölgött volna. Eleinte nem tudtuk mire vélni e tüneményt, csakhamar azonban sárgásbarna füstgömbök jelentek meg a sövény felett és megadták a magyarázatot. Csakugyan sövény volt az; a kimerült és elcsigázott magyar népfelkelők élő sövénye, akik puskatüzzel tartották vissza a szerbeket, hogy a szegény rokkant lovak csendesen átbálgassanak a hídon, a szerbek pedig talán a mi ágyúinkból srapneleznek rájuk,

hogy siessenek a lovak után. A füst mindjobban ritkul, egyes szakaszokon egészen eloszlik, ellenben odább előtűnik egy másik füstvonal, a közeledő szerb gyalogság tüze.

Még sokáig néznénk, de mögöttünk a mélységben megszólal egy éles szirénahang, mely önkéntelenül arrafordítja figyelmünket. Hajónk oldja köteleit és talán csak úgy szokásból füttyel jelenti, hogy indulni akar. „No komám – szólok a rabbinak – gyerünk ám szaporán, mert ebben az előhaladott idényben semmi kedvem sincs fürödni; de végső esetben én mégis csak átúsznék a torontáli partra, hanem mi lesz veled, ha a szerbek itt érnek!” „Mi lenne – mondja a rabbi -, legrosszabb esetben segédsamesz a belgrádi hitközségben a háború végéig; annyit csak remélhetek, hogy az a jobb ember, akivel az előbb megismerkedtünk, kikönyörögne a szerbektől!”

Rombadólt falakon, kiöntött cement, liszt, só és festékrakásokon, majd különféle piszokkal és szeméttel teljes lövészárkon át nagy lendülettel értünk a hajóhoz, mely már eloldotta ugyan köteleit és fel is húzta hídját, de egy-egy merész szökéssel mégis sikerült fedélzetére repülnünk. „Miért nem várt a kitűzött időig?” Kérdem a kapitánytól. „Csak nem engedhetem, hogy a szerbek elsülyesszék hajómat, hiszen már innen is látni lövegeik robbanását.”

Ebédről elfeledkeztünk gondoskodni, azért kitűnően ízlett a vacsora, másnap azonban hosszúnapot tartottunk, mert az étkezde már a hajnali órákban csomagolt és mi is szedtük-vettük sátorfánkat, hogy le ne késsünk a vonatról, amelynek a délelőtt folyamán kellett volna elindulnia, de mint rendszeren, délután lett belőle s közben aggódva lestük az állomáson, hogy a szerb srapszelek, melyek mindinkább közeledtek, mikor csapnak közénk. Úgy két óra tájban azonban mégis csak útnak indultunk nagy keservesen és a reggeli, valamint ebéd elmulasztásáért bőven kárpótolt bennünket az a tudat, hogy lőtávolon kívül jutottunk.

Újvidéken nevet változtattunk és a két sereg maradványai „balkáni haderők” néven egygyólvadtak. Eltűnt Potiorek és Frank Liborius s helyüket Jenő főherceg foglalta el. A szerbiai nélkülözések elmúlván, a rendes táplálkozás folytán megszűnt a vérhas, de annál hevesebben terjedt a kolera és tífusz a délvidék rossz, mocsaras ivóvize miatt. A vezérkar sietve erősítette a Duna-Dráva vonalat, főképen pedig a péterváradai hídfőt; de a szerbek megelégtették a győzelmet és most okulva az előbbi kudarcon, semmi kedvet sem mutattak a határ átlépésére. Az ég is megkönyörült

rajtunk, amennyiben rendkívül enyhe telet bocsátott ránk; így katonáink, kik téli ruhával ellátva nem voltak, legalább a hidegtől nem sokat szenvedtek.

Mindjárt Szerbia kiürítése után egyszerre több pap érkezett hozzánk. A 16-ik magyar népfelkelő dandár parancsnoka u. i. teljesen elegendőnek látván Kónya Gábor ref. lelkész szolgálatát, a többi felekezet papjait, mint felesleges terhet a hadsereg parancsnokságának rendelkezésére bocsátotta. Ezen intézkedésben lehetetlen volt bizonyosfokú szabálytalanságot fel nem fedezni, de azt nagyon is elhomályosította a derék, kiváló, hős Kónya Gábor tevékenységének egyidejű elismerése, nem kevésbé azonban a tábornok eljárásának újsága és érdekessége, aki a főcél és főtörvény, azaz a győzelem érdekében nem habozott dandárából a ballasztot kidobni. Oh ha minden vezér látta volna, miként ragad napról napra a rengeteg vér és energiapusztító pióca a harcoló seregre és lett volna bátorsága lépni és visszahajigálni őket a posványba, beh másként végződött volna a háború!

Richtaricson is végrehajtották hamarosan a sabáci ítéletet. A 6-ik seregtől hozzánk olvadt Hromadka Nepomuk János u. i. aki cseh ember volt, magától érthetően kitérte a magasabb rangú és finomabb lelkű horvát Richtaricsot. Cseh atyafiai már előre híresztelték, hogy mily tudós és eszes ember az ő Mukijuk: kilenc nyelven beszél; a szolgálat minden ágazatátérti; tevékenysége és ügybuzgósága pedig egyszerűen tüneményes. Hromadika csakugyan kilenc nyelven beszélt, de egyen sem lehetett megérteni, mert egyrészt szörnyen hebegett és dadogott, másrészt pedig a kilencből hétnek ismerete saját bevallása szerint csak a szolgálati kellék mértékére szorítkozott: ami azt jelentette, hogy hét nyelven csak azt a 22. kérdést tudta – felolvasni, melylyel valamikor a bécsi 2-ik körházban gyóntatásait végezte.

Nyelvtudásának fényességére ilymódon bizonyos napfoltok és ködhomályok borultak, e helyett azonban honfitársai által addig nem hangoztatott olyan képességei tűntek elő, melyek a közfigyelmet és ámulatot magas személye felé elemi erővel vonzották. Dacára ugyanis, hogy nem tett szerzetesi fogadalmat; az oszlopszettek korára emlékeztető önmegtartóztató aszkétaéletet folytatott a háború kitöréséig. Rokkot csak kineveztetésekor rendelt egyet magának és abban rójja talán még ma is az élet göröngyös utait. Az idő vasfogának nyomait úgy igyekezett rajta elegyengetni, hogy többször ki- és befordította s így az eredeti feketétől kezdve az

összes fakószínűk skáláján átvezette. Főttételt elvből nem evett, hanem legszűkebb környezetének bevallása szerint napjában kétszer fél-fél liter tejet vitetett magának egy karaj kenyérral a lehető legolcsóbb áron egy közeli zárdából. A háború azonban forduló-pontot jelentett koplalóművészetének történetében. Mikor megtudta, hogy ingyen kapjuk az élelmet, azonnal abbahagyta az önkéntes nélkülözést és e perctől kezdve a közebédről legbokrosabb teendői sem tudták egyetlen esetben sem távortartani. Zsíros, nehéz étel-ektől meg nem erőltetett gyomra bámulatosan bírta az iramot és cápa módjára falt föl mindent, ami szájának szippkörébe került. Már levesből is tányérja peremének legvégső széléig merített és csak azért nem ette el előlünk az egész tál tartalmát, mert a második fogást hamarosan hozták utána és félt, hogy elhamarkodva, nem veheti ki emeből is az oroszlánrészt. Többszörös elhalászás és megrövidítés után Sternadel számtiszt, az étkezde vezetője úgy védte meg érdekeinket, hogy a húst nem tálon, hanem tányékon porciózva küldte asztalunkra. Ő természetesen dupla, sőt többszörös adagot kapott ezután is nemcsak elégedetlenségéért, de azért is, mert már az egész társaság ismerte az esetet és szórakozott azon, hogy a szent férfi miként habzsolja és gyömöszöli zsigerébe az ökölnyi falatokat. Egyszer azonban mégis csak elkövetkezett az a pillanat, mely minden mulatságnak végét szokta szakítani. A járványok miatt vizet nem szolgáltak fel az étkezdében; csak bort, sört, vagy ásványvizet lehetett inni, ami olcsó volt ugyan, de mégis csak pénzbe került. Hromadka ezt a kényszerhelyzetet úgy cselezte ki, hogy nem rendelt italt, hanem liba módjára szomjan ette végig az ebédet és utána szaladt haza vizet inni.

Egy napon Sternadel ravaszul mosolyogva jelenti Hromadkának, hogy egyszer már szeretné kiérdemelni magas megelégedését, ami célból másnapra nagy meglepetést tervez számára. A leves után, mely tele volt kenyérral és töpörtővel, tehát folyadékot alig tartalmazott, – a felszolgáló katona egy pecsenyéstállal közeledik felénk, rajta egy éktelen nagy borjúcupákkal, melyen a csonton kívül legalább kétkilo hús és mócsing hivalkodik. A szolga mögött Sternadel lépked és szemeit hamiskásan forgatja a többi asztalok felé. Hozzánk érve, elveszi a tálát a szolgáltól és saját kezével helyezi Hromadka elé. *Conticuère omnes...* és leejtették a kanalat a csodálkozástól. Nem evett immár senki, csak azt nézte, mire megy asztaltársunk azzal a szörnyszülött porcióval ital és leöblítés nélkül. Hromadka azonban nem azért volt Hromadka és főleg Ne-

pomuk János, hogy egy borjúcsülöktől megijedjen. Biz' azt eldörögölte őkegyelme az utolsó idegszálig. Igaz, hogy a vége felé szerelmesen pislogott a mi italainkra, de a nagy bámulatban elfelejtettük megkínálni. Az utolsó falatnál szemei kidagadtak, arcszíne összeolvadt rokkja sárgászöld árnyalatával és mikor a szolga a csokoládétortát elébetette, már az asztalba fogódzott és kacsahangon hápogta: papírt, papírt. Megkapván a papírt, belemázolta a tortát és támolyogva vitte kifelé. Hogy az utcán, vagy szállásán mi történt vele, senki sem látta, de Sternadel a nap hőse lett és Hromadka ettől fogva lakására hordatta ebédjét.

Amilyen ingatag talajon épült tehát e cseh kiválóság 9 nyelvtudása, ép annyira le nem tagadható valóság volt szörnyű étvágya, ¹ amely képessé tette, hogy kétszer 9 harcos katona elől elfalja a táplálékot. Igazi hírnevét azonban mégsem ezen képességével örökítette meg, hanem naptárreformjával, melylyel messze lepipálta Keplert, Julius Caesart, sőt Gergely pápát is.

A háború elején körülbelül egy évig ha valaki a hadsereg területén szolgálati ügyben szállása helyéről elmozdult, annak ezért – nagyon helyesen és igazságosan – nem járt külön fizetés, mert hiszen az állam mind őt, mind családját illően ellátta. Az emberi önzés és telhetetlenség azonban, mely a haza szenvedéséből is üzletet kovácsol, keresztülvitte, hogy az állam minden ilyen lépést külön is megfizessen: ami természetszerűleg nem a harcolók buzgalmát növelte, hanem a mögöttesek állandó mászkálását eredményezte. Hromadka is míg nem fizettek az utazásért, ki nem mozdult volna székhelyéről a legnyájasabb hívogatásra sem; amire különben nem is volt szüksége, mert mindig két pap volt nála beosztva; azonkívül tartalékban, átutazóban és a közeli kórházakban legalább két tucat segéderő állt rendelkezésére. Mihelyt azonban megtudta, hogy az utazáson keresni lehet, rögtön felfedezte a Laibach környéki kis falvakban elhelyezett trainkatonák lelki gondozatlanságát és meg is találta ennek orvosságát az ő minél gyakrabban ismétlődő látogatásaiban. Kisétált tehát hétfőn reggel az egyik, kedden reggel a másik, kedden délután a harmadik, szerdán reggel a negyedik stb. községbe; menetlevelet azonban egyszerre csak két községre állíttatott ki magának, így tehát a keddi napot már két menetlevélén számolta el és két napi díjat vett fel érte. Utazását ily módon minden nap elvégezte, közben azonban állandóan Laibachban aludt szálláson és ugyanott kapta az ingyen ellátást az étkezdeben. A hadipénztár tisztjeinek feltűnt a sok menetlevél és

a szokatlanul nagy összeg, melyet Hromadkának hétről-hétre kifizettek; a számvevőség kimutatást állított össze a számlákról és konstata, hogy a derék amatőr astrologus hosszú időn át havonként 41 napra vett fel magának az állam pénzéből napidíjakat, aki ilyenformán a naptárt új alapokra fektette és az emberi élet meghosszabbításának egy eddig ismeretlen lehetőségét mutatta meg.

Búcsúvétel és feltűnés nélkül hagyott el bennünket, hogy a pénzolvasástól tyúkszemet kapott ujjait és borjúcsülköktől megviselt gyomrát a penzió gondtalanságában új erőre élessze. Szíve – tudom – fájt, de nem minket sajnált, hanem azokat a prágai házakat, melyeket még szeretett volna újonnan kitalált, de nem szabadalmaztatott kalendáriuma értékesítésével megvásárolni. Földieki feltartott kézzel rohantak az ellenségre, amiért a nagy- és kisantant hőseinek ismerte el őket: Hromadkát többnek, – szentjének tisztelheti (2-ik Nepomuki János néven), mert ő kitartott, ittmaradt és bős ellenséghez illően pusztította pénzünket és élelmünket,

Hat református és hat evangélikus, összesen 12 protestáns lelkész volt békében a hadseregben. Ez a szám akkor elegendő volt ugyan, de háborúban még a főbb parancsnoksághoz sem jutott belőlük. Pedig fontos lett volna, hogy az ilyen helyekről le ne maradjanak, mert sok papi munka várta ott őket, azonkívül a tartalékos lelkészek útbaigazításáról és védelméről több fölübük kerekedni akaró rk. lelkésszel szemben is gondoskodniok kellett volna. A tartalékosok ugyanis ecélből békében sem behíva nem voltak, sem kiképzésben nem részesültek, tehát nem ismerték a katonai szabályokat, szokásokat és főleg nem tudtak németül; azért a legtöbb felsőség a rk. lelkész közvetítésével érintkezett velük és őket annak alárendelte. A 12 protestáns lelkész közül azonban kettő hajlott kora alapján a háború kitörésekor nyugalomba vonult, egy pedig ugyanezen okból Pesten maradt. Kíváncsi voltam, hogy harcolja végig a háborút bécsi lutheránus kollégám, aki határtalan tettvágygyal volt ugyan megáldva, de épen a háború kitörésekor kényszerült nyaralását és betegségmegelőző kúráját derékban megszakítani. Aggodalmaim valóra váltak: pár hónapi buzgó tevékenység után krónikus tüdőcsúchurut környékezte meg és Galiciából Bécsbe kényszerítette vissza. Ugyanekkor és ugyanott azonban idült gyomorbeteg lepte meg pesti ref. testvérünket is, aki pedig egészen fiatal, erős és a háborúra mintegy született külsővel bírt. Magától értetődik, hogy ő is haza, azaz Pestre retabbírozott. Alig hallom e vész híreket, mikor a 6-ik hadsereg feloszlásával hozzánk sodródott

sarajevói réf. hivataltársam jelenti ki előttem, hogy ő megunta ezt a herce-hurcát és hazamegy Sarajevóba. Ez már több volt, mint amit el lehetett viselni. Kollégámat először szándékától eltéríteni igyekeztem. Fölhoztam neki, hogy már sokan emlegetik az aktív tisztek hátrahúzódsát, azért épen nekünk, papoknak nem szabad e rágalom terjesztésére tápot adnunk, akik tulajdonképen az erkölcsi elvek forrásai és hirdetői volnánk. Hivatkoztam a háború kiütésekor nyugalomba vonult kollégákra, akiknek esete a természet rendjével okadatolható ugyan, de épen az időpont megválasztása miatt még sem ment bizonyos szépséghibáktól. Azután áttértem pesti ref. és bécsi ev. barátunk betegségére, akik közül az elsőnek felesége és „egy”, az utóbbinak meg épen „kettő” gyermeke van, tehát érthető, ha azok körében óhajtják krónikus fájdalmaikat csillapítani. „De miért akarsz hazamenni te, aki fiatal, makkegészséges vagy és gyermeked, sőt feleséged sincsen? Csak nem gondolod, hogy én ebbe beleegyezem?” „Tőled errenézve – felelé a kolléga – senki sem kér tanácsot; én ezt már elintéztem főnökömmel, Hromadkával.” „Micsoda? Neked Hromadka főnököd és ezt te elismered, sőt helytelen céljaid elérésére fel is használod? No majd segíték a bajotokon!” Azonnal a parancsnokhoz, Landwehr ezredeshez indultam. Hivatkoztam előtte arra a megalakuláskor tett kijelentésére, hogy nagyobb panasz esetén a parancsnokság bármely tagja egyenesen hozzáfordulhat; azután előadtam sarajevói kollégám szerintem felháborító szándékát és végül Hromadkának az én hatáskörömbé való avatkozását. A parancsnok így válaszolt: „Engedjen meg, de eddig magam is abban a véleményben voltam, hogy ha a nem katolikus lelkészek nincsenek is teljesen a superiornak alárendelve, mégis bizonyos függő helyzetben állnak vele szemben. Eddig nem foglalkoztam e kérdéssel, mert láttam, hogy az urak pontosan végzik dolgukat és jó barátságban élnek egymással, most azonban rögtön elolvasom a szabályzatot és annak értelmében fogok dönteni.” A szabályzatot kezemben tartva, átadtam neki és távoztam. Harmadnap hívatott és a következő szavakkal fogadott: „Áttanulmányoztam az előírást; elég homályosan és kétértelműen van fogalmazva, de azért megállapítható belőle, hogy önnek teljesen igaza van. A jövőben nálunk nem fog megtörténni, hogy egyik egyház lelkésze a másiké ügyeibe avatkozzék. Annak az úrnak az esetében osztom az ön nézetét, de elbocsátását nem vonhatom vissza, mert eltávozott a hadsereg területéről.

Landwehr ezredes döntése rendkívül fontos esemény volt a

monarchia katonai egyházpolitikájában. Ez volt u. i. az első eset, hogy a vallási egyenjogúság, mely addig papiroson sem volt meg egészen, most a gyakorlatban is, egyik legnagyobb hatóság által elismerve és védve, megvalósult. Már a háború első napjától kezdve harcoltam ugyan érte és annyit a Richtaricscsal történt első „nézet-eltéréssel” elértem, hogy ő bennünket egyelőre békében hagyott: de döntésre egyikünk sem merte vinni a kérdést; a superior azért, mert ő mindent veszthetett; én pedig, mert egy nem törődő, vagy az udvar- és a klérustól tartó parancsnok könnyen az ellenkező ítéletet hozhatta volna, aminél a függő állapot még mindig többet ért. E naptól kezdve azonban minden felekezet egyenjogúvá lett a hadseregben és a központba beosztott lelkész legjobb belátása szerint intézhette egyházának ügyeit; rendelhetett papot oda, ahol szükségesnek találta és elbocsáthatta, vagy áthelyezhette azokat, akik valamely okból nem feleltek meg a helyzet követelményeinek. Ez az egyenjogúság előnyére szolgált minden egyháznak, még a r. katolikusoknak is; de mivel minden fény mögött ott van az árny, belőle is nem egy visszaélés származott. Landwehr ezredes a legrosszabban vezetett hadsereget aránylag a legjobban látta el; hat hónap alatt háromszor állította talpra, háromszor szerelte fel, ami valóban művészetnek tekintethetett, mert abban az időben a különben is elégtelen békekészletek nemcsak itt, hanem az északi harctéren is elkótyavetyéltettek, az ipar hadi átformálása pedig még csak kezdődött és a Teschenben szókelő főhadvezetőség, mivel Galiciában nagyobb volt a veszély, nemcsak a jobbnak vélt csapatokat, de a feltalálható anyagot is lehetőleg oda irányította. Landwehr ezredes eme tehetségét az uralkodó és a kormány is látta és elismerte; azért az olasz harctérről elszólította addigi munkaköréből és a monarchia élelmezési miniszterévé, vagy diktátorává nevezte ki. Középtermetű széles vállú férfi volt; üdepiros szőke arcán kevesebb szigor és határozottság, mint életkedv és emberszeretet látszott; kék, nyílt szemében egyszerűség és becsületesség ragyogott; széles homloka és kissé szegletes inkább turáni, mint germán feje a tudásnak és ismeretnek nagy bőségét árulta el, Nem járt egyenes, merev nyakkal, mint a legtöbb nagyhatalmú ember, fejét inkább lecsüggesztve tartotta, mint egy tudós tanár, vagy egy bajokkal terhelt családapa. Mindent és mindenkit, de magát elsősorban alárendelte ama fő- és egyetlen céljának, hogy a hadsereg harc-képességét anyagi és erkölcsi erők állandó beleárasztásával a lehető legmagasabb tökélyre emelje és azon – a folytonos, mások hibái-

ból és képtelenségéből eredő, sokszor kétségbeejtő veszteségek dacára is megtartsa. Ő nem nyerhette meg a háborút, mert nem a csatáknak, hanem az ellátásnak volt a vezére, de mint ilyen mindent megtett a győzelem lehetőségére és semmi rész sem illetheti az összeomlások előidézésében. Hatalma nagy, szinte korlátlan volt a maga körében; de miként a klasszikus ókor hőseinek cselekvését sokszor eltérítette a tervezett iránytól egy titkos, láthatatlan hatalom, a fátum: úgy az ő működésébe is beleavatkozott és mint a következő példákból látjuk, nem egyszer gáncsot vetett egy magasabb tényező befolyása.

A háború elején a hatóságok szigorúan megtartották és végrehajtották a katonai törvényeket. Sok ember lakolt akkor életével olyan cselekményért, amelyet békében csak kihágásnak minősítettek volna. A hadbíróság halálos ítéleteit Landwehr ezredes minden esetben megerősítette, mert a rendet csak így tarthatta fenn és így érthette el, hogy a sok ember a kezében levő fegyvert nemtelen módon és önző célból fel ne használja. Az elítéltek között több korlátoztelméjű egyén találkozott, amint arról a velük való beszélgetések alkalmával meggyőződtem; a hadbíróság azonban ezt a körülményt figyelmen kívül hagyta, vagy színlelésnek tartotta és célját a tények megállapításával, valamint ítéleteinek elrettentő hatásával elérve látta. Napfényre került azonban két bűntény, melyek békében is a legnagyobb gaztettek közé soroltattak és mivel elkövetőik iskolázott emberek voltak, cselekményük megítélésénél beszámíthatatlanságról szó sem lehetett.

Nikince községben egy Rosner (?) nevű galíciai kadétörmester letörte a horvát és magyar lakosság kukoricatermését, azt eladta és a hadsereg kocsijain szállíttatta a vevő raktárába. Addig ez volt a legnagyobb gaztett a hadseregben, melyek elkövetőjét a hadbíróság szintén halálraítélte. Az ilyen ítéleteket, valamint az egész hadseregbe vonatkozó egyéb intézkedéseit Landwehr ezredes u. n. „parancs” alakban többnyire ő maga szétküldés előtt felolvasta előttünk. Így tett most is. Felolvasta a bűntényt, azután a hadbíróság ítéletét és végül fülig pirulva az ő döntését, melylyel a kadétörmesternek megkegyelmezett. Sok tiszt ajkábaharapott és csak azért őrizték meg a parancsnok iránti becsülésüket, mert arcáról leolvasták, hogy akarata és meggyőződése ellenére, magasabb helyről származó kényszerből cselekedett. Ezzel az ítélettel kiderült, hogy az osztrák-magyar monarchiában a törvények nem mindenkire bírtak érvénnyel és a félhomályban ott settengett egy hatalom,

melytől Ferenc József is félt és mint Stürgk osztrák miniszterelnök meggyilkolásakor is tette, meghátrált.

Kevéssel ezen eset után Mitrovicán, a szávaparti lövészárokban elhelyezett őrség éjjel két órakeresztül közvetlenül mögötte fényjelzést vett észre. A lövészárkok deszkával voltak fedve és néhány centiméternyi földdel betakarva. Mivel az öröknek az előttük levő folyómedret és szerb partot kellett figyelniük, a jelzést adó egyén feltételezhette, hogy hátra senki sem néz és ő észrevétlenül végezheti áruló munkáját. E feltevésében azonban ebben az esetben csalódott és az üzelmét figyelő katonák csakhamar megragadták és a hadbírósnak átadták. A tetten ért kémben az előhívott polgárok Mitrovica düszszakállú pópáját ismerték fel, aki védelmére csak annyit tudott felhozni, hogy pásztorórára indult és közben kíváncsiságból ment ki a Száva partjára. A Szávánál való mutatkozás azonban már csak ezért is szigorúan tilos volt, mert a szerbek túlpárti árkaikból átlövöldöztek hozzánk; azonkívül nem is lehetett egykönnyen odajutni, mert a folyóhoz torkoló utcák végei erős deszkákkal voltak eltorlaszolva, hogy a szerbek golyóit felfogják és az utcákon való közlekedést ne veszélyeztessék. Mivel a pópa lámpájával más célt nem szolgálhatott, mint a szerbek értesítését: a hadbírósnak az árulást bebizonyítottnak vélte és a pópát halálraítélte. Az ítéletet a parancsnok megerősítette és vele Weber hadbíró Mitrovicára utazott az ítélet végrehajtása végett. Ebben az időben azonban a mitrovicai védelmi szakasznak egy Bekics nevű szerb nemzetiségű tábornok volt a parancsnoka, aki nemcsak karhatalmat nem adott, de azt is kijelentette, hogy a kivégzést, ha kell erőszakkal is megakadályozza. A hadbíró visszatért Ujvidékre, jelentést tett a parancsnoknak, azután ahelyett, hogy a tábornokot letartóztatták volna, megkezdődtek a jelentések, kimagyarázások, magas védnökök közbelépései és a huzavona eredménye az lett, hogy a pópa és a tábornok büntetlen maradt.

Államot és hadsereget ilyen módszerrel fenntartani és háborút megnyerni természetesen nem lehet. A hadjárattal Ferenc József a szerbeket csak a dinasztia megbántása miatt akarta megfenyíteni: ellenben a magyarok ellen teljesített hóhérszolgálatuk még ekkor is annyira emlékezetében éltek és sértettsége érzését is úgy túlszárnyalták, hogy az állam és ennek intézménye ellen az ő védőszárnyai alatt büntetlenül vétkezettek.

Ebben az időtájtban a háború egyhangúságába egy érdekes esemény hozott némi változatosságot, melynek közelebbi mivoltát

és körülményeit az udvari kamarilla sokáig eltitkolta a profán tömeg elől. Az első galíciai harcok idején a hivatalos jelentések és újságreklámok nem fogytak ki Auffenberg tábornok dicsőítéséből, aki az egyik északi sereget vezette és mielőtt az oroszok tönkrevették, velük széniben több állítólagos „sikert” aratott. A nagy dicsérések után azonban egyszer csak váratlanul megvált a seregtől, Bécsbe ment és ezzel végleg letűnt a háború színpadáról.

Auffenberg tábornok hadügyminiszter volt a háborút előzőleg, tehát Konráddal teljes mértékben osztozik a hadsereg előkészítésének, vagy inkább előkészítettségének felelősségében. Míg azonban az uióbbiról tudjuk, hogy mulasztásai és tévedései főként kicsinységének következményei; addig, az előbbiről kiderült, hogy nem mindennapi tehetség, aki képességeit nagyszerűen értékesítette – a maga hasznára. Tehetsége nagy becsvággal és duzzadó tetterővel még fényesebbnek látszott, mert nem elégedett meg hadügyminiszteri hivatalával, hanem harci dicsőséget is akart szerezni, amiért kinevezte magát az egyik sereg vezérének és amikor az elveszett, irodalmi babért font önhomloka körül és megírta serege harcainak történetét. Könyvének csak egyes részeit olvastam, de azokból is kénytelen vagyok elismerni, hogy az írók között is keményen megállja helyét. Ily sokoldalú tevékenységét azonban messze felülmúlták börzei manőverei, melyekkel titokban ugyan, de a hivatalos felfogás szerint törvénybe nem ütköző módon vagyont is kívánt a sok kitüntetéshez szerezni. Azért mondom, hogy „hivatalos felfogás szerint”, mert a vagyonszerzésnek ezt az útját és általában a vagyonszerzést Ferenc József – elég helytelenül – polgári minisztereinél nem kifogásolta. Auffenberg megbízottat tartott a bécsi börzén, akinek az államtitkokat megírta, vagy megsürgönyözte és aki a kapott információk alapján „vett” és „eladott” ezen az ördögvásáron és a biztos nyereséget megosztotta a miniszterrel, illetőleg hadvezérrel.

A játékos, aki belenéz társa kábájába, rendesen kidobják, vagy fölképelik, az ilyen börzei beteketés és hamisjáték azonban nem szokott komolyabb következményeket vonni maga után, mert a dolog természete szerint csak igen nagy urak gyakorolhatják. De Auffenberg kivételesen mégsem vitte el szárazon, mert zseniálisan kidolgozott játéktervénél nagy hatalma tudatában kártyájába egy 5-ik királyt is belekevert, azaz Ferenc József egészségi állapotára és főleg betegségére is játszott. Ezt megtudta a császár, haragra lobbant; lefoglaltatta az előkelő játékos leveleit, megbízá-

sait, titkosírásának kulcsait, őt magát pedig elfogatta és letartóztatta. A sokoldalú férfi hadvezéri pályafutása ezzel bevégeződött, de egyéb baja nem történt, mert a kamarilla tagjai segítségére siettek. (Bolfras már az elején el akarta a dolgot simítani és a hadbíróat a császár előszobájában rémítette, aki azonban nem ijedt meg.)

Értékesíthető államtitkok figyelése, titkos írásjelek (chiffre) szerkesztése, Schwartz úrral folytatott tárgyalások, levelezések; börzei árfolyamok tanulmányozása, a nyert pénzek biztoshelyre való elrejtése, kezelése, esetleg gyümölcsöző befektetése – annyi munkát ad a legügyesebb embernek is, hogy a haza számára már igazán nem maradhat ideje. Nem meglepő tehát, hogy ami mindent a vezérkari főnök elmulasztott, ugyanazokra a hadügyminiszter is elfelejtett gondolni. Ha semmi egyebet nem tudnánk, ebből már megérthetjük: miért nem gondoskodtak a hadsereg számára békében elegendő ruháról és puskáról; miért nem volt a galíciai seregnek élelme és miért kellett Przemysl félig üres raktáraiból az átvonulókat élelmezni és végül miért veszték oda egymásután a hadseregek, mikor ilyen „hősök és felülmúlhatatlan vezérek” – mint Konrád, Potiorek, Auffenberg és Kuzmanek – vezették őket.

A sokoldalú hadvezér a börzén szerzett ismerősei és barátai révén a bukás óta többször megkísérelte, hogy magát rehabilitálja, ami eddig nem sikerült neki: de ha esetleg egyik volt ellenségnél próbál szerencsét, ott még bejuthat a pantheonba, mert az Ántánt egy hadvezért sem tud felmutatni, aki úgy megverte volna az osztrák-magyar haderőt, mint Konrád után Auffenberg Mórítz.

Az olasz hadjárat.

Olaszország a tripoliszi háborúval és a török szigetek (Dodekanos) megszállásával teljesen Britannia érdek- és szövetségszférájába lépett, amit az algezirasi konferencián a központi hatalmak ellen tanúsított szavazásával ünnepélyesen is megpecsételt. A hármasszövetséget azonban látszólag ezután sem hagyta el, sőt épen a világháború előtt sietett megújítani; de e ceremónián hallatott jakóbi lány szövetség-szerelmi áriáját már a brit Ezsau szőrös keze dirigálta, aki a győzelem érdekében szükségesnek tartotta, hogy a két császár tévedésben maradjon és az olasz szövetségben bízva, erősebbnek érezze magát, mint amilyen, tehát bátrabban menjen lépre. Ne tévesszen meg azonban senkit az olasz kormánynak a háború elején játszott alakoskodása és a nyílt szerződészegéstől

mutatott ideiglenes húzódozása. Nem voltak ők olyan naivok, hogy tisztán ne látták volna ilyen, vagy amolyan állásfoglalásuk következményeit. Mikor az orosz és francia hadüzenet napján nem álltak rögtön régi szövetségeseik mellé, akkor már kétségtelen volt előttük, hogy ezek győzelmük esetén szörnyű bosszút fognak állni rajtuk, tehát a háborút sem így, sem úgy el nem kerülhetik. Miért vártak tehát 9 hónapig, miért nem támadták meg rögtön, vagy valamivel előbb Ausztriát? Nem félelemből, nem határozatlanságból és nem is véletlenségből, hanem a saját és főleg a brit politika érdekéből. Ha Olaszország a háború elején megtámadja Ausztriát, vagy pár hónappal később, mikor hadaink Szerbiában és Galíciában tönkrementek: néhány nap alatt Bécszet és Budát szállhatja meg és a háborúnak azonnal végetvethet. Ebben az esetben azonban Oroszország nem veszi el erejét, hanem a főgyőztes marad, aki az osztozkodáshoz nem hívja Wilsont és a népszövetséget, hanem egyszerűen elvisz mindent, amit akar és olyan gyászfeileget borít Britannia egére, amelytől halálra rémül a szigetországnak minden, eddig félelmet nem ismert polgára. De ugyanakkor Franciaország is túlságosan elhatalmasodik: megkapja oroszországi kölcsön milliárdjainak legalább kamatait; elfoglalja Németország rajnai tartományait és sok vért nem vesztvén, Oroszországgal régi benső szövetségében túlsúlyt nyer Afrikában, a Földközi tengeren, sőt Nyugat-Európában is. Ez a győzelem tehát Britanniát és Olaszországot tette volna tönkre, amit mindketten előre láttak és sikeresen meg is előztek.

Miután azonban a Mazúri tavak és a Kárpátok között elesetek, vagy megfagytak az oroszok milliói; mikor Gorlice után elvesztették Galíciát, Lengyelországot és nyugati határuk összes erősségeit; mikor félni lehetett, hogy a cár, vagy környezetének valamelyik befolyásos tagja visszanyeri józanését és békét köt: akkor érkezett az óra, hogy Olaszország megtámadja Ausztriát, vele új reményt öntsön a cárba és addig harcoltassa, míg birodalma knock-outra elterül.

Olaszország hadereje a háború előtt úgy aranylott Ausztriához, mint 3 a 4-hez. Tisztikarát képzettnek, tüzéségét elsőrendűnek, felszerelését jónak és bőségesnek mondták mindazon tisztjeink, akik lovaglőverseny, vagy egyéb célokból náluk megfordultak. A tripoliszi háborút elég ügyetlenül intézték, de talán épen azért sok értékes tapasztalatot szerezhettek benne. Ehhez járult most az ántánt kifogyhatatlan anyagi és erkölcsi, vagy talán inkább

erkölcstelenségi támogatása, az ország sűrű népessége, sok vasútja, hajója és nagy ipara; amelyek összességével és érintetlenségével mikor a küzdelem színterén megjelent; lehetetlen volt egyebet feltételezni, minthogy az akkor már kimondhatatlan veszteségeket szenvedett és még két másik harctéren lekötött osztrák haderőnek az első összecsapásnál a kegyelemdőfést megadja. Cadorna intézkedéseiből és mozdulataiból azonban hamar kinyilvánult, hogy a végső győzelmet nem akarja mindjárt elérni, hanem várja, míg Ausztria lassan, de tökéletesen elpusztul és közben Franciaország is veszít annyi vért, amennyivel addigi túlereje Olaszországgal szemben megszűnik. Azért nem úgy vezette seregét, mintegy fölényt érző hadvezér, hanem mintegy holland mérnök munkásait, aki az Óceánnal áll szemben és gátakat épít ellene, hogy egy-egy tenyérnyi földet elragadhasson tőle.

A politizáló hadvezérek, akik a győzelem mellett egyéb mellécélokat is tűztek maguk elé, eddig rendesen póruljártak. Ez a sors érte Cadornát és az egész olasz hadvezetést is. A hadászatnak amaz egyik főszabályát: a vezér igyekezzék a legkisebb áldozattal a legnagyobb eredményt elérni – ők oda módosították, hogy mindent el akartak érni, de semmi áldozatot sem voltak hajlandók hozni. Tüzérségüket és lőszerkészletüket a színlelt semlegesség 9 hónapja alatt úgy felhalmozták, hogy ha a monarchia csak velük állt volna szemben, akkor sem tudta volna őket ezen a téren megközelíteni. A gyalogságot azonban nem támadásra, hanem védelemre nevelték és képezték, mindenféle ásó- és furószerszámmal látták el és a hadüzenet után legelőször is védelmi vonalakat építettek, holott győzni és hódítani akartak. Azután nagy óvatosan, tapogatózva közeledtek az Isonzóhoz, hol mikor az első osztrák katonát meglátták, vakond módjára a föld alá bújtak és ott várták többsoros drótakadályok mögött betonfedelű árkaikban, míg tüzérségük az utolsó osztrák egérré is ráereszti nagy pontossággal kilőtt gránátjait. No, így mégsem lehetett Ausztriát megverni!

Míg az olaszok védelmi állások építésével töltötték az időt a határvonalon, addig az osztrák hadvezetőség inkább elkeseredéssel, mint a siker reményével átszállította a balkáni haderő zömét az Isonzó partjára; azután az orosz harctérről is elvont néhány hadosztályt és a rendes havi menetzászlóaljkból új dandárokat és hadosztályokat szervezve, nagy ügygyel-bajjal létrehozott egy összefüggő védővonalat az egész határ hosszán. Ez a vonal vékony volt ugyan és jelentéktelen tüzérsége távolról sem versenyezhetett az

olaszokéval; de a gyalogság nagyrésze már kétszer-háromszor megsebesült hősökből állott, akiket egetrengető ágyúzással, vagy húszsoros tömegek „avanti” kiáltásával nem lehetett helyükről elijeszteni.

Pedig az olasz hadvezetőség így képzelte és így tervezte győzelmeinek hosszú sorát az első Isonzó-csatával bevezetni, melyből azonban a kudarcok és csalódások végtelen láncolata lett. A nagy tüzéség felhalmozott lőszerkészlettel agyonverte ugyan akkor még egyszerű, sekély sáncokban álló katonáinkat, de itt-ott mégis maradt egy-egy emberünk, akik a gyalogsági támadás láttára nem futottak el, hanem puska, kézigránát és gépfegyvertűzzel a nyugodtan elősétáló olasz sorokat közéről lekaszálták, a megmaradtakat pedig fedezékeikbe visszaűzték. Ezzel a csatával nagyjában eldőlt az olasz háború sorsa. Ha most, mikor mi a leggyengébbek, az olaszok pedig a legerősebbek voltak, – nem tudták vékony vonalunkat áttörni: akkor csak azt lehetett következtetni, hogy később még kevésbé tudják; amikor mi újabb csapatszálítmányokkal, tüzéséggel és sáncaink kiépítésével frontunkat megszilárdítjuk. Az első Isonzó-csata az olaszok marnei csatájának tekinthető, melyben az erő minden téren előtűnő fölénye dacára reménytelenül megfeneklettek. Rajtuk ezentúl már csak valamely egészséges ötlet, vagy gondolat segíthetett volna, amellyel egészen új és más, meglepő alakot adtak volna további küzdelmeiknek. Vezérek azonban nagy eszmeszegénységről tettek bizonyosságot, mikor az első szerencsétlen kísérletet, állandóan romló esélyek és kilátások között még tízszer megismételték. Most már nem riadtak vissza a véráldozattól sem, sőt helyenként nagyon is bőkezűen szórták ezt dühükben, szégyenükben és egyéb gondolat hiányában. A két éven át ismétlődő rohamokban mindössze Görz várost és tőle délre az Isonzó balpartján emelkedő alacsony dombsort tudták megszállni, ami azonban egy lépéssel sem vitte őket a győzelemhez közelebb.

A tizenegy szörnyű embermészárlás után 1917 őszén két német hadosztály érkezett hozzánk és S. Luzia-Tolmein mintegy 9 kilométer hosszú szakaszán helyezkedett el. Ez a két német hadosztály egy hajnalon nagy technikai előkészületek után rettentő csapással ketté vágta az olaszok vastag és hatalmas frontlancát. A résen nagyobb tömegű német és magyar-osztrák gyalogság nyomult az ellenséges hadsorok mögé és azokat előlről-hátulról szorítóba kapva, felgöngyölítette és megsemmisítette az olasz haderőnek a tengertől a Krnig húzóódó részét. Az olasz lakosság Isten ítéletét

látván a szörnyű katasztrófában, a katonasággal együtt teljesen elvesztette eszét és hajlékát elhagyva örülten szaladt, ki merre látott, anélkül, hogy tudta volna, hova és miért. Egyrésze átjutott a Piavén és az összeomlásig nem láthatta házát és vagyonát, másrésze azonban valamelyik folyónál (Tagliamento, Livenza) magához tért és visszaszállongott falujába. A tolmeini vereség rettenetes ítéletként nehezedett Olaszországra. Harcos katonaságának és hadianyagának mintegy felerészót ottvesztette; legtermékenyebb vidékének nagy területe ellensége kezére került; a menekülők száz-ezrei szállásért és ellátásért ostromolták. Kiszolgáltatva elárult volt szövetségesei dühének, érdektársai kicsinylése, az egész világ részvétlen közönye, ha nem gúnyja és kacaja között – egyszerre a lenni, vagy nem lenni kérdése elé állítatt. (Clemenceau a vakbél és Poincaré mellett a világ harmadik fölösleges intézményének jelentette ki az olasz hadsereget.) Ha nem tud megállni a Piavénai, vagy nem képes a tiroli osztrák támadást visszaverni: akkor menthetetlenül elbukik és az Ántánt sohasem fogja II. Vilmost és IV. Károlyt fővárosa elhagyására kényszeríteni. A gondviselés azonban megkönyörült rajta, a végveszélyt elhárította fejéről; de megalázva és megszégyenülve kellett a Piavénál a sárban feküdnie és ott várnia a kezét, mely majd talán szánalomból valamikor kisegíti.

Miért tudott az olasz hadsereg a Piavénál megállni? Bizonyára nem azért, mintha ez a folyó szélesebb lett volna a Tagliamentónál és Livenzánál; nem is azért, mivel ott vitézebbül védekezett, mint másutt; hanem azért, mert a 100 km.-nél hosszabb előnyomulásban kifáradtak a német-osztrák-magyar csapatok és nekik is pihenőre, rendezkedésre meg utánpótlásra volt szükségük. A pihenőt azonban a két szövetséges nem annyira erőgyűjtésre, mint inkább a nagy zsákmány biztosítására és betakarítására használta fel; ami a történelem számos példája szerint ismét egyike a hadvezetés jóvátehetetlen hibáinak. A német vezérlét különben rohamcsapatait hamarosan kivonta Olaszországból s helyettük az egyes városokba népfelkelő alakulatokat helyezett, amelyek nagy alapossággal végezték el ott az „Einbringung”, azaz a zsákmány összeszedésének munkáját.

A tolmeini áttöréssel a német segítség egyszersemindenkorra véget vetett az isonzói öldöklésnek, melyben az áldozati bárány főszerepét természetesen a magyar faj játszotta, mert e front állandó őrségét Debrecen, Szeged, Nagyvárad, Pest, Pécs és Székesfehérvár szolgáltatta, Ebből a szempontból nagy könnyebbülés és jótétemény

volt számunkra az olasz vereség: de a német hadvezetés itt is elkövette a nagy hibát, mint Romániában és Szalonikiben, – azaz nem végzett egész munkát, nem hágott a kígyó fejére, holott azt könnyen széttaposhatta volna.

Most pedig emlékezzünk meg néhány szóval az osztrák hadvezetésnek Olaszországgal szemben mutatott teljesítményéről; mert a tolmeini német áttörés önmagában is felkelti a kritikát Konrád „Isonzó-csatái” ellen és tetemrehívásként utal a mintegy 50 ezer magyar hős csontjaira, hogy vajjon a hadi, vagy politikai helyzet indokolta-e ezt a szörnyű áldozatot és miként a németek olcsón és könnyen megváltoztatták a helyzetet, nem tudtuk volna-e mi önmagunkban ugyanezt már sokkal előbb megcselekedni. Mikor az első és második Isonzó-csatában kinyilvánult az olasz hadműködés lélektana, lassúsága és óvatossága, akkor a mi vezérletünknek nem lett volna szabad ugyanezt átvennie és utánoznia, hanem ennek a tőrő-fűrő-faragó módszernek minden hátrányát rá kellett volna az olasz seregre hárítania. Beásták magukat, felállították és „belőtték” az ágyukat, felhalmozták melléjük a sok löszert? Nagyszerű alkalom, hogy a pergőtűz megindításakor katonáink a tábori lövegek hatásán kívül húzódjanak és onnan nyugodtan ritkítsák az elhagyott állások felé özönlő olasz gyalogságot. Ezt az eljárást ismételve, veszteség nélkül húzódnánk a Velebitig és Száváig; vele kényszerítjük az olaszokat, hogy a Karszton át megszámlálhatatlan árkot húzzanak, utakat, vasutakat, vízvezetékeket, meg alagutakat építsenek és Triesztet, valamint az egész tengermellék lakosságát élelmezzék. Ezzel a taktikával nemcsak egyoldali veszteséget okozunk, de átengedjük nekik azt a sok kellemetlen terhet is, melyet az együgyű kitarás folytán magunknak kellett viselnünk: és ha az idő, vagy hely alkalmasnak mutatkozik, torkon ragadhatjuk és egy lendülettel megsemmisíthetjük az egész – hadicselben nem nagyon bővelkedő olasz sereget. Igen ám! De ekkor az olaszok egy időre megszállják Triesztet, esetleg elfoglalják Pólát, amivel ugyan csak rajtunk könnyítenek, de az udvari klikk készebb volt Magyarország egész férfilakosságát a halál torkába lökni, mint az olaszoknak ilyen átmeneti dicsőséget engedélyezni.

A nagy hadvezér saját szellemi fegyvereivel veri meg ellenségét és katonáinak minél kevesebbet enged a dicsőség munkájából, bár magát a dicsőséget mindig azoknak tulajdonítja. Életükkel nem játszik könnyelműen, latbavetésót a legutolsó órára tartogatja, amikor minden egyéb eszköze kifogyott és a haza létér-

deke ezt kikerülhetetlenül követeli. Az osztrák hadvezetőség azonban, mint minden harctéren, az Isonzónál is fordított taktikával lepte meg a világot: Konrád a legdrágább kincset tette már első kártyájára, mert az volt békében és háborúban egyetlen gondolata, tudománya, haditerve; katonáinak előtte értéktelen élete. Hogy tehát mi az olasz frontot sem az Isonzónál, sem a Piavénai áttörni nem tudtuk, az nem az olaszok erején és vitézségén, hanem az osztrák vezérkar képtelenségén és az udvarnak ész helyett szenvedélyeken alapuló kormányzásán múlt.

1915 május utolsó hetében hagytuk el Újvidéket és Pesten, Grázon át három nap alatt Laibachba érkeztünk. Hivatalos helyiségiül ott az úgynevezett „narodni dorn” (aféle vigadó) egyik kisebb termét jelölték ki számunkra, melynek bútorzata egy asztalból, négy székből és egy térképből állt. A térkép az Osztrák-Magyar monarchiát és a vele szomszédos területeket ábrázolta, melybe azonban a jövő Nagy Szerbiája vastag kék ceruzával bele volt rajzolva. Ennek Magyarországból Szeged, Szabadka és a Balaton déli vége képezte határvonalát, mely Körmenádnél osztrák területre vágva, Graz alatt délnyugat felé fordult és a Brenta torkolatánál olvadt az Adriába. Két szlovén pap épen akkor tartalékban nálunk tartózkodott az irodában, akiket mindjárt kikérdeztem a térkép jelentősége felől. Megjegyeztem előttük, hogy azt már eléggé megértem, ha valaki a védtelen Magyarország testéből tetszése szerint kanyarítgat magának, de mely alapon merik a szlovének olasz területre vetni szemeiket és mindenek felett mért ajándékozzák önmagukat a szerbeknek. Az egyik kolléga komoly meggyőződéssel adta elő, hogy a Pó síkság keleti felének lakói tulajdonképpen elolaszosodott szlovének, akik szívükben ma is törhetetlen szlávok és alig várják a megváltást: a nagy szerb birodalom pedig sokkal kedvezőbb helyzetet biztosít a szlovéneknek, mint a jelenlegi állapot, mivel először is nekik a szerbek fajtestvéreik, másodsor pedig a szlovén törzs kultúrája, magas ipari és kereskedelmi fejlettsége a szerbek és horvátok elmaradása folytán a közös délszláv birodalomban neki hegemoniát és határtalan jólétet biztosít. Ezt a nyilatkozatot akkor sokan farsangi tréfának tartották volna, én azonban tudtam, hogy kollégám szíve mélyéből beszél és a szlovén nép minden egyes tagjának hitét és meggyőződését fejezi ki.

Ez a kis nép, mely nem számlál egymillió lelket, évszázadokon át meghúzódva csöndben és békében élt Kraina és Délsteyermark völgyeiben. 8-10 házból álló telepeket alkotva, állattenyész-

téssel, favágással és kötőréssel foglalkozott, vagy kucséber kosarat akasztva nyakába, nem a legnemesebb lutri játékkal kereste kenyérét a közelebbi és távolabbi tartományok kocsmáiban. Akkor még gráneroknak (krainer=krajnai) nevezték önmagukat, amely arisztokratikus jelzéssel az eredeti vend és vindis szóhoz tapadt kicsinyesség, szegénység és esetleg egyéb, nem hízog tulajdonság fogalmát akarták feledtetni és háttérbe szorítani. A königrázi csata után azonban nagy változás állt be a néptöredék életében. A dinasztia ugyanis a papság segítségével felkeltette önérzetét és rászabadította Kraina és Dölsteyer német városaira; sőt a Triglavról és Krnről megmutatta neki a gazdag Kánaánt, az új ígértföldjét is, melyet valamikor Julius Caesar a galloktól foglalt ugyan el; de, ki tudja – vajjon nem gránerok voltak-e azok a bizonyos gallok. Világos, hogy csakis gránerok lehettek, vagy mivel most már úgy illett, hogy a hódítás útjára lépő nép egy megfelelő úri nevezettel is fényeskedjék; kitalálták a szlovén nevet és megajándékozták vele a felszabadítandó olaszok őseit is. Nem egyedülálló eset napjainkban, hogy egy nép úgy változtatja nevét, mint a bukott kereskedő cégtábláját. Így tettek nemrég az oláhok is, akik nem egy tulajdonságban rokonok a szlovénekkal.

A szlovének támadására a németek lassan kihúzódtak Krajnából és a háború kitörésekor már csak Gottschénben tartották a községi uralmat, azonkívül Laibachban a német színház és német Kaszinó tanúskodott róla, hogy onnan sem pusztultak ki egészen. A laibachi német színháznak érdekes története van, mely méltó a megemlékezésre. A németeknek ugyanis már régebben volt ott egy másik színházuk, melyet a szlovének megirigyeltek és mivel annak idején a tartománygyűlés is hozzájárult építéséhez valamekkora összeggel, maguknak követeltek. A németek megunván az örökös perpatvart, építettek maguknak új színházat, a régit pedig átadták a szlovéneknek. De most jöttek ám zavarba a szerencsés örökösök! Mit csináljanak a színházzal, mikor sem színtársulatuk, sem egyetlen eredeti, vagy fordított színművük sincsen? Kívülről nézik és gyönyörködnek benne.

Ezt a népet tehát 1866 után az udvari kamarilla a német és olasz elem gyengítésére, visszaszorítására és déli határ ethnográfiai egyensúlyozására használta fel; az olaszországi szlovén irredentizmus kitalálásával pedig egy győzelmes olasz hadjárat foglalásait akarta előre indokolni. Mert az udvar, papság és arisztokrácia az olasz kérdést 1866-tal nem tartotta megoldottnak, hanem vissza-

vágyott és terveket szőtt Velencére, Lombardiára és a pápai állam visszaállítására. A kucséberék természetesen kapva-kaptak ezen a nemvárt fontosságon és fölfedezésen; szlovén klerikálistáknak név alatt vonultak a reichsrátba, ahol a magyarok, németek és olaszok állandó gyalázása mellett nagyhangon tettek vallást törhetetlen Habsburg-hűségükről; folyton fokozódó önérzettel fogadták el a rengeteg borralalót, mely hivatali állásokban, templomok, iskolák, vasutak, utak építésében, folyók szabályozásában és minden rendű és rangú kitüntetésekben záporoként ömlött reájuk. Közben azonban teljesítették a nekik szánt feladatokat is, legalább is bevezetésül, mintegy foglalóképen, míg semmit sem kellett érte kockáztatniok. A krajnai városokban a németek ablakait beverték, újságjaikat, iskoláikat és egyleteiket megostromolták és nagyrészüket lassan-lassan a tartomány elhagyására bírták. Ugyanígy próbálkoztak természetesen hatósági védelem alatt Steyerország Cillii, Marburg és egyéb városaiban is, ahol azonban a németek már védekeztek, tehát nehezen ment a szlovén honfoglalás: az olasz városokban pedig úgyszólván teljesen eredménytelen maradt. A tolmeini polgármester pl., aki modern ember volt és értette az állások halmozását, Bécsben mint reichsráti képviselő erősen csattogtatta fogait az olaszokra, de otthon szállodájában és kocsmájában olaszul üdvözölte vendégeit, kiknek tiszteletére gyermekeit is olaszul taníttatta. A sok támogatás nyomán fakadt jólét egészen kifordította ezen egyszerű nép érzelm- és gondolatvilágát. A borralalót lassanként mint járandóságát követelte az osztrák kormánytól; a németek iránt ébredt gyűlöletét egyik fő életelvévé tette és mind nagyobb tökélyre fejlesztette; Trieszt, Istria és Velencére támasztott igényét pedig utoljára maga is komolyan vette és mintegy nászajándékkul várta attól a hatalomtól, melynek a jövőben kitartottja lesz. Igen, mert közben Ferenc József úgy járt a szlovénekkal, mint minden ember, aki pénzen vesz magának barátot, vagy feleséget. Mikor u. i. ezek észrevették, hogy a Habsburg birodalmat minden oldalról veszélyek fenyegetik és esetleg elmarad az apánage, sőt esedékessé válik a hűségnyilatkozatok beváltása: akkor egyszerre új pártok alakultak a klerikálisok mellett és rövidesen az egész nép a szerb-orosz testvériség jelszava alá tájékozódott. A szlovén klerikálistáknak, miként kollégám nyilatkozata mutatta, ez után szívében ép oly keveset törődött a Habsburgokkal, mint a nemzetiek és szocialisták, de egyelőre üdvösnek tartotta, hogy Bécs felé barátságos ábrázatot mutasson és általa a régi rokonszeny

gyümölcsseit az egész nép javára az utolsó pillanatig learassa. Ez a számítása az udvar vaksága folytán fényesen sikerült.

Miként Románia hadüzenete alkalmával minden székely ezred az erdélyi frontra való bocsátását kérte, hogy jól ismert hegyei között sikeresen harcolhasson és védhesse otthonát: úgy az olasz háború kitörésekor magától értendőnek látszott, hogy a szlovének, akik eddig nyelvtöretéssel és nyálzappal próbálták az olaszokat városaikból elűzni; most megragadják a kedvező alkalmat dühük nemes és férfias kitombolására és egyhangúlag követelik a Doberdóra való szállításukat. Nagy meglepődésünkre azonban Szlovénia hősei közül egyetlen egy sem sietett ilyenmő vágyát, vagy lelkesedését nyilvánítani. Ott lapultak és hallgattak Galícia rókalukaiban és a laikusok előtt tán ma is megfoghatatlanul – a hadvezetőségnek sem ötlött eszébe, hogy az Isonzó-fronton az olasz háború elején, mikor a veszély nagy volt, a szlovének olaszgyűlöletét értékesítse. Pedig ahogy megtalálta a Balkán-haderő kiegészítésére a 20-ik honvéd és a 17-ik közös magyar hadosztályt, ép oly könnyen, de sokkal igazságosabban irányíthatta volna oda a laibachi hadosztályt is.

Nem a véletlen, hanem tudatos számítás és lelkivilágának minden rokonszenve vezette Ferenc Józsefet, mikor a szerb hadjárat fővezérévé eme leghívebb népének fiát, Potioreket nevezte ki, aki egykori segédtszjtjének, Sirovy ezredesnek előttem tett kijelentése szerint már békében képtelen volt egy hadosztály hadgyakorlaton való vezetésére és kevés ismerősei – a társaságot általában kerülte – elképedve nézték a ranglétrán való akadálytalan emelkedését. Ez az érdemtelen kitüntetés azonban korántsem elégítette ki a nagyévtvágyú kis nép becsvágyát, hanem mikor Tisza István kardot kötve, csatába indult és megkülönböztetett személyére való tekintetből kivételesen ezredesnek neveztetett ki: ezt a kivételeséget a szlovének is megfolyamodták és egyik politikusuk számára szintén ezredesi rangot követeltek. A császár nem úgy szerette őket, hogy követelésüket megtagadni tudta, vagy merete volna. A képviselő úr tehát megkapta az ezredesi rangot és amőgy gránerosan legott fel is használta. Be nem sorozott suhancokból és felmentett egyénekből Laibachban egy u. n. önkéntes szabadcsapatot toborzott, melyet a hadsereg raktáraiból felruházott és felfegyverzett. Ezzel a csapattal azonban nem vonult a harctérre, mint Tisza István, hanem hadiszállását egy kávéházban ütötte fel, seregének tagjait pedig a dikics és varrógép mellől néha-néha előszólította

és díszőrségeket, meg parádés felvonulásokat rendezett velük a városban. Mikor pedig az összeomlás elkövetkezett, csapatának hézagait szerb hadifoglyok beállításával töltötte ki és neki most már szerb hadsereg nevet adva, a harctérről Laibachon át hazaözönlő kisebb csapatokat – akik megijedtek tőle – lefegyverezte és kifosztotta.

Kevéssel a háború kitörése előtt egy este vacsora után heves politikai és stratégiai eszmecsere folyt a rovignói tiszti kaszinóban. Különösen kitűnt benne harci készségével és fölényes hadi tudományával egy idősebb százados, aki széles, katonás alakjával; szőrös, fekete, torzonborz ábrázatával, melyet sajátságos kerek, ősz foltok tarkáztak, már így külsejében is az ellenség megijesztésére volt predesztinálva. Nagy erejének és katonai szakismerteinek birtokában kész volt a monarchia hadseregeivel a harcot az egész világ ellen felvenni, bár sajnálattal jegyezte meg, hogy az olasz háborún kívül egyelőre kevés kilátás van egy nemesebb ellenféllel leendő mérkőzésre. Az olaszok legyőzését, akiket macskagyárosok néven emlegetett, könnyű, játszi feladatnak tartotta, azért leghelyesebbnek vélte, hogy egyfűst alatt a német birodalomnak is háborút üzenünk és 66-ért neki is megfizetünk. Lehetséges ellenfeleink közül legderekabbnak az oroszot állította, aki azonban – szerinte teljesen tehetetlen velünk szemben, mert hű szövetségünk, Románia, melynek vitézségben és minden egyéb kiválóságban utolérhetetlen 5 hadteste van, már békében harcrakészen őrt áll jobbszárnyunkon és a felénk gravitáló orosz sereget úgy oldalba kapja, hogy az rögtön belátja vállalkozásának reménytelenségét és tisztességes békét, sőt szövetséget köt velünk. Fejtegetéseit olyan taglejtésekkel kísérte és főleg olyan hangnemben szavalta el, mintha a jövő háborúit az osztrák hadsereg helyett ő maga akarná megvívni, vagy legalább is faltörökosként ő nyitná meg az utat az ellenségén át az utána nyomuló félénkebbek előtt. Ha idegen hallja ezt az előadást, menten azt hiszi, hogy egy meghibbant emberrel áll szemben, aki nem ura agyának és nem tudja mit beszél. De ilyenfajta beszédeket gyakran hallottam már akkortáiban szláv tisztek szájából és jól ismertem a dürgést, hogy t. i. egy szavát sem kell komolyan venni, hanem mögötte valamely más értelmet keresni. A jó öreg szlovén róka mivel magyarok között volt és őket szerfölött gyűlölte; érzelmeit nem merte egyenesen kifejezni, hanem hogy őket biztos fedezék mögül bosszantsa; barátait gyalázta és ellenségeiket magasztalta.

Laibachban már az első napokban találkoztam vele, ragyogóan kiöltözve ott sétált a posta mellett az egyik főutcán és lépegetés közben kardja végét bal bokájával legényesen peckelgette. Restelkedve fogtam vele kezét; bántott, hogy meggondolatlanul szájhősnék és alattomos szlovénnek tartottam azon a bizonyos estén Rovignóban. Íme, mily nemesen megcáfolt! Mert míg csapata, a 24-es vadászok az északi harctéren vannak, Ő eljött szűkebb hazájának védelmére, az Isonzó poklába. „Úgy-e azért jött – mintegy önkéntelenül felkiálték -, hogy leszámoljon nemzete örök ellenségével és felszabadítsa friauli testvéreit?” „Más bajom nincs is jelenleg – felelé -, mint hogy agyonlövessem magam. Nyugállományba léptem, aztán beosztattam magam itt a vágómarhacsordához (Schlachvichdepot) és húzom a hadi pótdíjat.” „Ez igazán szép és életrevaló ötlet, de ha már ennyire vagyunk, nem súgná meg, mikor kapják oldalba a rumunyok az oroszokat?” Dörmögve lépett odább és kacagó fehérccselédek közé vegyülve, nemsokára csak vitézi kardcsörtetése hallatszott.

Cseng a telefon. A 8-ik hegyi dandár egy ref. lelkészt kér még ma, házassági anyakönyvvel felszerelve. Azonnal indulok. A santaluciai állomáson egy altiszt vár és a dandárhoz vezet. A tábornok tudtomra adja, hogy a 61-ik zászlóalj parancsnoka, Szombathelyi Béla őrnagy, lent az állásban szeretné esküvőjét megtartani. Egy hadnagy már épen jelentkezik, hogy felvezessen. Indulunk.

Santa Lucia rendkívül érzékeny és értékes pontja a frontnak. Négy völgy olvad ott össze; kettőben az Isonzó folyik, mely itt derékszög alakban megtörik és keleti irányát délire változtatja; két másikban pedig az Isonzó egy-egy mellékfolyója, helyesebben patakja csörgedez. Ha az ellenség közel jut e ponthoz, a négy völgy és főleg a bennük levő természetes és jó utak használatát egyszerre megakadályozza és magas hegyeken át összekötő utak építésére kényszerít bennünket. Az olaszok ezt a körülményt nem vették kellő időben észre és időt engedtek, hogy az Isonzó-derékszög átfogóját megszálljuk és őket S. Luciától távontartsuk. Talán három 6-700 méteres magaslat tölti ki e háromszöget, melyeket a 8-ik hegyi dandár, a 61-ik és 86-ik magyar gyalogezred és egy bosnyák ezred 1-1 zászlóaljával védett. E magaslatok egyikére igyekeztem a hadnaggal feljutni. A kis községet elhagyva, egy erdőbe érünk, melyben 4-500 lépést teszünk, mikor közelünkben nagy durranást és csörömpölést hallunk. Csakhamar egy házikót

pillantunk meg, melyből egy 61-es őrmester szalad ki és lelkesedő örömmel mondja, hogy egy srapnel épen most vitte le a századiroda tetejét, anélkül, hogy nagyobb bajt okozott volna. Ez a dandár már átélte a két szerb hadjárat minden viszontagságait és mégis a manipuláns őrmester is, aki nem is harcos, hanem irodai és ellátási szolgálatot végez, aggodalom helyett szinte mámorba esik és átszellemül a halálveszedelem láttára. Tovább ballagunk felfelé, hirtelenében összetakolt félszerek mellett, melyek alatt a századok konyhái főzik a vacsorát, vagy a gépfegyverosztag és zászlóaljtrén lovai rágicsálják a sovány „egyveleget”. Csupa téves intézkedés és bűnös hősiesség! Sok embert és állatot kitenni az ágyú- és puskatűznek néhány száz lépésre az ellenségtől, holott a harcosok érdeke ezt a közelséget nemcsak nem követeli, de egyenesen tiltja; mert támadás, ellentámadás vagy visszavonulás esetén csak akadályozzák őket: valóban helytelen elrendezés; de ha így követeli a szolgálati szabályzat!

Megérkezünk az őrnagy úr állásába. Egy egyszerű deszkabódé, még nem is a földbe sülyesztve, hanem simán a felszínen, néhány homokzsák melléje támasztva, melyek azonban embermagasságig sem érnek, tehát a puszkagolyó ellen sem nyújtanak védelmet. Mindenütt csupa bátorság, vitézség, de sehol semmi óvatosság!

Odakúsznak a századparancsnokok és megkezdődik a szertartás. Közelben és távolban orgonakíséretként zúgnak-búgnak az ágyúk, puskák és lövegek süvítő akkordjai. Utána asztalhoz ülünk és a helyzethez mért keretek között lakodalmat tartunk. Majd felhangzanak a köszöntők és mindenféle jókívánságok, végül oszlik a négy emberből álló násznép és magára hagyja az új párt, mely az élet örömeivel és boldogságával tüntetően gúnyolja és ingerli a mellette leselkedő halált.

Sokat jártam ezután azon a vidéken, de akkor már saját kárára okulva lehúzódt a trén és minden egyéb hadi nép a szomszéd völgyek védett szakadékaiba és a tábornok úr is kihelyezte hadiszállását S. Luciából, ahol azt az olasz gránátok még sokáig keresték és tapogatták.

Mikor elhelyezkedtek a csapatok szakaszaikon, beosztottam a lelkészi szolgálatot az egész hadsereg területén. Magamnak is fenntartottam azonban egy frontrészt, a 61-ik hadosztály vonalát, mely eleinte Görztől északra a Gábiel alatt, később pedig kissé feljebb, a Kukk hegyen húzódt. Látván ugyanis, hogy mennyi

bajt és vergődést kell az előllevőknek átszenvedniök, nem bírtam volna elviselni, hogy én, mint főnökük, hátul kényelmesen éljek és a terhet velük legalább némileg meg ne osszam. Azonban a férfiaságnak, hősiességnek és lelki nagyságnak így is olyan példáit láttam kollégáimban, hogy azoktól bámulatra ragadtatva és megszegyenítve kénytelen voltam lelkemben előttük meghajolni és kalapot emelni.

Köztudomású, hogy a 39-ik (debreceni) gyalogezred az egész háború folyamán a legveszélyeztetettebb pontokat védte és a legvéresebb harcokat vívta. A tisztek és katonák, akik ezen küzdelmekben el nem estek, ötször-tízszer megsebesülve, vagy megbetegedve újból vissza-visszatértek az ezredhez. A sérültek távoztása és a pótlások érkezése a bizonytalanság és a velejáró lehangoltság érzését keltette volna; ha nincs egy ember, aki mint a títánok által a tengerbe dobott kőszirt, az örök mozgalomban a nyugalmat és rendíthetetlenséget nem képviseli. Ez a férfi Vass Antal volt, az ezred lelkésze. Ha nem kálvinista ezredben tartózkodik, csodátevő híre támad és ráfognak, hogy nem fog rajta a golyó. De így is úgy tekintett rá minden katona, mint csalhatatlan amulettjére, vagy szerencsecsillagára, akinek félelmet nem ismerő kedélye, minden veszélyben és bajban rendíthetetlen nyugodtsága és minden vágytól ment igénytelensége hasonló érzést és hangulatot szuggerált az egész ezredre. Háromszor látogattam meg. Először a Fajti Hrib alatt, a kötözőhelyen egy kis gödör oldalának támasztott két négyzetméternyi szállásán. Repülőök és ágyúk gránátjai, de mihelyt fejét kidugja, puszkagolyóktól is pillanatig sem menten a halálveszélytől kijelenti, hogy jól érzi magát, megvan helyzetével elégedve és csak egy kívánsága van: jóakarattól valamiképen hátra ne helyezzem.

Tolmein alatt az Isonzón van egy régi kőhíd, melyen át az országút Karfreitbe vezet. Az olaszok itt is megkísérelték az áttörést és a hídon valahogyan átvergődtek, de mindjárt utána a város felé emelkedő lejtőn megrekedtek és visszavetve közvetlen a híd előtt beásták magukat. Hadvezetésünk az olaszoknak a folyón innen eső frontszakaszát, ú. n. hídfőjét vissza akarta foglalni, azért kemény harcokat kezdett ezen a helyen, amelyek azonban eredmény nélkül végződtek. Mikor e harcok folytak, épen akkor kértem lelkészt e szakaszra a minisztériumtól, aki haladéktalanul meg is érkezett. Kovács Ferencből gyenge testalkata miatt nem nagyon néztem ki, hogy megfelel annak a feladatnak, mely rá a tolmeini

völgyben, valamint a Mrzli Vrh és Km hóval, jéggel borított magaslatain várakozik. Ezért, de egyébként is minden ilyen esetben tartott szokásom szerint megígértem neki, hogy ha nem bírja az időjárást és az egyéb fáradalmakat, 3-4 hónap múlva felváltatom egy hátrább levő lelkészszel. Kovács Ferenc azonban, bár havonként pontosan megküldte jelentését és anyakönyveit, sohasem fűzött hozzá panaszt, vagy kívánságot. Egyszer aztán megleptem. A 37-ik (nagyváradi) gyalogezred egy zászlóaljja védte épen akkor azt a helyet, mely csapatnak fele a városka déli széle alatt, szemben azzal a bizonyos hídfővel, a lövészárookban állt őrt, másik fele pedig a város északi szélén egy patak kiszáradt mély vízmosásában tartalékban pihent. Magában a városban, mely kis körbe összeszorítva alig 300 házból állott, csak egy szegedi népfelkelő főhadnagy tartózkodott, aki állomásparancsnoki címet viselt. Az olaszok a déli irányban szemben egészen közel emelkedő magas határhegyről tisztán látták a város minden pontját és a benne történő minden mozgulást és agyon is bombázták annyira, hogy egyetlen ház sem volt már benne épségben. Kollégám, aki megjelenésével a legkisebb harciasságot sem árulta el, nem húzódott a vízmosásba, amit neki senki fel nem róhatott volna, hanem a városban foglalt szállást, és pedig nem is valamely sűrűbb, golyótól védett részen, hanem egyenesen a főútvonal mellett egy magánosan álló és messziről látható alkalmatosságban. Lakása tyúktól lehetett a háború előtt, mert az olaszok nem tartották érdemesnek, hogy rá egy lövést is vesztegessenek; azért bár ablak nélkül szűkölködött, ott a sok rombadölt ház szomszédságában sértetlenül állt és aki nem félt a haláltól, nyugodtan megaihatott benne. Ágya, mely az egyetlen bútortartó képezte és az egész helyiséget betöltötte, gerlefészek módjára vesszőkből és dorongokból volt összekombinálva, melyeknek kiálló bütyköit vékonyan ráhintett fagyapot leplezte addig, míg az ember rá nem heveredett. Korán reggel érkeztem hozzá. Épen akkor ébredt és felkönyökölve nagy csodálkozással vizsgálgatta, hogy mi történt az éjjel kis lakásával, melynek teteje este még csorbítatlanul meg volt, most pedig íme – szőröstül-bőröstül eltűnt. Pajkos fiatal tiszték egyéb szórakozás hiányában vállukra vették és elvonultak vele.

Kimentünk a város szélére az utolsó házhoz, hogy a „stratégiai helyzetet” megsejteljem. Beléptünk a kapun, amelynek már csak helye és a falbavert négy tartószége látható. Egy szuronyos katona ugrik elé és jelenti, hogy egy halálraítélt embert őriz,

aki a ház egyetlen, még rommá nem lőtt szobájában van bezárva. Betekintek az üvegtelen ablakon és egy 18-19 éves legényke jókedvűen mosolyogva szalutál. „Mi a baj öcskös, csakugyan halálra vagy ítélve?” „Olyanforma az eset, de az olaszok megsegíthetnek rajtam.” „Hogy-hogy?” „Megszöktem, mert rosszhírt hallottam a menyasszonyomról, de mindjárt elcsíptek és az őrnagy úr agyonlövés helyett 8 napra bezáratott ebbe a házba, amelyikbe átlag mindennap bevág három gránát. Ha eltalál valamelyik, az én bajom; ha nem, az én szerencsém és visszatérhetek a századhoz.” „Meg vagy elégedve az ítélettel?” „Nagyon!” „Hány nap telt már el?” „Ez a hatodik.” „Nem félsz?” „Eszemben sincs!” „Pedig illenék, hogy félj, mert ha a gránát ide vág, nemcsak téged öl meg, de ezt az ártatlan pajtásodat is, aki őrt áll melletted.” A fiú elkomolyodik.

Az egyik szobatető omladékrakásán felkúszunk a fal magasságára és a rajta hosszában fekvő égett gerenda mögé lapulva kinézek a völgyre. Közvetlen alattunk húzódik a mi árunk, lent a híd előtt az olaszoké, közben ott áll üresen és elhagyottan nemrég épített kaszárnyánk, melyben az én hazai ezredem, a 19-es volt először és utoljára. Sehol mozdulás, sehol egy látható lény, pedig sok ezer szem kémlel innen is, túl is és várja puskája végére a legnemesebb vadat.

A ceglédi evang. egyháztanács lelkészének, Törteli Lajosnak felmentését kéri a hadügyminisztertől. A kérvény véleményadás végett hozzám érkezik, mert nevezett az Isonzó-hadsereg 17-ik sz. hadosztályánál teljesít szolgálatot. A felmentésnek egyszerű rátekinetésre akadályja nincs, mert a pótlás nem ütközik nehézségbe. A döntést tehát rábízom magára az illetőre és levélben felszólítom, hogy nyilatkozzék, kíván-e hazamenni, vagy sem. Törteli Lajos azt válaszolja, hogy lelki furdalás nélkül nem tudna otthon tartózkodni, mikor minden ép ember a harctéren van, vagy legalább is ott kellene lennie. Bizonyára nagyon jó dolga lehet – gondolom magamban, de majd körül nézek portáján. Még közel sem érek Sutához, a faluhoz, amelyben épen akkor tartózkodott, máris túl barátságosan látvány tárul szemeim elé. Az út mellett gránátölcéserek, lövegektől szétvetett és lerombolt házak, közelben a fák egész törzsükkel benne fulladoznak a kőporban, melyet a szünetnélkül végetlen sorban vonuló vastalpu teherautók kerekei alól állandóan kiragad a szél és embermagasságú rétegben tereget messze befelé az út mindkét oldalán! Az ágyúk durrogása, de móginkább a nagykaliberű

aknák robbanása megrezegteti az ember idegeit még ujjai hegyében is és nem tudni, mi fojtogatja erősebben torkát, ez a hang-e, vagy az a rettenetes por, mely belep mindent és egyszínűvé fest tisztet, katonát, lovat, ágyút, eget, napot, holdat és csillagokat. Valódi és gályákból utánzott fenyőerdőcskék lombjai alatt kisebb katonai osztagok, lovak, járművek és ágyúk rejtőzködnek a repülők szemei előtt és kerülnek a falvakban való tartózkodást, melyeket az ellenség bombáz, ahol a munkás osztagok alig győzik a házak omladékait a főútvonalba eső utcákról eltakarítani. Törteli barátom azonban bent rezidiál a faluban. Kis lakása épen a templom mellett szerénykedik és kívülről csak abban különbözik a legtöbb háztól, hogy még áll, bár a végzet állandóan felette lebeg. Belül azonban ragyog a tisztaságtól: falai hófehérre meszelve, földje simára sározva és kis ablaka letörölgetve. Van ágya, asztala, sőt egy széke is, melyre ha csak egy vendége érkezik, le is tudja ültetni. A régi egyiptomiak „Gondolj a halálra!” köszöntéssel üdvözölték egymást. Itt a halál maga köszönget mindenkinek; barátom azonban mindenre gondol, csak épen órá nem. Ezt nemcsak lakásával és a fölmentést elutasító kívánságával árulja el, hanem presbyteriumával és Kurátorával is, mely intézményt átplántált a harctérre és általa boldogságát teljesnek érzi. A presbyterium és bármely hasonló alkotmányos szervezet nem egyeztethető össze a katonai fegyelemmel, de itt ez ártatlan szórakozás volt, mert pénzről nem esett benne szó és tagjait a hadi élet forgataga úgy is hamarosan széttovasodorta. Azért világért sem gáncsoltam volna kollégámnak a maga nemében első ily ötletét és kísérletét.

Sallai István, egy hatgyermekes családapa jelentkezett nálam Udinében és kórt, hogy olyan helyre osszam be, ahol valóban harc és háború van. Elküldtem a 64-ik hadosztály honvédezredeihez, a Piave partjára, ahol sohasem szünetelt az ágyúdörgés és puskaropogás. A kollégának tetszett a beosztás és nem is unt bele, hanem igazi hazafihoz és jó pásztorhoz illően panasz nélkül kitarzott hívei mellett az összeomlásig.

Ezeken kívül többen találkoztak, akik csapataikkal nem tartózkodtak hosszabb ideig seregünkben, azért személyesen nem ellenőrizhettem őket, de a velük együtt volt katonáktól és tisztektől tudakozódtam róluk. Így csak egyhangú elismerést és a legszebb dicséroroszavakat hallottam Jámbor Jánosról, a 35-ik hadosztály és Nagy Istvánról, a 4-ik honvéd gyalogezred lelkészéről.

Ha mind ilyen bátor, nemes, igénytelen, önfeláldozásra kész

hősökből állt volna a hadsereg, akkor a legrosszabb vezetés mellett sem tudtuk volna elveszteni a háborút. Sajnos azonban, ha, ilyenek minden téren és fegyvernemnél ezrivel és százezrivel találkoztak, de magasra rúgott a gyengék, romlásrahajlók és kártevők száma is, akik, mivel a főhatalom tartói vagy maguk is ilyenek vagy tudatlan és képtelen emberek voltak: szabadon garázdálkodhattak és hiúvá, eredménytelenné tették amazok minden teljesítményét.

Egyszer egy városi egyház gazdag papja jelentkezett nálam azzal a kijelentéssel, hogy őt a hadügyminiszter küldte az Isonzó-hadsereghez. Szemre igaz volt ez a szó, mert menetlevele alapjául tényleg egy miniszteri rendelet szolgált, de mögötte törvénytelenység és visszaélés rejtőzködött, mert hadseregünknek épen akkor új papra szüksége nem volt és ilyent nem is kért. Aggályaimra aztán előadta, hogy városában nem jó szemmel nézik az otthonlevő férfiakat, ezért is, meg mivel ő sem akar kimaradni a háború szenvedéseiből, használta fel összeköttetéseit; így hívták be és így jutott most ide. Megörültem, hogy ismét találtam egy embert, aki jó példával igyekszik mások előtt járni, tehát elfogadtam és mivel kért, hogy tekintettel gyenge és nagyobb erőltetéshez nem szokott szervezésére, fokozatosan bocsássam a terhesebb szolgálatra: ideiglenesen messze hátul, egy kiképzőcsoportnál helyeztem el. Valamint azonban szabály ellenére nem kérdezte a miniszter, hogy van-e rá szükségünk, mikor hozzánk irányította; ép oly kevésbé érdeklődött az iránt, hogy elereshetjük-e a hadseregtől a szolgálati érdek sérelme nélkül: mikor egy szép napon áthelyezte lakóhelyére és megakadályozta, hogy ez a derék ember frontszolgálatra való vágyát csak egy pillanatra is elérhesse. A harci buzgóság tehát itt csak ürügyül és szépségflastromul szolgált, hogy a különben is nagyjövedelmű szentférfi a századosi fizetést is megkaparítsa és az otthon minden kényelméhez a harctéren szenvedők anyagi és erkölcsi illetményeit is hozzákösse. A komédia mesterien volt megrendezve és fényesen sikerült. Sohasem hittem volna e napig, hogy köztünk is lehetséges ilyen „életrevalóság” és hogy az ez ügyben intézkedő hatóságokban már olyan Übermenschek is elhelyezkedtek, akik ilyen színjátékot támogatva, az állam, a nemzet és Krisztus törvényein felül tudnak emelkedni. Az e fajta visszaéléseket azonban ebben az időben már szemrebbenés nélkül úzták a monarchia minden szögletében és nem volt faj, vallás, foglalkozás, rang és rend, melynek egyes vezető emberei elnézésükkel, hanyagságukkal,

vagy egyenes és szándékos közreműködéssel elő ne mozdították volna azokat.

Mikor a felekezeti közti helyzet Landwehr ezredes döntésével tisztázódott, Boldea megölelt és mintegy prófétai ihlettel így szólt: „Úgy-e megjövendöltem, hogy nekünk szükségünk lesz egymás barátságára és támogatására?” Az ő támogatása azonban csak abban nyilvánult, hogy mikor én a superiorral vitatkoztam és harcoltam, ő ravaszul pislogva hallgatott: ha pedig én nem voltam az irodában és neki valamely közös ügye támadt a r. katolikusokkal, akkor a legalázatosabban hódolt a superior előtt és őt a leghizelgőbb szavakkal árasztotta el. A vallási egyenjogúság jelentőségét azonban ő fogta fel és használta ki először. Harmadnapra már rendelt maga mellé egy szerb papot, aki az irodában minden dolgát elvégezte; azután behívatta pap rokonait és barátait, akiket jó és kényelmes állásokban helyezett el. Ő maga ettől fogva minden idejét a pénzszerzésnek, kémlelésnek és tudakozásnak szentelte.

Egyszer Újvidéken egy vendéglő lezárt és lefüggönyözött pincehelyisége mellett haladtam el, mikor a függöny sarka kissé félre lebbent és akaratlanul oda tekintve egy hosszú asztal körül ülő és sugdosva beszélgető társaságot pillantottam meg. Ezredestől lefelé minden rangú tiszt, de altisztek, sőt közkatonák is képviselve voltak ezen az összejöveten, ahol Boldea mellett az elnöki székben egy régen látott ismerősöm arcát sikerült felfedeznem. Ez az úr sokkal nagyobb és eredményesebb működést fejtett ki a háborúban, mint a vezetők között bárki is sejtette volna; azért mielőtt tevékenységéről beszámolnék, talán nem lesz érdektelen, ha bemutatom őt úgy, amint egykor alkalmam nyílt megismerni.

A Sarajevo-rogaticai országútból a Romanja hegy alatt Han-Piesak és Vlasenica felé egy szárnyút ágazik ki, mely elágazás biztosítására a hadvezetőség oda Podromanja jelzéssel egy várszerű kaszárnyát épített. A kaszárnya, melynek ablakain a 80-90-es években még farkasok ordítottak be, egy 1100 méter magas, az év 9 hónapján át rendkívül zord és hideg völgyben feküdt és egy század gyalogosnak adott szellős és dideregtető szállást. A Szatmár megyei (5-ös), főlrészben magyar legénységnek négy tisztje közül Zsivanovics százados szerb, Vidrigin főhadnagy és egy hadnagy oláh, végül Wermescher hadnagy szász volt. Egyik alkalommal, mikor oda érkeztem, egy ismeretlen őrnagyot találtam ott, aki lovagló nadrágjával, sarkantyús lakkcsizmájával és merészen ívelt ellenzős dandy sapkájával nem kis zavarba ejtett minéműsége felől.

Jobban szemügyre véve azonban kitűnik, hogy nem csillagot, hanem rozettát visel, amely szabálytalan ugyan és a megtévesztésig hasonlít a csillaghoz, de az avatott szem mégis felismeri vele és általa a huszártisztnak látszani akaró beamtert (hivatalnok). „Nemes Kozmutza Kornél!” Mutatkozik be kifogástalan magyarsággal. „Örülök a szerencsének!” Felelem. A hiúság nagy jellembeli fogyatékoság ugyan, de egy Podromanján talált magyarnak hajlandó az ember azt megbocsátani. Az „örnagy úr” postatiszt volt a sarajevói igazgatóságnál és a kis, jelentéktelen postát ellenőrizte sűrűn és nagy buzgalommal itt és mindazon helyeken, ahol oláh tiszteket remélt találni.

Vacsora után az étkezében az „örnagy úr” vitte a szót. Csak úgy surrant, siklott tova az egyes témákon, mint a kedvező széltől hátra kapott vitorlás a ringó hullámokon. Szerelmi kalandjaival kezdte, mikor még Pesten volt a főpostán és – valóban – szép, férfias megjelenésével tucatjával hódította meg a neki tetsző hölgyeket, noha felesége Sherlock Holmesként leselkedett és nyomozott utána. A fiatal tisztek, kiknek 40 kilométerre kellett menniök, hogy egy élő női személyt csak láthassanak is, az éhes farkas vágyával figyelték és kapták el minden szavát és mondatát. Azután áttért a tisztí fizetések szerinte is igazságtalan alacsonyságára, melynek boncolgatása a jelenlevők általános helyeslésével találkozott, sőt rokonhúrokat rezgettetvén meg, személyét emezek előtt egyszerre kedvessé varázsolt. Előadásának ezen fejezetébe azonban már osztrák hangokat vegyített, amennyiben a magyar kormány és országgyűlés okolásával az ismert bécsi macskazene hamis akkordjait fújta és utánozta. Azonnal elkezdtem hűlni és feneketlen szakadék megnyílását éreztem köztem és a „magyar nemes” között. Mert senki sem tudta volna a 67-es kormányt oly feketének festeni, mint amilyenek én láttam akkor is, ma is; de míg azt magunk között bíráljuk, esetleges tévedéseinkben is közállapotaink javítását munkáljuk; ellenben ha ugyanezt idegenek előtt cselekedjük, csak magunkat és fajunkat kicsinyítjük. Az „örnagy úr” azonban lendületében szabályszerűen haladt tovább és az előadás hevében hamarosan lekapta parókáját. A magyar országgyűlésről lévén szó, átvágott „román” tagjainak dicséretére; majd szemlét tartott a pesti románok felett: hány kúriai bíró, egyetemi tanár, orvos, ügyvéd, kereskedő, iparos és háziúr van már közöttük; miként szaporodik számuk évről-évre és a magyarok nem is sejtik a legtöbbjéről, hogy románok, pedig mennyire azok! Azután keletre fordította lát-

noki szemeit, elbeszélte miként ereszkedik a román faj a bihari hegyekről az Alföldre, hogy érte el egyes helyeken a Tiszát és hogy ostromolja a centrumban Debrecent. Magyar mágnások és földesurak végzik ezt a munkát, kik román cselédet és aratót fogadnak, a magyart pedig szélnek eresztik. Ezek gondoskodtak arról is, hogy Erdély románná legyen, amelynek hovatarozása immár nem jöhet kérdésbe. Innen Bukovinába, Galiciába és Bessarábiába ugrott; ott tolt, nyomta, szorította az oláhságot a szlávok védtelen határain át mind messzebb és messzebb előre, hogy egy merész szökéssel Szerbiában teremjen és a Timok völgyét egész Macedóniával együtt fájának követelje. A szerb százados kezdett nyugtalanodni; izgett, mozgott székén, mint a tojó galamb fészke peremén és mikor a szónok a boszniai szerbeket is elszlávosított románoknak jelentette ki: felugrott helyéről és fejét alig megbillentve vérvörös arccal távozott. Az én idegeim már be voltak edzve az ilyen csiklandozások nyugodt elviselésére, én álltam az ostromot és szótlanság, sőt arcizomrándulás nélkül hallgattam az oláh ügynök propaganda előadását. Föltettem magamban, hogy megvárom és kibőjtölöm, míg Traján bastard utódai Parist, Londont, Jokohamát és a föld mindkét sarkát is elnyelik; de az „örnagym” úr mind több oláh szót vegyített a németül folytatott eszmecserebe, tehát mivel nem értem további jövendöléseit, kénytelen voltam Wermescher hadnagygyal együtt a százados példáját követni és aludni térni.

Ez a vad, zelota oláh agitátor, aki gondolatban naponta ezer-szer megölte Magyarországot és a monarchiát, ezen esemény után hét év múlva Potiorek seregében mint a hadi posta-távírda és telefon parancsnoka és igazgatója tűnt elő a szintéren. Nagyrészen cseh személyzetével keresve sem lehetett volna alkalmasabb testületet összeállítani, melynek kezébe a hadsereg levelezését, beszélgetéseit és vele összefüggésben minden titkait belehelyezze. Az eredmény gyönyörűen igazolta a várakozást. Még közel sem ért a két rajvonal egymáshoz, mikor a szerbek csapataink számát, nemzetiségi összetételét, sőt a parancsnokok nevét is a legapróbb részletekig megtudták. Ezt a kellemetlen és bosszantó indiscretiot valamelyik vezérkari tisztünk egy elmés és korszakalkotó találmánnyal vélte megakadályozhatni. A csapatok és parancsnokságok szám- és minőségjelzését bizonyos nehezen kiejthető német szavakkal helyettesítette és ezt a postai címzésben meg a telefonbeszélgetésben kötelezővé tette. Ha pl. valaki a 36-ik hadosztályt akarta

telefonon felhívni, nem azt mondta a központnak: kérem a 36-ik hadosztályt, hanem kérem a Schramldrommelschlag-ot. A csapatok azonban még meg sem tudták új, titkos elnevezésüket, mikor a szerbek közeli árkából egy edzett torok átkiáltotta: „Jó reggelt Schramldrommelschlag urak, gratulálunk az új nemesi előnévhez!” A két-három beavatott vezérkari tisztén kívül minden titkot először a postaigazgató tudott meg, de kinek jutott volna eszébe az árulót azok között keresni, akik a titkok birtokában voltak!

Míg Kozmutza a 6-ik seregnél tartózkodott, addig Boldea szabadon, sőt tüntetően hangoztatta érzelmeit. Mihelyt azonban ő is hozzánk került, mindjárt nagy változást lehetett a pápa magaviseletében tapasztalni. Azontúl hallgatagon járt, keveset beszélt és minden mondata előtt körülnézett. Mikor megmondtam neki, hogy összejövetelüket felfedeztem, attól fogva sohasem mutatkoztak abban a helyiségben. Később azonban egy bosnyák tiszt elbeszélte, hogy egy külvárosi kiskocsmá bezárt szobájába helyezték át gyűlésüket, ahol ő is egészen véletlenül akadt rájuk. Noha tudtam, hogy Boldea és Kozmutza együtt „dolgoznak”, a nyilvánosság előtt mégis úgy játszották szerepüket, mintha nem is ismernék egymást. Az utcán, vagy hivatalban soha együtt nem mutatkoztak, sőt ha séta, vagy menés közben találkoztak, akkor is üdvözlés nélkül elfordították fejüket. Míg azonban Boldea azelőtt állandó szaglászása dacára a változásokról és csapatmozdulatokról csak megtörténtük után birt tudomást szerezni: most már előre tájékozódott, hogy egy-egy hadosztály, ezred, kórház, páncélvonat stb. mikor és hova távozik tőlünk, vagy mikor és honnan érkezik hozzánk és mely községekben helyezkedik el. Mindezt természetesen csak Kozmutzától tudhatta meg, aki a tábori posta irányítása végett minden változásba legelőször avattatott be; aki állandóan, még az étkezdében is a parancsnok társaságában volt és annak bizalmát teljes mértékben élvezte. Boldea sok titkot elárult előttem, mert a monarchia nyilvánvaló csődjön érzett örömét nem tudta palástolni; azonfelül sádista élvezettel kívánt kéjelegni tehetetlen dühöm és bánatom látára. Domacian ezredes is meglátogatta Laibachban is. Még az oláh hadüzenet előtt nyilvánosan tárgyalt vele az „Unió” kávéházban, a hadüzenet után pedig egy este egy szűk sötét utcában sutogva láttam őket. Az olasz háború elején Laibach mellett egy erdőben egy olasz artistanővel, később ugyanott egy korosabb angol nyelvemesternővel tartott titkos megbeszéléseket, amelyekről előttem hallgatott, de egy barátom, akit nem nevezhetek meg, össze-

jövetelüket kileste és a nők kilétét kinyomozta. Bár tudtam, hogy hiábavaló minden feljelentés, esküm értelmében kénytelen voltam a parancsnokságot Boldea gyanús tizeiméire figyelmeztetni. Természetesen nem történt ellene semmi, sőt kevéssel utána a lehető legnagyobb kitüntetésben, az I. oszt. lelkészi érdemkeresztben részesült, melyet rajta kívül a birodalomban csak egyetlen személy, a tábori püspök kapott meg.

„Hazafias tevékenységét”, ha kapott is érte valamit, bizonyára önzetlen lelkesedésből végezte, melléte azonban egyetlen alkalmat sem szalasztott el a pénzszerzés megragadására. Amely naptól kezdve díjjal jutalmazták az utazókat -, miként Hromadka, úgy ő is megfizettette magának a hónap valamennyi napját. Utazásainak nagyrészét az Adelsbergbe való kirándulások képezték, ahol a parancsnokság u. n. szűkebb törzse székelt és ahol ő referálás ürügye alatt, valójában azonban a Kozmutzával való értekezés céljából hetenként kétszer-háromszor megjelent. Természetesen mindig volt valami referálni valója is, mert lassanként 30 oláh pópát csődített a hadsereghez, akiket elhelyezésük után nem hagyott bókében, hanem folyton dobált egyik helyről a másikra, amihez a parancsnok előtt való megjelenés és az áthelyező rendeletnek vele való aláíratása volt szükséges. Kezdetben azt hittem, csak azért húzza oda a sok papot, hogy legyen alkalma a szűkebb törzshöz való utazgatásra, mígnem egyszer a véletlen az egész titok nyitjára rávezetett.

Valamelyik hónap első napjaiban magam voltam az irodában, mikor a levélhordó belépett és egy nagy csomó Boldeának címzett postautalványt nekem átadott. Az utalványokat a hadseregben elszórt oláh papok küldték és közöttük a legkisebb 90 koronáról, a legnagyobb 120 koronáról szólt. Mikor az utalványokat Boldeához juttattam, megkérdeztem, vajjon miért küldenek neki alantasai ilyen tekintélyes összegeket. Kérdésemre először kissé zavarbajött, de hamar visszanyerte nyugalmát és azt válaszolta, hogy kölcsönöket adott a behívott papoknak és azokat kapja most vissza. A következő hónap elején ismét megjelent a levélhordó az utalványokkal, de most már nem hagyta ott őket, mert állítása szerint a címzett úr ezt megtiltotta neki. Ezen eset után a 14-ik hadosztálynál akadt dolgom, ahova utam egy kisközségeen vitt keresztül, amelybe egyebek között egy tábori kórház is be volt szállásolva. Az utcán találkoztam a kórház ismert oláh papjával és kölcsönös üdvözlés után megkérdeztem tőle, hogy mi módon tudott a kórháznál így sokáig megragadni, holott társait Boldea ugyancsak sűrűn költöz-

téti. „Engem is át akart helyezni, mondja a kolléga, mikor az adófizetést megtagadtam, de én alaposan ráijesztettem, azóta békében hagy, sőt lehetőleg messze elkerül.” „Miféle adóról beszélsz, hiszen a katona a világ kezdete óta adót nem fizet?” „Nem ám az államnak, de annál inkább Boldeának, már t. i. azok, akiket a balsors az ő hatalma alá vetett. Hát ezt a sok papot mi más célból csempészte ide! A szolgálatot fele is könnyen elvégezhetné, de akkor ő mintegy kétezer korona havi jövedelemtől esnék el; mert az öreg úgy okoskodik, hogy ha a pápa elfogadja alattvalóitól a péterfilléreket, miért ne követeljen magának Boldea Pál pálfilléreket, mikor erre alkalma és főleg hatalma van. Egy rokona, ki Abbáziában és egy másik, aki Bischoflakon szórakozik, meg nárom ezredlelkész föl van mentve a pálfillérek fizetése alól: ellenben minél közelebb a fronthoz, annál kevesebb; de minél távolabb, annál nagyobb összeget tartozik kiki havonta leadni – kultúrcélra, azaz egy naptár nyomtatására, mely Boldea arcképét hozza és kiváló személyét dicsőíti. Ez a naptár kerül, amibe kerül: sem ehhez, sem a befolyt pénzhez senkinek semmi köze. Ha valaki a fizetésről megfeledkezik, harmadnapra már egy zónával közelebb repül a fronthoz; ismételt pontatlanság esetén pedig semmiféle hatalom sem menti meg az ezredhez való helyezéstől. Világos, hogy a legtöbb pap siet az obulusok beszolgáltatásával, mert a hősi halállal való szembenézést minél későbbre szeretné halasztani. – Hogy nekem miként sikerült? Nagyon egyszerűen! Mikor a Száva mellett meglátogatott, mise után beszédet intézett a katonákhoz, melyben arra buzdította őket, hogy egy gulásért el ne adják ám magukat és legelőször is életükre vigyázzanak, mert ha ezt a háborút megnyerik, csak legnagyobb ellenségük, a magyarok érdekét mozdítják elő. Nos hát erről az esetről van két tanúm készenlétben és mikor a havi 120 koronát rám is kivetette és nem fizetés esetén áthelyezéssel fenyegetett: kijelentettem előtte, hogy amely órában megkapom az áthelyezési parancsot, ugyanazon órában adom postára a hadbíróság címére azt a bizonyos jelentést, mely két tanúval aláírva tárcámban hever. Ezért érzem itt magam biztonságban és ezért nem vagyok kénytelen havi fizetésem egyharmadával Boldeának adózni.”

Az emberi nagyság igazi, vagy talmi volta azonban nem a szerencsében, hanem a balsorsban bizonyosodik be. Boldea útja eddig az álmok Tündérországán vezetett keresztül, ahol két állam főhatalma támogatta minden lépését és céljai elé sem a különben

teljesen hiányzó lelkiismeret, sem az állam és társadalom törvényei akadályt nem gördítettek. Mikor azonban Falkenhayn katonái porrá zúzták az oláh hadsereget és úgy látszott, hogy Boldea életcéljának, Románia nagyobbodásának örökre befellegzett: akkor félni lehetett, hogy az eddig sima talajon táncoló nagyság megbotlik és elvágódik. Boldea kétségtelen nagyságát azonban a legfőbb események sem tudták megrendíteni. Néhány napig lehorasztott fővel és gondteljes ábrázattal járt ugyan a sétatér lombjai alatt, de mint utóbb kiderült, nem elvesztett reményeit siratta, hanem az új helyzet előnyeit mórlegelte, hámozgatta agyában és terveket kovácsolt ezek megkaparítására. Mikor látta, hogy a monarchia ügye elég jól, Romániáé ellenben szinte reménytelenül áll; elhatározta, hogy egy merész fogással családja itteni pilléreit szilárdítja meg.

A hadseregben hat gör. keleti oláh papi, közte egy esperesi állás volt szervezve. Az esperes Bécsben székelt, ahol ingyen lakást és sokféle törvényen kívül, belül csepegő csurgó jövedelmet élvezett, melyet most már, mivel Boldea nem messze állt a nyugdíj-jogosultságtól, a rangsorban utána következő Bugariu Józsefnek kellett volna elnyernie. Bugariu után azonban Boldea sógora, egy Serafin nevű tudatlan és tanulatlan pápa állt a ranglétrán, akit a nagy férfi Bugariu elé akart csavarítani: ezen célhoz vezető utak, módok és eszközök kitalálásán főtt tehát feje honfiúi fájdalmai közepette.

A nagyobb rész oláh legénységből álló 43-ik gyalogezred keserves harcokat vívott a Doberdón. A többszörös támadás és ellentámadás közben az ezred papja kétszer is olasz fogságba jutott, majd ismét kiszabadított. Végül az elülről és hátulról hulló gránátésőben behuzódott egy gránáttölcsérbe, ahonnan ütközet után félholtan húzták ki a katonák. Ebbe a történetbe kapaszkodott bele Boldea és mihelyt megtudta, azonnal beadványt fogalmazott a minisztériumhoz: „A 43-ik gyalogezred döntő csatát vív a Doberdón. A legénység lelkesítése és erkölcsi támogatása végett egy tapasztalt, nyugodt és bátor lelkészre volna szüksége. Ilyen, aki minden szükséges képességgel és erénnyel dicsekedhet, tudomásom szerint csak egy van a hadseregben, ez Bugariu József, főlelkész Temesváron, Kérem azért szíveskedjék nevezettet sürgönyileg azonnal az Isonzó-hadsereg 43-ik gyalogezredéhez irányítani.”

Bugariu azon nagyszámú emberek közé tartozott, akikről azt szokták mondani, hogy nincs szerencsájük, mert bármihez kezdenek,

mindenbe belebuknak és bárhova indulnak el, mindig visszaérkeznek Mádra, mint az a bizonyos izraelita. Ünnepi szónoklatait ő is e szavakkal szokta végezni: „Mikor pedig az a kürt megszólal, ti, azaz mi leszünk az elsők, kik a császár zászlóját fennen lobogtatva rohanunk a dicsőség útján a győzelem babérkoszorújáért! De mikor aztán a kürt csakugyan megszólalt, épen akkor jutott tudomására, hogy ő tulajdonképen idült gyomorbajban szenved, melynek gyökeres kikúrálását tovább egy percig sem halaszthatja. Természetesen ő is csak otthon, Temesváron gyógyíttathatta magát, mivel, miként többi hasonlóan beteg társai, kúrája mellett hivatalos teendőit háborítlanul végezhetette és fizetését pótlékaival együtt csorbíttatlanul húzhatta. El lehet képzelni, milyen derült égből fejebűbjára csapott villámként fogadta a miniszter sürgönyét, mely az egész háború tartamára tervezett kúráját ily embertelen, kíméletlenséggel megszakította.

Mikor megérkezett az ezredhez, ki sem rakta bőröndjéből hadi felszerelését, hanem gyors pillantást vetvén a helyzet signatúrájára, „hátraarcot” vezényelt önmagának és egy mérnöki pontossággal végzett 180 fokos fordulattal megindult vissza Temesvár felé. Boldea híján valamennyien együtt voltunk az irodában, mikor belépett. „Itt van ez a gazember?” Kiáltá az ártatlanul megbántott ember jogos felháborodásával. „Hogy volna – feleltük – csak nem képezed, hogy nem érezte meg szagodat már messziről!” Másnap tovább utazott Bécs felé, hogy a minisztériumban magát tisztázza, Boldeát pedig lehetőleg leleplezze. Mikor amaz eltávozott, emez előbújt rejték helyéből és azonnal fogalmazáshoz látott: „Bugáriu József, a 43-ik gyalogezredhez beosztott cs. és kir. főlelkész, ezredét már az első napon gyáván elhagyta, amivel rossz példát mutatott a katonáknak és foltot ejtett a tisztí és főleg lelkesi kar becsületén. Egy ilyen egyén, ki a harctéren egy napig sem képes kitartani, nem méltó arra, hogy a hadsereg kötelékében megtartassák és a katonaságot vitézségre, vagy kötelességtudásra biztassa.” Magától értődik, hogy Bugáriu ezért rövidséget nem szenvedett; mert mint minden oláh papnak, neki is voltak Bécsben magas védőszentjei, akik tenyerükön hordták, hogy meg ne üsse körmeit a kőben.

A tolmeini áttörésre küldött német csapatok érkezésekor az Isonzó-sereg is nagy kiegészítéseket kapott Galíciából és Romániából, azért ketté vált, melyből a Görztől délre eső szakasz I-ső, az északra húzódó pedig II-ik Isonzói-sereg nevet kapott. A II-ik

sereg hivatalai, melyben én is maradtam, régi elhelyezésüket tartották meg, míg az I-ső Triesztben szervezkedett, hol a fényes, előkelő szállodákban nagyúri kényelemmel szállásolta el tisztjeit. Boldea önmagát tagadta volna meg, ha ezt az előnyt észrevéve, menten meg nem ragadta volna. Evégből tehát – természetesen Kozmutzával együtt – az I-ső sereghez kérezkodott. Az ördög azonban épen ezzel teljesítette neki utolsó szolgálatát, hogy utána mindjárt bérét követelje.

Az áttörés után ismét egyesült a két parancsnokság és nagy meglepetésemre Boldeát nem üdvözölhettem találkozásunk pillanatában. „Mi történt vele?” Kérem sok ismerőtől. „Triesztben van! Mondták egyértelműen anélkül, hogy bővebbet tudtak volna ottmaradása okairól. Végül a szűkebb törzs egy tisztje elbeszélte, hogy Boldea üzelvei mind kiderültek, de a parancsnokság sok mellékkörülményre való tekintettel (melyek között a bécsi mentőkéz bizonyára nem a legkisebb szerepet játszott) egyelőre nem tudja eldönteni, mit míveljen vele. Munkakört, beosztást nem kapott, haza nem mehetett, elhagyva és kerülve mindenkitől, ott bolyongott napról-napra magánosan reggeltől estig a tengerparton. Háta meggörnyedt, inai megrogytak és a pár héttel előbb még erőteljes férfi egyszerre százéves aggastyánná öregedett.

Sok francia, olasz és spanyol emberrel beszéltem életemben, de egyiktől sem hallottam, hogy római eredetével dicsekedett volna. Ellenben majd minden oláh tanult ember, akivel találkoztam, rögtön latin rokonságát magyarázta és bizonyíttatta előttem. Miután már százszor bebizonyították Romulustól való származásukat, a százegyedik alkalmat sem szalasztják el ugyanezen bizonyítás megismétlésére. Ha semmi egyéb tény nem volna római rokonságuk ellen, mint ez a nagy bizonyítási készség, ez magában is gyanússá tenné állításuk igazságát. Thrák és görög pásztorokból összeverődött egyveleg nép kóborolt Moesia legelőin, mikor ott a római császárok néhány fegyenclepet létesítettek. E pásztorok, kik előtt a római fegyencek és katonák uraknak és felsőbb lényeknek tünnek fel, elkaptak az utóbbiaktól néhány szót és azokat a maguk keverék nyelvéhez torzították. Közéjük később nagyobb tömegben cigányok, majd szlávok, kunok, tatárok és magyarok olvadtak. Az uralkodó, többnyire papságból álló réteg az utolsó százévben tervszerűen, mesterségesen szaporította nyelvében a latin szavakat, amiből múltjára alibit, jövőjére pedig hódítási jogosultságot és szomszédjai földjére való törvényes igényt remélt kiszorítani. A gö-

rög faj legmélyebb sülyedése korának erkölcsi felfogását hordván véreben, a hiszterika görcsös makacsságával fogózik a római rokonságba, hogy a latin szavakhoz Brutust, Cincinnatust és Regulust is hozzálopja és ezek jellemével feledtesse azt a jellemtelenséget, melyhez hasonlót még eddig nem tud felmutatni a világtörténelem. Vallása is teljesen méltó önmagához. A keresztyénség benne csak megtévesztésre szánt külszín, jelszó és ámitás, mely alatt nem is rejtőzködik, hanem hivalkodik és átüt a hamisítatlan cigány sámánizmus, mely az ördög személyében respektálja a legfőbb lényt és annak távoltartásában merül ki minden kultuszcselekménye. Papjai szintén hitetlen saman kufárok, kik a nép ördögfélelméből maguknak az utolsó fillért is kiszipolyozzák. Ez volt Boldea is a maga tipikus formájában, eredetiségében és – ha lehet ezt mondani – nagyságában. Örökké latinnak hirdette és kiáltozta magát, de egy atom római sem volt sem testében, sem lelkében. Nagy, vaskos, csontos, szegletes thrák teste ugyanolyan típusú rövid nyakban folytatódott, melyen azonban tiszta ógörög homéri fej trónolt. Lelkében ez is volt teljesen: Alkibiades méltó unokája, ki a Habsburgoktól kapott „Szerencse” nevű paripáján fajával együtt minden emberin, nemesen és szenten vágatva gázolt keresztül, hogy ősapja végzetét utánozva, nemzete jövő sorsát pedig előre tükrözve, mikor majd lova leveti; mindenkitől elhagyatassék, aszott roncsait pedig utálat és megvetés takarja be.

A háború negyedik esztendejében, mivel a hadsereg túl sok ruhaanyagot elpazarolt, a polgári lakosság ugyanabban nagy hiányt szenvedett; akik tehát az olasz megszállott területen szövött árút vásároltak, itthon nagy nyereséggel adhatták el, ha volt alkalmuk az elszállításra. Kezdetben az ilyen vételhez bárki hozzájuthatott, mert mikor a vagyonosabb olasz lakosság elmenekült, a szegények amazok lakásait és a boltokat is még katonáink odaérkezése előtt kifosztották és a zsákmányolt holmin pénzért szívesen túladtak. Ugyanekkor Miksch postatiszt barátom elbeszélte, hogy a postagazgató is nagy üzleti tevékenységbe kezdett; az alája rendelt tisztviselőket selyem- és posztóvásárlásra utasította, azután ellenőrzés ürügye alatt bejárta az összes postahivatalokat, az árút átvette és autóján elszállította. S. Vito vidékén, egy vasúti átjárónál az országút árkában egy feldőlt autót találtak a járókelők. A jármű első részéből a sofőrt élve húzták ki, akire a megtárgult selyemvégek ráestek és lehetetlenné tették neki a kormányzás és fék kezelését: a hátszó főrészen egy ezredesnek látszó férfit talál-

tak, aki azonban már nem élt; a fölfordulásnál nyakát törte. Igen!
– Ő Kozmutza volt.

Az 50-ik hadosztály vezérkari főnöke beszélni kíván a hadsereg rabbijával; mivel azonban a nyugtalan férfi egy negyedóraig sem képes egy helyen ülni, most sincs az irodában, tehát én veszem át számára az üzenetet: „Kérem szíveskedjék a rabbi úrnak megmondani, hogy ilyen kisebb dologgal máskor ne követelje a kegyelmes urat terhelni, hanem elégedjék meg a vezérkari főnökkel, vagy ennek helyettesével. Ami pedig a misét illeti, annak holnap délelőtt 10 órakor Tolmeinben leendő megtartására minden előkészület megtörtént.” „Szerencsétlen, mondom a rabbinak, mikor belép, – mit míveltél az 50-ik hadosztálylyal?” „Semmit; felhívtam a parancsnokot, hogy az újévi isteni tisztelet körülményeit vele megbeszéljem; de helyette a vezérkari főnök jelentkezett a telefonnál, akinek kijelentettem, hogy csak a fejjel vagyok hajlandó tárgyalni, a lábbal nem; tehát jött a fej. Nú, történhet valami baj?” „Majd meglátod mindjárt. Épen most üzenték, hogy holnap délelőtt 10 órakor Tolmeinben megtarthatod a „misét”, minden elő van készítve. Bizonyára valami jobb helyet jelöltek ki számodra, ahonnan gyönyörűen kiláthatsz a környező hegyekre, de az olaszok is belenézhetnek thórádba és majd együtt fognak veletek énekelni.” Halberstam a telefonhoz siet és szelíd, udvarias hangon megszólal: „Kérem alázattal őrnagy úr, muszáj azt az isteni tiszteletet pont Tolmeinben megtartani; nem lehetne egy megfelelőbb községbe áthelyezni?” „Sajnálom nem, mert már parancsban van és ki is hirdettetett.” A rabbi elutazott, vissza is tért, de nem szólt semmit.

Pár nap múlva egy jelentés érkezik a hadsereghez az 50-ik hadosztálytól, melyet nem zárnak el, mint az ilyen fajta „titkos” iratokat szokták, hanem a főbb személyiségek kézzől-kézre adják egymásnak és sokáig szórakoznak rajta: „Halberstam rabbi folyó hó 16-án Tolmeinben, egy e célra kijelölt helyen újévet ünnepelt híveivel. Közben azonban egy arra tévedt ellenséges lövegtől úgy megijedt, hogy egész hitközségével együtt futásnak eredt. Esetét súlyosbítják azok a tények, hogy ő maga szaladt elől és imakönyveit, szíjjait és kendőit, melyek a kincstár tulajdonát képezik, a helyszínen hagyta. A hadosztálynak más vallású katonákat kellett odarendelnie, hogy a kultuszkellékeket összeszedjék.” A rabbit természetesen nem vonhatták felelősségre, mert igaza volt. A katonának nem az a feladata, hogy bátorságát fitogtassa és mihelyt al-

kalma nyílik, hősihalált haljon; hanem hogy a győzelmet kivívja. Voltam kétszer én is hasonló helyzetben, amikor szívesen költöztem volna a gyülekezettel árnyékosabb helyre, de a tisztek és katonák bosszantó nyugalommal álltak helyükön, tehát attól kellett félnem, hogyha én elfutok is, ők nem szaladnak utánam.

Laibachtól északra, mintegy 8-10 kilométerre fekvő községben egy nem épen régen épült várszerű négyszögletes, zárt egyházi épület (zárda, vagy papnövelde) tűnik már messziről elő. A háborúban a hadvezetőség kórház céljára foglalta le és a legkönnyebb sebesülteket, vagy betegeket helyezte el benne. Egyszer ellátogattam oda is, amiről, mint rendesen, előre értesítettem a kórházat. Mikor az első terembe beléptem és református betegek iránt érdeklődtem; egy katona tudomra adta, hogy híveim valamennyien egy szobába gyülekeztek és ott várnak rám. Valóban úgy volt. Mikor rájuk találtam, egyik elibém lépett és jelentette, hogy a társaságnak egy kérése volna hozzám: A zsidó pap ott járt náluk pár nappal előbb, egy terembe hívta híveit; ott tárgyalt velük egy ideig, azután átment a parancsnokhoz és másnap az összes zsidók Pestre szállítottak. Arra kérnének tehát, hogy én is beszéljek a parancsnokkal és járjam ki nekik az elszállítását. Megdöbentem a kérés hallatára. Többször megismételt szigorú parancs volt u. i., melyet a katonák is jól ismertek, hogy a könnyebb betegek feltétlenül a hadsereg körzetében gyógyítandók ki és felépülésük után a legközelebbi gyűjtőállomásnak adandók át. Ha kívánságuk teljesítését megkísérlem és a zsidó parancsnokot megkérem, az természetesen felháborodással tiltakozik még a feltevés ellen is, hogy ő ilyen törvényszegésre képes volna: ha pedig nem teszem, akkor a katonák keserűséggel és haraggal tekintenek rám, melyet benem a vallásra is átvisznek. „Sajnálom – kezdtem némi gondolkodás után – nem teljesíthetem kívánságotokat. Mert mikor én erre a pályára léptem, esküvel fogadtam, hogy a felsőség parancsainak engedelmekedem és másokat is arra buzdítok. De ha ez a kötelezettségem nem volna, akkor is tudom, hogy ebben a háborúban hazánk és nemzetünk léte forog kockán és ha nincs hatalmam a galádul felmentettek és bujkálók ide korbácsolására, legalább nem nyújtok segédkezet az ittlévők hazacsempészésére.”

Dühösen támadtam az irodában Halberstamra. Hogy mer ilyen szörnyűséget elkövetni! Eltekintve néhány ember törvényellenes hazasegítésétől, megrontja a többi katonák gondolkodását és erkölcsi érzését!

Őszinte megütközéssel tiltakozott – nem a cselekmény, hanem annak minősítése ellen. Hogy rosszalhatom én az ő eljárását, mikor életében a legnagyobb erényt gyakorolta híveivel szemben, akiknek nagyrészt bizonyára a haláltól mentette meg! Hiú és haszontalan minden vitakozás. Halberstam jólelkű, önzetlen, derék, sőt bátor ember is volt, de fájának különálló helyzete és vallásának csak erre a fajra szabott törvényei lehetetlenné teszik, hogy valaha is egy másik faj érdekeihez és törvényeihez alkalmazkodjék. Beláttam, hogy neki van igaza és ha a kecske a káposztát megessi, sohasem ő a hibás, hanem a kertész, aki a kertbe beereszti.

A háborúban két fő embercsoportot lehetett megkülönböztetni. Először is voltak szervezők, akik, hogy tudományosabban hangozzék, organizatoroknak nevezték magukat. Azután voltak a szervezettek, akik a háborúnak minden terhét viselték. Amazok természetesen sokkal magasabb rendű lényeknek tartották magukat emezeknél és sikerült is e mivoltukat államköltségen mindenki előtt szemlélhetővé tenniök. Aki valamely helyzetben vagy beosztásban nem akart dolgozni, küzdeni és szenvedni, az elkezdett felsőbbisége előtt birhatatlan munkája és terhe miatt panaszkodni és addig nyögött, sóhajtozott, míg kisegítőerőt nem kapott, aki fölött uralmat gyakorolhatott és minden teendőt ráháríthatott. Az első siker azonban csak fokozta az organizátor étvágyát és ezután, mivel alantasa is úr akart lenni, már ketten, majd tízen, százan fújták ugyanazt a siralmas nótát. A front mögött kezdve hátra, fel a minisztériumok legmagasabb osztályáig az okosok és idült betegek ezreivel organizálták a hivatalokat, melyekben csak egy-két ember tett-vett valamit, de tízek, százak, ezrek éltek jól, uraskodtak és parancsolgattak. Halberstam a dolgozók közé tartozott; mindenhova maga ment és minden munkát lehetőleg maga végzett; mivel azonban magyarul nem tudott, a honvédséggel való érintkezés végett kénytelen volt magyar rabbit is kérni és alkalmazni.

Nyílik az ajtó, majd egy ismeretlen hang Halberstammal beszél németül, de tiszta magyar hanghordozással. Erre kíváncsi leszek, leteszem a tollat és hátranézek. Vézna, nyúlánk test, előre-görbült gerinc, löcslábak, térdigérő vékony karok; ritka szőke haj; lángvörös szakáll, ugyanolyan keskeny lecsüngő bajusz, aránytalanul hosszú, magas és közepén tevepupú orr! „No komám – mondom neki magyarul – velem együtt te sem nyered itt meg a szépségversenyen az első díjat!” „Vagy ki tudja – szól Deutsch Áron Dávid – a külső ritkán mérvadó, mert a férfinak az esze a szép-

sége, ellenben a nőnek a szépsége az esze!” „Nem egészen úgy van, de majd eldöntjük máskor; most meséld el, mi újság otthon Magyarországon!” Hozzám közeledik, rám veti nagy, nyílt, szenedő szemeit, amelyekből egyszerre annyi jószág, szelídség, őszinteség, egyenesség ömlik egész lényére, hogy egyszerre hajlandó vagyok az emberi szépség első díját neki ítélni.

Deutsch Áron Dávid azon emberek közé tartozott, akik egy magasabb és nemesebb spherából vetődnek a földre és bármely faj, vallás és életviszonyok közé jutnak is; nem képesek feledni és megtagadni, vagy beszennyezni eredetüket. Az ilyenek csak a művészi pályákon érzik otthon magukat, ahol a földi dolgoknak és eseményeknek égi szint, összhangot, szépséget, tökélyt adhatnak és igazságot szolgáltathatnak; vagy háború esetén a katonaságnál mikor embertársaik szabadságáért és jólétéért vérezhetnek, vagy halhatnak meg. De jaj nekik, ha a földművelés, ipar, kereskedelem tereire, vagy a hivatalnoki és főleg papi pályára tévednek! Talán Karakó -Szörcsökön, vagy Pincehely-Görbön kapnak egy sovány állást, ahol, ha szerencsések, holtig koplalhatnak; ellenkező esetben innen is kipiszkáltatva, kereshetik a nagy világban a helyet, ahol fejüket lehajtsák. Így járt az én Áron Dávid barátom is.

„Hogy otthon mi újság? Pincehelyen nem sok, Görbön meg talán annyi sincs; de velem mégis történt valami, ami felzaklatta nyugalmamat. Igen! – Egy zsák pénzt, jobban mondva egyik csücskét dugták be hozzám az ablakon, ahol a gyerekekben és adósságban való bővelkedés mellett épen ennek hiányában szenvedtünk. Kineveztetésem előtt két nappal u. i. Debrecenből levelet kapok, melyben egy ottani kereskedő azt az ajánlatot teszi, hogy küszöbön álló táborig rabbírává való behívásomkor hajlandó nekem 20 ezer koronát ajándékozni, ha őt a hadügyminisztertől magam mellé kérem tisztiszolgának, kántornak és metszőnek. Honnan tudja ön – kérdem egy azonnal megírt válaszban -, hogy engem behívna, mikor még magamnak nincs is róla tudomásom? Azután mely előnyöket remél attól az egygyé ragasztott három hivataltól, hogy akkora tőkét merészel könnyelműen befektetni? Végül, ha ön kérném is önt a minisztertől, ki biztosítja, hogy az a kérést teljesíti; holott nyilvánvaló az összejátszás? Harmadnapra megérkezik a válasz: Hogy én honnan tudom az ön kinevezését, az nem érinti az üzlet lényegét. A 20 ezer koronát azért ajánlom fel, mert ha az ön tisztiszolgálója vagyok, nem hívhatnak be a hármas honvédekhez és megmarad életem azzal a 180 ezer koronával együtt, amely a 20 ezer

leadása után még mindig tárcámban marad: mert mint minden rabbít, önt is képzelem olyan okosnak, hogy nem megy, azaz nem megyünk olyan helyre, ahol életünk veszélyben foroghat, A miniszter döntése pedig ne izgassa önt, az már az én dolgom lesz. – Erre megírtam neki, hogy rossz helyen kopogtat, mert ha én nagy örömömrre tábori rabbi vagyok, akkor hazám javára és állásom tekintélyének emelésére csakis életveszélyes helyre mehetek és menni akarok is.”

Így már aztán jó helyen vagyunk, gondoltam magamban, ha a miniszter intézkedéseit előbb megtudják a debreceni regálebérlők, mint maguk az érdekeltek.

Akkor egy ideig fessegettük Dávid barátommal e rejtély nyitjait, de nem tudtunk semmiképen rátalálni, míg aztán egyszer megértettem ezt is és a harmadik kötetben, mint oda tartozót, el fogom mondani.

Deutsch Áron Dávid csakugyan életveszélyes helyre kérekedett; eleinte Görz mellett, Rosenthalban tartózkodott hosszú ideig, azután S. Luciába került, ahol szobájába bevágott egy gránát és a légnyomás úgy földhöz sújtotta, hogy sérülten el kellett hagynia bennünket.

Szerettem és sokat beszélgettem vele. Lelkesedett Aranyért, Petőfiért és nagy élvezettel idézgette, szavalgatta verseiket. Jó magyarnak hitte és tartotta magát, amin nem egyszer összeakaszkodtunk. Megmondtam neki, hogy elismerem jóhiszeműségét, de előbb-utóbb maga is be fogja látni tévedését: ő és minden hitsorsosa csak jó zsidó és jó ember lehet, de jó magyar soha. Egy alkalommal a bibliából héberül idézett és azt a állítást kockáztatta meg, hogy egy nyelven sem lehet az ember gondolatait oly szépen és találóan kifejezni, mint a héberben. „Látod, hogy héber vagy és nem magyar – mondám, – mert akaratlanul szívből beszélsz és egy 2400 év óta meghalt nyelvet, melynek mindössze hatezer szava van és kiejtésén a zsidók sem tudnak megegyezni, – a tökély magas fokán álló modern nyelvek fölé akarsz helyezni.” Egy másik esetben a haza sorsáról beszélgettünk. Mi lesz velünk, ha elveszítjük a háborút? Pedig elveszítjük, ez volt mindkettőnk véleménye, mert ebben a rettentő fejtelenségben és korrupcióban képtelenség a győzelemre még gondolni is. „Világos, mondám, hogy felosztják Magyarországot, talán nem egyszerre az egészet, hanem mint Lengyelországból, belőlünk is hagynak egy csonkot látszólag és félig-meddig szabadnak.” »No és mi lesz akkor?» Kérdé ő. „Sok

magyar a megszállt területről kénytelen lesz a kis Magyarországra menekülni, mely nem lesz többé abban a helyzetben, hogy ennyi zsidót eltarthasson és minden jövedelmező állást azok kezében hagyasson. Legalább egy részüknek tehát ki kell Pestről vándorolniuk.” „Mi vándoroljunk ki Pestről, pattan fel barátom, akik azt építettük?” „Hát mi vándoroljunk ki, akik szintén építettük, csak nem pénzből, hanem téglából? Mi vándoroljunk ki, akiket sehova be nem bocsátanak árvaságunk miatt, vagy ti, akiket ezer sógor vár minden állomáson Msni-Novgoródig és San Franciscóig?”

Az összeomlás után Pesten találkoztunk. „Az Isten vezérelt utamba, kezdte ő, mert nagy bajban vagyok és csak te segíthetsz rajtam. A pincehelyi magyarok minket szidnak a háború elvesztése miatt és híveim, hogy az esetleges tettlegesség elől kitérjenek, mind Pestre futottak. Hitközségem megszűnván, mit kezdek Pincehelyen? Tehát eljöttem én is. De miből éljek itt meg? A honvédelmi miniszter egy rabbi állást szervez a hadseregben, erre pályázom és ehhez kérném a te segítségedet.”

Legnagyobb készséggel, ha adnak valamit szavamra. Bárhol és bármikor hajlandó vagyok kijelenteni, hogy a legvitézebb rabbi vagy Magyarországon és erre a hivatalra nálad érdemesebb és méltóbb ember nincs és nem is lehet.” „A Deák-téren egy kávéházban találkozunk délelőtt 9 órakor és onnan indulunk együtt a várba.” Így állapotodott meg Dávid egy neológ rabbival, aki a Károlyi kormánytól szintén egy állást akart kikönyörögni hitfelekezete és azon át a maga számára. Mivel azonban a minisztérium valamelyik illetéktelen tisztje előzőleg egy és csak esetleg két rabbi állásra tett ígéretet, együtt akartak megjelenni, hogy egymás álláspontját és adatait ellenőrizzék és ha közben egyre zsugorodnék a kettős ígéret, azt egyik a másik elől elvitassa.

Már egyóra hosszaiig ülünk Dáviddal a megbeszélthelyen; a neológ kolléga még mindig nem jelentkezik. Barátom kezd izgulni, türelmetlenkedni; végre homlokára bök bal mutatóujjával és fennhangon mondja: „Megvan?” „Mi van meg – érdeklődöm én, – talán a hivatal, vagy a vetélytárs?” „Dehogy! Egészen más! Ez a tiszteletreméltó neológ azért ajánlotta ide a találkát, hogy mi itt az időt várakozással eltöltsük. Ő ezalatt felmegy a minisztériumba, ott kijelenti, hogy én a versenytől visszaléptem és a kinevezéssel boldogan haza lép. Ő te nem ismered, mire képes egy neológ!” Körülbelül eltalálta.

Közös barátunkat megtaláltuk egy hivatali szobában: meg sem

illetődött, el sem pirult, mikor ránéztünk. Egy főhadnagygyal akarta épen elhítenni, hogy ezt az állást csak egy neológ kaphatja meg, mert ők vannak az országban többségben. „Épen az ellenkezője igaz – lép és vág közbe Dávid -, kezemben van a hiteles statisztika!” Olyan hiteles – igazítaná helyre a neológ – az enyém is van, amely schwarz auf weiss mutatja az 5: 2-öt a mi javunkra.” Miután mindketten „hiteles” statisztikával bebizonyították többségüket, a főhadnagy kijelentette, hogy ő csak a kérvények átvételére lesz jogosult, ha a miniszter az állást felállítja; ami azonban ezideig még nem történt meg.

A jaffa-jeruzsálemi úton, Lud arab község mellett van egy kis cionista telep. Egy hajlotthátú, lángvörös szakállú férfi reggeltől estig állhatatosan csakánnyal törli és kalapálja ott a sziklatalajt azzal a hittel, hogy fajának egykor édenkertet varázsol belőle. Vajjon eszik-e valaha annak gyümölcséből maga a kapás, a derék hős Deutsch Áron Dávid?!

Halberstamot hitközsége felmentette s utána egy galíciai rabbi, Tauber Meyer vette át a zsidó ügyek intézését. Abban az időben az egyetlen bécsi „destruktív” újság, a Reichspost, katonaszabadtáással vádolta az orthodox zsidó felekezetet és azt állította róla, hogy papi oklevelet állít ki olyan egyéneknek, akik sohasem tanultak héber theológiát és nem is szándékoznak papi foglalkozást üzni a háború után. Ez az állítás természetesen 24 karátos rágalmat tartalmazott. Az orthodox felekezetnek öfelsége által jóváhagyott törvényei voltak, amelyek értelmében ha három rabbi egy izraelitát megvizsgál és a papi hivatalra előkészültnek talál, annak – tekintet nélkül profán tudományos képzettségére – papi oklevelet állíthat ki. Csak nem utasíthatják el azokat az ifjakat, akik magasabb ihlet által megérintve, Jahve szolgálatára akarják magukat szentelni, ha mindjárt rövid lejáratra is! Különben is kinyilvánult, hogy az igazhitű rabbik eme kiváltsága hézagot pótol és bölcs előrelátás szüleménye, mert honnan vette volna a hadsereg a háborúban azt a sok rabbit, akiket az organizátorok javaslatára katonai szolgálatra behívni kényszerült. Tauber jött és már organizált is. Csakúgy jöttek mentek a rabbik a hadseregnél. Igen! Nemcsak jöttek, hanem mentek is, amely utóbbi tünemény okát előbb megismertem, mint az előbbiét.

Egyszer egy alacsony, kecskeszakálú pap lép az irodába, ott körülnéz, aztán egyenesen Tauber felé veszi az irányt és bemutatkozik: „Grünsfeld vagyok. – Egy rendeletet kaptam, amely szerint

a 9-ik hadosztályhoz volnék helyezve és itt kellene jelentkeznem. De mielőtt tovább mennék, kérem kolléga úr, mondaná meg nekem, mi az a hadosztály tulajdonképpen?” „A hadosztály egy része a hadseregnek.” „Igen, ezt magam is mindjárt gondoltam; de épen azt nem tudom, melyik része: az első-e, vagy a hátsó?” „Van belőle elől is, hátul is, meg a középben is.” „Kérem kolléga úr, ne kínozzon: azt mondja meg, lőnek-e ott, vagy sem?” „Hát hogyné lőnének, mikor lőnek!” „No akkor én oda ugyan nem megyek; én egy jobb ember vagyok, aki a rabbinátust Grazban gyönyörűen megorganizáltam; különben is nekem ezt a feleségem egyszerűen nem engedi meg.”

Nem tudtuk tovább tartani; elemi erővel tört ki belőlünk a nevetés s míg egyikünk jobbra, másikunk balra dőlt a kacagástól, Tauber megfogta Grünsfeld kezét és kivezette az utcára. Az ablakon át nézve, azt hittük, verekszenek; pedig csak beszéltek – mindketten egyszerre kézzel, lábbal, szemöldökkel és szakállal; majd mintegy vezényszóra kart karba öltve elindultak a város felé.

„No mi lett barátoddal?” Kérdeztük Taubertől, mikor visszajött. „Geduldiger (egy hitsorsos főtörzsorvos) megvizsgálta és megállapította, hogy vakbél-irritatio lehetőségének tünetei mutatkoznak rajta, tehát frontszolgálatra alkalmatlan.”

Másnap Grünsfeld már Grazban folytatta megszakított organizálását.

A szentdánieli temetőben nem messze a front mögött, hol a sírok – lakóik vallása szerint el voltak különítve, két zsidó sírt láttam akkor, mikor 18-ik halottamat temettem oda. A fronton a galíciái ezredeket is beleszámítva, körülbelül így állt a két felekezet aránya, mikor hadseregünk területén a rabbik száma már elérte a ref. papokét. Többször kérdeztem magamban, miért csődíti ide Tauber ezt a sok papot, akikre otthon talán nagyobb szükség volna, mint itt. Talán anyagi érdekből, mint Boldea? Nem, erről meggyőződtem. Talán uralkodási vágyból? Azért sem, mert társaival fölényt egyáltalában nem éreztetett! Miért tehát? – Nemsokára kiderült.

A szervezés gondjai mellett három dolog érdekelte a galíciái kollégát: a cionizmus, a zsidó sajtó és a 3-4 hetenként Triesztben tartott rabbi gyűlés. Halberstam idejében a magyarországi két rabbi szerette magyar voltát hangsúlyozni, az osztrákok pedig inkább vallásos kérdésekkel foglalkoztak. Most azonban egyszerre Palesztina és a zsidó nyelv szépsége kötötte le mindkét csoport érdek-

lődését. Az angol propaganda ugyanis már a Balfour deklaráció előtt tudtára adta a zsidóknak, hogy megkapják Palesztinát, ha a központi hatalmak belső állapotát felforgatják és szétzilálják. Ezen ígéret hamar elért hozzánk és cionista lázba hozta Tauber útján az egész pápi testületet. A zsidókhöz könnyen férkőztek az angolok, mert a zsidó világszervezet fennállt és működött a háború alatt is és sajtójával mindkét államcsoport területén egységesen védte és ápolta a maga érdekeit. Tauberhez állandóan érkeztek a német és jiddis lapok, melyek szünet nélkül a két táborba besorozott zsidók számát és hőstetteit hánytorgatták. A rabbi nagy buzgalommal akarta ezeket a túlzott és kiszínezett történeteket velem elhíttetni és belém szuggerálni, melyeket nem a zsidók, hanem a keresztyének elhíttetésére írtak, hogy mint váltókat alkalmas időben az egyes nemzeteknek bemutassák. Én azonban jobban ismerem történetüket, gondolkodásukat és jövő terveiket, semhogy az erőlködés okait és céljait által ne láttam volna.

Amily hangosan hirdették azonban háborús teljesítményeiket, ép oly konokul titkolták Triesztben sűrűn ismétlődő összejöveteleik, u. n. konferenciáik körülményeit. Ott tehát csak olyasmit mívelhetek, amit volt okuk elrejtteni a nyilvánosság *elől*

A 41-ik honvéd hadosztályal egy P..... nevű korosabb rabbi érkezett hozzánk, aki már előrehaladt cukorbetegség miatt panaszkodott nekem egy találkozásunk alkalmával és utána Dutovle község egyik tábori kórházában hamarosan meghalt. P..... kolléga, aki Fogarasról vonult be, finom, művelt úriember volt és tekintve, hogy öregebb és beteg a hadi élet fáradalmaira vállalkozott, méltán a hősi halottak közé számíttatható, Halála után azonban a 17-ik hadosztály ev. lelkésze, Törteli Lajos azt olvasta egy német újságban, hogy P... fogarasi rabbi a déli harctéren golyótól találva hősi halált halt. Valamivel később egy másik német lapban ezek az adatok még kiegészítettek azzal a fontos tóldalékkal, hogy a hős rabbi éppen szuronyrohamra vezette csapatát, mikor a gyilkos golyó szíventalálta.

Tauber éppen a „konferenciáról” tért haza. „No kolléga – mondom neki – mivel toldottátok meg tegnap a megboldogult P... történetét? Csak ne játszd a csudálkozót! Törteli barátom ebben a pillanatban közli velem, mit olvasott róla az újságban. Nem szép tőled, hogy ezt te nem olvastad föl előttem lapjaidból, mint többi hőstörténeteidet, melyeket nincs módomban ellenőrizni. Nem is tudtam eddig, hogy ti nemcsak olvassátok a gojoknak eze-

ket a leistungokat, hanem költitek és íráatok is. Ha azonban 21 őrszemed a legközelebbi konferenciáig a „nemzet” javára semmi egyéb sámsoniádot nem tud felhajtani, akkor ajánlom, vegyétek elő még egyszer ezt az esetet és adjatok neki némi lendületet ilyenformán: kivont – igen, kivont mogendoveddal szuronyrohamra vezette csapatát.

Az Isonzóval párhuzamosan, tőle átlag 10 km. távolságban egy 40 km. hosszú magas völgy húzódik, mely a S. Luciához keletről nyúló hegysor egyik nyergéből indul ki és Csepován városkán, meg néhány kisebb községen át Görz mögött ereszkedik a Wippach völgyébe. Ebben a völgyben és a rajta át vezető úton ment végbe három hadosztály ellátása és minden mozgása. Ez az út éjjel-nappal tele volt kocsikkal, teherautókkal, ágyúkkal és ideoda vonuló csapatokkal. Azért esős időben feneketlen sár, szárazban pedig portenger borította Legkönnyebben lehetett rajta gyalog, vagy lóháton mozogni. Velem is többször megtörtént, hogy isteni tiszteletre, vagy temetésre menve, elhagytam a megfeneklő kocsit és inkább gyalogoltam 20-30 km.-re, minthogy a szegény lovak kínlódását és vergődését nézzem. Egyszer a 22-ik dandárhoz utaztam, melynek útja e főútból a nyeregnél ágazott ki és meredek szerpentinekben mindjárt egy hegytetőn át vezetett az Isonzó völgye felé. A dandár élelme és hadiszere itt a nyeregben volt felhalmozva, ahonnan apró kocsikon nagy fáradsággal szállították el a napi adagot. Mikor odáig érkeztem, láttam, hogy a dandár kocsijai megrakodva ott sorakoznak az út mellett, a lovak azonban ki vannak fogva, tehát valamely okból nem indulhatnak el. Amint a főútról a dandár útjára akarok fordulni, egy tábori csendőr áll kocsim elé és jelenti, hogy a hadtestparancsnok úr autója a dandárhoz hajtott és amíg vissza nem tér, lóval, vagy kocsival az útra lépni tilos. No – gondoltam magamban – mégsem veszett ki a humor az emberekből: íme egy hadvezér, aki elzárja seregét egyetlen útjától és kiéhezteti, ilyenkor némi zavar van az ellátásban, mert eddig a háború alatt. Legott leugrottam a kocsirol és gyalog folytatva utazásom, két óra múlva célomhoz értem.

Kund Vilmos derék evang. kollégával beszélgettem már, mikor a tábornok autója mellettünk lassan elpöfögött. „Máskor is jött már hozzátok aúton ez az úr és akkor is elzáratta az utat?” Kértem barátomtól. „Nem jön épen gyakran – mondja ő – de akkor mindig aúton ül és eltiltja a közlekedést: ilyenkor némi zavar van az ellátásban, mert nincs hosszabb időre készletünk.” Ez a magas személy – gondol-

tam magamban – valamikor délcegen nyargalászott Bécsben a Ring lovaglőösvényén, most azonban, mikor e tudományát a császár javára és dicsőségére értékesíthetné; autóba vágódik és serpentineken, pocsolyákon, szűk erdei utakon tekereg vele, hogy négyezer embert böjttel emlékeztessen az ő nagyságának egykori látására. Stöger Steiner úrnak igen nagy katonai és stratégiai tudománya lehet, de érzéke egészen bizonyosan nincs sem a katonaugyekhez, sem a hadvezetéshez: önértékelésének látása azonban megéri azt az ebédet, melyről útzárlata folytán elmaradtam. Ha Konrád – Ferenc József ítélőképessége alapján vezérkari főnök és fővezér lehetett: akkor kell, hogy ez az úr is vigye még valamire. – Néhány hét múlva hadügyminiszterré neveztetett ki.

Fischer csendőrszázados krajnai német ember volt és a háború elején Galíciában a tábori csendőrségnél teljesített szolgálatot. Az olasz háború kezdetekor azonban ő is megunta a „sok hercehuncát” és visszatért haza Laibachba, a honi csendőrség állományába. Hadseregünk körzete e városra is kiterjedt, ahol tehát azok a katonaszemélyek is hadi pótdíjban részesültek, akik nem tartoztak a hadsereghez. Elbeszélésünk hőse természetesen úri ember volt és őt nem ez a pótdíj kecsegtette haza, hanem az a bizonyos gyomor baj, amely békebeli hivatalának ellátásában egy cseppet sem akadályozta. A tábori csendőrség főnökével, régi barátommal beszélgetek egy este a német kaszinóban, mikor hozzánk lép és bemutatkozik. Barátom német nevű horvát ember volt és valamikor a varasdi honvódhuszároknál szolgált. Mivel még most is huszárnak érzi magát, megőrül a Galíciából jött pajtással való találkozásnak és a huszárok ottani bavúrjairól és hőstetteiről akar tőle tudakozódni. Fischer úr azonban nem látja tisztán a helyzetet, született németeknek vél bennünket és így szól: „Fegyelmezetlen banda, az egész fajt Ázsiába kellene visszakergetni, nem is érdemes róla beszélni!” Megütköztünk egy pillanatra, azután közönyt színlelve, barátom más tárgyra tereli a beszélgetést.

Ez a gyomor bajos hős és epeszívű osztrák fegyelmezetlennek mondja a magyar huszárt, aki lovával együtt mintaképe a rendnek, tisztaságnak és engedelmességnek; akit épen ezért ideáljának tart Európa minden hadserege és nevére kereszteli lovasságát. Az ellenség másképen is becsüli meg, mint ez az álnok barát, mert jobban fél tőle, mint Ausztriának a megbízhatatlanság és árulási készség különböző osztályaiba sorolt ezredeitől. Fischer úr nem is azért állította ezt, mintha nem az ellenkezőjéről lett volna meggyőződve,

hanem mert a császári udvarból évszázadokon át élesztett és táplált magyargyűlöletben növekedvén fel, még azt a dicsőséget is irigyelte tőlünk, melyet huszáraink az ő faja világhataimáért vívott harcokban szereztek. Személye történeti és valóság, de egyúttal prototypusa annak az osztrák németiségnek, mely könnyebben *el* tudta viselni a háború elvesztését, mint a magyarok által való esetleges megnyerését és hazája szétदारabolása a végén korántsem fájt neki annyira, mint amennyire örült, hogy testünkből egy shylocki darabot ő is kivághatott.

Boroevics vezérünknek igen nagy tervei lehettek, mert seregét átcsoportosította, kiegészítette és az ezzel összefüggő mozdulatok eltitkolása végett 21 napos zárlatot rendelt el. Szigorú, sőt legeslegszigorúbb parancsba tétetett és mindenki előtt kétszer-háromszor felolvastatott, hogy ezen idő alatt sem magán-, sem szolgálati, sent semmiféle néven nevezendő ok és ürügy alatt a hadsereg területére belépni, vagy azt a bentlevőknek elhagyni nem szabad. Ötödik napon a zárlat kezdete után korán reggel valaki kopogtat ajtómon. Felugrom az ágyból, félrehúszom a reteszt és nagy meglepetésemre Glöckner Károly, bácskai ref. lelkész barátomat pillantom meg, „Hát te honnan és főleg hogyan pottyantál ide, holott még a madár sem repülhet át a hadsereg körzetvonalán?” „Én ugyan nyomát sem láttam a zárlatnak – feleli barátom, mert Grazból Marburgba utaztomban elaludtam és csak itt ébredtem fel. Ha már itt vagyok, gondoltam, meglátogatlak téged.” „Azt nagyon jól tetted és mivel 16 napig úgy sem utazhatsz vissza, addig ezennel meghívlak vendégenmek.” Barátom aznap este minden nehézség nélkül visszatért Marburgba.

Vili a háború előtt tánc- és illemtanársegédi hivatást töltött be egy pesti táncakadémián, mellette tartalékos kadéti rangot viselt az első honvédegyalozredben és sátoros ünnepeken a Rombach utcába járt imádkozni. A háborúban egy foglalkozásához közelálló rokonszakmában, a kézigránát gyártásban talált elhelyezést és a laibachi amatőr bombagyár szervezésében vett buzgó és tevékeny részt. Békében az efajta veszedelmes mesterséget Wöllersdorfbán és környékén „megbízható” lengyel vegyészek, cseh-német munkásokkal gyakorolták, azért 100 tallért mertem volna tenni egy új-pesti hatos ellenében, hogy mikor a hadvezetőség Vilinek és nagyobb lelkesedéssel, mint szakértelemmel bíró magyar főnökének, az úgynevezett feltalálónak ezt a babrálást megengedte, már előre biztosította magát a két gránátos felsülésétől. A gyárat megszervezték,

üzembe helyezték és készítették a kézigránátot százezer számban anélkül, hogy már az elején meggyőződtek volna használhatóságáról. Végre kiadtak belőle valamennyit a csapatoknak, amikor kiderült, hogy a gránát mindegyike két hiba valamelyikében leledzik: éspedig vagy egyáltalában nem robban fel: vagy ha igen; nem akkor, amikor kellene. Vili azonban mégsem volt olyan laikus gránátos, mint amilyennek én gondoltam: maguk a gránátok cáfoltak meg. Mert mielőtt kimondták volna a gyárra a végítéletet, önmagukban gyuladtak ki a szégyen tüzétől és egyenként kíméletesen felrobbanva, emberéletben nem tettek kárt. Még fennállt a zárlat és működött a gyár, mikor Vili egy este fényes nickel bajonettel beállít a kávéházba és így szól barátaihoz: „Uraim baj van! Mici haragszik, holnap Pestre kell mennem, hogy megbékítsem!” „Hát a zárlat?” Kérdi egy hang. „Az nekem ilyen fiatal!” Mondja pesti zsargonban és közben vízszintes tenyerét térde mellé helyezve, a parancs semmibebevését gúnyosan szemlélteti. Vili másnap áttört a zárlaton és Pest irányában elhagyta a hadsereg körzetét.

Az osztrák-magyar hadsereg háborús szereplésében rendkívül sok az ellenmondás, homály és érthetlenség, melyeket egy későbbi történetíró a hivatalos jelentésekből és vezérkari-tiszti leírásokból sohasem tudna megfejteni. Hiszen ezek a férfiak, akik az események irányítóinak és az adatok forrásainak vélik magukat, maguk sem látták és értették, mi történik körülöttük; mert különben kellő időben beavatkozva, minden rosszat jóvá tehetek volna. A következőkben tehát ilyen rejtélyek és talányok rugóira igyekszem rávilágítani; amit azért merek vállalni, mivel keletkezésüket és fejlődésüket nemcsak eleitől végig szemlélhettem, hanem bennük cselekvő részt is vettem.

Hogyan lesz egyből három; háromból tizenöt; tizenötből harminc: vagy egy hadsereg, mely minél nagyobb, annál kisebb; minél számosabb, annál kevesebb?!

A háború elején egy nyugdíjas horvát alezredes volt a parancsnokságnál az irodaigazgató. Ez az öreg úr egy napon magához hivat minket papokat és így szól: „Uraim! Az elesett katonák holmijai és igazolójegyei ide érkeztek hozzám, amelyek kezelésére azonban nincs szerv a parancsnokságnál. Egy idevaló szerb ügyvéd, tartalékos hadnagy, aki túl van már a katonakötelezettség korán, önként jelentkezett nálam irodai szolgálatra: őt felhasználhatnám erre a célra, de magában nem tehetem. A holmik között u. i. pénz, zsebóra és egyéb értéktárgyak is találkoznak, amelyek felbontása-

hoz és megszámlolásához az előírás szerint három úr jelenléte szükséges. Mivel azonban az igazolójegyek kezelése az anyakönyvezés céljából úgy is az urakat illeti és hogy ne legyenek kénytelen az állományt felesleges személyzettel szaporítani: kérem, ha idejük engedi, a császár és a haza érdekében vállalják el ezen holmik kezelését és elintézését. A megbízást vállaltuk és Risticscsel, a szerb hadnagygyal hozzá fogtunk a munkához.

Az első összejövetelen Richtarics superior is megjelent, de akadékoskodása miatt mindjárt összevesztünk vele és többé nem terhelt bennünket érdeklődésével. A horvát és szerb katonák u. i. egy-egy madzagon lógó vászonzacskót hordtak nyakukban, mely kenyérhéj, rossz pénz, pörkölt tyúktoll és hasonló semmiségekkel volt megtöltve. Ezen amuletteknek a jámbor „igazhivők” azt a csodatevő erőt tulajdonították, hogy gazdáikon nem fog a golyó és általuk folyókon, tavakon száraz lábbal oly könnyen futnak keresztül, akárcsak Mózes népe a Vöröstengeren. Richtarics ezen amuletteket vizsgálta, elemezgette és valamennyit felbontani, sőt leltározni akarta; amivel elfecsérelte az időt és nem haladtunk a munkával.

Mihelyt az öregtől megszabadultunk, azonnal rendes kerékvágásba tereltük a dolgot. A küldeményeket felbontottuk, ezredek szerint csoportosítottuk, egy iktatókönyvbe mindent bejegyeztünk; azután az egyes katonák hagyatékát külön-külön, majd ezredenként összecsomagolva a pótzászlóaljok címére postára adtuk: az igazolójegyeket pedig megtartva, felekezet szerint elanyakönyveltük. A kis csomagokat a pótzászlóaljok a községi elöljáróságokhoz továbbították, ahol azokat a törvényes örökösök megkaphatták. A legnagyobb harcok után sem tartott a munka napi 3-4 óránál tovább, egyébkor pedig csak minden másnap jöttünk össze több-kevesebb időre. Mivel azonban ezek az értékek sok kézen mentek keresztül és kezelőik közé mindig több új – katonai szellemet és becsületfelfogást nem ismerő egyén vegyült: útközben koptak, olvadoztak és az örökösökig hovatovább mind kevesebb érkezett belőlük. Ez a visszaélés futótűzként harapózott hátulról előre a frontig és lassanként az igazolójegyeken kívül alig egy-egy bugylit, vagy zsebkendőt küldtek hozzánk. Később már az igazolójegyek jelentősége is alászállt, mert minden csapat és kórház papot kapván, ők az anyakönyvelést a temetéskor elvégezték. Így állt az ügy a háború ötödik hónapjában, mikor a parancsnokhoz mentem, a tényállást előadtam és kollégáim nevében a megbízás alól való felmentésünket kértem. A parancsnok belátta, hogy a tárgy veszített fontos-

ságából; nekünk nem a munka, hanem az összejövétel nehéz, mert valamelyikünk mindig el van papi teendőkkal foglalta és végül, hogy az eredeti cél, a létszámemelés megakadályozása megszűnt. Potiorek hadseregéből u. i. nagyszámú tiszt került hozzánk és élt beosztás nélkül, akik közül nem egy örült, ha foglalkozást kaphatott és nem kellett félnie egy bizonytalan és kellemetlen elhelyezéstől. Ilyen tettekre férfi volt ott többek közt Polák úr, mikor a parancsnok fölmentett bennünket az értékek kezelése alól és kijelentette, hogy most már eme foglalkozás nélkül szűkölködő urak közül fog egyet helyettünk Kistics mellé utalni. Mielőtt azonban intézkedett volna, megkérte Boldeát, hogy forma szerint maradjon a csoportban, mint annak főnöke és néha-néha tetszése szerint nézzen be és ellenőrizze működését. Mihelyt Polák úr megtudta, hogy végre van egy hely, ahol dolgozni lehet, azonnal megkönyörkedte Boldeát és közbenjárását kérte a beosztás elnyeréséhez.

Hogyan került ő Potiorek parancsnokságának állományába? Ezt rajta kívül senki sem tudta, de annyi bizonyos, hogy nem egyenes és törvényes úton. Saját elbeszélése szerint egy népfelkelő zászlóaljban ment Magyarországból Boszniába. Han Piesoknál részt vett egy ütközetben és utána megbetegedett. Felgyógyulása után nem zászlóaljához küldte a kórház, ahova kellett volna, hanem a hadseregparancsnoksághoz. De miért fogadta ez el, miért nem irányította a pótzászlóaljhoz? Talán a nagy zűrzavarban jelentkezett és nem érték rá vele törődni, tehát ottragadt.

Polák úr ilyen módon bejutott a hadsereg legjelentékesebb hivatalába és Risticscsel együtt csendben és feltűnés nélkül működött néhány hónapig, amikor egy váratlan esemény mind hivatalát, mind őt magát kizökkentette addigi észrevétlenségéből. Egy vezérkari százados került akkoriban hozzánk, akinek arcvonásai Polákkal bizonyos fajrokonságot árultak el. Ezt a tényt ők maguk is felfedezték és annak alapján csakhamar barátságot kötöttek. E viszony egyelőre csak hivatalon kívül való találkozásokban, eszmecserékben nyilvánult és mindkét részről az érdektelenség bélyegét viselte magán. Történt azonban, hogy a századost unokahúga látogatta meg és mintegy két hétig vendégeskedett nála. Ezen idő alatt az unokabátya nappal mindig el volt foglalva, a rokon szóraztatásáról tehát valamiképpen gondoskodni kellett. „Milyen jó, mondotta magában, ha van az embernek egy barátja, akinek nem fontos, hogy hivatalában ül-e, vagy a parkban sétál!” Igen! Polák úr e perctől fogva állandóan a sétateren kalauzolta az unokahúgot

és szellemes csevegésével elűzte unalmát; ami által természetesen kimélyült a barátság a két fajrokon férfi között. Ezután a százados érdeklődni kezdett barátja hivatala iránt és mint aféle gyorsáttekintésű vezérkari, az első bepillantásra megállapította, hogy annak szervezete, munkarendje és egész ügyvitele téves, hiányos, sőt ami a fő, szabály- és törvényellenes. „Hogy lehet – monda – egy pap a főnöke olyan csoportnak amelyben harcos (combattans) tisztek foglalnak helyet?” Boldeának tehát le kellett mondania a névleges főnökségről és helyette a százados javaslatára, aki igen befolyásos állást töltött be, Polák urat nevezték ki valóságos főnöknek. „Azután – folytatta a százados – micsoda viszály az ilyen fontos ügyeket csak úgy kéz alatt, rövid úton elintézni? Be kell tartani ebben is az ügyrendet, vagyis minden egyes bugyiról és igazolójegyről a főnök nyomtatott íven fogalmazványt szerkesszen, ezt a parancsnoknak mutassa be, vele írassa alá, aztán adja másolóba, egyeztetőbe, ami ha megtörtént; vigye még egyszer a parancsnokhoz aláírásra, aztán adja a csomagolóba, iktatóba és elszállítóba. Ez a rend, amely alól téged annál kevésbé menthetlek fel, mivel mindenki tudja, hogy barátom vagy.” Ettől kezdve Polák úr minden nap 11 óraker pontosan megjelent a hadseregparancsnok előszobájában és büszkén várta, míg az ágyú, lőszer, élelmezés és közegészségügy után bugylijáról ő is jelentést tehet. Polák úr mostmár önmagában nagy úr lett volna, de hiányoztak, akikkel uraságát éreztesse. Elkezdett tehát ő is szervezni; először szerényen, majd bátran, végül vakmerően: egy-kettő, nyolctíz, utoljára tizenöt tisztet igényelt és rendeltetett maga alá; többet egyelőre azért nem, mert a kiutalt helyiségbe több nem fért be. Az irodába dobogót vitetett és mikor ritkán ott volt, magaslaton trónolt, hogy alattvalóit jól áttekinthesse, ezek pedig – egyéb dolguk nem lévén – az ő nagyságát szemlélhessék. A százados támogatásával Polák úr és csoportja olyan tekintélyre és fontosságra emelkedett, hogy mikor a parancsnokság Adelsbergbe költözött és helyszüke miatt osztályainak nagyrészt Laibachban hagyni kényszerült: ő volt egyedül a szűkebb törzsön kívül, akinek a visszahagyástól nem kellett aggódnia. Polák úr ezek után körül nézett, vajjon hiányzik-e még valami az ő földi boldogságából és megdöbbenéssel vette észre, hogy igen: egy takaros kis feleség. Nosza, csülökre, utána! Ilyen alkalom még nem volt és talán többé nem is lesz! A konjunktúra fényes és csábító! De miért beszéljek sokat? Polák úr egy napon megházasodott, vagy amint „ők” mondják, megnősült. A nősülő embereknek azonban van egy

közös fogyatkozásuk: nem gondolják meg lépésük összes következményeit. Ezen szabály alól hősünk sem képezett kivételt. Azt talán említenem is felesleges, hogy ő nem úgy tett, mint a legtöbb „korlátolt” tiszt, akik, mikor a harctérre mentek, feleségüket otthon hagyták: ő vitte magával azonnal Adelsbergbe, a parancsnokság székhelyére, ahova a vezér Boroevics felesége sem tudott bejutni, mert férje-ura nem akart vele rossz példát mutatni. Igen, Boroevicsné kénytelen volt Laibachból és Veldesből nézni ura dicsőségét, de Polákné csak azért is Adelsbergbe ment, hogy férjével a hadi élet „veszélyeit” és „nélkülözéseit” megossa. A veszélyekből és nélkülözésekből azonban még semmit sem látott, mikor már egy nem várt kellemetlenséget keliett észlelnie. A főemberek u. i. eltúrték néhány asszony ottlétét, de többen mégis sokszor kifejezték miatta elégedetlenségüket; a hölgyek tehát minden pillanatban félhettek, hogy parancs jelenik meg, mely távozásra kényszeríti őket. Azért nagyon is ajánlatosnak látszott, hogy a közszerepléstől és a legújabb divat bemutatásától tartózkodjanak. Még bele sem törődik az új pár az elviselhetetlen visszahúzóadásba, amikor a vezérkari barát saját áthelyezésének lehetőségét adja kíméletesen tudtára. Szent Kleofás! Mi lesz most, ha a védnök eltávozik? Nem néz-e bele valamelyik goromba feljebbvaló a csoport teljesítményeibe? Ezzel egyidőben lesújtó és vérfagyasztó hírek kelnek szárnyra, hogy a hadtáp tisztjeit felülvizsgálják, az egészségeseket frontra küldik, helyeiket pedig rokkantakkal töltik be.

Polák úr egy reggel arra a tudatra ébred hogy a hadvezetőség egyenesen az ő boldogságára tör és lábai alatt szántszándékkal lazítja a talajt. „Csak nem vagyok bolond, mondja feleségének, hogy megvárjam, míg rám szakad a ház, vagy megnyílik alattam a föld és elnyel szerencsémrel együtt. Az okos emberek úgyis mind föl vannak már mentve, mért képviseljem őket itt épen én egyedül? Mikor mindenki szállít és pénzt keres, én legyek az a mősüge, aki életének legszebb napjaiban a hazának éhbérért organizál?”

Utoljára még egyszer a dobogóra lépett és szeméit a díszbe öltözött „csoporra” vetve, így szólt: „Uraim! Önök, akik a váltságos pillanatokban mindig mellettem álltak és híven kitartottak, önök tudják, mily szerény kezdetből, mondhatnám a semmiből hoztam létre, szerveztem, teremtettem, – itt hangja az elfogódástól fennakadt és két nagy könnycsepp jelent meg szempilláin. Isten önökkel! Tartsanak meg emlékezetükben!”

Polák fölmentése és a vezérkari százados áthelyezése után Kistics lett a „csoport” főnöke, amely egyszerre elvesztette eddigi fontosságát és elmaradva a szűkebb törzstől, soha többé nem került vele egy községbe. Ez a tény már eléggé jelzi, hogy Ristics sokkal mostohább viszonyok között indult el pályáján, mint annak idején Polák, amihez még szerb nemzetisége is járult, mely állandóan vonzott némi gyanút és kételyt tevékenységére. Ő azonban mikor a dobogóra lépett, úgy tett, mintha nem törődnek a helyzet illetén változásával. Kijelentette ugyanis a tisztelgő csoport előtt, hogy ő mindenben nagy elődje nyomdokait követi és egy hajszálnyira sem kíván eltérni attól az iránytól, melyet az az ügykezelésben és a csoport érdekeinek istápolásában mutatott. Ezen ígérete őszinteségét a bekövetkezett események nagyjában igazoltak. A csoportban egyelőre nem változott más, legfeljebb a taktika, amelylyel Ristics az eddigi feltűnés, tüntetés és dicsekvés helyett hivatalát zajtalan munka és szerénység által az észrevétlenség homályába burkolni igyekezett. Úgy nem láttuk többé a csoportot és annyira nem hallottunk tisztjeiről, hogy már-már azt hittük, elaludtak és túskeövény nőtt körülöttük; midőn egy rendkívüli és megrázó hír egyszerre fölkelte és felvillanyozta őket.

Mikor az igazi okosok közül Polák úr személyében az utolsó is fölmentetett; a félokosok pedig már valamennyien a hadtáp, vagy a mögöttes területeken szorgalmatoskodtak: egy lángeszű állambölcsnek egy eredeti és országmentő ötlete támadt: Női segéderőket kell az összes katonai hivatalokban alkalmazni, hogy a férfiak felszabaduljanak és a frontra mehessenek. Ez a gondolat hamarosan testet öltött és a hivatalok kezdtek hozzá alkalmazkodni; természetesen nem úgy, mint a még mindig található naiv lelkek képzeltek, hanem amiként a hadvezetés és államkormányzás eddigi rendszerébe beleillett. Fényes példát mutatott erre a „vesztéscsoport”, mely szintén megmozdult az érdekes rendelet hallattára és sietett a benne lefektetett elvekhez átcsoportosulni.

„Miután nem ismeretlen az urak előtt, kezdé Ristics a csoportgyűlésen, hogy a hadügyminisztérium a harc képes férfiak felváltása végett női segéderőket bocsát a hivatalok rendelkezésére; kérem szíveskedjenek nekem jelenteni, kik volnának itt, akik szolgáljukat, vagy küldöncüket növel tudnák helyettesíteni?” Hosszas tanácskozás után kitűnt, hogy Ristics tisztjeit, ők pedig küldönceiket és szolgálkat egyáltalán nem helyettesíthetik, vagy nélkülözhetik; de mivel a munka állandóan szaporodik és a csoport

további fejlesztésére, vagyis a létszámemelés többé el nem odázható: a meglevő 15 tiszthez 15 női segéderő kiutalását kérelmezik.

Egy délután Latisana város mellett a Tagliamento gátján Marsián Justin aradi ügyvéddel – jelenleg ugyanott polgármester – beszélgetek, mikor a gát kanyarulatánál egy lakodalmas menet tűnik elő és közeledik felénk. Amint jobban szemügyre vehetem a társaságot, látom ám, hogy nem lakodalmas menet az, hanem a veszteségcsoport, mely teljes taglétszámmal vonult ki a friss levegőre, egy kis egészségbiztosító mozgásra. Elölment természetesen Risztics, a főnök, karonfogva a legfiatalabb segéderővel, utána ugyanúgy rangsor szerint ki-ki a párjával, míg a menetet a fiatal kadétörmester, körüti Balás úr zárta be a legősibb korosztályból sorozott titkárnőjével. A kép érdekessége és eredetisége felülmúlhatatlan és felejthetetlen; csak az a kár, hogy nem volt jelen fényképész, aki megörökítette volna. A „csoport” tehát, amint a fölvonulás ábrázolta, megkapta a 15 női segéderőt és Risticics bebizonyította, hogy nagyobb organizátor elődjénél, sőt önzetlenebb ember is, mert ő nemcsak maga nősül a hadsereg számlájára, hanem alattvalóinak is kiutal egy-egy rangjukhoz illő korú női bajtársat.

Ugyanezen időtájban egy este, midőn az étkezdéből szállásom felé ballagok, egy ház előtt több katonát látok csoportosulni, akik a lefüggönyözött ablakok nyílásain próbálnak betekinteni. A házból zene, tánc, női kacaj és férfi kurjongás hallatszik. „Miféle mulatság van itt?” Kérdem egy katonától. „Jelentem alázattal, itt lakik a veszteségcsoport; férfiak és nők egyrakáson. Ezeknek van ám kutya jó dolguk; minden éjjel estétől reggelig így mulatnak, amint most látni tetszik.” Másnap jelentem a tábornoknak: „Hihetetlen botrány! Délután karonfogva sétálnak, éjjel dorbézolnak, délelőtt alusznak a katonák szemeláttára, akik éheznek és csak azért hagyták el családjukat, hogy ezeknek a hölgyeknek a szemetét és piszkát takarítsák!

Element tábornok, aki ott a hadseregparancsnokot képviselte és helyettesítette, jó érzés a, becsületes ember volt, de mint a legtöbb ilyen ember akkor tette, ő is csak arra vigyázott, hogy maga a ragálytól ment maradjon és a szolgálat menetét bárminő áron is a zökkenéstől megóvjá. A csoportnak azonnal megparancsolta, hogy a férfiak más házba költözzenek, amit ők nappali tartózkodásra meg is tettek, de éjjel a zene és lárma hijával maradt minden úgy, amint addig volt.

A történelem Alba hercegről és Wallensteinről tanítja, hogy táborukba bebocsátották a nőt és katonáiknak elnézték az ebből származó viszasságot. E két hírhedt hadvezér közül azonban az utóbbi csak nagyszabású kalandor és rabló, az előbbi pedig a „Jelenések” ama 666-os fenevada volt, akiben és hozzá hasonló urában, II. Fülöpben, Néro lelke öltött testet. Hozzájuk illett és jellemükkel nagyszerűen egyezett, hogy azt a bátorságot, vitézséget és bár téves, de jóhiszemű vallási fanatizmust, mely katonáikat zászlóik alá vezette, ezzel és egyéb hasonló intézkedésükkel bapiszkolják. Az ilyen ritka esetekkel szemben azonban ősi idők óta alapelve és főtörvénye a hadászatnak, hogy a nőt a seregtől távol keli tartani, mert otléte egyet jelent a fegyelem lazulásával, zülléssel és pusztulással. Az osztrák-magyar hadsereg vezetősége régóta nagy súlyt helyezett ezen elv betartására, azért a hadköteles ifjak nem házasodhattak a szolgálati idő eltelte, vagy a teljes alkalmatlanság megállapítása előtt; a tisztikarnak pedig csak egyötöde kaphatott házassági engedélyt. És íme most, mikor a dinasztia trónja és a birodalom léte forog a kockán, elhagyja talán egyetlen bevált elvét és az ezernyi egyéb bajhoz, veszedelemhez maga szerzi meg és állítja fel önmagának a legnagyobbat.

Istria, Triest, a Tenger mellék és Karinthia prostituáltjai elözönlötték a hadtáp területét és nemhogy egyetlen katonát is helyettesítettek, vagy a fronthoz juttattak volna, hanem általuk kezdődött meg igazán a front ritkítása és néptelenítése. Eddig csak a ravaszok és gyávák húzódtak hátra, de mostmár a rengeteg nő dámává lépvén elő, szolgálatukra küldönc, loápoló és minden egyéb címeken igazi katonákat kellett elvonni és adni. Százával, sőt ezri-vel szerveződtek a front mögött és a birodalom városaiban a csoportok, amelyekre vagy egyáltalában nem volt szükség, vagy munkájukat egy-két rokkant katona is elvégezhetné volna. Ezek mind ellátták magukat női segéderőkkel és mind vonzották magukhoz a harctérre szánt katonákat. Mesterember már nem is juthatott az első vonalig, mert a cipészek és szabók mind ezen hölgyeknek és uraknak dolgoztak; az asztalosok és ácsok nekik készítettek ládákat, bútorokat; a kárpitosok divánokat, matracokat. A katonák élelmezése sovány és szűkös volt, de a hölgyek sohasem nélkülöztek és ha amazok rongyos ruhában és lukas cipőben jártak, emezeknek mindig jutott katonaszövet ruhára és a hadsereg raktáraiból bőr lábbelire. A női segéderők révén annyi kém juthatott a seregbe, amennyi akart és veszélytelenül úgy dolgozhatott, amint neki jól

esett; mert ugyan ki törődött mostmár a hadi titkok őrzésével, mikor sok ilyen nő iktatókönyvet vezetett, hivatalosleveleket bontott fel és a hadi telefonhálózatot ellenőrzés nélkül használhatta. Csoda-e, ha a júliusi Piave-offenzíva előtt az olaszok minden mozdulatunkat és tervünket a legaprólékosabb részletig ismerték és az ágyúzás kezdete előtt pár perccel hátrahúzódtak állásaikból, hogy saját veszteség nélkül lőjjék halomra az üres árkok ellen rohamozó katonáinkat!?

Latisanában egy osztrák-német alezredes volt az állomásparancsnok, aki egy nagy palotát és több kisebb házat foglalt le magának és hivatalának. Feladata nem volt egyéb, mint a Tagliamento-híd őriztetése, átvonulók beszállásolása és a rendőrségi szabályok végrehajtása. Rendelkezésére 6 tiszt, mintegy 20 altiszt és egy század katona állt, amely utóbbiak konyháján élelmeztek a hadseregparancsnokság otlóvó csoportjainak altisztjeit és tisztiszolgáit is. Néha estennen elsétáltam a palota előtt, amikor ablakait mindig nyitva és kivilágítva találtam, noha szigorú parancs volt, hogy a repülőkhöz való védekezésből a kivilágított helyiségek sötétre lefűggönyzendők; amit ellenőrizni épen az alezredesnek lett volna kötelessége. Az emeleti termekből nagyobb zenekar játéka és vad tánc tombolása hallatszott, melynek részvevőit csak kisrészben láthattam, de megtudtam, hogy az állomás- és a városban beszállásolt trénparancsnokság tisztjei feleségeikkel és nagyszámú rokonaikkal rendeznek ott estenként bálákat. A trénparancsnokság egy ezredes főnökkel a fentebb említett Marsieu aradi ügyvéden kívül tisztán cseh tisztékből állt és szállásommal szemben, egy egyemeletes házban tartotta irodáit.

Egy este 9 órakor, midőn az étkezdéből haza érek, meglepődve látom, hogy a tréniroda épen úgy ki van világítva, mint az előtt az állomásparancsnokság palotáját többízben láttam és az ablakommal szemben levő emeleti teremben mintegy 50-60, férfiakból és nőkből álló társaság épen vacsora mellől kerekedik fel. A nyüzsgő tömegben felismerem a trénezredest, a helyi alezredest és lassanként az e két férfi alá rendelt tiszték nagyrészét. Azt hittem, együtt vacsoráztak és most már oszladoznak; amiben azonban tévedtem. Szolgák raja rohan a terembe, egy-kettőre leszedik és kihordják az asztalokat, székeket; majd egy nyolc tagból álló zenekar vonul be és helyezkedik el a terem egyik sarkában. Azután kezdődik a tánc ugyanazon vad tempóban, mint azelőtt a másik palotában hallottam. Ez így tart rövid szünetekkel 11 óráig. Akkor elnémul a zene,

előjönnek a szolgálak, behordják az asztalokat, székeket s mialatt a hölgyek a szomszéd szobában hajukat igazgatják és arcuk festékrepedéseit foltozzák; fölvonulnak az ételhordók. Több fogásból álló második vacsora után ismétlődik a 9 órai jelenet és folytatódik a tánc. Két órákor beviszik a harmadik vacsorát ugyanolyan körülmények között, mint a másodikat. Mostmár kíváncsi vagyok, hány vacsora lesz még reggelig, de 3 óra felé elálmosodom és vetközni kezdek. Egy kifosztott és félig elpusztított ház egyik emeleti ép szobájában laktam. Mellettem egy, szintén a folyosóról nyíló szoba ajtaján egy orvos névjegyét láttam, de vele magával sohasem találkoztam. Amint épen le akarok feküdni, lépteket hallok: az orvos jön haza és nyitja szobája ajtaját. Egy gondolat villan át agyamon, felugrom és úgy levetközötten kopogtatok ajtaján. „Bocsásson meg kedves doktor úr, hogy háborgatom; de egy szívességre, egyúttal szent kötelességre kérném! Legyen szíves itt az ablakon kitekinteni és amit lát, majd ott elmondani, ahová érte megidézik. Itt u. i. a legnagyobb gonoszság, aljasság és hazaárulás megy szemünk láttára végbe. A palota összes ablakai tárva és kivilágítva! Eltekintve a zenétől és tánctól, amely a nagy gyász és nyomor idején már magában is kihívó ízléstelenség, eddig már háromszor vacsorázott ez a társaság. A trén és a helyőrség katonái, meg a tisztiszolgák százai fél csajka polentát kapnak napjában egyszer, semmi egyebet: a húst, zsírt, cukrot, lisztet, melyeket a haza nagynehezen előteremt, íme mind ezek az urak és hölgyek falják fel előlük. Holnap reggel egyenesen Wurm kegyelmes úrhoz megyek S. Vitóba és Önre, mint tanúra hivatkozva, előadom az esetet.” „Az Istenre kérem lelkész úr, szól az orvos, csak ezt ne tegye! Hogy tanúskodhatnám én ezen urak ellen, mikor náluk vagyok beosztva és magam is velük mulattam mostanáig! Semmiképen sem tehetem, hogy ellenük vallják!” Szó nélkül otthagytam, visszamentem szobámba és lefeküdtem. Pár perc múlva hallom, amint az orvos elsiet lakásából. Természetesen a vidám társasághoz szaladt, hogy értesítse őket a fenyegető veszedelemről.

Reggel alighogy felébredek, a trénezedes segédtisztje egy másik főhadnagygyal díszbe öltözve kopogtat ajtómon. Az ezredesné nevében kér, bocsássak meg a tisztikarnak, ne jelentsem fel Őket, mert ő ma hazautazik és csak az ő tiszteletére rendezték ezt a bucsulakomát. „Derék tisztikar ez, gondoltam magamban, amelyik egy asszony mögé bújik, mikor bajban van!” Természetesen nem tettem jelentést, mert amilyen bátor hősök voltak, még letagadták volna lakomáikat.

Néhány nap múlva nagy megtiszteltetésben részesültem: a szűkebb törzs magához szólított és helyet szorított nekem is S.-Vítóban. Nem tudom, benne volt-e az ezredesné keze ebben az át-helyezésben, de az bizonyos, hogy e naptól fogva leányaival együtt aggodalom nélkül táncolhatott és lakmározhatott.

Amint a kormányzati bölcsesség a női segéderőket rászabadította a hadseregbe, magától értetődött, hogy a törvényes feleségeket, testvéreket és „unokahúgokat” sem tarthatta többé tőle vissza. Ahol az ágyúk lőtávola végződött, ott kezdődött a békés, de annál hangosabb hadi családi élet. Trén- és állomásparancsnokságoknál, melyek a legkisebb községekben is voltak; kórháznál, csoportoknál és vágómarhacsordáknál megjelentek a feleségek lányaikkal, nevelőikkel és rokonaikkal együtt. És mivel férjük ott olyan úr volt, mint azelőtt és emberi számítás szerint azután is soha; az uraság és hatalom élvezetéből ők is kikövetelték a magukat megillető – nagyobbik – részt. Nem volt annyi szolga, szakács, zenész, cipész, szabó, szobafestő, ló, kocsis, autó, amennyi igényüket kielégíthette volna. A női segéderők legalább bedeszka-zott ablakok mögött szórakoztak, de nekik tündéri kivilágítás és mindenek felett szabad betekintés kellett, hogy mások is lássák az ő veszett jó módjukat és irigységükkel fűszerezzék élvezetét. Mindez azonban még korántsem volt nekik elég. Mikor a nagyságuk iskolai szünidő eltelte, nagytakarítás vagy egyéb ok- és célból hazavonultak, a napi, vagy heti ételmet a harcterről kellett utánuk szállítani. A hadtápterületen egymást érték a Magyarországból irányított élelemszállító vonatok, de tartalmuk jórészt egy egész hadsereg szolga és altiszt hordta hátizsákokban és ládáknak vissza Ausztria, Tirol és főleg Csehország városaiba a kiskirályok feleségeinek. Még a hadseregpáncsnokság egyik részének főnöke, egy bizonyos Sternberg nevű ezredes is meg merte ezt cselekedni, aki Laibachban az étkezében külön ételeket készíttetett a saját és a hadbírák asztala számára és nemcsak maga küldözte haza az ételmet, de kegyenceinek és barátainak is utalt ki időnként e célra lisztet, rizst és cukrot. Emiatt mi többiek oly rossz és szűkös ételmet kaptunk, hogy majd elvesztünk az éhségtől és kollégáim nagyrésze az értéktelen vacsorára el sem járt.

A 33-ik hadosztály, melyhez az én földieim, a 19-es bakák is tartoztak, a háború egész folyamán északon harcolt. Csak 1918 nyarán vezényelték hozzánk és seregünk szélső jobbszárnyán, a Montelló hegy alá állították fel. Roy Vladimir evang. lelkész látta

el benne a prot. papi szolgálatot, akinek ellenőrzésére, de főleg a 19-esek meglátogatására azonnal oda utaztam. Conegliano városon át vezetett utam, ameddig, illetőleg mivel állomását lőtték az olaszok, az előtte levő őrházig vonaton jutottam el. Az őrháztól bementem a részben lerombolt városba, hol 39-es bakákat pillantottam meg, akik ekkor már nem a mi seregünkhöz, hanem a szomszéd József főhercegéhez tartoztak. „Hé, öcsém! – szólítok meg egyet közülük – talán itt van az egész ezred?” „Itt és a környéken!” Feleli a kérdezett. „Akkor bizonyára Vas tiszteletes úr is itt lesz valahol?” „Igen, épen itt lakik a közelben, majd oda vezetem a Nagytiszteletű urat.” Vas Antal barátomat egy nagy gyümölcsöskert közepén épült villában találtam meg, egy ideig beszélgettem vele, aztán elindultunk együtt a mintegy 10 km.-re levő hadosztály felé és a napi eseményeket tárgyalva ballagtunk egészen odáig. A hadosztálynál megháltam és másnap reggel tovább mentem a 19-es ezredhez isteni tiszteletet tartani. Utána, mint rendesen, beszélgettem a katonákkal; majd kiosztottam nekik szivarjaimat; végül felszólítottam a tömeget, hogy a falumbeliek váljanak ki és jöjjenek hozzám. Előzőleg legalább 50-re számítottam, most az összezsugorodott ezredet látva, 8-at-10-et gondoltam: előlép vala pedig két fiatal legényke. „Hát a többiek hol vannak?” Kérem nem kis csodálkozással. „Galíciában a temetőben, vagy Oroszországban fogságban, sokan honvéd és népfelkelő-, de nem kevesen cseh és oláh ezredekben.”

A hadvezetőség a háború alatt a front nagy hosszúsága miatt kénytelen volt azt hirtelenében megtenni, amit a béke hosszú évtizedei alatt elmulasztott: új ezredek és hadosztályok felállítását. Mivel azonban ezen rögtönzött csapattesteknek rendes kiegészítő területük nem volt, onnan kapkodta beléjük a katonákat, ahonnan tudta. Azonkívül minthogy a cseh katonaság részben átfutott az ellenséghez, részben a hadiszergyárakban sztrájkolt és lázongott, vagy mint iparos és zenész a hadtápterületeken helyezkedett el: a megmaradtak értékének emelésére és bizonyos minimális létszám biztosítására magyar legénységgel elegyítette és egészítette ki ezredeit. De viszont magyar ezredek is kaptak egyszer-másszor némi cseh felhígítást. Ez a kevergetés azonban több nehézséget és veszélyt okozott, mint amennyi hasznot hajtott. A szláv csapatok általa lendületet nem nyerhettek, csak épen az átfutásban akadályoztattak meg, tehát az evők létszámát biztosították: ellenben a magyar ezredek létszáma, mivel kiegészítő kerületeik máshová is adtak

katonát, süllyedt és ereje kevesbedett. A frontot ekkor már nem ezek a kétes értékű vegyes csapatok tartották, hanem talán egyedül az ellenségnek a német és magyar katonáktól való féelme. Bem tábornok, mikor Szebent bevette és a szászok arra kérték, hogy fiaikat ne sorozza be katonának, csodálkozott azon a feltevésen, hogy ő kitűnő seregét fölösleges podgyászszal akarná terhelni és elértékteleníteni. Gusztáv Adolf is ébren örködött afölött, hogy se máilha, se megbízhatatlan segédc csapatok ne akadályozzák hadai mozgását és a lipcei csata rendjét úgy állította fel, mintha a szász fejedelem csapatai jelen sem lettek volna és nélkülök kellene a győzelmet kivívnia: ami aztán be is következett. Konrád és környezete azonban sokkal nagyobb szakértőnek képzelte magát, semhogy a múlt ezen és más nagytehetségű vezéreitől örök és csalhatatlan stratégiai elveket tanult, vagy kölcsönzött volna. Azért valamint a háború előtt nem tudta elképzelni annak nagyjában való lefolyását, úgy most a pillanatnyi szükség által rákényszerített rendszabályait sem volt képes helyesen és célszerűen alkalmazni. Az együttes orosz, szerb, oláh és olasz hadjáratok idején némelykor és némely szakaszon nem volt elengedhetetlen követelmény, hogy egy-egy ezred támadóképes legyen; hanem már az is ért valamit, ha ott állt és a hézagot betöltötte: mikor azonban Olaszország egyedüli ellenségül maradt, az értéktelen és megbízhatatlan elemet az ellátás és mozgás megkönnyítése, valamint az árulások megakadályozása végett azonnal ki kellett volna selejtezni és az ötödrésze csökkent frontot csupa megbízható katonával és tisztikarral megtámadni. Ettől fogva a sok új ezred és hadosztály is csak gyengítette a hadsereget, mert harcos katonasága mindegyiknek alatta állt a hadilétszámnak, de hivatalai csorbítatlan, sőt fel emelt munkaerővel rendelkeztek és a sok tisztt, hivatalnok, szolgálja, jármű az élelmezést nehezítette és a harcos csapatok mozgását gátolta Ausztriában azonban az állami élet minden szervében, így a hadseregben is könnyebb volt száz új hivatalt felállítani, mint egyet megszüntetni. Ez volt az államkormányzásnak egyetlen és soha meg nem tagadott elve, hasonlóképen a hadvezetőség hadtudományának egyik sarokköve. Azért érthető, de örök szégyene Konrádnak és hivaltársainak, Jiogy a remegő és önbizalmat vesztett olasz sereget a Piavónál a birodalomnak még az utolsó pillanatban is gigászi erejével nem tudták áttörni és megsemmisíteni. A tolmeini győzelem után az új király, IV. Károly is megjelent a dicsőség színterén. Öt különvonat vitte őt magát, kíséretét

és udvartartását; a laibachi fűtőházban pedig tíz mozdony állt rendelkezésére készenlétben. Első fejedelmi ténykedése itt az volt, hogy a laibachi állomásparancsnokot, egy öreg nyugdíjas címzetes ezredest, aki sohasem látta a frontot, te-nek szólította és „servus herr general” megszólításával, mint Napolen kiváló hősökkel szokta tenni, – tábornokká léptette elő. Azután autőn száguldozott a megszállt olasz területen, míg egy patakba esett és majdnem II. Lajos sorsára jutott. Az akkori győzelem láttára főhadvezérré nevezte ki önmagát, hogy egy év múlva, mikor minden fölfordult, ép oly könnyedén ruházza másra ezt a szépen hangzó, de az ő kezében sem sokat jelentő hivatalt.

A háború utolsó augusztusában nagyobb gyermekeim iskoláztatásáról kellett intézkednem, azért egyheti szabadságra anyámhoz utaztam, aki a gyerekeket gondozta. Egyik rokonom, mikor otthonlétem megtudta, azonnal üzent, hogy látogassam meg, mert fia ügyében szeretne velem beszélni. A fiút ugyanis az érettségi vizsgáról vitték el katonának s rövid kiképzés után az orosz harcterre került, ahol az első ütközetben elesett. Mint minden szülő, ők is azt szerették volna megtudni, vajjon kell-e okvetlenül hinni a halálhírnek és minden hivatalos értesítés dacára nem áll-e fenn a fogságba jutás lehetősége. Rokonommal épen erről tárgyalok, mikor egy őrmester állít be a házba hóna alatt két zsákot tartva és így szól: „Még egy menetből talán ki tudom venni a Géza gyereket, de többől aztán nem. Malacaimnak azonban nem bírok árpát szerezni, gondoltam, talán maguknál volna eladó.” „Nem tudom én – mondja Bálint bátyám, van-e még valamennyi a hombár fenekén.” „Hogyne volna – pattan fel ángyom, aki szívében úgy érzi, hogy második fiát is el akarják tőle 18 éves korában ragadni -, van, igenis van és ha nincs, azonnal lesz!”

Pesten át térek vissza Olaszországba, hogy a kórházban reménytelenül sínylődő feleségem meglátogassam. Este a Mester-utca elején, a Lindmeyer-féle kocsmában találkozom néhány régi barátommal, akik mint rokkantak és nehézsebesültek már magukra nézve bevégezték a háborút. A szomszéd külön szobában két őrmester könnyököl a jóléttől életunt ember közönyével az étellel és főleg itallal telerakott asztalon. Előttük H. F. cigányprimás bakaruhában és szakaszvezetői rangban tekergeti és feszegeti a szűk katonagallérból kikivánczó kövér nyakát és mély hódolattal tudakolja a két blazírt basától, hogy melyik is volna hát az a nóta, amelyet ezúttal húzatni parancsolnának. „Ki ez a két őrmester, kérdem barátaimtól; –

hogy mernek ezek egy altisztet szórakozásukra iderendelni; vagy hogy jutott ez a cigány szakaszvezetői ranghoz?!” – A két őrmester a pótzászlóaljnál van helyi alkalmazásban, tőlük függ, hogy a náluk nyilvántartott és a harctér előtt bujkáló több ezer csavargó közül kiket osszanak be a legközelebbi „menet”-be. Akinek van pénze, fogad ezzel a két hadfival arra, hogy benne lesz a „menet”-ben. A fogadást elveszti, azaz a menetből kihagyatják, a pénzt megfizeti és néhány hónapig nyugodtan él otthon, vagy folytatja rendes foglalkozását, metszi a zsebeket tovább. A két őrmester ilyen módon úszik a pénzben, sőt bele is fulladna, ha minden éjjel rogyásig és teljes elázásig itt dőzsölve, nem adna túl a feleslegen.

Míg sok pótzászlóaljnál a tisztek és parancsnokok hanyagsága folytán így szórakoznak és züllesztik a sereget az őrmesterek, addig a politikai, vagy közigazgatási hatóságok számos közege is büntetlenül végzi katonaszabadító üzemleit.

Pestmegye egyik községében a vályogból rakott, sötét, kopott községháza ajtaja előtt várakozik ifj. Nagy Józsefné. A szomszédos fejedelmi jegyzői palotából egy a kövérségtől nehezen és hangosan szuszogó úr dőcög elő és mikor az asszonyt meglátja, megáll, fúj egyet, aztán rákiált. „Na, mit akarsz menyecske?” „Hadisegélyt kérnék, Tekintetes Uram!” Felel az asszony alázatosan. „Számodra nincs hadisegély, folytatja a jegyző, az ipádnak van tízhold földje, abból megélhettek!” „Igen ám, vitázik az asszony kissé dacosabban, de az az ipámé, nem az enyém; aztán mostmár majd ő maga sem tud belőle megélni, mert nincs aki megművelje.” „Ne nyelvelj itt velem, fejezi be a nagy úr a vitát, – mondtam, hogy segélyt nem kapsz, pont, elmehetsz! – Különben megállj csak egy kicsit, küld el hozzám ipádat, vagy napadat; majd addig meglátom, talán mégis tehetek értetek valamit!” Másnap eljő id. Nagy József, azután eljő felesége, végül eljönnek együtt a tízhold földdel és hazatérnek anélkül. A jegyző salamoni megoldást talált: hogy Nagy Józsefnének hadisegélyt adhasson, vagyontalanná kellett az egész családot tennie, tehát megvásárolta földjét. Most már rögtön kaphatott, sőt kapott is hadisegélyt nemcsak ifj. Nagy Józsefné, de id. Nagy József is, merthiszen róla, mint vagyontalanról, fia, – ebben az esetben az állam tartozott gondoskodni. Ennyi előnyért azonban az öreg még aligha vált volna meg a földtől; valamely sokkal súlyosabb, titkos pontja is lehetett az adásvételi szerződésnek, ami a döntést megadta nem is annyira az öreg, mint felesége elhatározásának. Egy napon azt látják a falu lakói, hogy Jóska itthon van. Már épen

túlesett a kiképzésen, és azon a ponton állt, hogy a legközelebbi „menettel” a harcosok sorába lép, midőn a pótzászlóaljhoz megérkezik a miniszteri rendelet, mely szerint Nagy József, mint családfenntartó és atyja tízholdas gazdaságának egyetlen nélkülözhetetlen munkása és intézője a további katonai szolgálat alól felmentetik. Az öreg Nagynak mostmár volt fia és pár ezer koronája, de nem volt földje és fia megérkezése után természetesen hadisegélye sem. A pénz hamarosan elfogyott, Jóska, mint anyjának egyetlen dédelgetett fia a munkától minden időben irtózáván, most sem erőltette meg magát, azért az előbb szegénységében is büszke és mégis csak élni tudó két család proletársorsra és az éhenhalás küszöbére érkezett. Ekkor az öreg bánatában meghalt, kevéssel később felesége követte; Jóska pedig, aki még igazában katona sem volt, kineveztetett rokkant hőssé és ezután a rokkantsegélylyel enyhítette remélt kis örökségének elvesztésén érzett fájalmát. Az ügyes, találékony, jószívű jegyző nem magyar anya emlőin nevedett: egy kopott pepita ruhában a Tátra aljáról hozták és helyezték oda hozzá méltó pártfogói. Hogy Jóskán kívül hány embert szabadított meg a hazáért való küzdés dicsőségétől, azt nem tudom; de a háború végén 60 hold prima földecskéi mondott magáénak és ha a magyar nemzet elvesztette is a háborút, ez a közéje pottyantott kakukfi kétségkívül megnyerte azt.

Egyszer egy biharmegyei asszony jó hozzám, hogy elesett urának hazaszállításában segítségére legyek. Beszélgetés közben gyásza és bánata mellett nem kis haragot és méltatlanságot árul el, amely vigasztaló megjegyzéseimre csak fokozódik. „Miért kellett épen az én uramnak ide jönnie és meghalnia, holott már sokkal szegényebb emberek is otthon vannak!? De hiába írtam neki, hogy fölmentetem: azt felelte: neki nem kell fölmentés, ő arany vitézségi érmet kapott; rá ne mutassanak ujjal a bevonulók.”

Egy fölmentett ismerősömtől megkérdezem: hogyan sikerült neki ehhez a szerencséhez jutnia? „Nagyon könnyen – feleli -, hiszen az „olyanyos” (30 holdon felüli) ember már mind itthon van; csak 50 koronát kell adni egy szolgabírói írónak a kérvény megírásáért. Ilyen módon a háború vége felé az ép, egészséges és erős felmentettekből nem is egy – nagyobb hadsereget lehetett volna felállítani, mint amekkora elől, a fronton harcolt.

Ezt a kérdést azonban egyes jegyzők, írások és szolgabírák vádolásával nem lehet elintézni, vagy lezárni. A hadvezetőség a kormánnyal egyetemben a mozgósítási tervet készítésekor, vala-

mint a háború kiütésekor nem gondolt a gazdasági élet folytatásának biztosítására, ami a háború viselésének egyik lényeges feltételét képezi. Konrád a tartalékosokat behívta, őket a frontokon elfecsérelte, de azt nem kérdezte, vajjon eddigi munkájukat otthon végzi-e valaki. Ez a nemtörődomség az első évben nem okozott nagyobb fennakadást, mert a kiképzett tartalékosok csak kis hányadát alkották a felnőtt férfi lakosságnak. De később, mikor a régi alkalmatlanokat elkezdték sorozni és nagy tömegekben behívni: a földművelés, ipar, közlekedés, sőt a közigazgatás is nem egy helyen fennakadt. Hogy ezen a bajon segítsen, ismét nem az előre látás és okosság, hanem a pillanatnyi szükség kényszerítette a kormányt bizonyos rendszabályok kibocsátására, amelyek mivel hirtelen készültek és több nagyhatalmú ember érdekszálai is bele-szövődtek, a visszaélések szörnyű zsilipjeit nyitották meg.

A törvény csak akkor üdvös és áldásos, ha az igazságon, mint fundamentumon épül fel: ellenkező esetben csak arra szolgál, hogy a ravaszok mögéje húzódjanak és felemelt fővel végezzék annak védelme alatt gazzetteiket. A kormány elrendelte a gazdasági üzemeknek fölmentések által való biztosítását; de azt nem tette hozzá, hogy addig senki sem menthető fel, míg a fronton bizonyos ideig nem szolgált; az egyszer megsebesült pedig nem kényszeríthető addig a frontra, míg egy hadköteles is találkozik, aki még nem sebesült meg. Így történt azután, hogy utoljára mindenki talált jogcímet a felmentésre, melynek érvényesítése egyik helyen csak 50 koronába, másik helyen többbe, vagy kevesebbe került. A fölmentettek között több embert ismertem, akik a harcokban bátor katonák és halálfélelmet nem ismerő hősök voltak, de mikor látták, hogy a koma, pajtás otthon hüsel; gondolták, miért feküdjenek ők a sárban, vízben, piszokban és miért rágódjanak emberhez nem méltó eledelen, ha egy zsebbe-nyúlással kellemessé változtathatják helyzetüket. Viszont számtalan katonával beszéltem, aki ötször-hatszor megvolt már sebesülve, de elkeseredéssel és lán-goló dühvel mondta: neki szegénysége miatt lehetetlen innen ki-jutnia, neki okvetlenül meg kell itt döglenie.

Az igazság törvénye azt követeli, hogy aki sokat bír a hazából, az sokat is áldozzon megvédésére: a háborúban az első sorban álljon, ott mindaddig kitartson, míg a győzelem, vagy a halál, vagy a súlyos sebesülés föl nem menti a kötelesség alól. Az uralkodó család, a mágnások, a miniszterek, a gazdagok és más hatalmasok fiait semmi törvénnyel sem lehet az igazi és szemmel-

látható véráldozat alól felmenteni anélkül, hogy az állam fő- és tartó oszlopai: a közerkölcs, a vezetőkbe vetett bizalom és a törvények iránt való tisztelet még győzelem esetében is le ne romboltassanak. És ha tudjuk, hogy a német fejedelmi családok 27 tagja esett el a világháborúban; akkor joggal kérdezhetjük: vajjon a mi népes és szapora Habsburg házunk hány ilyen áldozatot tud felmutatni. – Egyetlenegyét sem!

Még 1918 nyarán beszélgetek egy alkalommal a szlovén nemzetiségű Klobovs nevű superiorral, mikor ő hirtelen elhagyja a vitatott tárgyat és nagy komolyan így szól: „Minden malícia nélkül kérдем tőled, vajjon te abban a 14, vagy legfeljebb 16 megyében vagy-e illetékes, amelyből a közeljövő Magyarországa fog állni; mert ha nem, akkor neked, mint jó kollégának, megígérem, hogy nagy összeköttetésem birtokában az elhelyezkedésnél segítségére leszek.” „Köszönöm a jóakaratot, felelem én, de én aligha benne nem maradok a kis Magyarországon: ellenkező esetben csak egyházközségi állást vállalhatok, katonait nem; mert önként nem tehetek olyan esküt, amelyről tudom, hogy az első alkalommal megszegem.” Szeptember elején Genzbauer alezredes, az irodaigazgató, az étkezde egyik kisebb szobájában, ahol mintegy 15-en különféle nemzetiségűek, de többnyire jóbarátunk ebédeltünk, – átkiált hozzám: „Hallottad-e, hogy Magyarországon többé nem járnak gyorsvonatok?” „Miért és hogyan?” „Hát csak azért, mert ha egyik szélén elindulnak, mire lendületbe jónének, már a másik szélére érkeznek!” „Ezt megengedem, de neked, mint német embernek talán most jobban állna, ha néped bajain szomorkodnál, mint hogy a mi szerencsétlenségünkön gúnyolódol.” A hadseregparancsnokságnál ekkor már nyíltan alakultak a nemzetiségi csoportok és olyanok is csatlakoztak hozzájuk, akik addig nem politizáltak. Osztották fel a monarchiát és készítgették a térképeket, amint Prágából, Varsóból, Zágráb-Laibachból és Erdélyből kapták a híreket és utasításokat. Mindenki az elhelyezkedésről tárgyalt és összeköttetést keresett. A németek sem hazájukra gondoltak, hanem a vezérkariak fölényesen mosolyogtak, a többiek pedig szidták őket, hogy a kis Ausztriában a csendőrségnél már előre lefoglalták az összes állásokat s emellett titokban a többi nemzetbeli vezérkariakkal is szövetséget kötöttek érdekeik kölcsönös támogatására. Csak mi magyarok jártunk szótlanul, vezető nélkül és vártuk, hogy mikor támad már Pesten egy igazi férfi, aki elkiáltja: körém és fegyverbe minden magyar, aki mozogni tud! Hogy verhetjük volna

szét azt a gyáva bandát, mely barátoknak hazudta eddig magát és hízelt szavak, szolgálai hajlongások között árult el beunünket; most pedig már határainkra merészeli kezeit emelni!

A front eközben állt rendületlenül, az olaszok ítéletnapig sem merték volna megrohamozni.

Szeptember 25-én a császár kiáltványt bocsátott Ausztria népéhez, melyben nép, vagy nemzeti tanácsok alakítására szólította fel őket. Folytonos békeajánlataira u. i. Wilson egy nem egyenesen hozzá intézett nyilatkozatban azt válaszolta, hogy a központi hatalmak uralkodóival, mint a háború bűnös indítóival ő és társai nem hajlandók még tárgyalásba sem bocsátkozni, hanem csakis magukkal az illető nemzetekkel. IV. Károly felült ennek a börziáner fogásnak és anélkül, hogy ő, vagy miniszterei meggondolták volna a következményeket, rálépett az ellenség által mutatott útra.

Amint a császári kiáltványról értesültem, azonnal a parancsnokhoz mentem, hogy három napi szabadságot kérjek. Az előszóiban a magyarok iránt rosszmájú, de egyébként többször sebesült hős Genzbauer ül egy egyszerű, deszkából összetákolt asztalnál és nagycsomó aktával várja, míg a bent referáló végez és kijön. Unalmában az asztalra firkál és közben izzad a gondolkodásban, mint a kisdíák, aki első szerelmes versét írja. Végre megtalálja a rímet és boldogan leírja: der Friede pocht ans Fenster schon, wer zahlte uns die Pension (a béke az ablakon kopogtat, kifizeti nekünk a nyugdíjat?). „Nem is tudtam eddig, mondám én, – hogy te rímfaragással is foglalkozol. Pedig úgylátszik, nem is vagy benne egészen újonc, mert már az elégiánál tartasz. E tehetségednek még veheted valamelyes hasznát, nem úgy, mint a magyarok gúnyolásának, amelynek honorálására ezután aligha lesz pénz a dinasztia tárcájában. Azonban minden költői nagyságod dacára tehetnél nekem egy kis szívességet, utóvégre az írás is azt tanítja: tégy jól ellenségeiddel is. Ha már eddig vártál, várj még egy fél percig és engedj engem előtted a parancsnokhoz. Különböztetted a szakállam, mire elreferálsz ezt a rengeteg aktát. Én csak szabadságot akarok kérni és amint belépek, már fordulok is ki.” „Minek neked a szabadság? Várj egy kicsit, nemsokára úgy is szabadságra megyünk valamennyien!” „Igen, de éppen ezt nem tudom, megyünk-e csakugyan, vagy szaladunk, azért szeretném ügyeimet előbb kissé rendbehozni. Mikor ugyanis lakásom Bécsben elérvél, fekete papi ruhámat a trieszti ref. lelkésznel helyeztem el, hogyha mindenem elvész is, legalább az maradjon meg és hivatásom bármely új helyzetben

gyakorolni tudjam. Ezt a ruhát most el kell vinnem, mert ebben az életben aligha lesz alkalmam Triesztbe utazni. – Azt mondod, maradjak otthon? Nem tehetem! Már csak magam vagyok itt, aki jelen voltam az 5-ik hadsereg születésénél; vele éltem összes jó és rossz napjait, nem maradhatok el temetéséről sem. Azonfelül hűséget esküdtem a császárnak, tehát hű akarok hozzá maradni akkor is, amikor ő már elpártolt önmagától; mert a nemzeti tanácsok engedélyezése nem jelent kevesebbet.”

Este érkeztem haza a ruhával, reggel már indultam vissza. A fehérvári állomáson találkoztam Kunffy László, abai pap, egykori tanulótársammal. Kérdéseire elmondtam, mijáratban vagyok és hogy a front teljes felbomlása már csak napok, legfeljebb hetek kérdése. Barátom kételkedett jövődőlésemben; felhozta, hogy az országban minden rendben folyik, seregeink messze bent vannak az ellenséges országokban és a kormány, meg a kisebb hatóságok semmi olyan intézkedést nem tesznek, melyből közeli felfordulásra lehetne következtetni. „Igen, mondám, épen ez a sajátságos, hogy a kormány úgy tesz, mintha nem tudná, mit jelent az osztrák nemzeti tanácsok megalakulása. A király ezzel az elhatározással kiadta kezéből a hatalmat, szabadjára eresztette a nemzetiségeket, amelyek mostmár mint államok szervezkednek, embereiket a hadseregből kivonják és hamarosan saját haderőt szervezve, minket elfognak” vagy lefegyvereznek. Egyébként nagy naivság azt hinni, hogy az osztrák nemzeti tanácsok nem nyúlnak át Magyarországra és mi ölhetett kezekkel elkerülhetjük a bomlást és pusztulást.” Barátom felfogása híven mutatta a magyar nemzet akkori végzetes tájékozatlanságát, melyben őt kormánya egy új Mohács előestéjén tartotta. Körölköttünk mindenki szervezkedett, fegyverkezett; csak a magyar nemzet aludt, kormányában bízva, mely felriasztás helyett vámpíri szárnyakkal andalította és csitította.

Mi vitte IV. Károlyt erre a végzetes lépésre, vagy inkább miként volt lehetséges, hogy senki sem rántotta vissza tőle? Mi bénította meg a magyar kormány és országgyűlés kezét és elhatározását, hogy semmit se tegyen a nemzet és állam megmentésére? Olyan két kérdés, amelyekre eddig még senki sem adott feleletet – amely nélkül azonban egyrészt érthetetlen marad a monarchia fölbomlása és Magyarország csúfos megcsonkítása; másrészt nehezen lehet megtalálni azt a pontot, melyből kiindulva az ország, vagy legalább a nemzet integritásának visszaszerzésére elindulhatunk.

Mikor Saloniki előtt a bolgár- és Franciaországban a német

front megrendült; akkor még csak az vált bizonyossá, hogy mi nem nyerhetjük meg a háborút. Ezt a bizonyosságot azonban még beláthatatlan messzeség választotta el a pozitív vereségtől, de az utóbbit sem rövidebb távolság a kétségbeeséstől és megsemmisüléstől. Hol volt az osztrák birodalom még ekkor attól a veszedelemtől, melyben Róma a gall megszálláskor, vagy II. Ferdinánd Tilly elestekor forgott!? És ez, valamint számos más hasonló esetben egy-egy keményszívű és tisztalátású férfi, mint ott Camillus, itt Wallenstein – mily könnyen és hirtelen változtatta a bukást diadalra! A világháború méretei és viszonylatai folytán akkora testi és lelki erőt igényelt a vezetőktől, amekkora született uralkodóban és aristokratában ki sem fejlődhetett. Azért az egész ántánt fölborul, mint Oroszország, Románia és Montenegró, ha királyait és aristokratáit félre nem szorítja a néptől felemelkedett Lloyd George, Clemenceau és Pasics. Talán Ausztria és Magyarország nem termett volna ilyen férfiakat, akik a meglevő nagy erőket értékesíteni és a csüggedő keblekbe lelket és életet önteni tudtak volna? Dehogyan nem! Csakhogy az abszolutizmus, miként Oroszországban, itt is lehetetlenné tette ilyenek feltűnését és érvényesülését. Az uralkodócsalád épen Wallenstein óta főkormányzati elvéül választotta, hogy tehetséges és erős egyéniséget felszínre vetődni nem enged, mert az ilyen ember a család hatalmát veszélyezteti és középszerűségét elhomályosítja. Ezt az elvet egyik tagja sem vitte keresztül olyan szigorú következetességgel, mint Ferenc József, aki főembereinek nagy értelmi és erkölcsi fogyatkozásait kegyeivel és bizalmával leplezte el és minél nagyobb bakot lőttek, annál gyanútlanabban ragaszkodott hozzájuk.

A dinasztia ezen elvét könnyen és olcsón használta ki egy sereg aristokrata család és sok ügyes polgári könyökharcos. Befészkelődtek a császár bizalmába, acélfalanxként sorakoztak köréje, biztosították maguknak és utódaiknak a pénzzel és hatalommal összekötött állásokat és ezen állapot, valamint nélkülözhetetlenségük hitét belesuggerálták nemcsak a császárba, de lassanként a polgárságba is. Egy bécsi újság (die Zeit) nagyszerűen jellemezte ezt a társaságot a karsztfolyó hasonlatával; mely egy-egy helyen eltűnik a föld gyomrában, hogy más helyeken teljes pompával törjön ismét a felszínre. Valóban így éltek az udvari falanx tagjai! Ha egyikük mint pénzügyminiszter bebizonyította képtelenségét, akkor rövid időre eltűnt, hogy mint igazság-, földmivelés-, vagy kereskedelemügyi miniszter merüljön elő a császári kegy hullá-

maiból. Ugyanaz a bizalomóriás, aszerint, hogy hol volt üresedés, – lehetett tanár, miniszter, bankigazgató, bíró, nagykövet, főrend, püspök, lutrivezór, só-, dohány-, zab- és talpfaszállító: és mint a hadseregben több-kevesebb képzettséggel a vezérkariak, úgy itt ők minden szakértelem nélkül is végigkóstolhatták az összes főhivatalokat.

Modern és egészséges államokban a nagy jellemek és tehetségek szóval és kritikával nemes versenyben rángatják le a hatalom elhízott birtokosait és azzal a tudattal foglalják el helyeiket, hogy ők is hasonló sorsra jutnak, mihelyt erejüket lankadni engedik. Az osztrák-magyar monarchiában nem kellett ettől az eshetőségtől sem a katonai, sem a polgári hatalmasoknak félniök, mert a feltörő tehetség már embrió állapotában a semmiség fenekére löketett, ha kritikával mérészelte az udvari bölcsesség szítám átszűrt nagyságok gyengéit és tévedéseit feszegetni.

Ebben az érdekszövetkezetben, mely mint diplomata nem ismerte a világhelyzetet és nem látta előre a háborút; mint vezérkarifőnök nem készítette elő és nem szerelte fel hozzá a hadsereget; mint hadvezér nem tudott önállóan megnyerni egyetlen csatát még a legkisebb ellenféllel szemben sem; mint miniszter a papirbakkancsok szállításával, a fölmeutések igazságtalanságával, végül a női munkaerők erkölcstelenségével bent elzüllesztette a közállapotokat; – mondom, ebben az érdekszövetkezetben hiába keresett IV. Károly embert, aki, mikor az igazi veszély közeledett, neki egy egészséges gondolatot, ötletet, vagy tanácsot adni képes lett volna.

A szláv népek, akiket előde nagyra nevelt és akikben legjobban bízott, már régen a birodalom szétrobbantásán dolgoztak. A borralalók és fejedelmi adományok nem pótolhatták náluk az állami lét és nemzeti önállóság hiányát, azért hízélgésükkel és húségüknek külső fitogtatásával csak terveiket és aknamunkájukat leplezték. Még a lengyelekre leginkább számíthatott volna, de kicsinyes önzésből és rövidlátásból a német császárral együtt húzta-halasztotta a lengyel kérdés észszerű megoldását; amivel ezt az erős és nagy népet szövetséges helyett közönyössé, majd mikor szabadságának lehetősége az Ántánt felől mutatkozott, – ellenségé tette.

Az osztrák németiség is elég fásultan viselkedett a bukás gondolatával szemben. Hegemóniájától Ferenc József által megfosztva, a szlávok folytonos ráuszításában nemzeti létét is veszélyben látta. Mikor pedig a főnemesek, csehek és granicsárok az

állami hivatalokból is mind jobban kiszorították, már csak a hagyomány és a papság akadályozta, hogy nyíltan a dinasztia ellen ne forduljon és a természet, vagy vér törvényeinek parancsát követve, a nagy német törzsszel való egyesítését ne követelje.

A családi törvények és a spanyol etikett szigorú fegyelmet tartottak a Habsburg-családban, egyes tagjai tehát nem nagy befolyást gyakorolhattak a császár döntéseire. Ennek dacára, midőn a főhercegek a császár uralkodásának erélytelenségében, vagy botlásaiban a család érdekeit veszélyeztetve látták; nem egyszer, - mint Rudolf és V. Ferdinánd esetében palotaforradalommal kényszerítették lemondásra, vagy esetleges politikai irányváltoztatásra. Meglepő azonban, hogy épen most, mikor IV. Károly mintegy eldobta összes koronáit, egyetlen tag sem akadt, aki e cselekedet ellen fellázadt, vagy legalább nyíltan és ünnepélyesen tiltakozott volna. A Habsburg hercegek, bár soraikban sok nagyműveltségű férfit és nőt számláltak, a 700 éves elkülönülés folytán utoljára teljesen elvesztették az összefüggést a földdel és a szemmértéket az emberekkel szemben. Egy, a valóságtól messze elűtő, könnyű játékvilágot teremtettek maguknak valahol a felhők felett, melybe néhány főúri családdal együtt bezárkóztak és mikor a föld vihara egyszer felkavargott hozzájuk; ködbe borult előttük a világ és összes minisztereikkel, titkostanácsosaikkal együtt megijedve, tanácstalanul álltak, vagy vánkosuk alá rejtőztek. Nem csoda tehát, ha IV. Károly a döntő pillanatban családjától sem nyert támogatást, vagy a kitartásra buzdító tanácsot.

A Konrád-féle klikken kívül és főképen alul azonban a tisztikarban többen voltak, akik a harcok veszélyeiben és zűrzavarában bizonyoságot tettek bátorságukról, önfeláldozási készségükről, vaskezükről és gyors áttekintő képességükről. Közöttük lehetett volna találni embert, aki, ha rábízák, rendet teremt az országban és a hadsereg mögöttes részeiben és nemcsak Magyarországot, hanem Ausztria tekintélyes részét is megmenti az uralkodóháznak. Ezek a tiszték azonban épen azon fegyelem békóiban, melyet hivatva lettek volna az egész csüggedő és szakadozó birodalomra kiterjeszteni, - maguktól nem ajánlkozhattak; a falanx pedig később volt a császárral koronáit elveszítettetni, mint hogy megnyíljk a fiatalok, romlatlanok előtt és a varázskör közepébe az ő feje fölé eresszen olyan valakit, aki nem volt legalább már háromszor miniszter.

Mikor azonban a császár és környezete tisztában lett afelől,

hogy Ausztria népei vagy ellenséges kárörömmel, vagy teljes érdektelenséggel és közönyvel nézik a német és bolgár vereséget és semmi kedvük sincs az ántánt együttes támadásának ellenállni: akkor még mindig itt volt Magyarország, melynek nem magyarajkú polgárai sem kívántak idegen, félbarbár népek szolgaságába jutni és eltekintve néhány ezer oláh tanult embertől, valamennyien versenyeztek a fajmagyarokkal a vitézségben, kitartásban és a frontnak az utolsó pillanatig való tartásában. Ezenkívül IV. Károly esküt tett a magyar alkotmányra és az ország területének karddal való megvédésére; tehát semmiféle emberi hatalom, vagy tanács fel nem jogosíthatta, hogy Magyarországot honvédelmétől megfosztsza és szabad prédául az ellenség lába elé vesse. Mikor az osztrák tartományokat a nemzeti tanácsok révén szélnek eresztette, harminc magyar hadosztály állt az ellenséges országok földjén; amely hadtömeg az osztrákokkal való keverés nélkül önmagában sokkal nagyobb erőt és támadó, vagy védő képességet jelentett, mint bármikor azelőtt az egész osztrák-magyar hadsereg. A teljesen Ausztriában tenyésző és onnan előözönlő kullancs- és piócarajtól megszabadulva, élelem és hadiszer bőségébe jutott és szinte legyőzhetetlennek látszott önmagában: azért képtelenség volt föltételezni, hogy az ántánt, mikor Németország letörésével és Ausztria felbomlásával valódi célját elérte; majd eljő Magyarországra és legalább kétmillió katonáját agyonvereti a csehek, szerbek és oláhok kedvéért. Valóban Mátyás király óta sohasem volt Magyarország kedvezőbb helyzetben katonai és világpolitikai szempontból nézve, mint ebben a pillanatban. A király azonban ezt a helyzetet nemcsak nem vette észre és nem használta ki, hanem ezen hadosztályoknak a nemzeti tanácsok megalakulása után is az ellenséges földön való hagyásával annak a veszélynek tette ki őket, hogy ott fej- és cél nélkül várakozva utoljára önmagukban bomlanak fel és elpusztulnak, mielőtt az ország határát elérhetnék.

Azokban itt önkéntelenül is fölvetődik egy kérdés: hol volt és mit művelt ugyanekkor az úgynevezett felelős magyar királyi minisztérium és az országgyűlés, melynek tagjai magukat a magyar polgárság törvényes képviselőinek tartották? Mikor ezek a polgárok ott álltak fegyveresen az ellenség földén azzal az akarattal és esküvel vállalt kötelezettséggel, hogy a haza épségét megvédik: hogy merészelte ugyanekkor ez az úgynevezett törvényes képviselőtestület és a belőle kinevezett kormány a királyt tanácsával, vagy hallgatásával a gyáva megadás elhatározásához segíteni!?

Abban a feleletben, melyet erre a kérdésre adhatok, benne van a magyar nemzet tragédiája; minden jelen és jövőendő szenvedése; azért szükséges, hogy megvilágítására nagyobb fáradságot szenteljek és megállapításaimat egy új, harmadik kötetben adjam elő.

A király felelősségét és mulasztását azonban szövetségesi veresége, népeinek közönye, tanácsosainak tanácstalansága és családjának tájékozatlansága semmivel sem kisebbítheti. Mindezen tényezők csak ingó nádszálak, melyek a nagy szélben lehajlanak vagy eltörnek és póruljár aki teljesen rájuk támaszkodik. Az egyszerű viszonyok között élő polgár is tudja, hogy az élet bonyolult rengetegében csak úgy nem téved el, ha első és mindenek felett álló vezetőül Istent, lelkiismeretét választja. Az uralkodókra is fennáll ezen igazság érvénye és mikor IV. Károly maga körül mindent inogni és szakadozni látott, épen akkor és azáltal kellett volna szemeinek kinyílnia, hogy a bölcsesség csalhatatlan forrásához forduljon tanácsért. A legrövidebb pálya, melyet megfutunk; a legcsekélyebb feladat, melyre vállalkozunk, csak akkor lehet ránk fölemelő és boldogító, ha abban Isten megbízottainak és az ő választott eszközeinek érezzük magunkat. Tökéletlenségünk miatt ekkor is tévedhetünk és el-elcsúszhatunk ugyan, de az a végtelen erő, melybe állandóan fogódzunk, egyszerre talpraállít bennünket és tisztán mutatja előttünk a célt, amely felé haladnunk kell.

A Habsburg uralkodók között II. József volt az egyetlen, akinek lelkében derengeni látjuk ezt a keresztyén felfogást, mikor nem meri magát megkoronáztatni, mert nem akarja esküjét megszegni; melyet nem egy előde és utóda a bűnbocsánat tévhitében - számításon kívül hagyott. A gondviselés hitének hiányából származó erkölcsi tájékozóképesség bizonytalansága teszi érthetővé azt az önző, egyéni uralmat, melyet a család tagjai Európában meghonosítottak; azt a törekvést, melyet az értelmi fejlődés, meg a polgári és lelki szabadság elnyomásában kifejtettek; azt az emberpusztítást, melyet Német-, Spanyol-, Cseh- és Magyarország, valamint Hollandia és Mexiko vallás és alkotmányért vívott küzdelmeiben véghezvittek; azt a csecsemő tömegöldöklést, melyet katonáik Magdeburgban az Isten állítólagos dicsőségére rendeztek, mely mellett Heródes bethlehemi vérengzése – ha egyáltalán megtörtént – jelentéktelenséggé töpörödik. IV. Károly megértette és helyeselte, hogy a hadsereg legkisebb egyede, ha helyét elhagyja, golyóval és életével lakoljon gyávaságáért; azt azonban nem akarta felfogni, hogy a legnagyobb katona, a császár, még kevésbé hagy-

hatja el helyét büntetés nélkül. Amaz egy katona hibájáért ketten szenvednek: ő maga, akit agyonlőnek; és egy másik, akit elvonnak egyéb rendeltetésétől és helyére állítanak: az államfő büneiért azonban az egész nemzetnek kell hosszú éveken, sokszor századokon át keservesen lakolnia.

Reggelenként ablakomból néztem, mikor a két szürkelovas főhercegi fogat az udvari káplánnal az Augarten-palota második kapuján befordult. A pap „Krisztus testét” vitte a családi kápolnába, ahol azt a fiatal trónörökös üdvösségére naponként „megáldozta” és utána ugyanőt, ha bűnök terhelték, „feloldásával” megkönnyítette. IV. Károly, mint legtöbb előde, az igazi „Ajtó” helyett ééhez a káplánhoz és az általa képviselt végzetes tévedéshez kötötte a maga Ariadne-fonalát; azért mikor a „Szörnyeteg” a világháború balrafordulásában előtte megjelent, nem volt lelki ereje megmérkőzni vele; hanem meghátrált és a kijáratot keresve, csak vak vezetőjébe ütközött. Azután, mint minden hasonló esetben történni szokott, a rábízottakkal együtt odaveszett.

Mikor visszatértem S. Vitóba, kollégáim közül már csak Klobovst, a superiort találtam ott; a többi örök szabadságra ment, hogy otthon elhelyezkedjék és az összeomlással járó esetleges veszedelmek elől elmeneküljön. A nyilvánvaló rengeteg visszaélés, igazságtalanság és a kisebb rangúaknak csupán ebből eredő szenvedése és nélkülözése miatt félni lehetett, hogy ha úrrá lesz a fejtelenség, a katonák tisztjeik ellen fordulnak és vérfürdőt rendeznek. Az is lehető volt, hogy az ausztriai szláv ezredek orvul támadnak a magyarokra és németekre; ami ha nem járhatott is sikerrel, mégis sok fölösleges véráldozatot követelt volna. Legjobban fenyegetett azonban az Antant partraszállása Triesztben, vagy Monfalconóban, mivel a tengerpartot akkor már senki sem őrizte és általa az egész hadsereg fogságba esik. A frontkatonák azonban sokkal jobban tisztelték velük együtt szenvedő tisztjeiket, semhogy a fegyelmet megbontották és őket bántották volna. A majtényi és világosi eset ismétlődik itt meg, midőn a magyar katona sírva borul lova nyakára és rendben vonul haza: nem lesz rablóvá és nem ejt foltot vitézi becsületén.

A nemzeti tanácsok megalakulása után megmozdult a front háttere. Legelőször mentek az aszszonyok két-három tiszti szolgálával, ládákkal, zsákokkal és skatulákkal rogyásig megrakodva; nem egy esetben több vagon holmit vasúton szállítva. Utánuk költöztek a női segéderők magukban, de szintén nem kevés podgyással; azután.

szabadság címén az egyes helyi parancsnokságok tisztjei és katonái nagy csoportokban; majd bejelentés nélkül is ki mikor akart. Azután vonult a trén: kocsik, autók emelet magasságban megrakva fotelekkel, zongorákkal, ruhával és élelmiszerral egy-egy hadtáp nagyság hazája és lakása felé. Egy hétnél tovább szinte lehetetlen volt aludnunk a mellettünk éjjel-nappal vonuló teherautók dübörgésétől. A front pedig ugyanekkor még mindig rendetlenül állt és egy cseppet sem érezte hiányát annak a rengeteg „patkánynak”, mely már három-négy hét óta szakadatlanul menekült mögötte.

Már elült a zaj, kiürültek az utak, elnéptelenedtek a községek; mikor mi még mindig nem tudtuk, hogy végleg ott akarnak-e bennünket felejtani, vagy mire is kell várunk tulajdonképpen: midőn végre október 30-án délelőtt tudunkra adták, hogy azonnal mehetünk a vasútállomásra és beszállhatunk a készenálló vonatba. Eladdig legalább három vonat vitte a parancsnokságot, most úgy megfogytunk, hogy egybe is kényelmesen belefértünk. Már bent ülök a kocsiban, mikor megtudtam, hogy Cervignanón és Nabreziánán át fogunk utazni. Azonnal kijelentem útitársaimnak, hogy én nem maradok a vonaton, mert azon az úton Nabreziánáig ki vagyunk téve az elfogásnak, azontúl pedig a szlovének által való kifosztásnak. Már szálltam is ki; példámat Tvrtkovics imám és Lestyán hadnagy, nyitramegyei nagybirtokos követték. Szolgámnak, ki egy távolabb levő kocsiban ült az anyakönyvekkel és hivatalos iratokkal, már nem szólhattam, mert a vonat indult. Ahol kiszálltunk, ott álltunk és tanácskoztunk. Elhatároztuk, hogy kimegyünk a 6 kilométerre levő Codroipo-Udine-i főútra, ahol bizonyára van még némi forgalom, azután egy autót, vagy kocsit erőszakkal is hatalmunkba kerítve, Udine-Villachon át igyekszünk Magyarországba. Még tárgyalunk, mikor a pályatesten egy ember tűnik elő, aki tőle telhetőleg fut és közeledik felénk. Régi szolgám, egy vas megyei sváblegény áll előttem, akit sebesülten egy közeli kórházban ápoltak. Előadja, hogy református katonáktól megtudta ittlétemet és az ablakon át menekült hozzám. A kórház cseh parancsnoka ugyanis bezáratta az ajtókat és a beteget, akik közt felgyógyultak is vannak, át akarja adni az olaszoknak. Ő semmiáron sem akar fogságba jutni, azért megszökött és a meneküléshez tanácsomat kéri.

Most már négyen lettünk és indultunk is. Alig teszünk azonban pár lépést, mikor egy mozdony füstje gomolyog elő a váltón kívül levő fordulónál. Egy harmadosztályú személykocsit húzva, csakhamar beér az állomásra és mivel a gépész azt hiszi, hogy

mi vasutasok vagyunk, megáll mellettünk. „Hova igyekszik?” Kérdem tőle. „Udinén át Görzbe, ha futja odáig a szemem!” „No ezt egyenesen Isten küldte nekünk!” Kiáltánk egyszerre mind a négyen. A kocsiban egy horvát ezred küldte haza pénzét, melyet egy vasládában a vagon nagyobbik fülkéjében egy pénztári tiszt őrzött. Rajta kívül ugyanott hat horvát tiszt ült és borozgatott. A kocsi kisebbik tüzöléses fülkéje üres volt, azt mi legott megszálltuk. A horvát tisztek, mikor egy-egy üvegük kiürült, Jugoszláviát és Petár királyt zsviódzva, kivágták az ablakon az ablakkal együtt. „Ezek is megsiratják még ezt a napot – mondom társaimnak -, vesztüket érzik, mert túlságosan jó kedvük van!” Nagy lassan elértük Casarzárt és a Tagliamentót, átdöcögünk a hídon; azután többet állva, mint haladva, reggel 8 óra felé az udinei állomás látó távolába érkeztünk. A mozdonyvezető ott kijelenti, hogy gőze, szene és vize elfogyott, tehát sorsára bízva a mozdonyt és bemegegyalog a városba. Mi is leszállunk, elhagyjuk a kocsit, melyben a részeg horvát tisztek egymásnak dőlve hortyogtak – és gyalog a vágányok mellett sietünk az állomás felé.

Amint beérünk, látjuk, hogy egy végtelen hosszú vonat Pontebba irányában mozog épen kifelé: utána iramodunk. A vonat az utolsó volt, mely a megszállt olasz területről Ausztriába indult; azért amennyi kocsit és katonát elbirt, mindet felkapcsolta és vitte. Sokáig a gyalogos embernél is lassabban haladt, tehát mintegy tízpercnyi futás után elértük. A katonák egyenként felhúztak bennünket és helyet szorítottak az utolsó kocsiban. Gyufaszálak módjára álltunk, de boldogok voltunk valamennyien. Késő éjjel érkeztünk Villachra; egy szállodai portás lakásán adott szállást; ketten feküdtünk egy-egy ágyban. Reggel ennivaló után néztünk, mert előző reggel óta nem ettünk. A vasút egyik raktárhelyiségében az állomásparancsnokság kenyeret osztott ki a sok ezer átvonuló katonának. Johann onnan hozott nekünk is egy-egy darabot, mert semmi pénzért sem lehetett máshol eledelt kapni. Majd megtudtuk, hogy Laibachban csakugyan alakított a szlovén nemzeti tanács szerb haderőt, mely a kisebb katonai osztagokat az állomáson lefegyverzi és kifosztja. Így jártak társaink is, akik azzal a bizonyos vonattal arra utaztak keresztül.

Tvrtkovics imám fejedelmi családból származott, ősei valamikor királyok voltak Boszniában; most ő és családja kereskedést űzött a drinaparti Visegrádban. Csak olyan alkalmi pap volt a háború alatt, mint nem egy gazdagabb családból származó orthodox

rabbi. Egy hadosztálytól rendelte hozzánk helyettesül a tényleges imám, Salih Eftendi Atikovics, midőn érezvén a végromlás szelét, hazament a szerbeknél jelentkezni és magának idejében állást biztosítani. A finomlelkű, jámbor Tvrtkovics nem ismerte nálunk a szokásokat, keveset is tudott németül, azért már Atikovics tanácsára is teljesen rám bízta magát. Most is hozzám fordult és aggódva kérdezte: mi lesz most övele. „Elmégy szépen a legelső vonattal Laibachba, onnan a legrövidebb úton haza Visegrádra és folytatod üzleted; a háború rád nézve bevégeződött.” „No és mi történik Boszniával?” „Bosznia Nagyszerbországnak egyik részét fogja képezni!” „Ez lehetetlen!” „Akár lehetetlen, akár nem, ez legalább is egyelőre így lesz! „

Kimentünk a vasúthoz, megölelt, keservesen sírt, azután beállt és elutazott. Még a távozó után bámulunk, mikor Lestyán felém fordul és kérdi, vajjon Nyitra megye megmarad-e Magyarországnak birtokában. „Egészen bizonyos – mondám -, hogy nem.” „Akkor eladom birtokom és leköltözöm az Alföldre.” Mondja ő. „Nagyon rosszul teszi – válaszolám -, mindenkinek helyén kell maradnia és beleragadnia a rögbe, amíg csak bírja, hogy idővel érte mehecsünk és felszabadíthassuk. Mert százszor nehezebb lesz Magyarország visszaszerzése, ha véreink most feladják állásaikat és idegenek telepednek meg bennük. A szolgaság keserves, de ha mi a kis Magyarországnak megértjük egymást, – nem tart sokáig. A nemzet testére annyi fekély és élőski rakodott, hogy csak egy nagytakarítás (sterilisatio magna) segíthet rajtunk. Meg kell halnunk ebben a vezetőink bűnei miatt teljesen megromlott állami és társadalmi rendben, hogy egy tisztultban és nemesben feltámadhassunk.”

A bécsi gyorsvonattal akarunk elutazni, mely kétóra tájban beállt az állomásba, de feljáróit úgy megszállták a katonák, hogy lehetetlen volt a kocsiba behatolni. Míg ott szaladgálunk, próbálkozunk, kiabálunk; egy fej hajlik ki az egyik ablakon és felénk kiált: „Ide magyarok, itt van még elég hely!” A kiáltó kinyújtja kezét, én megragadom, két társam pedig egy pillanat alatt fellődít. Utánnam felhúzzuk Lestyánt, végül Johannnt. Bent valóban üres volt a fülke; a katonák csak a lépcsőket lepték el, beljebb menni nem mertek. Jóltevőnkkel kölcsönösen bemutatkoztunk. Nevét – sajnos – nem jegyeztem meg, talán nem is ejtette ki érthetően: de azt tudom, hogy pesti posta-, vagy postatakarékpénztári tisztnek mondta magát. Jó közepes, inkább magas, arányos termetű, 35 év körüli, szőkés férfi volt és barna utcai ruhát viselt. Mikor megkérdeztem,

mely ügyben vállalkozott erre a nem kis veszéllyel járó utazásra; így szól: „A nemzeti tanács küldött, hogy a magyar katonákat a frontról hazahívjam. Először a délivasúton igyekeztem Olaszországba jutni, de azon Laibachon túl megszűnt a rendes közlekedés azután eljöttem ide, hogy Pontebba felől próbálkozzam, de ott is ugyanaz az eset áll fenn.” „Csodás és érthetetlen dolgokat beszél Ön uram! – Veszem át tőle a szót. – A magyar katonákat akarja a frontról hazahívni? Hiszen azért nem kellett volna Pestről egy lépést sem tennie! A honvédelmi miniszter által egyszerűen sürgönyöztet a hadseregparancsnokságokhoz, hogy a haza a határokra hívja fiait és ha ezt kellő időben teszi, már otthon is vagyunk valamennyien. „Igen ám, de én nem a hadseregeket, vagy ezredeket, hanem csak a magyar katonákat, jobban mondva – a magyar embereket akarom nem a határokra, hanem egyenesen falvaikba hívni, mert nekünk katonákra szükségünk nincs.” „Igen? Ön tehát azt akarta, hogy a magyar katonák dobják el fegyverüket, azaz lázadjanak fel tisztjeik ellen és mint fegyelmezetlen csorda vágjanak neki ennek a 800 kilométeres útnak, melyen vagy éhen vesznek, vagy mint fosztogatókat a fölfegyverzett németek és szlovének az utolsó szálig agyonlövik, Igazán szerencséje Önnek, hogy Pontebbában megrekedt, mert ilyen ajánlatra maguk a katonák szedték volna széjjel. Azonban mondja csak, valami „nemzeti tanács” féléről tett az imént említést: miféle csodabogarat kell az alatt értenem, mert ilyen nevű intézményről nem tanultam az alkotmány tanban?” „Hát az urak még nem tudják, hogy Pesten kitört a forradalom és a király, valamint a miniszterek helyett a nemzeti tanács vette át az ország kormányzását; melynek elnöke gróf Károlyi Mihály, tagjai pedig Hock János és a többiek?”

„Kitört a forradalom? No ez igazán vicces és kacajfakasztó! Hát ki törte azt ki tulajdonképen, ha szabad kérdezni? Talán a felmentettek, vagy a gyomorbajosok? Azok csak meg lehetek elégedve a régi kormánnyal! Vagy talán a hadseregszállítók? Azok meg épen örök életet kívánhattak neki! De bocsánat! – Megvan! A rokkantak! Mankóikkal ők verték agyon a kormányt, hogy a hazát, melyért ők épségüket áldozták, veszni hagyta!”

„Dehogy verték, kérem! Hiszen épen az a magasztos ebben a forradalomban, hogy vér nem is folyt. Néhány intelligens ember felment a várba, kiabált egy kicsit a király és a miniszterelnök ablaka alatt; mire ők megértették az idők szavát és átadták a hatalmat a „Nemzeti Tanács”-nak.”

„Úgy? Ez már derék! Kezdem érteni! A katonaság, rendőrség, a Ludovika és a Főreál a kormány rendelkezésére áll, melyet azonban az mind nem használ fel, hanem az összes miniszterek és az egész képviselőház csendes helybenhagyása mellett átadja helyét az első jelentkezőnek. És ezt ön forradalomnak nevezi? Nem uram! Ez nem forradalom! Ez csalás és ocsmány színjáték! De a következetességet és azt a bizonyos „jogfolytonosságot”, melyért annyi magyar embernek fáj a feje, nem lehet tőle megtagadni. A kormány csak magára hagyta a hadsoreget, hogy valamely csoda, vagy véletlen által ott pusztuljon el a fronton: a nemzeti tanács sem akar kevesebbet, de türelmetlen az eredmény kivárásában; tehát önt küldte ide, hogy a folyamatot siettesse. Ebben nincs semmi különös, vagy meglepő. A logika vasláncszemein bonyolódik le minden. Ferenc József a magyar faj megbénítására nemcsak a nemzetiségekkel, de egy belső – félig-meddig titkos hatalommal is szövetekezett. Ebben a pillanatban összes szövetségesei hozzájutottak a remélt zsákmányhoz, csak utóda és családja maradt pőrén és süveg nélkül a csurgó alatt. Valóban költő sem tud tökéletesebb igazságszolgáltatást drámájában felmutatni, mint itt a Nemezis élethűségben és valóságban. Ferenc József 1867 óta ezzel a titkos hatalommal együtt gyakorolta az uralmat, úgy azonban, hogy az övé mindig kevesbedett, emezé pedig ugyanazon arányban mindig növekedett. Most az új király – előde eme szövetségeseinek rejtett gáncsvetésén elbukott, tehát a gáncsvető lépett helyére korlátlanul és versenytárs nélkül. Az országgyűlés eddig sem számított semmit, csak amennyiben tagjai e két hatalom egyikének szolgálatában álltak: most azonban létjogosultsága is megszűnik, mihelyt az új zsarnok álarcát levetheti. Egy tesben, lélekben fejletlen mágnást és egy hitetlen, lelkiismeretlen papot küld maga előtt előőrsnek, de mögöttük egy pénz- és hataloméhes raj várja a frontkatonák elzülését, hogy áldozatára vethesse magát. Mostmár nem tagadhatjuk, hogy elvesztettük a világháborút, sőt – ha a látszat nem csal csakis mi veszítettük el.”

Britannia, a világháború szerzője és intézője, elérte célját. Német- és Törökországot hanyattfektette segédeivel és lehúzta róluk, ami lehúzható volt rajtuk. Sietve tette kezét a német gyarmatokra és a törökök arab tartományaira. Mostmár építhet vasutat Alexandriából Fokvárosba és Jaffából Karatsiba. Nem kell többé félnie

a német hadiflottától, sőt a kereskedelmi hajók versenyétől sem, mert azokat is elvitte és szövetségeseivel felosztotta. Németország-testéből tetszése szerint kanyarított darabokat a franciáknak és lengyeleknek; amely munkájában, valamint a német ipartelepek elpusztításában csak az az aggodalom mérsékelte, hogy nem lesz honnan és miből örök időkre tervezett hadisarcot préselnie. A batarakat azonban nemcsak az okosság és ravaszság, hanem elsősorban a szerencse is segíti. Britannia e háborúban nemcsak németes törökellenes terveit valósította meg, de az utána feltétlenül esedékessé válandott orosz leszámolást is sikerült egyfűst alatt vér nélkül – már mint az ő vére nélkül – elintéznie. Valóban ennyi szenvedést, nyomort, gyászt és ekkora sikert, diadalt még nem látott és egyhamar nem is fog látni a világ.

De – bár 3 millió négyzetkilométerrel gyarapította birodalmát, az egyesült királyságban sohasem volt szűkebb tér a tevékenységre, kevesebb munkaalom és több nélkülöző, mint ma; mióta a német hajókat elvitte, nemcsak azokat nem tudja értékesíteni, de sajátjai is részben fuvar nélkül vesztegelnek a kikötőkben; a központi hatalmak ellen viselt gazdasági háborúval bebizonyította, hogy arany nélkül is lehet élni és háborút viselni, ezáltal felforgatta és chaosba döntötte azt a gazdasági világrendet, melyet fenntartani épen neki volt legnagyobb érdeke; a monarchia nemzeti ségei, a német gyarmatok négeri, Törökország arabjai és a világ zsidói lázításával felébresztette, – mozgásba, forgásba hozta saját nemzeti ségeit, ami miatt Egyiptomból és Indiából nagyobb veszély fenyegeti gyarmati birodalmát, mint előzőleg a német flotta és a tízmilliós orosz hadsereg; a cári család cserbenhagyásával, amely legtöbb áldozattal járult az angol diadal megszerzéséhez és a szövetséges orosz birodalomból Besszarábiának és a többi tartományoknak elszakításával örökre és jövőtehetleniii maga ellen ingerelte az orosz népet és olyan osztályt segített benue kormányra, amely nemcsak Indiának, de már az anyaországnak is forradalmasítására törekszik; a siker vak hajhászásában és a fajszeretet túlhajtott következetességében, mint a búr háborúban, most is elfelejtette, hogy rokonokat és hittestvéreket nyomorított meg és ha valaha néhány millió négert felszabadított a rabszolgaságból, most legalább tizszerannyi németet, magyart, bolgárt és horvátot segített ugyanabba belekényszeríteni; a Scotus Viatorok ferdítéseivel, a háborús sajtó propaganda rágalmaival, végül a háborús bűnösségnek önmagáról ártatlanokra kísérelt háritásával olyan lövegeket eresz-

tett magasba, melyek lassanként mind magára hullották vissza és mialatt így az egész világot markába akarta szorítani, lábai alól kicsúszott az a biztos talaj, meiyen egy Fabritiusnak az ellenséggel szemben sem ingadozó erkölcsi érzéke a pogány Róma világunalmát 500 évig fenn tudta tartani.

Britannia eddigi háborúit Isten segítségével vívta meg: most alvilági hatalmakkal egészítette ki földi szövetségeseinek soha nem látott számú seregét. A sok előhívott meg is ragadta azt a bizonyos sziklát és me_o[is lódította úgy, hogy a tetőn egyszerre átfordult és már a túloldal lejtőjén lehet látni lefelé tartó és semmiféle erővel fel nem tartható gurulását. A segédek közül pedig a nagy emelésben egyik észrevette, hogy ő már erősebb a mesternél; tehát az ő joga és hivatása lesz ezentúl gurítani a sziklát. U. S. A. (Amerika) az új Sisyphus szemlátomást gyürkőzik a feladathoz. Ne irigyelje senki! A régi görögök ezt a dicsőséget az emberi lélek egyik legnagyobb büntetésének tekintették.

TARTALOMJEGYZÉK.

Előszó	Lap 4
--------------	----------

I. KÖTET.

Magyar katonaelet a világháború előtt	7
A jövődölés	65
Az első mozgató.....	71

II. KÖTET.

A világháború diplomáciai előkészítése	145
A világháború katonai előkészítése.....	167
A világháború lefolyása:	
a) Az első és második szerbiai hadjárat	199
b) Az orosz hadjárat.....	210
c) Przemysl	212
d) Csendélet a front mögött.....	217
e) Az olasz hadjárat	239